

Klasszikus Regénytár
Szerkesztik
Ambrus Zoltán és dr. Voinovich Géza

Háború és béke

III.

Irta Tolsztoj

Fordította Ambrozovics Dezső

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IROD. INT. R.-T.
1907

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2013
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5292-59-0 (online)
MEK-10873

HARMADIK RÉSZ.

I.

Az emberi elme nem képes fölfogni a mozgás föltétlen szakadatlanságát. Az ember előtt bármi néven nevezendő mozgás törvényei csak akkor válnak érthetőkké, ha ennek a mozgásnak önkényesen megállapított egységeit vizsgálja. De egyúttal a szakadatlan mozgásnak illetően önkényes módon, megszakított egységekre való felosztásából származik az emberi tévedések legnagyobb része.

Ösmeretes a régieknek az az úgynevezett álokoskodása, hogy Achilles soha sem éri utól az előtte menő teknősbékát, jóllehet Achilles tízszer nagyobb sebességgel halad, mint a teknősbéka: mert a mint Achilles megjárja azt a távolságot, a mely őt a teknősbékától elválasztja, a teknősbéka ennek a távolságnak egy tizedrészével megelőzi őt: Achilles megjárja ezt a tizedrészt, a teknősbéka egy századrészszer megelőzi őt és így tovább a végtelenségig. Ez a föladat megoldhatatlannak látszott a régiek előtt. Ennek az állításnak (hogy Achilles soha sem éri utól a teknősbékát) az esztelensége csakis abból származott, hogy a mozgás megszakított egységeit önkényesen állapították meg, míg Achillesnek meg a teknősbékának a mozgása szakadatlan volt.

A mozgásnak mind apróbb és apróbb egységeit véve, a kérdés megoldását csak megközelíthetjük, de soha el nem érhetjük. Csakis ha végtelenül kis nagyságot és az ebből származó tizedes haladványt veszünk s ennek a mértani haladványnak az összegét tekintjük, akkor jutunk el a kérdés megoldásához. A mennyiségtannak egy új hajtása, mely lehetővé tette azt, hogy végtelenül kis egységekkel is számolhassunk, más, a mozgás még bonyolultabb kérdéseiben is meg tud felelni az eddig megoldhatatlannak tartott kérdésekre.

A mennyiségtannak ez az új, a régiek előtt ösmeretlen hajtása azzal, hogy a mozgás kérdéseinek a vizsgálatánál, a végtelen kicsiny, vagyis olyan mértékekkel való számolást is megengedi, a melyek mellett megvalósul a mozgás legfőbb föltétele (az abszolút szakadatlanság), éppen ezzel teszi jóvá azt az elkerülhetetlen hibát, a melybe az emberi elmének lehetetlen bele nem esnie, a mikor a szakadatlan mozgás helyett a mozgás külön egységeit veszi számításba.

A történelmi mozgás törvényeinek a kutatásánál is tökéletesen így van.

Az emberiség mozgása, mely az emberi akaratok végtelen sorozatának az eredménye, minden megszakítás nélkül folyik tovább.

E mozgás törvényeinek a kiderítése czélja a történelemnek. De az emberi elme, abból a czélból, hogy az emberi akaratok végtelen sorozatának az eredményeképp jelentkező szakadatlan mozgás törvényeit kideríthesse, az önkényesen megállapított megszakított egységeket hívja segítségül. A történelem első fortélyja abból áll, hogy a minden megszakítás nélkül folyó eseményeknek egy önkényes sorozatát kikapva, ezt a többiekől függetlenül teszi vizsgálata tárgyává, pedig hát semmiféle eseménynek nincs és nem is lehet kezdete, mert minden esemény mindig megszakítás nélkül folyik egy másikból. A másik fortélyja pedig az, hogy kikapja egy-egy embernek, czárnak vagy hadvezérnek a cselekedetét s ezt mint az emberi akaratok összeségének az eredményét tárgyalja, pedig hát az emberi akaratok összesége egyetlen történelmi személyiség cselekvésében soha sem jut kifejezésre.

A történelmi tudomány a maga mozgásában állandóan mind kisebb és kisebb egységeket tesz tanulmány tárgyává és ily módon iparkodik megközelíteni az igazságot. De bármily aprók legyenek is azok az egységek, a melyekkel a történelem dolgozik, mi azért érezzük, hogy egy-egy egységnek a többitől függetlenül való elképzelése, valamely jelenség *kezdetének* a föltételezése, s annak a megengedése, hogy az emberi akaratok összesége egy-egy történelmi személyiség cselekvésében jut kifejezésre, már magában véve nem felel meg az igazságnak.

A történelemnek minden következtetése, a bíráló legcsekélyebb erőmegfeszítése nélkül is nyomtalanul porrá foszlik széjjel, pusztán csak annak a következtetésnek, hogy a bíráló, tetszése szerint nagyobb vagy kisebb megszakított egységeket tesz tanulmánya tárgyává, a mihez mindig joga van, mert hiszen ezek a tetszés szerint kikapott történelmi egységek mindig önkényesek.

Csak akkor lehet reménységünk arra, hogy a történelem törvényeit kiderítsük, ha végtelenül kis egységeket, vagyis az emberi törekvések egyszerű csoportjait teszszük a különböző történelem vizsgálódásának a tárgyává és eljutunk az integrálás művészetéhez, vagyis ezeknek a végtelenül apró egységeknek az összegezéséhez.

*

A XIX. század első tizenöt esztendejében az emberek millióinak valami szokatlan mozgódása észlelhető Európában. Az emberek otthagyják megszokott foglalkozásaikat, Európa egyik széléről a másik felé hömpölyögnek, rabolnak, mészárolják egymást, diadalmaskodnak és kétségbeesnek, s néhány esztendőre az élet egész folyamata megváltozik, s valami megfeszített mozgalomban csúcsosodik ki, mely eleinte növekedő, később pedig csökkenő képet mutat. Mi az oka ennek a mozgalomnak, vagy miféle törvények szerint megy végbe? - kérdi az emberi elme.

A történetírók meg akarván felelni erre a kérdésre, kifejtik előttünk néhány tuczat embernek Páris városa egyik épületében elmondott beszédeit és véghezvitt cselekedeteit, s ezeket a beszédeket és cselekedeteket elnevezik forradalomnak; azután részletes életrajzát adják Napoleonnak és néhány vele rokonszenvező vagy ellenséges viszonyban álló személyiségnek, beszélnek ezek közül az emberek közül némelyeknek a többiekre való hatásáról és azt mondják: ime innen származott ez a mozgalom, és ezek a törvényei.

De az emberi elme nemcsak, hogy nem hajlandó hinni ebben a magyarázatban, hanem egyenesen kimondja, hogy a magyarázatnak ez a módja nem helyes, mert ebben a magyarázatban a gyengébb jelenség, mint az erősebbnek az oka szerepel. A forradalmat is, Napoleont is, az emberi akaratok összesége hozta létre, s csakis ezeknek az akaratoknak az összesége tűrte meg és semmisítette meg őket.

De valahányszor hódítások történtek, hódítók is voltak; valahányszor egy-egy birodalomban átalakulások történtek, nagy emberek is voltak, mondja a történelem; az igaz, hogy valahányszor hódítók akadtak, háborúk is voltak, feleli az emberi elme, de ez még korántsem bizonyítja azt, hogy a háborúk okai a hódítók voltak és hogy a háború törvényei egyetlen ember egyéni törekvésében találhatók. Valahányszor én az órákra pillantok, s azt látom, hogy a mutató a tízesen áll, hallom, hogy a szomszéd templomban elkezdének beharangozni az isteni tiszteletre; de abból, hogy a mutató mindig akkor áll a tízesen, a mikor a beharangozás elkezdődik, még nincsen jogom azt következtetni, hogy a mutató állása az oka a harangok megkondulásának.

Valahányszor mozdonyt látok, hallom a füttyszót, látom a szelep kinyílását s a kerekek mozgását; de ebből még nincs jogom azt következtetni, hogy a mozdony mozgásának a füttty és a kerekek mozgása az oka.

A parasztok azt állítják, hogy tavasz utólján azért fúj hűvös szél, mert a tölgyfa rügyei pattogzanak, és csakugyan, minden tavasszal, a mikor a tölgyfa rügyezik, hűvös szél fúj. De bár a tölgyfa rügyezésekor fújni szokott hűvös szél okát nem ősmerem, azért még sem érthetek egyet a parasztokkal abban, hogy a hűvös szélnek az oka a tölgyfa rügyeinek a ki-pattanása, egyszerűen azért, mert a szél ereje teljesen kívül áll a rügyek befolyásán. Én csak azoknak a körülményeknek az összejátszását látom, a melyek minden életjelenségben elő szoktak fordulni, továbbá látom azt, hogy bármennyire s bármily alapossággal vizsgáljam is az óramutatót, a mozdony szelepét s a kerekeit, és a tölgyfa rügyeit, sehogy' se tudom bennük a beharangozásnak, a mozdony mozgásának és a tavaszi szélnek az okait felösmerni. Ehhez teljesen más álláspontra kell helyezkednem megfigyeléseimben, s a gőz, a harang és a szél mozgásának a törvényeit kell vizsgálnom. Ugyanezt kell a történelemnek is cselekednie. S erre nézve már történtek is kísérletek.

A történelem törvényeinek a megösmérése céljából teljesen meg kell változtatnunk bűvárkódásaink tárgyát, békét kell hagynunk a csároknak, a minisztereknek és a tábornokoknak s azokat a hasonnemű és végtelenül kis elemeket kell vizsgálnunk, a melyek a tömegeket irányítják. Hogy ezen az úton egy ember mennyire viheti a történelem törvényeinek a megérzését, azt senki meg nem mondhatja, az azonban nyilvánvaló, hogy csak ezen az úton van meg a lehetősége annak, hogy a történelem törvényeit elleshessük: és, hogy az emberi elme ezen az úton még egy milliomod részét se használta föl annak az erőnek, a melyet a történetírók arra fordítottak, hogy mindenféle csárok, hadvezérek és miniszterek viselt dolgait leírják, és e viselt dolgok láttára fölmerült okoskodásaikat előttünk kifejtsék.

II.

Európa tizenkét néptörzsének a hadai betörték Oroszországba. Az orosz csapatok és a lakosság, az összeütközés elől kitérendők, Szmolenszkig és Szmolenszktől Borodinoig vonulnak vissza. A francia haderő a sebesség folyton fokozódó erejével nyargal előnyomulásának voltaképpen célja, Moszkva felé. A cél felé közeledvén, sebességének az ereje éppen olyan arányban fokozódik, mint a minőben a lehulló tárgy gyorsasága a földhöz való közeledésével fokozódik. Mögötte sok ezer versztnyi kiéhezett, ellenséges indulatú terület; előtte néhány tuczat verszt, mely őt céljától elválasztja. Ezt a Napoleon hadseregének minden katonája érzi, s az egész haderő szinte magától, a sebesség erejénél fogva vonul tovább.

Az orosz csapatok közt, a visszavonulás mérvében, mind jobban lángra lobban az ellenség iránt való elkeseredett gyűlölet: visszavonulás közben a sereg mind jobban tömörül és gyarapszik. Borodinonál megtörténik az összeütközés. Sem az egyik, sem a másik fél csapatai nem bomlanak szét, de az orosz csapatok közvetlenül az összeütközés után épp oly szükségszerűleg visszavonulnak, mint a mily szükségszerűleg visszapattan az a golyó, mely egy másik, vele szemben nagy sebességgel közeledő golyóval összeütközött; és épp oly szükségszerűleg következik be az is, hogy (bár az összeütközésben minden erejét elvesztette) a betörő hadsereg nagy lendülettel nekiindult golyója még egy darabig gurul tovább.

Az oroszok visszavonulnak százhusz versztnyire - Moszkva mögé, a francziák eljutnak Moszkváig s ott megállapodnak. Az ezt követő öt héten belül egyetlen ütközet sincsen. A francziák nem mozdulnak. Hasonlóan a halálosan sebesült vadállathoz, mely lassú elvérzése közben a sebeit nyaldossa, öt hétig ott vesztegelnek Moszkvában, a nélkül, hogy bármibe fognának, és egyszerre, minden újabb ok nélkül futásnak erednek visszafelé: rávetik magukat a kalugai útra (és a győzelem után, mert Malo Jaroslavec mellett is övük maradt a csatatér)

egyetlen komoly ütközetbe se bocsátkozván bele, még nagyobb sietséggel futnak Szmo-lenszkbe, onnan Vlnába, Berezinába és még tovább.

Augusztus huszonhatodikán este Kutuzov, s az egész orosz hadsereg meg volt győződve róla, hogy a borodinoi ütközetet megnyerte. Kutuzov ebben az értelemben írt is a császárnak; nem azért, mintha valakit el akart volna ámítani, hanem azért, mert tudta, hogy az ellenség le van győzve, a mint hogy tudta ezt az ütközet minden résztvevője is.

De még aznap este, úgyszintén a rákövetkező napon is, egyre-másra hallatlan veszteségekről, a fél hadsereg pusztulásáról jöttek hírek, úgy, hogy az új ütközet fizikailag lehetetlennek bizonyult.

Teljes lehetetlenség volt új ütközetet kezdeni, a mikor még nem érkeztek be mind a jelentések, a sebesülteket még nem szedték össze, a fölszerelést nem egészítették ki, nem számlálták meg az elesetteket, az elesett parancsnokok helyett nem jelöltek ki újakat, s az emberek nem laktak jól és nem aludták ki magukat. Ugyanekkor, mindjárt az ütközet után következő reggel, a franczia haderő (a mozgás tehetetlenségének az erejénél fogva, a mely most a távolság négyzetével fordított arányban növekedett) már szinte magától megindult az orosz sereg felé. Kutuzov másnap támadni akart, s az egész hadsereg ugyanezt akarta. De a támadás megvalósításához nem elég az akarat; ennek lehetségesnek is kell lenni, most pedig nem volt lehetséges. Lehetetlen volt, hogy előbb egy, majd egy második, harmadik napi járásra vissza ne vonuljanak, és végre szeptember elsején, mikor a hadsereg Moszkvába ért, a csapatokba visszatérő teljes erő tudata ellenére is, a körülmények kényszerítő ereje megkövetelte, hogy a csapatok Moszkván túl is visszavonuljanak. És így csakugyan még egy utolsó napi járásra visszavonultak és Moszkvát átengedték az ellenségnek.

Azok előtt az emberek előtt, a kik hozzászótkak ahhoz a gondolathoz, hogy a hadvezérek éppen úgy állítják össze a hadjáratok és az ütközetek terveit, mint a hogy' közölünk bárki, a szobájában egy térkép előtt ülve eltűnődik rajta, hogy ő hogyan és miképpen járna el egy adott ütközetben, azok előtt fölmerülhet az a kérdés, vajjon Kutuzov a visszavonulásnál miért nem járt el így vagy úgy, miért nem foglalt állást Filei előtt, miért nem vonult vissza egyszerre a kalugai-útra, mikor Moszkvát elhagyta stb. Azok az emberek, a kik így szoktak gondolkozni, elfelejtik, hogy nem ismerik azokat az elkerülhetetlen körülményeket, a melyek a főparancsnokok tevékenységét mindig kísérni szokták. A hadvezér tevékenysége a legkevésbé se hasonlít ahhoz a tevékenységhez, a melyet mi elképzelünk akkor, a mikor kényelmesen a szobánkban ülve, valami hadjáratot a térképen tanulmányozunk, miközben úgy az egyik, mint a másik fél csapatainak a létszámát, és a terepet is ismerjük és okoskodásunkkal valami közismert eseményből indulunk ki. A főparancsnok soha sincsen valamely eseménynek a kész körülményei közt, a melyekből mi az eseményeket rendszerint nézzük. A főparancsnok mindig az események mozgó sorozatának a kellő közepében áll, még pedig úgy, hogy soha, egyetlen pillanatban se lehet képes arra, hogy a körülötte lejátszódó események egész jelentőségét fontolóra vegye. Minden esemény perczről-perczre, szinte észrevétlenül domborítja ki a maga jelentőségét, s a főparancsnok az események eme következetes és szakadatlan kidomborodásának minden pillanatában ott áll, a fondorlatok, a gondok, a függőség, a hatalom, a tervek, a tanácsok, a fenyegetések és az ámítások legszövevényesebb játékanak a középpontjában, és állandóan abban a szükségszerű helyzetben van, hogy kénytelen az előtte fölvetett és egymással homlokegyenest ellenkező kérdéseknek szinte végtelen sorozatára megfelelni.

A hadviselés tudósai a legkomolyabban azt állítják, hogy Kutuzovnak már jóval Filei előtt ki kellett volna vezetnie csapatait a kalugai-útra, sőt, hogy volt valaki, a ki ezt ajánlotta is neki. De a főparancsnok előtt, különösen válságos pillanatokban nem egy, hanem mindjárt néhány tuczat ilyen javaslat is szokott egyidejűleg megfordulni. És e javaslatok mindenike, bár

valamennyi a hadászatra és a harcászatra van alapítva, homlokegyenest ellenkezik egymással. A főparancsnok dolga, úgy látszik csak az, hogy ezek közül a javaslatok közül egyet kiválasszon. Csak hogy ezt se teheti. Az események és az idő nem várnak. Tegyük föl, hogy azt javasolják neki, hogy huszonnyolczadikán vonuljon át a kalugai-útra, de ebben a pillanatban vágatva jön hozzá Miloradovics egyik segédtisztje azzal a kérdéssel, vajjon megütközzék-e azonnal a francziákkal, vagy pedig visszavonuljon. Neki tüstént, már ebben a pillanatban döntenie kell. De a visszavonulásra vonatkozó parancs eltérít bennünket attól, hogy beforduljunk a kalugai-útra. A segédtiszt után meg az intendáns kérdezi, hogy hová szállítsa az élelmezést, a kórházak főparancsnoka pedig, hogy hová szállíttassa a sebesülteket; egy Pétervárról érkezett futár hozza a császár levelét, a ki nem engedi meg Moszkva feladását, viszont a főparancsnok vetélytársa, az, a ki áskálódik ellene (ilyen mindig akad, még pedig nem is egy, hanem több), új javaslattal áll elő, mely homlokegyenest ellenkezik a kalugai-út megszállására vonatkozó tervvel; a főparancsnok erőbeli állapota e közben álmod és felfrissülést kíván; de ime, itt jön egy a kitüntetéseknel mellőzött tiszteletreméltó tábornok, panaszkodni, a lakosok oltalomért könyörögnek, egy a terep tanulmányozására küldött tiszt visszakerül és homlokegyenest ellenkező jelentést tesz, mint az, a ki előtte ugyanoda ki volt küldve; a kém, a fogoly s egy szemrevételezre kiküldött tábornok, egymástól teljesen eltérően írják le az ellenséges hadsereg elhelyezését. Az olyan emberek, a kik hozzá vannak szokva, hogy vagy nem értik a főparancsnokok tevékenységének ezeket az elmaradhatatlan, kísérő körülményeit, vagy megfélekeznek róluk, az ilyen emberek például elképzelik, hogy a csapatok Fileinél állanak, s ebből azt következtetik, hogy a főparancsnok szeptember elsején teljes szabadsággal eldöntötte azt a kérdést, vajjon földadja vagy megvédje-e Moszkvát, pedig tekintve, hogy az orosz hadsereg öt versztnyire volt Moszkvától, ez a kérdés egyáltalában föl sem merülhetett. De hát voltaképpen, mikor dőlt el ez a kérdés? Drissa alatt is, Szmolenszk alatt is és legvilágosabban 24-ikén Sevardinonál, huszonhatodikán Borodinonál és a Borodintól Fileig való visszavonulás minden napján, minden órájában és minden pillanatában.

III.

Az orosz csapatok, Borodintól visszavonulván, Fileinél állottak. Jermolov, miután a hadállást megvizsgálta, odajött a tábornagyhoz.

- Ebben a hadállásban megütközni teljes lehetetlenség, - mondotta neki. Kutuzov csodálkozva nézett rá és még egyszer ismételtette szavait. Mikor befejezte, Kutuzov kinyújtotta felé a kezét.

- Add csak ide a kezedet, - mondotta s úgy fordítván a kezét, hogy megtapinthassa az üterét, így folytatta: - Beteg vagy, lelkem. Gondold meg csak, mit beszélsz. - Kutuzov akkor még föl nem foghatta, hogy ütközet nélkül vissza lehessen vonulni Moszkva mögé.

Kutuzov a Paklonnoj-hegyen, a dorogomilovszkojei vámsorompótól hat versztnyire kiszállt a kocsijából s az út szélén leült egy padra. A tábornokok óriási tömege sereglett össze körülötte. Rasztopcsin gróf is, a ki Moszkvából érkezett, hozzájuk csatlakozott. Ez az egész ragyogó társaság, csoportokra szakadva, a hadállás előnyeiről és hátrányairól, a csapatok helyzetéről, a fölmerült tervekről, Moszkva helyzetéről s egyáltalában katonai kérdésekről vitatkozott. Valamennyien érezték, hogy, bár nem voltak rá meghíva, s bár nem is hívták annak, azért mégis valóságos hadi tanácsot tartottak. A vita közérdekű kérdések keretében mozgott. Ha valaki mondott vagy hallott is valami magánérdekű újdonságot, erről csak suttogva beszéltek és legott megint áttértek a közérdekű kérdésekre: se tréfának, se nevetésnek, se mosolynak még csak nyoma sem volt észrevehető ezek közt az emberek közt.

Valamennyien szemlátomást azon voltak, hogy magukat a helyzet magaslatán tartsák. És az egymás közt vitatkozó csoportok mind iparkodtak a főparancsnok közelébe jutni (a kinek a padja mintegy központja volt a csoportoknak) és úgy intézték, hogy ő is meghallja őket. A főparancsnok csak hallgatott s olykor egy-egy kérdést intézett hozzájuk arról, a miről beszéltek, de ő maga nem vett részt a vitában és semmiféle véleményt se nyilvánított. Legtöbbször, a mint egy-egy csoportnak a beszélgetését hallgatta, mintegy a csalódás kifejezésével, - mintha teljességgel nem arról beszéltek volna, a mi őt érdekelte, - fordult el tőle. Egyesek a kiszemelt hadállásról beszéltek, de nem annyira magát a hadállást, mint inkább azoknak a tudományos képességeit bírálgatták, a kik azt kiszemelték; mások azt vitatták, hogy a hibát már régebben követték el, s hogy már három nappal azelőtt el kellett volna fogadni az ütközetet; ismét mások a salamancai ütközetről beszéltek, melyről egy spanyol egyenruhás és csak az imént érkezett Croissard nevű franczia mesélt volt nekik. (Ez a franczia egy az orosz hadseregben szolgáló német herczeggel együtt most Saragossa ostromát fejtegette arra való tekintettel, nem lehetne-e Moszkvát is olyan módon megvédeni.) Egy negyedik csoportban Rasztopcsin gróf vitte a szót és azt mondta, hogy ő a moszkvai önkéntes csapatokkal együtt kész ugyan elpusztulni a főváros falai alatt, de azért mégis lehetetlen nem sajnálkoznia azon a bizonytalanságon, a melyben őt hagyták, és hogy ha ő előbb tudta volna, most minden másképpen volna... Az ötödik csoporthoz tartozók, hadászati ismereteik mélységét fitogtatva arról az irányról beszélgettek, a melyet a csapatoknak most venniük kellene. Végre egy hatodik csoportban mindenféle badarságot beszéltek össze-vissza. Kutuzov arcza mind aggodalmasabb és mind furcsább kifejezést öltött. Mindezekből a beszélgetésekből Kutuzov csak egyet látott: Moszkva védelme a szó legszorosabb értelmében, *fizikailag teljesen lehetetlen* volt, annyira lehetetlen, hogy ha valami esztelen főparancsnok ki adta volna is a parancsot az ütközetre, csak óriási zűrzavar támadt volna belőle, s az ütközetből még se lett volna semmi; nem lett volna semmi azért, mert a magasabbrangú parancsnokok nemcsak hogy mind lehetetlennek ismerték el ezt a hadállást, hanem beszélgetés közben kizárólag csak arról vitatkoztak, hogy mi lesz ennek a hadállásnak a minden kétséget kizárólag bekövetkező elhagyása után. Hogy' vezethették volna hát a parancsnokok egy olyan csataterre a csapataikat, a melyet tarthatatlannak ítéltek? Az alantas csapatparancsnokok, sőt még a katonák is (a kik szintén szoktak néha okoskodni) szintén tarthatatlannak látták a hadállást s azért a leveretés biztos tudatával nem is mehettek harciba. Ha Bennigsen mégis ennek a hadállásnak a védelme mellett kardoskodott, mások pedig még fontolgatták a dolgot, ennek a kérdésnek magában véve már semmi jelentősége se volt, legföljebb annyiban, hogy ürügyet szolgáltatott a czivódásra és a fondorlatokra. Ezt Kutuzov egészen tisztán látta.

Bennigsen, mikor ezt a hadállást kiválasztotta, büszkén kérkedve orosz hazafiságával (a mit Kutuzov képtelen volt homlokránczolás nélkül hallgatni), ragaszkodott Moszkva védelméhez. Kutuzov, mint a nap, olyan tisztán látta Bennigsen voltaképpeni célját: hogy a védelem kudarcza esetén Kutuzovra tolja a hibát, a ki minden ütközet nélkül a Veréb-hegyekig vezette a csapatait; siker esetén pedig - a maga számára foglalja le az érdemet; a terv visszautasítása esetén pedig Moszkva föladásának a bűnét magáról elhárítsa. De a fondorkodásnak ez a kérdése most nem igen foglalkoztatta az öreget. Csak egyetlen rettenetes kérdés bántotta őt. És erre a kérdésre senkitől se hallott feleletet. Ő rá nézve most csak az volt a kérdés: „vajon hát csakugyan én eresztettem Napoleont Moszkváig, és ha igen, mikor cselekedtem ezt? Mikor dőlt el ez a kérdés? Talán bizony tegnap, mikor azt a parancsot küldtem Platovnak, hogy vonuljon vissza, vagy tegnapelőtt este, a mikor elszunnyadtam és Bennigsent bíztam meg az intézkedéssel? Vagy talán még előbb?... de mikor dőlt el ez a rettenetes dolog? Moszkvát ki kell ürítenünk. A csapatoknak vissza kell vonulniuk, s erre vonatkozólag nekem kell kiadnom a parancsot”. Ezt a rettenetes parancsot kiadni olybá tűnt föl előtte, mintha ezzel a hadsereg vezényletéről is lemondana. Pedig hát azonkívül, hogy szerette a hatalmat, még hozzá is szokott nagyon (az a nagy tisztesség, a melyben annak idején Prozorovszkij herczeg

részesült, a ki mellett Törökországban harczolt, ingerelte) és teljesen meg volt győződve, hogy Oroszország megmentése az ő számára volt föntartva és hogy csak ez az oka annak, hogy őt a nép akaratából, de a császár akarata ellenére, főparancsnokká választották. Meg volt győződve, hogy ő az egyetlen, a ki ezek közt a válságos viszonyok közt a hadsereg élén tarthatta magát, s hogy az egész világon ő volt az egyetlen, a ki minden rémület nélkül látta maga előtt ellenfélként a legyőzhetetlen Napoleont; s azért mégis irtózott annak a parancsnak a gondolatától, melyet ki kellett adnia. De valamire el kellett magát szánnia, véget kellett vetnie maga körül ezeknek a beszélgetéseknek, a melyek immár nagyon is szabados jelleget kezdtek ölteni.

Odahívatta magához az idősebb tábornokokat.

- Jó-e, rossz-e a fejem, azt nem tudom, de rajta kívül nincs kiben bizakodnom, - mondotta és fölkelvén a padról, elment Fileibe, a hol a fogatai állottak.

IV.

Egy Szavosztányov Andrej nevű paraszt legszebb és legtágasabb szobájában két óraker összeült a haditanács. A parasztok, az asszonyok és a nagy paraszt-család gyermekei mind a ház másik oldalán lévő sötét szobában szorultak össze. Egyedül csak Andrej hatesztendő kis unokája, a kinek a Fenség becézgetés közben a teája mellől egy darab czukrot is adott, maradt ott a padkán a nagyszobában. Malasa bátortalan örömmel nézte a kemenczéről a tábornokok arczát, egyenruháit és érdemkeresztjeit, a kik egymásután vonultak be a szobába s a díszszögletben lévő széles padokon a szentképek alatt helyet foglaltak. Maga a „nagyapó”, a mint Malasa Kutuzovot úgy magában hívta, külön, a kályha mögött lévő sötét zugban ült le. Tábori karosszékébe mélyen belesüppedve, szakadatlanul krárogott s a kabátja gallérját igazgatta, mely bár ki volt gombolva, úgy látszik, mégis szorította a nyakát. Az érkezők egymás után mentek oda a tábornagyhoz; egyesekkel kezét szorította, másoknak csak a fejével intett. Kaiszarov, a segédtisztje, a Kutuzovval szemben lévő ablakról félre akarta húzni a függönyt, de Kutuzov bosszúsán leintette őt a kezével, a miből Kaiszarov megértette, hogy Kutuzov nem akarta, hogy az arczát lássák.

A paraszt fenyőfa-asztal körül, melyen térképek, tervek, czeruzák, iratok heverték szanaszét, oly sokan gyűltek össze, hogy a legények még egy padot hoztak be és helyeztek el az asztal mellett. Ezen a padon Jermolov, Kaiszarov és Toll ültek. Közvetlenül a szentképek alatt, a főhelyen a György-keresztrel a nyakában, sáppadt és beteges arczczal s kopasz fejével összeolvadó haragos homlokával Barclay de Tolly foglalt helyet. Immár második napja, hogy láz gyötörte, s most is rázta a hideg és erős szakgatást érzett a csontjaiban. Mellette ült Uvarov és halk hangon (a hogy' különben mindannyian beszéltek) szapora taglejtésekkel magyarázott valamit Barclay-nak. A köpczös kis Dochturov, a szemöldökeit fölrántva, s kezeit a hasán összekulcsolva figyelmesen hallgatott. A másik oldalon csillogó szemű és elszánt arczvonalú fejét a kezére hajtva Osztermann Tolsztoj gróf ült, s úgy látszott, hogy mélyen el van merülve a gondolataiba. Rajevszkij hol a türelmetlenség kifejezésével az arczán, - miután halántékán, szokott mozdulataival előre simította fekete haját, hol Kutuzovra, hol az ajtóra nézett. Konovniczyn elszánt, szép és jószágos arcza szelid és ravasz mosolyra derült. Találkozott a tekintete a Malosáéval, és ráhunyorogott a szemeivel, a mire a kis leány elmosolyodott.

Valamennyien Bennigsenre vártak, a ki az alatt az ürügy alatt, hogy ismételen a hadállást tanulmányozza, éppen akkor járt ízletes ebédjének a vége felé. Négy órától hatig vártak rá, s

egész idő alatt nem kezdték meg a tanácskozást, hanem halk hangon közömbös dolgokról beszélgettek.

Kutuzov csak akkor mozdult meg a szögletből és ment közelebb az asztalhoz, mikor Bennigsen a szobába lépett, de akkor is úgy ült, hogy az asztalon elhelyezett gyertyák nem világították meg az arcát.

Bennigsen ezzel a kérdéssel nyitotta meg a tanácskozást: „Vajjon kardcsapás nélkül kiürítsük-e Oroszország szent és ősrégi fővárosát, vagy pedig megvédelmezzük?” Erre általános és hosszú hallgatás következett. Mind elkomorodtak az arcok s a nagy csendességben csak Kutuzov bosszús krákogása és köhécselése hallatszott. Minden szem ő rá volt szegezve. Maluska is a nagyapára bámult. Ő volt legközelebb hozzá és látta, a mint az arca összeránczolódott: mintha csak sírni készült volna. De mindez nem tartott sokáig.

- *Oroszország szent és ősrégi fővárosát!* - szólalt meg egyszerre, bosszús hangon ismételve Bennigsen szavait s ezzel mutatván rá szavainak a képmutató voltára. - Engedje meg kegyelmes uram, hogy nyíltan kimondjam, orosz ember előtt ennek a kérdésnek semmi értelme sincsen. (Nehéz testével előrehajolt.) Ilyen kérdést nem lehet tenni s ennek a kérdésnek semmi értelme. Az a kérdés, a melynek a megoldására én az urakat idekértem, tisztán katonai kérdés. És pedig a következő: „Oroszország megmentése a hadsereg kezében van. Előnyösebb-e már most elfogadni az ütközetet s ezzel Moszkván kívül a hadsereget is kockára tenni, vagy pedig ütközet nélkül föladni Moszkvát? Ime ez a kérdés, a melyre nézve én az önök véleményét tudni szeretném.” (Megint hátradőlt a karosszékében.)

Megindult a vita. Bennigsen még nem tartotta elveszettnek a játszmát. Méltányolván Barclaynak és másoknak azt a nézetét, hogy a Fileinél elfoglalt védelmi állásban lehetetlen az ütközetet elfogadni, az orosz hazafiságtól s a Moszkva iránt való szeretettől áthatva azt javasolta, hogy az éj leple alatt vigyék át a csapatokat a jobbszárnyról a balra, s másnap intézzenek támadást a francziák jobbszárnya ellen. A vélemények megoszlottak, s megindult a vita a javaslat mellett és ellen. Jermolov, Dochturov és Rajevszkij Bennigsen véleményéhez csatlakoztak. Az az érzés vezette-e őket, hogy a főváros feladása előtt még föltétlenül valami áldozatot kell hozni, vagy más egyéni tekintetek, de ezek a tábornokok valahogyan nem látták be azt, hogy ez a haditanács már nem változtatja meg az események feltartóztathatlan folyását, s hogy Moszkva máris elveszett. A többi tábornokok belátták ezt, s azért Moszkva sorsának a kérdését félretéve, arról vitatkoztak, vajjon a visszavonuló csapatoknak milyen irányt kell választaniok. Malasa, a ki kimeresztett szemekkel nézte azt, a mi körülötte történik, egészen másképpen fogta föl ennek a haditanácsnak a jelentőségét. Neki úgy tetszett, hogy itt mindössze a „nagyapó” és a hosszúkabátos (mint a hogy’ Bennigsent hívta) közt való személyes harczról volt szó. Látta, mennyire felbőszültek, mikor egymással beszéltek, s a lelke fenekén nagyapónak a pártjára állott. A vita közepén észrevette azt a gyors és kaján pillantást, a melyet nagyapó Bennigsenre vetett, s utána nagy örömmel látta, hogy nagyapó valamit mondott a hosszúkabátosnak, s ezzel elcsitította őt: Bennigsen egyszerre elpirult s bosszúsán kezdett föl és alá járni a szobában. Ezekben a szavakban, melyek olyan nagy hatással voltak Bennigsenre, benne foglaltatott Kutuzov halk és nyugodt hangon kifejtett, és Bennigsen ama javaslatának az előnyeiről és hátrányairól táplált véleménye, a mely szerint a csapatok az éj leple alatt a jobbszárnyról a balszárnyra volnának áthelyezendőek, hogy másnap a francziák jobbszárnya ellen támadást intézzenek.

- Én, uraim, - mondotta Kutuzov, - a gróf tervét nem helyeselhetem. A csapatoknak az ellenség közelében való áthelyezése mindig veszedelmes, és a hadtörténelem csak megerősíti ebben az irányban táplált aggodalmaimat. Így például... (Kutuzov mintha elgondolkozott volna valami példán, miközben derült és naiv pillantással nézett Bennigsenre). Itt van például a friedlandi ütközet, a melyre azt hiszem a gróf is nagyon jól emlékezik, csak azért nem járt...

teljes sikerrel, mert a mi csapataink az ellenséghez nagyon is közel változtatták a hadállásukat... - Erre pillanatnyi hallgatás következett, mely azonban valamennyiük előtt nagyon is hosszúnak tűnt föl.

A vita megint kiújult, de mind gyakoriabbak lettek a szünetek, s mindenki érezte, hogy már nem igen van miről beszélni.

E szünetek egyike alatt Kutuzov mélyen felsóhajtott, mintha beszélni készült volna. Mindannyian ránéztek.

- Ezek szerint, urak, az eltörött korsók árát nekem kell majd megfizetnem, - mondotta. S lassan fölkelvén, odament az asztalhoz. - Uraim, hallottam az önök nézeteit. Lesznek, a kik nem értenek majd egyet velem. De én (itt szünetet tartott) annál a hatalomnál fogva, melylyel engem császárom és hazám felruházott, ezennel elrendelem - a visszavonulást.

E nyilatkozat után a tábornokok épp oly ünnepélyes és szótlan óvatossággal, mint a hogy' a tanácsban beszéltek, jelentettek egyet-mást a főparancsnoknak.

Malasa, a kit már régóta vártak a vacsorával, óvatosan lemászott a padkáról, s a tábornokok lábai közt kiosont a szobából.

Elbocsátván a tábornokokat, Kutuzov még hosszú ideig az asztalra könyökölve ült a helyén, és egyre azon a rettenetes kérdésen tünődött: „Ugyan mikor, dőlt el az a kérdés, hogy Moszkva elveszett? Mikor történt az, a mi ezt a kérdést eldöntötte, és ki ebben a hibás?”

- Ezt, ezt igazán nem vártam, - mondotta Schneider nevű segédtszjtjének, a ki késő éjszaka belépett hozzá: - ezt nem vártam! Erre nem számítottam!

- Jó lenne lepihennie, Fenség, - szólott Schneider.

- De még se! Fognak ők még lóhúst zabálni, úgy mint a törökök, - kiáltott föl Kutuzov a nélkül, hogy felelt volna, és öklével az asztalra csapott, - fognak még, arról kezeskedem!...

V.

Kutuzovval ellentétben, ugyanakkor s egy még sokkalta fontosabb eseménnyel szemben, mint a minő a hadseregnek ütközet nélkül való visszavonulása volt, - Moszkva kiürítésével és fölgyújtásával szemben, Rasztopcsin, a ki mint ennek az eseménynek az intézője tűnik fel előttünk, teljesen másként viselkedett.

Ez az esemény, - Moszkva kiürítése és fölgyújtása, - éppen úgy elkerülhetetlen volt, mint az, hogy a hadsereg a borodinoi ütközet után minden csata nélkül visszavonuljon Moszkva mögé.

Azt, a mi történt, nem okoskodások, hanem amaz érzés révén, mely bennünk is meg van s az apáinkban is meg volt, minden orosz ember előre megjósolhatta.

Szmolenszktól kezdve Rasztopcsin gróf közreműködése és kiáltványai nélkül is Oroszország minden városában és falujában ugyanaz történt, a mi Moszkvában. A nép gondtalanul várta az ellenséget, nem lázongott, nem nyugtalankodott, senkit sem aprított darabokra, hanem nyugodtan várta a sorsát, mert érzett magában elegendő erőt arra, hogy a legválságosabb pillanatban is tudja mitévő legyen. És alig hogy az ellenség közeledni kezdett, a lakosság legvagyonosabb elemei elmentek és ott hagyták mindenüket, a legszegényebbek pedig ottmaradtak, s felgyújtották és elpusztították azt, a mi a városban maradt.

Annak a tudata, hogy ez így lesz, és pedig mindig így lesz, bele volt és bele van oltva az orosz ember lelkébe. És ez a tudat, sőt a mi több, annak az előérzete, hogy Moszkva el fog esni, 1812-ben benne volt az orosz, a moszkvai társaság lelkében is. Azok, a kik magukkal vitték azt, a mit elvihettek s otthagyták a házaikat és a vagyonuk felét, annak a lappangó hazafiságnak a következtében cselekedtek így, mely nem hangzatos mondásokban, nem a haza megmentésének az örve alatt elkövetett gyermekgyilkosságokban s más efféle természetellenes cselekedetekben, hanem észrevétlenül, egyszerűen és szervesen jut kifejezésre s éppen azért mindig a leghathatósabb eredményekre vezet.

„Szégyen megfutamodni a veszedelem előtt; csak a gyávák menekülnek Moszkvából”, - mondták nekik. Rasztopcsin a kiáltványaiban azt iparkodott velük elhitetni, hogy Moszkvát elhagyni szégyen. Restellték, hogy gyáváknak mondták őket, restelltek elmenni, de azért mégis elmentek, tudván, hogy ennek így kell lenni. De hát miért mentek el? Azt bajos volna föltételezni, hogy Rasztopcsin rémítette meg őket azokkal a kegyetlenkedésekkel, a melyeket Napoleon a meghódított vidékeken elkövetett. Elmentek, még pedig első sorban a gazdag és művelt emberek mentek el, a kik nagyon jól tudták, hogy Bécs és Berlin épen maradtak s hogy ott, mikor Napoleon a várost elfoglalta, a lakosok vígan élték világukat az elragadó francziákkal, a kiket az orosz férfiak, de különösen a hölgyek akkoriban annyira szerettek.

Elmentek, mert orosz emberek előtt nem is lehetett kérdés tárgya az: vajjon jó lesz-e vagy rossz a francziák uralma alatt Moszkvában élni. A francziák uralma alatt lehetetlen volt élni: ez volt a képzelhető legrosszabb. Elmentek már a borodinoi ütközet előtt, és még gyorsabban a borodinoi ütközet után, rá se hederítve a város védelmére lelkesítő fölhívásokra, és Moszkva főparancsnokának arra a kijelentésére, hogy magához veszi az iverszkáját, és megy verekedni, sem pedig a léghajókra, a melyeknek majd el kellend pusztítani a francziákat, s mindarra a tömérdék badarságra, a melyet Rasztopcsin a kiáltványaiban összefirkált. Tudták, hogy verekedniök a csapatoknak kell és ha erre nem képesek, úgy a kisasszonyokkal és a cselédekkel nem lehet Napoleonnal szembeszállni, hanem el kell menni, bármi nehezükre essék is otthagyni prédául a vagyonukat. Elmentek, és rá se gondoltak ennek a lakosaitól elhagyott és minden valószínűség szerint tűzhalálra szánt (nem pusztítani el és nem égetni föl az üres házakat, nem felelt volna meg az orosz léleknek) hatalmas és gazdag fővárosnak magasztos jelentőségére; elmentek, még pedig mindenikük a maga elhatározásából, és pusztán csak annak, hogy elmentek, volt a következése az a nagyszerű esemény, mely az orosz népnek mindenkor legnagyobb dicsősége lesz. Az az úrhölgy, a ki annak a homályos tudatában, hogy ő Napoleonnak nem szolgálja, s abbeli rémületében, nehogy őt Rasztopcsin parancsára föltartóztassák, még június hónapban elment Moszkvából, a vadászkutyáival és hóbortos asszonyaival együtt egy szaratovi faluba, ez az úrhölgy idézte elő egyszerűen és őszintén azt a nagy dolgot, mely Oroszországot megmentette. Rasztopcsin gróf pedig, a ki hol rápirított azokra, a kik elmenendők voltak, hol kilakoltatta a városból a hatóságokat, hol semmire se használható fegyvereket osztatott ki a csőcselék között, hol leszedette a szentképeket, hol 136 szekéren elszállíttatta a Lepich által készített léghajót, hol arra czélozgatott, hogy felgyújtatja Moszkvát, hol azzal kérkedett, hogy' pörkölte fel a saját házát és micsoda kiáltványt intézett a francziákhoz, a melyben szemrehányást tett nekik azért, hogy az ő gyermek-menedékhelyét földúlták; majd magára vállalta Moszkva fölgújtásának a dicsőségét, majd szabadkozott tőle, majd arra biztatta a népet, hogy csípjen el minden kémet és vezesse ő elé, majd meg ugyanazért szemrehányást tett neki, majd kiutasított Moszkvából minden francziát, majd megtúrta a városban madam Ober-Chalmier-t, a ki a moszkvai franczia-telep központja volt, és minden igaz ok nélkül elfogatta és számkivetésbe küldte az öreg Klyucsarevet, a posta érdemes igazgatóját; hol összegyűjtötte a népet a Hármashegyen, hogy a francziák ellen vezesse őket, hol pedig, hogy ettől a csőcseléktől megszabaduljon, odadobott neki prédául egy-egy embert, ő maga meg a hátsó ajtón elinalt, hol azt mondogatta,

hogy ő nem éli túl Moszkva szerencsétlenségét, hol meg francia verseket firkált emlékkönyvekbe arról, hogy mi része volt neki a dologban,¹ - ez az ember nem értette meg a küszöbönálló eseménynek a jelentőségét, hanem csak tenni akart valamit maga is, meg akart lepni valakit, valami hazafiasan hős dolgot akart művelni, és mint a gyermek, csintalankodni akart Moszkva kiürítésének és fölgyújtásának elkerülhetetlen eseményével, s az ő kis kezével iparkodott hol serkenteni, hol föltartóztatni a hatalmas és őt is magával ragadó néparadat folyását.

VI.

Elen, mikor Vilnából az udvarral együtt visszatért Pétervárra, nagyon kényes helyzetbe került.

Péterváron Elen különös kegyeiben állott egy mágnásnak, a ki az ország egyik legmagasabb tisztségét viselte. Vilnában pedig összeszűrte a leveket egy külföldi herczeggel. Mikor azután visszatért Pétervárra, a herczeg és a mágnás mindketten szintén Péterváron voltak, mindketten érvényesíteni akarták jogaikat, Elen egy, az ő pályafutásában is egészen új feladat előtt állott: mindkettőjükkel szemben meg akarta őrizni a bizalmas viszonyt, a nélkül, hogy bármelyiküket is sértené.

Az, a mi minden más asszony előtt nehéznek, sőt lehetetlennek látszott volna, egy pillanatra sem ejtette gondolkodóba Bezuchaja grófnét, a ki nem hiába állott a legokosabb asszony hírében. Ha leplezgetni kezdte volna a cselekedeteit, ravaszsággal próbált volna menekülni kényes helyzetéből, a hibáját beösmervén, éppen ezzel rontotta volna el a dolgát; de Elen, ellenkezőleg, mint afféle igazán nagy ember, a ki mindenre képes, a mit csak akar, egyszerűen úgy állította be a helyzetet, hogy neki van igaza, - a miről szentül meg is volt győződve, - a többiek pedig mind hibásak.

Mikor a fiatal külföldi első ízben engedett meg magának valami szemrehányásfélét, szép fejét büszkén fölemelve, úgy félig odafordult hozzá s a legnagyobb határozottsággal így szólt:

- Ime a férfiak önzése és kegyetlensége! No de nem is számíthattam egyébre. A nő, áldozatul dobja oda magát önöknek; szenved, és ime ez a jutalma. Fenséges uram, milyen joga van ön számon tőlem az én hajlandóságaimat és baráti érzelmeimet? Ez egy olyan ember, a ki még az édes apámnál is több volt nekem.

A herczeg valamit akart mondani. Elen félbenszakította.

- Ám jó, - mondotta, - lehet, hogy azok az érzelmek, a melyeket irántam táplál, tán nem is egészen apaiak; de ez tán csak nem ok arra, hogy őt a házamból kitiltsam. Én nem vagyok férfi, hogy hálátlansággal fizessek. De tudja meg fenséged azt is, hogy benső érzelmeimről egyedül az Istennek és a lelkiismeretemnek vagyok hajlandó számot adni, - fejezte be, s kezét magasan hullámozó keblére szorítva, fölpillantott az égre.

- De hallgasson meg, az Istenre kérem.

- Vegyen feleségül, s akkor rabszolganője leszek.

- De mikor ez lehetetlen.

¹ Je suis né Tartare. Je voulais être Romain. Les Français m'apellèrent barbare. Les Russes - Georges Dandin. Vagyis: Tatárnak születtem. Római szerettem volna lenni. A francziák barbárnak neveztek. Az oroszok Georges Dandin-nek.

- Ön nem akar leereszkedni hozzám, ön... - szólott Elen elpityeredve.

A herczeg elkezdte őt csitíztatni: Elen pedig könnyek között jelentette ki (mintegy megfeledkezvén magáról), hogy őt semmi sem akadályozza abban, hogy férjhez menjen, hogy vannak is rá példák (akkoriban ugyan még kevés ilyen példa akadt, de ő Napoleonra és más magas állású személyiségekre hivatkozott), hogy ő soha se volt felesége az urának, s hogy őt csak áldozatul dobták oda neki.

- De hát a törvények, a vallás... - szólott a herczeg, már-már megadván magát.

- A törvények, a vallás... Ugyan hát miért eszelték volna ki ezeket, ha még ezt se tennék lehetővé? - szólott Elen.

A herczeg elcsodálkozott rajta, hogy ez az egyszerű okoskodás neki nem jutott eszébe, s a Jézus rend szent testvéreihez fordult tanácsért, a kikkel nagyon bizalmas viszonyban állott.

Pár nappal azután, egyikén azoknak a tündéries ünnepélyeknek, a melyeket Elen a Kamennij Osztrovon lévő nyárilakában rendezni szokott, bemutatták neki az elragadó Mr. Jobert-et, egy hófehér hajú és csillogó, feketeszemű jezsuitát, a ki a kertben, a kivilágítás pazar fényében hosszú ideig beszélgetett Elennel az Isten, Krisztus és az Isten anyja szent szíve iránt való szeretetről és azokról a vígasztalásokról, a melyeket úgy a földi, mint a túlvilági életben egyedül az igazi katolikus vallás nyújthat az embernek. Elen meg volt hatva, neki is, Jobert úrnak is, nem egyszer könnybe lábadtak a szemei és reszketett a hangja. Az a táncz, a melyre egy gavallér Elent fölkérte, megzavarta leendő „lelki pásztorá”-val folytatott beszélgetését, de másnap este Jobert megint eljött Elenhez egyedül, s ettől az időtől fogva mind gyakrabban megfordult nála.

Egy szép napon elvezette a grófnét a katolikus templomba, a hol letérdelt az oltár előtt, a melyhez a szent atya odavezette. A már nem fiatal, elragadó franczia rátette a kezét a fejére, a mitől, mint később ő maga beszélte, valami friss levegőáramlatot érzett, mely egész lelkét átjárta. Megmagyarázták neki, hogy ez volt az Isten áldása.

Azután elvezették egy világi abbéhoz; ez feloldozta őt, és megbocsátotta a bűneit. Másnap hoztak neki egy kis skatulyát a szent ostyával, melyet ott hagytak nála. Néhány nap múlva Elen legnagyobb meglepedésére megtudta, hogy most belépett az egyedül üdvözítő katolikus egyház kebelébe, s hogy a napokban maga a pápa is tudomást fog venni róla s valami levelet fog küldeni neki.

Mindaz, a mi ez alatt az idő alatt körülötte és vele történt, mindaz a figyelem, a melylyel az a sok okos ember őt körülvette, s mely olyan kellemes és finom formák közt jutott kifejezésre, és az a galambtisztaság, a melyben most volt (egész idő alatt fehér szalagokkal díszített fehér ruha volt rajta), - mindez örömet okozott neki; de az öröm közepett se feledkezett meg egy pillanatra sem voltaképpen céljáról. És a mint rendesen lenni szokott, hogy ravaszság dolgában az ostobák vezetik az orruknál az okosabbakat, mikor rájött arra, hogy mindezeknek a mézes szavaknak és ennek a nagy iparkodásnak az volt a legfőbb céljuk, hogy őt a katolikus hitre térítvén, jezsuita intézményekre pénzt csikarjanak ki tőle (a mire erősen czélozgattak is), Elen, mielőtt pénzt adott volna, mindenképpen sürgette, hogy hajtsák végre rajta azokat a szertartásokat, melyek őt az urától megszabadítsák. Az ő fogalmai szerint minden vallásnak csak abban volt a jelentősége, hogy az emberi vágyak kielégítését a tisztesség bizonyos határai közé szorítsa. És ebből a célból, a szent atyával folytatott egyik beszélgetése alkalmával szívós kitartással kért tőle választ arra, vajjon milyen mérvben köti őt a házassága.

Ott ültek az ablaknál, a fogadószobában alkonyodott. Virágillat áradt be az ablakon. Elen fehér ruhában volt, melyen keresztülvillogtak a keblei és a vállai. A jól táplált abbé, arcza

símára borotválva, szája erőteljes és szép, fehér kezeit szelíden a térde köré kulcsolva, ott ült Elen mellett s ajkain finom mosolylyal, a szépségétől elragadott pillantással nézett bele az arczába s az őket érdeklő kérdésben kifejtette előtte a nézeteit. Elen nyugtalan mosolylyal nézett göndör hajára, símára beretvált, feketés árnyalatú telt orczáira, és minden pillanatban el volt készülve a társalgásnak valami váratlan fordulatára. De az abbé, bár szemlátomást gyönyörködött a grófné szépségében, egy pillanatra se feledkezett meg magáról.

A lelkiatya okoskodásának a következő volt a gondolatmenete: ön, nem ösmervén annak a jelentőségét, a mire vállalkozott, hűséget fogadott egy embernek, a ki a maga részéről házasságra lépett önnel a nélkül, hogy a házasság vallási jelentőségében hitt volna, és ezzel vallásgúnyolást követett el. Ennek a házasságnak nem volt meg az a kettős jelentősége, a melynek meg kellett volna lennie. De az ön fogadalma mind a mellett kötötte önt. Ön azonban megszegte a fogadalmat. Vajjon mit követett el ez által? Megbocsátható, vagy pedig halálos bűnt? Megbocsátható bűnt, mert azt rossz szándék nélkül követte el. Ha ön már most azzal a czélzattal lépne újabb házasságra, hogy gyermekei legyenek, akkor a bűn megbocsáttathatnék. De itt a kérdés megint két részre oszlik; először is...

- De én azt tartom, - szólalt meg egyszerre Elen, a kit már untatott a dolog, az ő elragadó mosolyával, - hogy a mint az egyedül üdvözítő vallásra áttértem, az, a mit egy hazúg vallás rótt rám, nem köthet többé engem.

A lelkipásztor elálmélkodott rajta, milyen egyszerűen állította fel a grófné a Kolumbusz tojását. El volt ragadtatva az által a váratlanul gyors haladás által, melyet a növendéke tett, de azért nem tehette, hogy hátat fordítson az érvek amaz épületének, a melyet oly sok fejtöréssel és fáradsággal sikerült fölépítenie.

- Értsük meg csak egymást, grófné, - mondotta mosolyogva s megpróbálta halomra dönteni lelki rokonának az okoskodását.

VII.

Elen tisztában volt vele, hogy lelki szempontból nagyon egyszerű és könnyű a dolog, s hogy a hitoktatói csak azért csináltak nehézségeket, mert nem tudták, hogy a világi hatalom hogy fogja föl majd a dolgot.

Ennek következtében Elen úgy találta, hogy a társaságban is elő kell készítenie a dolgot. Fölkeltette tehát az öreg mágnás féltékenységét, és ugyanazt mondotta neki, a mit a másíknak, vagy is úgy állította oda a dolgot, hogy annak, hogy valaki ő reá jogokat szerezzen, egyetlen módja az, ha őt nőül veszi. A tekintélyes öreg úr első pillanatban erre az ajánlatra, hogy Elent még első férje életében feleségül vegye, épp úgy megdöbbsent, mint másí, fiatalabb vetélytársa; de Elennek az a megingathatatlan meggyőződése, hogy a dolog épp oly egyszerű és természetes, mintha egy leány férjhezmeneteléről volna szó, az öregre sem tévesztette el hatását. Ha Elenben az ingadozás, a szégyen vagy a zárkózottság legcsekélyebb jelei mutatkoztak volna, kétségkívül elvesztette volna a játszmát; de nemcsak hogy nyoma se volt benne a szégyennek és a zárkózottságnak, sőt ellenkezőleg, a lehető legnagyobb egyszerűséggel és a legjobbhiszemű naivitással mondotta el bizalmas barátainak (vagy más szóval egész Pétervárnak), hogy a herczeg is, a mágnás is, megkérte a kezét, s hogy ő mindkettejüket szereti és egyiküket se szeretné megkeseríteni.

Egy pillanat alatt egész Péterváron elterjedt nem annak a híre, hogy Elen válni akar az urától (ha ez a hír terjedt volna el, nagyon sokan állást foglaltak volna az ilyen törvényellenes szándék ellen), hanem egyenesen annak a híre, hogy a boldogtalan, az érdekes Elen nem

tudja elszánni magát, hogy kettőjük közül melyikhez menjen férjhez. A kérdés most már nem az volt, hogy mennyiben lehetséges a dolog, hanem csak az, hogy a kettő közül melyik az előnyösebb, s mint fogja föl a dolgot az udvar. Akadtak persze olyan konok emberek is, a kik nem tudtak a kérdésben a helyzet magaslatára emelkedni, s ebben a tervben a házasság szentségének a kigúnyolását látták; de ilyenek csak kevesen voltak, s ezek is hallgattak, a többséget pedig az Elen-re várakozó boldogság kérdései foglalkoztatták, és az, vajjon hogy volna helyesebb a választás. Arról pedig, vajjon helyes-e vagy sem, hogy valaki még az első férje életében másodszor is férjhez menjen, nem is beszéltek, mert ezt a kérdést az okosabb emberek (a mint mondták) már eldöntötték, s a kérdés eldöntésének a helyességében kételkedni annyit tett volna, mint esetleg tanúságot tenni az ostobaságáról és arról, hogy az illető nem tud a világban élni.

Achroszimova Dmitrijevna Marja, a ki ezen a nyáron Pétervárra jött, hogy egyik fiát meglátogassa, volt az egyetlen, a ki megengedte magának azt, hogy a társaság fölfogásával ellenkező véleményének nyíltan kifejezést adjon. Dmitrijevna Marja egy bálon találkozáván Elenel, megállította őt a terem közepén, és általános csönd közepett nyers hangján így szólt hozzá:

- Ti felétek, úgy látszik, még a férjök életében elkezdene újra férjhezmenni az asszonyok. Te tán azt hiszed, hogy ez a te találmányod? Elkéstél, matyuska. Régi dolog ez már. Minden... így csinálják. S e szavak után Dmitrijevna Marja szokott, fenyegető taglejtéseivel felgyűrte a ruhája széles ujjait, szigorúan körülnézett, s ment tovább a termen végig.

Dmitrijevna Marját, bár félték tőle, mégis csak hóbortos asszonynak tartották Péterváron és így a szavai közül csak azt a durva szót jegyezték meg, és suttogva adták szájról-szájra, azt híván, hogy annak, a mit mondott, ebben volt minden sava-borsa.

Vaszilij herczeg, a ki az utóbbi időben különösen sűrűn meg szokott feledkezni arról, a mit mondott, és ugyanazt százszor is elismételte, valahányszor a leányával találkozott, így szólt hozzá.

- Elen, egy szavam volna hozzád, - mondotta s félrehúzta őt, miközben leszorította a kezét. - Hallottam valamit holmi terveidről... hiszen tudod. Nos hát, kedves gyermekem, jól tudod, hogy apád szíve örül annak, ha te... Hiszen már annyi mindenben mentél keresztül... De, kedves gyermekem... Cselekedjél úgy, a mint a szíved parancsolja. Ime ez az én tanácsom. - És mindig egyforma izgatottságát elpalástolván, odaszorította az arcát a leánya arcához és elment.

Bilibin, a ki még mindig a legokosabb ember hírében állott és Elennek önzetlen barátja volt, - egyike azoknak a barátoknak, a kik soha se hiányoznak a ragyogó asszonyok körül, azoknak a férfi-barátoknak, a kik soha se képesek átcsapni a szerelmes szerepébe, - Bilibin egy alkalommal egy „kisebb, bizalmasabb körben” elmondta barátnőjének, Elen-nek, az egész kérdésről való véleményét.

- Hallja, Bilibin (Elen az ilyen barátokat, mint Bilibin, mindig a családnevükön hívta), - gyűrűkkel elborított fehér kezeivel megérintette frakkjának az ujját, - milyen tanácsot adna maga az én helyzetemben, ha a hűgáról volna szó? Melyiket ajánlaná a kettő közül?

Bilibin összeráncolta a szemöldöke fölött a bőrt, és mosolyogva elgondolkozott.

- Ön ezzel a kérdéssel a legkevésbé sem ejt engem zavarba, jól tudja, - mondotta, - hogy mint igaz, jó barátja, nagyon sokat gondolkoztam az ön dolgán. Látta: ha a herczeghez megy (ez volt a fiatal ember), - begörbítette az ujját, - egyszer s mindenkorra megfosztja magát annak a lehetőségétől, hogy valaha is a másik feleségévé lehessen, és ráadásul még az udvar elégedetlenségét is felkölti. (Hiszen tudja, hogy itt holmi rokonságról is van szó.) Ha pedig

hozzá megy az öreg grófhoz, boldoggá teszi az ő utolsó napjait, és azután, mint egy mágnás özvegye... a herceg már nem köt egyenlőtlen házasságot, ha egy mágnás özvegyét nőül veszi... - és Bilibin elsimította a homloka bőrét.

- Lám, ez az igazi jóbarát! - mondotta Elen örömtől sugárzó arczczal és még egyszer megérintette Bilibin ruhája ujját. - Csakhogy én mind a kettőt szeretem és egyiküket sem akarnám megkeseríteni. Mindkettőjük boldogságáért kész volnék akár az életemet is föl-áldozni, - mondotta.

Bilibin vállat vont, ezzel adván kifejezést annak, hogy ezen a bajon már aztán ő se tud segíteni.

„Pompás egy asszony! Lám, így kell élükre állítani a dolgokat. Mindhármuknak szeretne a felesége lenni egyszerre” - gondolta Bilibin.

- De mondja csak, mit szól a dologhoz az ura? - kérdezte, s okos ember hírében állván, nem félt attól, hogy ilyen naiv kérdéssel esetleg csorbát ejt a hírnevén. - Beleegyeznek-e vajjon?

- Oh, ő annyira szeret engem! - mondotta Elen, a ki Isten tudja miért, de abban a hitben volt, hogy Pierre is szereti őt. - Ő az én kedvemért mindenre kész.

Bilibin összeráncolta a homlokát, hogy hallgatóját egy küszöbön álló mot-ra előkészítse.

- Még a válasra is, - mondotta. Elen elmosolyodott.

Azok közt az emberek közt, a kik a tervezett házasság törvényességében kételkedni merészkedtek, ott volt Elen anyja, Kuragina hercegné is. Állandóan gyötörte őt a leánya iránt való irigység, és most, mikor az irigysége tárgya a hercegné szívéhez a legközelebb állott, nem tudott megbarátkozni ezzel a gondolattal. Tanácskozott egy orosz pappal arról, hogy mennyiben lehetséges a válás és az első férj életében a másodízben való férjhezmenetel, s a pap azt mondotta neki, hogy ez lehetetlen s legnagyobb örömére rámutatott az evangélium egy kitételére, a mely (a papnak legalább úgy tetszett), egyenesen kimondja annak a lehetlenségét, hogy valaki első férje életében másodszor is férjhez menjen.

Ezekkel az érvekkel fölfegyverkezve, a melyek megdönthetetleneknek látszottak előtte, a hercegné korán reggel elment a leányához, hogy még egyedül találja őt.

Elen, mikor az anyja ellenvetéseit végighallgatta, szeliden és gúnyosan elmosolyodott.

- De hiszen kereken ki van mondva: az, a ki elvált asszonyt vesz feleségül... - szólott az öreg hercegné.

- Jaj, mamuskám, ne beszéljen badarságokat. Nem ért maga ehhez. Nekem, az én helyzetemben, kötelességeim is vannak, - mondotta Elen, az orosz nyelvről, a melyen, úgy tetszett neki, hogy nem tudja magát ebben a kérdésben egészen tisztán kifejezni, áttérve a francia nyelvre.

- De édes gyermekem...

- Jaj, mamuskám, hogy' nem tudja hát megérteni, hogy a szent atya, a kinek joga van föloldozást adni...

Ekkor belépett a szobába Elen társalkodónője és jelentette neki, hogy ő fensége a teremben várja s beszélni kíván vele.

- Mondja meg neki, hogy nem akarom őt látni, megharagított, mert nem tartotta meg a szavát.

- Grófné, minden bűnre van bocsánat! - mondotta egy hosszúkás arcú és hegyes orrú szőke fiatal ember, a mint a szobába lépett.

Az öreg herczegné tiszteletteljesen fölkel és meghajtotta magát. A fiatalember rá sem hederített. A herczegné intett a fejével a leányának, és az ajtó felé indult.

„Nem, igaza van”, - gondolta az öreg herczegné, a kinek a meggyőződése a fenség megjelenésére egyszeriben mind szétfoslottak. - „Igaza van; de hogy’ van az, hogy mi ezt a mi örökre elmúlt ifjúságunkban nem tudtuk? Pedig olyan egyszerű”, - gondolta, a mint beült a kocsijába.

*

Augusztus elejére Elen dolga teljesen tisztába jött, mire levelet írt az urának (a ki, mint ő hitte, nagyon szerette őt), a melyben közölte vele azt a szándékát, hogy férjhez megy N. N.-hez, és azt is, hogy áttért az egyedül üdvözítő katolikus hitre és kérte őt, tegyen eleget a váláshoz szükséges mindamaz alakszerűségeknek, a melyeket a levél átadója ki fog fejteni előtte.

„Ennekutána pedig csak arra kérem az Istent, hogy tartsa meg Önt, kedves barátom, az ő szent és hathatós oltalmában. Barátnője - Elen.”

Ez a levél akkor érkezett meg Pierre házába, a mikor ő éppen a borodinoi csatatéren volt.

VIII.

Pierre, a borodinoi ütközet vége felé, a mint a Rajevszkij-ütegtől elszaladt, a katonák tömegei által elsodortatván, a gugyron keresztül immár másodszor indult el Knyazkov felé, és eljutott a sebkötöző-helyig, de látván a vért s hallván a jajgatást és nyöszörgést, megint a katonák közé keveredett és ment tovább.

Egész lelkéből csak azt az egyet kívánta, hogy minél előbb szabaduljon azoktól a borzalmas benyomásoktól, a melyek közt ezt a napot töltötte, visszakerüljön az élet megszokott körülményei közé s a szobájában, az ágyában nyugodtan elszenderülhessen. Úgy érezte, hogy csak az élet megszokott körülményei közt lesz képes önmagát és mindazt, a mit látott és tapasztalt, megérteni. Csakhogy az életnek a megszokott körülményei nem voltak sehol.

Bár azon az úton, a melyen ment, a golyók és a lövegek nem süvítettek úgy, mint annakelőtte, azért itt is mindenfelé csak ugyanazt látta, a mit a csatatéren. Ugyanazok a szenvedő, elgyötört és olykor olyan furcsán egykedvű arcok, ugyanaz a vér, ugyanazok a katonaköpenyek, s a bár távoli, de mégis rémületbe ejtő lövöldözésnek ugyanaz a lármája vették körül itt is; ezen kívül a nyomasztó levegő és a nagy por is gyötörte.

Pierre, miután vagy három versztet ment a mozsaiszki országúton, leült az útszélén.

Alkony szállt a földre s az ágyúk lövöldözése elhallgatott. Pierre a kezére támaszkodva leheveredett és sokáig feküdt ott és elnézte a homályban mellette elsuhanó árnyakat. Szüntelenül úgy tetszett neki, mintha rémes sívítással tartana felé valami golyó, összerezzen és fölkel. Fogalma se volt róla, mennyi időt töltött ottan. Éjfél tájban három katona telepedett oda mellé, s rőzsét hordván össze, elkezdett tüzet rakni.

A katonák rásandítva Pierre-re, tüzet raktak, odaállítottak egy katlant, s faggyút tettek és kétszersültet aprítottak belé. A zsíros étel kellemes illata összeolvadt a füst szagával. Pierre föltápáskodott és főlshajtott. A katonák (hárman voltak) hozzáláltak az evéshez és Pierre-re rá se hederítve, elkezdtek beszélgetni.

- Hát te miféle vagy? - fordult oda egyszerre az egyik katona Pierre-hez, nyilván azt akarván mondani ezzel a kérdéssel, a mit Pierre is gondolt, vagyis: ha enni akarsz, szívesen adunk, csak mondd meg, tisztességes ember vagy-e.

- Én? Én?... - kérdezte Pierre, szükségét érezvén, hogy társadalmi állásának lehető lekicsinyítésével, minél közelebb férkőzzék ezeknek a katonáknak a megértéséhez. - Én voltaképpen népfölkelő tiszt vagyok, de nincs itt a csapatom; idejöttem az ütközetbe, s elvesztettem az embereimet.

- No lám! - mondotta az egyik katona.

A másik megcsóválta a fejét.

- Nos hát, ha akarsz, egyél egy kis pempőt! - szólott az első, s odanyújtotta neki előbb jól lenyalt fakanalát.

Pierre odaült a tűzhöz s elkezdte enni a pempőt, azt a katlanban lévő kotyvalékot, mely a legízletesebb ételnek tetszett előtte, a melyet csak valaha evett. Mialatt a katlan fölé hajolva mohón falta egyik kanalat a másik után, a katonák szótlánul nézték a tűz által megvilágított arcát.

- Há iparkodol aztán? Mondsza csak! - kérdezte megint az egyik.

- Mozsaiszkba.

- Te tehát úr vagy?

- Igen.

- S hogy' hívnak?

- Kirillovics Pjotrnek.

- Nos tehát, gyerünk, Kirillovics Pjotr, mi majd elvezetünk.

A katonák a teljes sötétségben elindultak Pierre-el Mozsaiszk felé.

Már megszólaltak volt a kakasok, mikor eljutottak Mozsaiszkba s kezdtek fölkapaszkodni a hegyen lévő városka felé. Pierre csak ment a katonákkal, teljesen megfélemlítve arról, hogy az ő fogadóját, mely a hegy alján volt, már el is hagyta. Tán eszébe se jutott volna ez (annyira kótyagos állapotban volt), ha fele útján fölfelé nem találkozik a lovászával, a ki fölment volt őt megkeresni a városba s most ballagott vissza a fogadója felé. A lovász a kalapjáról ösmerte meg Pierre-t, mely szinte világított a sötétségben.

- Kegyelmes uram, - szólalt meg, - már kétségbe voltunk esve. De miért jön így gyalogszerrel? Hová méltóztatik iparkodni?

- Hja úgy, - szólott Pierre.

A katonák megállottak.

- Nos tehát, megtaláltad a tiéidet? - szólott egyikük.

- Isten megáldjon, Kirillovics Pjotr, ha jól emlékszem? Isten megáldjon, Kirillovics Pjotr! - ismételte néhány más hang.

- Áldjon meg az Isten, - felelt Pierre s a lovászával visszament a fogadójába.

„Kellene valamit adnom nekik!” - gondolta Pierre a zsebébe nyúlva. „Nem, nem kell”, - mondotta egy másik hang.

A fogadóban nem volt szoba: mind el voltak foglalva. Pierre kiment az udvarra, s a fejét betakarva, belefeküdt a kocsijába.

IX.

Alig hogy Pierre odahajolt a fejével a párnára, már is érezte, hogy alszik; de egyszerre a valóság tisztaságával hallotta a lövések bömbölését, sóhajtások és fölkiáltások zaját, lövegek csattogását, vér- és lőporszagot érzett, a mitől a rémület és a halálfélelem érzése vett erőt rajta. Ijedten kinyitotta a szemeit és kidugta a fejét a köpenye alól. Csöndes volt körülötte minden. Csak a kapuban, a háziszolgával beszélgetve tocsogott a sárban valami tisztiszolga. Pierre feje fölött attól a mozdulattól, a melylyel a fejét felütötte, megrezzentek a galambok a sötét deszkatető eresze alatt. Az egész udvart betöltötte az a nyugodt és erős széna-, trágya- és kátrány-illattal vegyes korcsma-szag, melyet Pierre ebben a pillanatban olyan kellemesnek talált. Két fekete tető között a tiszta, csillagos ég látszott.

„Hála Istennek, hogy nem igaz”, - gondolta Pierre, s megint betakarta a fejét. - „Óh, milyen borzalmas dolog a rémület, és én milyen szégyenletesen átengedtem magamat neki! És *ők*... *ők*, egész idő alatt, mindvégig erősek, nyugodtak voltak...” - gondolta magában. Azok az *ők* Pierre szerint a katonák voltak, azok, a kiket ott az ütegnél látott, meg azok is, a kik őt jól tartották, s azok, a kik a szentkép előtt imádkoztak. *Őket*, - ezeket a furcsa, eddig még soha nem látott embereket, *őket* a gondolataiban minden más embertől tisztán és élesen megkülönböztette.

„Beh jó is volna katonának, egyszerű katonának lenni!” - gondolta Pierre, miközben elszunnyadt. - „Egész lényemmel belemerülni ebbe a közös életbe, eltelni azzal, a mi őket ilyenekké teszi. De hogy’ dobni le magáról mindezt a fölöslegeset, mindezt az ördögít, a külsőségekből összerótt embernek minden terhét? Valamikor még lehettem volna ilyen. Megszökhettem volna az apámtól, ha akartam volna. Még Dolochovval való párbajom után is fölcsaphattam volna katonának.” - És Pierre képzeletében fölbukkant az az ebéd, a melyen Dolochovot párbajra hívta, és torzskai jóltévője. És egyszerre előtte állott az ünnepélyes lakoma-páholy. Ennek a lakomának a színhelye az angol clubban. És egy ösmerős, hozzá közelálló, kedves alak ül az asztal végén. Igen, ő az! Az ő jóltévője! - „De hiszen ő meghalt?” - gondolta Pierre. - „Igen, meghalt; de én nem tudtam, hogy él. És mennyire sajnálom, hogy meghalt, s mennyire örülök, hogy megint él!” - Az asztal egyik oldalán ültek Anatole, Dolochov, Neszcviczkij, Deniszov és más hasonszőrűek (ezeknek az embereknek az osztálya épp oly tisztán meg volt határozva Pierre lelkében, mint azoknak az osztálya, a kiket mint *ők*-et emlegetett) s ezek az emberek, Anatole, Dolochov, hangosan kiabáltak, énekeltek; de az ő kiabálásukból is kihallatszott az ő jóltévőjének a hangja, a ki szüntelenül beszélt, és az ő szavainak a hangja épp oly jelentőségteljes és szakadatlan volt, mint a csatatér moraja, azzal a különbséggel, hogy egyúttal kellemes és megnyugtató is volt. Pierre nem értette azt, a mit a jóltévője beszélt, de tudta (gondolatainak a fogalomköre álmában is épp olyan világos volt), hogy a jóltévője a jóról és annak a lehetőségéről beszélt, hogy olyanok legyünk, mint *ők*. És *ők* az ő egyszerű, jóságos és komoly arcukkal minden oldalról körülvették a jóltévőjét. De azért, bár jók voltak, rá se néztek Pierre-re, s nem is ösmerték őt. Pierre magára akarta vonni a figyelmüket és szólni akart. Föltámaszkodott, de abban a pillanatban úgy érezte, mintha meztláb lett volna s fáztak volna a lábai.

Elszégyelte magát, a kezével betakarta a lábait, a melyekről csakugyan lecsúszott volt a köpeny. A köpenyeget megigazítván, Pierre egy pillanatra kinyitotta a szemeit s ugyanazokat a háztetőket és gerendákat, ugyanazt az udvart látta, de mindez most olyan kékecszínű, olyan világos volt, s teli volt hintve a harmat vagy a dér csillogásával.

„Pitymallik”, - gondolta Pierre. - „De nem erről van most szó. Végig kell hallgatnom, meg kell értenem a jóltévőm szavait.” - Megint betakarózott a köpenyébe, de sem a páholy ebédlője, sem a jóltévője nem volt ott többé. Csak szavakkal világosan kifejezett gondolatok jártak a fejében, a melyeket valaki mondott, vagy a melyeket maga Pierre eszelt ki.

Pierre később, mikor megint eszébe jutottak ezek a gondolatok, bár ennek a napnak a benyomásai keltették életre őket, mégis meg volt győződve, hogy ezeket a gondolatokat olyasvalaki mondotta neki, a ki rajta kívül állott. Úgy tetszett neki, hogy ébren soha se lett volna képes így gondolkodni s a gondolatainak így kifejezést adni.

„A világon a legnehezebb az emberi szabadságot Isten törvényeinek alárendelni”, - mondotta egy hang. - „Az egyszerűségben van az Isten iránt való engedelmesség; Ő tőle nem szabadulhatsz. És *ők* egyszerűek, *ők* nem beszélnek, hanem cselekszenek. Beszélni ezüst, de hallgatni arany. Az embernek mindaddig, a míg fél a haláltól, semmije sincs. Minden azé, a ki nem fél tőle. Ha nem volna szenvedés, az ember nem férne a bőrébe és nem ösmerné meg önmagát. A legnehezebb az (gondolta vagy hallotta tovább álmában Pierre), hogy az ember mindennek a jelentőségét egyesítse a lelkében. Mindent egyesíteni?” - mondotta Pierre. - „Nem, nem egyesíteni, hanem *összefoglalni* ezeket a gondolatokat, ez az, a mire szükség van! Igen, *össze kell foglalni, össze kell foglalni*”, - ismételte Pierre benső elragadtatással, érezvén, hogy éppen ezekkel és csakis ezekkel a szavakkal fejezhető ki az, a mit ő ki akar fejezni, s ezekkel oldódik meg az a kérdés, mely őt annyira kínozza.

- Igen, össze kell foglalni, ideje összefoglalni.²

- Fogni³ kell, ideje befogni, Kegyelmes Uram! Kegyelmes Uram, - ismételte egy hang, - be kell fogni, ideje befogni...

Ez a lovász hangja volt, a ki Pierre-t költögette. A nap egyenesen beletűzött Pierre arczába. Végignézett a fogadó sáros udvarán, melynek a közepén a kútnál katonák itatták sovány lovaikat, s melynek a kapuján szekerek döcögtek kifelé. Pierre undorral fordult félre, s a szemeit behunyva megint szaporán végighevert a kocsi ülésén. - „Nem, és nem akarom ezt, nem akarom ezt látni és megérteni, én azt akarom, a mi álmomban föltárult előttem. Még egy másodperc, - és mindent megértettem volna. De hát mitévő legyek? Összefoglalni, de hogy foglalni össze mindent?” - És Pierre rémülten érezte, hogy annak, a mit álmában látott és gondolt, egész jelentősége egyszerűen semmivé lett.

A lovász, a kocsis és a háziszolga elmondták Pierre-nek, hogy egy tiszt azzal a hírrel jött, hogy a francziák már Mozsaiszk alatt vannak, s hogy a miéink hátrálnak.

*

Pierre fölkelt, befogatott, s meghagyván, hogy a kocsija jőjön utána, gyalog ment keresztül a városon.

A csapatok is útnak indultak s körülbelül tízezer sebesültet hagytak hátra. A sebesülteket ott lehetett látni az udvarokon, a házak ablakaiban, sőt sokan az utczákon verődtek össze. Az utczákon a szekerek körül, melyek a sebesülteket elszállítandók voltak, kiabálás, szitkozódás és dülakodás hallatszott. Pierre, mikor a kocsija utólérte, megosztotta a helyét egy sebesült tábornokkal, s együtt ment vele Moszkvába. Útközben értesült a sógora és Andrej herczeg haláláról.

² Oroszul: szoprjagaty. (A ford.)

³ Oroszul: zaprjagaty. (A ford.)

X.

Pierre harminczadikán érkezett vissza Moszkvába. Már csaknem a vámsorompónál volt, mikor szembe jött vele Rasztopcsin gróf segédtisztje.

- Mi meg már mindenfelé keressük önt, - szólott a segédtiszt. - A gróf feltétlenül beszélni akar önnel. Kéreti, legyen szíves most mindjárt elfáradni hozzá egy nagyon fontos ügyben. - Pierre, a nélkül, hogy előbb hazanézett volna, kocsiba ült és elhajtattott a főparancsnokhoz.

Rasztopcsin gróf csak aznap reggel érkezett vissza a városba, szokolnikai nyaralójából. A gróf házának az előszobája és a fogadó-szobája tele volt hivatalnokokkal, a kik részben a hívására, részben a parancsok átvételére jelentek meg nála. Vaszilycsikov és Platov már találkoztak a gróffal és kijelentették neki, hogy Moszkvát tartani lehetetlen és hogy föl kell adni a várost. Bár ezeket a híreket a lakosság előtt titokban tartották, azért a hivatalnokok és a különböző előjáróságok fejei épp oly jól tudták, hogy Moszkva az ellenség kezére kerül, mint akár maga Rasztopcsin gróf; és hogy a felelősséget magukról elhárítsák, valamennyien eljöttek a grófhöz, hogy megkérdezzék tőle, mitévők legyenek a rájuk bízott osztályokkal.

Mikor Pierre a fogadó-szobába lépett, éppen egy a harcterről érkezett futár jött ki a gróftól.

A futár reménytelen kézlegyintéssel felelt a hozzáintézett kérdésekre, s a termen végigsietve kiment.

Pierre, mialatt várakozott, bágyadt szemeivel végignézett a különböző öreg és fiatal, katonai és polgári, előkelő és alantas hivatalnokokon, a kik ott voltak körülötte. Mindannyian elégedetleneknek és nyugtalanoknak látszottak. Pierre odament a hivatalnokok egyik csoportjához, a melyben egy ösmerősére akadt. Miután üdvözölték Pierre-t, folytatták a társalgást.

- Ha elküldenek és megint visszahívnak, az még nem olyan nagy baj; de ilyen körülmények közt semmiről se lehet jótállani.

- De itt van ni, itt azt írja, - szólott egy másik, és rámutatott egy nyomtatványra, melyet a kezében tartott.

- Ez egészen más. Erre a nép szempontjából van szükség, - felelt az első.

- Mi az? - kérdezte Pierre.

- A legújabb kiáltvány. - Pierre a kezébe vette és elkezdte olvasni:

„A fenséges herczeg, hogy mielőbb egyesülhessen azokkal a csapatokkal, a melyek útban vannak hozzá, elhagyta Mozsaiszkot és megállapodott egy megerősített helyen, a hol az ellenség nem lepheti meg egykönnyen. Innen negyvennyolcz ágyú van útban ő felé, löszerekkel együtt és a fenség azt mondja, hogy utolsó csepp véreig védelmezni fogja Moszkvát, és kész akár az utczákon is verekedni. Azzal, barátim ne törődjete, hogy a hatóságok beszüntették a munkát: takarítani is kell, s a gonosztevőkkel majd elbánunk mi is. Ha kenyértörésre kerül a dolog, nekem minden városi és falusi emberre szükségem van, a ki legény a talpán. Akkor majd szólok vagy két nappal előbb, de most még nincsen rá szükség, tehát hallgatok. Jó a fejsze, nem rossz a gerely sem, de legjobb a háromágú villa: a franczia se nehezebb egy-egy rozskévénél. Holnap elvitetem az iverszkaja matyuskát a Jekaterina-kórházba a sebesültekhez. Ott majd vizet szentelünk: ettől majd hamarabb meggyógyulnak; most már én is egészséges vagyok: fáj a szemem, de most jól látok mindakettőn”.

- De nekem katona-emberek mondták, - szólott Pierre, - hogy a városban lehetetlen a harcz, és hogy a hadállás...

- No persze, hiszen éppen arról beszélünk, - mondotta az első hivatalnok.
 - Hát ez mit jelent: fájt a szemem, de most jól látok mindakettőn? - kérdezte Pierre.
 - A grófnak árpája volt, - szólott a segédtsízt mosolyogva, - és nagyon nyugtalan lett, mikor elmondtam neki, hogy a nép eljött tudakozódni, hogy van. - De mondja csak gróf, - mondotta egyszerre a segédtsízt és mosolyogva fordult Pierre-hez, - olyasmit hallottunk, hogy önnek mindenféle családi bajai vannak és hogy a grófné, az ön felesége...
 - Én nem hallottam semmit, - felelt Pierre egykedvűen. - Hát önök mit hallottak?
 - Tudja, sokszor csak úgy beszélnek ám. Én csak azt mondom, a mit hallottam.
 - De hát mit hallott?
 - Hát azt beszélnek, - szólott a segédtsízt ugyanolyan mosolylyal, - hogy a grófné, az ön felesége, külföldre készül. Alkalmasint csak pletyka lesz...
 - Lehet, - felelt Pierre és szórakozottan nézett körül. - Hát ez ki? - kérdezte egy alacsony-termetű, tiszta fehér köntösbe öltözött, hófehér szakállú és szemöldökű s piros arcú öreg emberre mutatva.
 - Ez? Valami kereskedő, vagyis inkább fogadós, Verescságin. Lehet, hogy már hallotta is annak a kiáltványnak a dolgát.
 - Oh, tehát ez az a Verescságin! - kiáltott föl Pierre s belenézett a vén kereskedő határozott és nyugodt arczába, az árulás kifejezését fürkészvén rajta.
 - Ez nem ő maga. Ez az apja annak, a ki azt a kiáltványt írta, - szólott a segédtsízt. - A fiatal az tömlöczben ül, s alkalmasint rosszul fog járni.
- Egy csillagos öregecske és egy német hivatalnok, a kinek kereszt lógott a nyakában, odalépett a beszélgetőkhöz.
- Tudja, - mesélte a segédtsízt, - ez rendkívül bonyolult história. Akkoriban, vagy két hónappal ezelőtt, megjelent az a kiáltvány. A grófnak jelentést tettek róla. Azonnal elrendelte a nyomozást. Iványcs Gavriilo kisütötte, hogy a kiáltvány éppen hatvanhárom kézben fordult meg. Gyerünk az egyikhez: kitől kapta? - ettől és ettől. Elmegy ahhoz: hát ön kitől? stb. és így eljutottak Verescságinhoz... egy tanulatlan kereskedőhöz, tudja olyan szatócs forma, - mondotta a segédtsízt mosolyogva. - Kérdik tőle: hát te, kitől kaptad? Ez volt a fődolog, hogy megtudjuk ő kitől kapta. Mástól nem kaphatta, mint a postaigazgatótól. De akkor már tisztában voltunk vele, hogy összebeszéltek. Azt mondja: senkitől, magam csináltam. Kérés, fenyegetés mind nem használt, megmaradt a mellett: magam csináltam. - Így is jelentették a grófnak. A gróf magához hívatta. - „Hogy’ került hozzád az a kiáltvány?” - „Magam csináltam”. Hiszen ösmeri a grófot, - szólott a segédtsízt büszke és vidám mosolylyal. - Képzelheti, milyen rettenetes dühre gerjedt: ilyen alávalóság, hitványság és megrögzöttség!...
 - Áá! A grófnak szüksége volt rá, hogy Klyucsarev ellen valljon, most már értem! - mondotta Pierre.
 - Teljességgel nem volt rá szüksége, - szólott a segédtsízt ijedten. - Klyucsarevnek ezenkívül is elég volt már a rovásán, azért is száműzték. Szóval a gróf rettenetesen fölháborodott. - „Ugyan már hogy’ csináltad volna te?” - szólott rá a gróf. Fölkapott az asztalról egy hamburgi ujságot. „Itt van. Nem te csináltad, hanem fordítottad, még pedig gyalázatosan, mert hiszen te, mafla, francziául se tudsz”. - És mit gondol, mit felelt? - „Nem, - azt mondja, - én semmi lapot nem olvasok, én csináltam”. - „Ha pedig úgy van, akkor te áruló vagy s én a törvény elé állíttatlak és felköttelek. Valld be hát, kitől kaptad?” - „Én semmiféle lapot nem láttam, magam csináltam”. - Meg is maradt e mellett. A gróf elhívatta az apját: ez is csak azt

vallotta. Törvény elé állították és el is ítélték, úgy tetszik kényszermunkára. Most eljött az apja, hogy könyöröggön érte. De haszontalan egy semmirekellő! Tudja olyan kereskedő-csemete, ficsúr és csábító, hallott valamit harangozni, s most már azt hiszi, hogy nem viheti el az ördög. Olyan biz' ő kelme! Az apjának korcsmája van ott a Kamennij-híd mellett, a korcsmában ott függ a Mindenható Istennek egy képe, az egyik kezében a jogar, a másikban az alma; fogta magát s pár napra elvitte a képet haza, és mit csinált vele! Talált valami gaz piktort...

XI.

Ennek az új elbeszélésnek a kellő közepén Pierre-t behívták a főparancsnokhoz.

Pierre belépett Rasztopcsin gróf dolgozó-szobájába. Rasztopcsin, mikor Pierre belépett, a homlokát és a szemeit dörzsölte a kezeivel. Egy alacsonytermetű ember beszélt neki valamit, de a mint Pierre belépett, elhallgatott és kiment.

- Áá, Isten hozta, hős katona! - szólott a főparancsnok, a mint az az ember kiment. - Hallottunk ám világhírű hőstetteiről. De nem erről van most szó. Köztünk szólva, kedvesem, ugy-e, hogy maga szabadkőműves? - mondotta Rasztopcsin gróf szigorú hangon, mintha ez bűn volna, a melyet azonban hajlandó neki megbocsátani. Pierre hallgatott. - Én, lelkem, mindenről nagyon jól vagyok értesülve; de azt is tudom, hogy van különbség szabadkőműves és szabadkőműves közt, és remélem, hogy ön nem tartozik azok közé, a kik az emberiség megmentésének örve alatt romlásba akarják dönteni Oroszországot.

- Igen, szabadkőműves vagyok, - felelte Pierre.

- No lássa, lelkem. Azt hiszem, nem ösmeretlen ön előtt, hogy Szperanszkijt és Magniczkiyt már elküldték oda, a hová valók, ugyanazt cselekedték Klyucsarev urammal és másokkal is, a kik az alatt az ürügy alatt, hogy Salamon templomát akarják fölépíteni, azon iparkodtak, hogy rombadöntsék a hazájuk templomát. Beláthatja, hogy erre voltak okaim, és hogy nem küldhettem volna számkivetésbe az itteni postaigazgatót, ha nem lett volna veszedelmes ember. Most arról értesültem, hogy ön rendelkezésére bocsátotta a kocsiját, hogy a városból távozhassék, sőt hogy holmi íratokat is vett át tőle megőrzés végett. Én önt szeretem és nem kívánok önnek rosszat, és miután ön kétszerte fiatalabb nálam, én, mintha az apja volnék, azt tanácsolom önnek, szüntessen meg minden érintkezést az ilyesfajta emberekkel, és utazzék el innen mielőbb.

- De hát, gróf, mi volt a bűne Klyucsarevnek? - kérdezte Pierre.

- Ez már az én dolgom, a mi nem tartozik önre! - kiáltott rá Rasztopcsin.

- Ha azzal vádolják, hogy Napoleon kiáltványait terjesztette, úgy ez még koránt sincs bebizonyítva, - mondotta Pierre (nem nézván Rasztopcsinra), és Verescsagin...

- Hiszen éppen ez az! - kiáltott föl Rasztopcsin az eddiginél még hangosabban és hirtelen, ránczolt homlokkal félbeszakította Pierret. - Verescsagin hitszegő és áruló, a ki megkapja megérdemlett büntetését, - mondotta Rasztopcsin olyan tüzes haraggal, a minővel az ember valami elszenvedett sérelemről szokott megemlékezni. - No, de én nem azért hívtam önt, hogy bírálatot mondjon az én dolgaimról, hanem azért, hogy önnek tanácsot, vagy ha jobban tetszik, parancsot adjak. Kérem, legyen szíves az olyan emberekkel, mint Klyucsarev, az összeköttetést megszakítani és elmenni innen. Kiverem én a hóbertot mindenikből, bárki legyen is. - És alkalmasint észretérvén, hogy úgy ráripakodott Bezuchijra, a ki voltaképpen még semmit se követett el, szívélyesen megfogta Pierre kezét és hozzátette: - Mi nagy

társadalmi nyomorúság előestéjén állunk, s nekem nincs rá időm, hogy mindenkihez, a kinek dolga akad velem, szeretetreméltó legyek. Néha csak úgy forog a fejem. Nos hát, kedvesem, önnek a maga személyét illetőleg mik a tervei?

- Egyelőre semmi, - felelt Pierre, a nélkül, hogy a szemeit felütötte, vagy mélyzó arcz-kifejezését megváltoztatta volna.

A gróf összeráncolta a homlokát.

- Adok önnek egy baráti tanácsot. Tisztuljon innen mielőbb, én csak annyit mondok. Boldog az, a ki tud hallgatni az okos szóra. Isten áldja, lelkem. - Ja - igaz, - kiáltott utána, mikor már az ajtóban volt, - igaz az, hogy a grófné a Jézus társaságbeli szent atyák karmai közé került?

Pierre nem felelt semmit s komoran és olyan haragosan ment el Rasztopcsintól, a milyen soha se szokott lenni.

*

Mire hazaért, már alkonyodott. Ekkor este vagy nyolcz különféle ember verődött össze nála. Egy bizottsági titkár, a zászlóalja ezredese, az intézője, az udvarmestere és még néhány folyamodó. Valamennyiüknek olyan dolguk volt Pierre-el, a melyben neki magának kellett döntenie. Pierre semmit sem értett az egészből, nem érdeklődött ezek iránt a dolgok iránt és a hozzá intézett kérdésekre csupa olyan feleletet adott, a melyek révén azt remélte, hogy lerázhatja a nyakáról ezeket az embereket. Végre, egyedülmaradván, felbontotta és elolvasta a felesége levelét.

„Ók, - az üteg katonái, Andrej herczeg elesett... az öreg... Az egyszerűségben van az Isten iránt való engedelmesség. Szenvedni kell... mindennek a jelentősége... össze kell foglalni... a felesége férjhez megy... Feledni kell és megérteni...” És odalépven az ágyhoz, a nélkül, hogy levetkezett volna, leheveredett rá és tüstént elaludt.

Mikor másnap reggel fölébredt, az udvarmester bejött jelenteni, hogy Rasztopcsin gróftól külön ott járt egy rendőrtisztviselő, hogy megtudja, vajjon elutazott-e már vagy el szándékozik-e utazni Bezuchij gróf.

Vagy tíz ember várta a fogadó-szobában Pierre-t, a kiknek mind dolguk lett volna vele. Pierre sietve felöltözött és a helyett, hogy bement volna azokhoz, a kik rá váraoztak, a hátulsó lépcsőn lement és kilépett a kapun.

Ettől az időtől fogva, a legszorgosabb kutatások ellenére is, Moszkva pusztulásának a végéig Bezuchijék házanépe közül senki se látta többé Pierre-t, és nem is tudta senki, hogy hol van.

XII.

Rosztovék szeptember elsejéig, vagyis az ellenségnek Moszkvába történt bevonulását megelőző napig, a városban maradtak.

Petyának az Obolenszkij kozákok ezredébe történt belépése és Bjelaja Czerkvába való elutazása után, a hol az ezred szervezkedett, a grófnét megint elfogta a rémület. Az a gondolat, hogy mind a két fia háborúban van, mindakettő elkerült a szárnyai alól, s hogy ma-holnap, mint egyik ismerősének három fia, bármelyikük, sőt lehet, hogy egyszerre mindakettő eleshetik, most ezen a nyáron villant meg először a fejében a maga kegyetlen valóságában. Megpróbálta magához hívatni Nikolajt, személyesen el akart menni Petyához, hogy őt valahol Péterváron elhelyezze, de mindakét terve kivihetetlennek bizonyult. Petya nem

térhetett vissza másként, mint az ezredével, vagy úgy, hogy ha áthelyezték volna egy másik mozgósított ezredbe. Nikolaj valahol a hadseregben volt, s utolsó levele óta, a melyben részletesen leírta Marja hercegnővel való találkozását, nem adott magáról hírt. A grófné egész éjjeleken át nem aludt, s mikor elszenderült, mindig csak elesett fiait látta. Hosszas tanácskozás és tárgyalás után a gróf végre kieszelt egy módot arra, hogy a grófnét megnyugtassa. Obolenszkij ezredéből áthelyeztette Petyát Bezuchij ezredébe, melyet Moszkva mellett szerveztek. Bár Petya azért katonai szolgálatban maradt, de ez az áthelyezés megszerezte a grófnénak azt a megnyugtató tudatot, hogy legalább az egyik fia a szárnyai alatt maradt, s azt remélte, hogy sikerülni fog Petyát úgy elhelyeznie, hogy többé ne szakadhasson el tőle, s valami olyan szolgálati beosztást eszközölni ki a számára, a melyben soha se kerülhessen tűzbe. A míg csak Nikolaj forgott veszedelemben, addig úgy tetszett a grófnénak, (és ez még bántotta is őt), hogy minden többi gyermekénél jobban szereti a legidősebbet; de mikor a legkisebbik, az a kópé, a ki sehogy sem akart tanulni, s tört és zúzott a házban mindent, mikor ez a pisze Petya, a kivel már torkig volt mindenki, az ő derült, fekete szemével, üde pirosságával és alig pelyhedző állával, odaszakadt ezek közé a felnőtt, félelmes és durva férfiak közé, a kik Isten tudja, miért verekszenek és ebben még örömeiket is lelik: akkor úgy tetszett az anyjának, hogy őt szerette jobban, mint a többi gyermekei közül bármelyiket is. Minél inkább közeledett az az idő, a mikor a várva-várt Petyának vissza kellett érkeznie Moszkvába, annál nagyobb nyugtalanság vett erőt a grófnén. Azt hitte, hogy meg sem éri már ezt a boldogságot. Nemcsak Szonya, de még a szeretett Natasa, és az ura jelenléte is felingerelte a grófnét. „Mi közöm hozzájuk, nekem Petyán kívül senki se kell!” - gondolta magában.

Augusztus végén Rosztovék egy második levelet is kaptak Nikolajtól. A voronezsi kormányzóságból írt, a hová lószorozásra volt kiküldve. Ez a levél nem nyugtatta meg a grófnét. Az egyik fiát veszélyen kívül tudván, annál inkább kezdett aggódni Petyáért.

Ámbátor Rosztovék ösmerősei már augusztus 20-áig csaknem mind elhagyták Moszkvát, s bár valamennyien megpróbálták a grófnét rábeszélni, hogy lehetőleg mielőbb távozzék, ő mindaddig hallani sem akart az utazásról, míg az ő drága kincse, az ő imádott Petyája vissza nem tér. Augusztus 28-ikán megérkezett Petya. Az a betegesen szenvedélyes gyöngédség, a melylyel az anyja őt fogadta, nem igen volt így a tizenhat esztendősi tisztecskének. Bár az anyja titkolta előtte azt a szándékát, hogy nem bocsátja ki többé a szárnyai alól, Petya kitalálta a hátsó gondolatát s ösztönszerűleg attól tartván, hogy az anyja mellett elpuhul és elvénaaszonyosodik (így gondolkozott magában), hidegen bánt el vele, kerülte őt és moszkvai tartózkodása alatt kizárólag Natasa társaságát kereste, a ki iránt mindig valami különös, szinte a szerelemmel határos baráti gyöngédséggel viseltetett.

A gróf szokott gondtalansága mellett, augusztus huszonnyolcadikán még semmi se volt készen az elutazásra és a rjazani és Moszkva melletti birtokokról az ingóságok elszállítására berendelt szekerek csak harminczadikán érkeztek meg.

Augusztus huszonnyolcadika és harminczegyedike közt nagy mozgolódás és sürgés-forgás volt egész Moszkvában. A darogo-milovszkoei vámsorompón nap-nap után ezrével szállították be a borodinoi ütközet sebesültjeit, és a többi sorompókon ezrével vonultak ki a szekerek, melyek a lakosokat és ingóságaikat vitték. Rasztopcsin kiáltványai ellenére, vagy tőlük függetlenül, vagy éppen a kiáltványok következtében az egymással legellentétesebb és legfurcsább hírek kerültek forgalomba a városban. Voltak, a kik azt mondták, hogy ki van adva a parancs, hogy senkinek se szabad a városból távoznia; mások ezzel ellentétben azt újságolták, hogy a templomokban összeszedték mind a szentképeket, s hogy erőszakkal távolítanak el mindenkit; ismét mások azzal a hírrel jöttek, hogy a borodinoi ütközet után még egy csata volt, a melyben a francziákat megsemmisítették; ezzel ellentétben voltak, a kik

az orosz hadsereg teljes pusztulásának a hírért terjesztették; egyesek a moszkvai fölkelésről beszéltek, mely élén a papsággal fog a Hármashegy-re kivonulni, mások titokban suttozták, hogy Augusztinnak nem szabad távoznia, hogy árulókat fogtak el, hogy a parasztok lázonganak és kirabolják azokat, a kik menekülni akarnak, stb. stb. De ez mind csak szóbeszédnek bizonyult, voltaképpen pedig azok, a kik mentek, s azok, a kik maradtak (bár akkor még nem volt meg a filei haditanács, mely Moszkva kiürítését elhatározta) - bárha nem szóltak is róla, de valamennyien érezték, hogy Moszkvát feltétlenül fel fogják adni, s hogy jó lesz, ha maguk is minél előbb kereket oldanak és biztonságba helyezik a vagyonukat. Mindenki érezte, hogy egyszerre mindennek össze kell omlania, meg kell változnia, de elsejéig még nem változott meg semmi. Mint a bűnös, a kit a vesztőhelyre visznek, tudja, hogy hamarosan el kell pusztulnia, de azért még mindig reménnyel néz körül és megigazítja a fején félrecsúszott sipkáját, Moszkva is önkéntelenül folytatta megszokott életmódját, bár tudta, hogy közel van a pusztulás órája, a mikor az életnek mindazok a megszokott viszonyai megszakadnak, a melyeknek addig engedelmeskedni szoktak.

Ez alatt a három nap alatt, mely Moszkva megszállását megelőzte, Rosztovék egész családja is tele volt a legkülönfélébb gondokkal. A család feje, Andrejevics Ilya gróf, egész nap járkált a városban és gyűjtötte a minden oldalról elterjedt híreket, otthon pedig csak általános, felületes és hebehurgya intézkedéseket tett az utazás előkészítésére.

A grófné felügyelt a csomagolásra, senkivel sem volt megelégedve és folyton szemmel tartotta Petyát, a ki minduntalan kisiklott a szemei elől, s a kit féltett Natasától, a kinél egész idejét töltötte. Egyedül Szonya foglalkozott gyakorlati dologgal: a holmi becsomagolásával. De Szonya az utóbbi időben feltűnően szomorú és lehangolt volt. Nikolaj levele kapcsán, a melyben Marja hercegnőről megemlékezett, a grófné az ő jelenlétében örömteljes áradozásokra ragadtatta magát és Marja hercegnőnek Nikolajjal való találkozásában az isteni Gondviselés ujját látta.

- Én soha sem örültem akkor, - mondotta a grófné, - mikor Bolkonszkij jegyese volt Natasának, azt azonban mindig kívántam, és valami előérzetem is azt súgta, hogy Nikolenyka feleségül veszi a hercegnőt. Hejh, beh szép is volna ez!

Szonya érezte, hogy ez igaz, hogy Rosztovék anyagi viszonyainak a rendezésére az volna az egyetlen mód, ha Nikolenyka gazdagon nősülne, s hogy a hercegnő csakugyan jó parthie. De azért ez mégis nagyon elkésérítette. Minden keserősége ellenére, sőt nem lehetetlen, hogy éppen a keserőség következtében magára vállalta a holmi összeszedésének és becsomagolásának nehéz gondjait, és egész napokon át ezzel volt elfoglalva. A gróf és a grófné is, ha rendelkezni akartak valamiről, csak hozzá fordultak. Petya és Natasa, ellenkezőleg, nemcsak hogy nem segítettek a szüleiknek, de legtöbbször útjában voltak a házban mindenkinek. Naphosszat hallható volt a házban a futkározásuk, lármájuk és minden ok nélkül való kacagásuk. Kacagtak és örültek nem azért, mintha valami különös okuk lett volna rá; de örömmel és vidámsággal volt tele a lelkük, és így, a mi csak történt, az mind ürügyül szolgált nekik az öröme és a kacagásra. Petyának jó kedve volt azért, mert mint gyermek ment el a házból, és mint (legalább mindenki ezt mondotta neki), daliás férfi került vissza bele; jókedvű volt azért, hogy otthon van, hogy Bjelaja Czerkvából, a hol nem egyhamar volt kilátása ütközetre, Moszkvába került, a hol a legközelebbi napokban harczra kerül a sor, és főképpen jó kedve volt azért, mert Natasa, a kinek a hangulatától mindig az övé is függött, szintén jókedvű volt. Natasa pedig jókedvű volt azért, mert nagyon is sokat szomorkodott, most pedig semmi sem emlékeztette őt szomorúságának az okára és egészsége is teljesen helyreállott. Jókedvű volt még azért is, mert volt mellette egy ember, a ki rajongott érte (mások rajongása volt az a kocsikenőcs, melyre föltétlenül szükség volt ahhoz, hogy a gépezete teljesen szabadon működjék) és Petya csakugyan rajongott érte. De a fődolog, a miért

jókedvűek voltak, az volt, hogy a háború elérkezett Moszkváig, hogy a vámsorompónál meg fognak ütközni, hogy fegyvereket fognak kiosztani, hogy mindenki menekülni fog, el fog menni valahová, s hogy egyáltalában valami szokatlan történik körülöttük, a mi mindig örömet okoz az embernek, de különösen a fiataloknak.

XIII.

Szombaton, augusztus harminczegyedikén úgy látszott, mintha Rosztovék házában fenekestől felfordult volna minden. Az ajtók mind tárva voltak, a bútor ki volt hordva vagy félre volt állítva, tükrök, képek le voltak szedve. A szobák, melyekben széna, csomagolópapír és spárga hevert szanaszét, tele voltak ládákkal. A parasztok és házi cselédek, a kik egymásután hordták ki a holmit, nehézkes léptekkel jártak a parkettákon. Az udvaron parasztszekerek szorongtak, melyek közül némelyek már tetézetten meg voltak rakva s le is voltak kötözve, mások pedig még üresen álltak.

Az óriási cselédség és a szekerekkel együtt összeverődött parasztok egymást biztató hangjai és lépteinek a zaja visszhangzott a házban és az udvaron mindenfelé. A gróf még reggel elment valahová. A grófné, a kinek a nagy zajtól és sürgés-forgástól megfájdult a feje, az új pamlagos-szobában heverészett, a fején eczetes borogatással. Petya sem volt otthon (elment egyik társához, a kivel a népfölkelésből át akart lépni a tényleges hadseregbe). Szonya a nagy teremben a kristály- és porcellán-holmi becsomagolására ügyelt. Natasa össze-vissza hányt ruhák, szalagok és fodrok közt ült szétdúlt szobájában a földön, merően bámult maga elé, s egy báli ruhát tartott a kezében, ugyanazt a (régi divatú) ruhát, a melyben először volt Péterváron bálban.

Natasa restelte, hogy akkor, a mikor valamennyien annyira el voltak foglalva, semmit se csinál a házban, és reggel óta már nem egyszer megpróbált munkához látni, de semmi kedve se volt ehhez a munkához; az olyan munkára pedig, a melybe nem fektethette bele egész lelkét, minden erejét, szinte képtelen volt. Odaállt Szonya mellé, a hol a porcellánt csomagolták, és segíteni akart neki, de csakhamar ott hagyta s bement a szobájába, hogy összeszedje a maga czók-mókját. Eleinte örömet okozott neki az, hogy a ruháit és a szalagjait szétszotta a szobaleányok között, de később, mikor azt, a mi megmaradt, mégis csak el kellett raknia, ebbe is csak beleunt.

- Dunyasa, ugy-e elrakod, lelkem? Igen? Igen?

És mikor Dunyasa mindenre kész örömmel vállalkozott, Natasa lekuporodott a földre, elővette azt a régi báliruhát és eltűnődött, de teljességgel nem olyasmin, a minek most foglalkoztatni kellett volna őt. Abból a mélázásból, a melybe Natasa elmerült volt, a cselédeknek a szomszéd cselédszobából behallatszó beszélgetése, és szapora lépteiknek a cselédszobától a hátsó lépcső felé elhangzó zaja riasztotta fel őt. Natasa fölkel és kinézett az ablakon. Az utcán egy nagy sebesült szállítmány állott meg.

A komornák, az inasok, a kulcsárnő, a dada, a szakácsok, a kocsisok, a fullajtárok, a kukták mind a kapuban álltak és a sebesülteket bámulták.

Natasa fehér zsebkendőt dobott a fejére s mindkét kezével a csücskeket fogva kiment az utcára.

Az öreg Kuzjminicsna Mavra, a volt kulcsárnő, kivált a kapuban ácsorgó tömegből és odalépven egy ekhós szekérhez, beszédbe eredt azzal a fiatal és halavány tiszttel, a ki a

szekéren feküdt. Natasa pár lépésnyire közeledett hozzá és bátortalanul megállt, miközben még egyre fogta a kendőjét és csak arra fülelt, mit beszél a kulcsárnő.

- Önnek tehát senkije sincs Moszkvában? - kérdezte Kuzjminicsna Mavra. - Sokkal nagyobb nyugalma volna ám valami magánlakásban... Akár itt mi nálunk. Az uraságok úgy is elutaznak.

- Nem tudom, megengedik-e, - szólott a tiszt gyöngye hangon. - Ott a parancsnok... kérdezze meg tőle, - s rámutatott egy kövér őrnagyra, a ki éppen akkor jött visszafelé az utcán a szekerek során.

Natasa ijedt szemeket meresztett a sebesült tiszt arczára, és legott elindult az őrnagy felé.

- Szabad a sebsülteknek a mi házunkban megszállani? - kérdezte.

Az őrnagy mosolyogva a sipkájához emelte a kezét.

- És ugyan kit akarna elhelyezni, mamzell? - kérdezte a szemeit hunyorítva, és elmosolyodott.

Natasa nyugodtan megismételte a kérdését és az arcza, valamint egész viselkedése, mind a mellett, hogy még egyre fogta a kendője csücskeit, olyan komoly volt, hogy az őrnagy legott elharapta a mosolyát és eleinte, mintegy azon tűnődván, mennyiben lehetséges ez a dolog, elgondolkozott, de azután igenlő választ adott.

- Oh, igen, miért ne volna szabad, - mondotta.

Natasa könnyedén megbiczczenetette a fejét és gyors léptekkel visszatért Kuzjminicsna Mavrához, a ki még mindig ott állt a sebesült mellett és szánakozó részvétellel beszélgetett vele.

- Szabad, azt mondta, szabad! - szólott Natasa suttogva.

A szekér a tiszttel együtt befordult Rosztovék udvarára, és utána a sebesültekkel megrakott szekerek a város lakóinak a meghívására tucatszámra tértek be a Povarszkaja-utca udvaraiba vagy álltak meg a házak kapui előtt. Natasának szemlátomást tetszett ez az új emberekkel való s az élet megszokott körülményeitől elütő viszony. Kuzjminicsna Mavrával együtt azon volt, hogy minél több sebesült forduljon be az ő udvarukba.

- De mégis csak szólni kellene ám apuskának, - mondotta Kuzjminicsna Mavra.

- Dehogy' is, dehogy' is, hát nem mindegy az! Egy napra átmegyünk a fogadószobába. Akár mind átadhatjuk nekik a szobáinkat.

- No, de csak gondolja meg, kisasszony! A szárnyépületet, a vendégszobát, a dada szobáját még igen, de ezt is meg kell kérdezni előbb.

- Jól van no, majd megkérdezem hát.

Natasa beszaladt a házba, lábujjhegyen bement a pamlagos-szoba félig nyitott ajtaján, a honnan eczet-szag és Hoffmann-féle cseppek illata áradt ki.

- Alszik, mama?

- Jaj, mit álmodtam! - szólott a csak az imént elszunnyadt grófné, mikor fölébredt.

- Mama, lelkem, - mondotta Natasa s letérdelvén az anyja mellé, arczához szorította az arczát.

- Bocsásson meg, kérem bocsásson meg, hogy felköltöttem, soha sem teszem többet. Kuzjminicsna Mavra küldött ide, sebesült tiszteket hoztak, megengedi? Nincs hová menniök; én tudom, hogy megengedi... - hadarta szaporán a nélkül, hogy lélekzetet vett volna.

- Miféle tiszteket? Kit hoztak? Szót sem értek az egészből, - mondotta a grófné.

Natasa elnevette magát, a grófné szintén elmosolyodott.

- Tudtam, hogy megengedi... azért mondtam is. És Natasa, miután az anyját megcsókolta, fölkel és az ajtó felé ment.

A teremben találkozott az apjával, a ki rossz hírekkel jött haza.

- Szépen itt ragadtunk! - szólott a gróf önkéntelen bosszúsággal: - a club is be van zárva, a rendőrség is kászolódik.

- Papa, ugy-e nem baj, hogy sebesülteket hívtam a házukba? - kérdezte tőle Natasa.

- Persze, hogy nem, - felelt a gróf szórakozottan. - De nem arról van most szó, ne tessék most holmi haszontalanságokkal foglalkozni, hanem tessék segíteni a csomagolásnál, hogy holnap indulhassunk... - És a gróf a cselédeknek és az embereknek is kiadta ugyanezt a parancsot. Ebédnél Petya is elmondta a maga ujságait.

Elmondta, hogy ma a Kremlben fegyvert osztottak ki a nép közt, és hogy bár Rasztopcsin kiáltványában az van, hogy két nappal utóbb újra kiáltványt intéz a néphez, már ma is minden elő van készítve arra, sőt már a rendelet is ki van adva, hogy holnap az egész lakosság fegyverestől kivonul a Hármas-hegyre, a hol nagy ütközet lesz.

A grófné szepegő rémülettel nézett a fia vidám és kihevült arczára, a mikor ezt ujságolta. Tudta, hogy ha csak egyetlen szót ejt előtte arról, hogy meg akarja őt kérni arra, ne menjen ebbe az ütközetbe (tudta, hogy mennyire örül ennek a küszöbönálló ütközetnek), majd odavet neki valamit a férfiakról, a becsületről, a hazáról, valami olyan nyakas, férfias és esztelen szót, a mire nem lehet felelni, s a mi elrontja az egész dolgot, és ezért, azt remélvén, hogy sikerül a dolgot úgy intéznie, hogy akkorra elinduljanak, és Petyát, mint a család védőjét és oltalmazóját magukkal vigyék, nem szólt Petyának semmit, hanem ebéd után félrehívta a grófot és könnyek között rimánkodott neki, hogy vigye el őt mielőbb, még az éjjel, ha csak lehetséges. Ő, a ki eddig teljesen közönyös volt, a szeretet önkénytelen és nőies ravaszságával most egyszerre azt mondogatta, hogy ha még akkor éjjel nem utaznak el, belehal a félelembe.

XIV.

Madame Schoss, a ki a leányához járt, még inkább fokozta a grófné rettegését azokkal a mesékkel, a melyeket arról mondott, hogy mi mindent látott a Mjaszniczkája-utcájában egy csapszékben. A mint jött az utcán hazafelé, a részeg tömegtől, mely ott zajongott a csapszék körül, nem tudta folytatni az útját. Kocsit fogadott hát, és azon jött haza, ütközben pedig a kocsis elmondta neki, hogy a tömeg felsőbb parancsra összezúzta a csapszékben a hordókat.

Ebéd után Rosztovék egész háznépe buzgó sietséggel látott hozzá a csomagoláshoz és az utazásra való előkészületekhez. Az öreg gróf, a ki egyszerre maga is munkához látott, egész délután ki s bejárt a házból az udvarra és vissza s eszeveszetten ordított a siető emberekre, és még jobban siettette őket. Petya az udvaron intézkedett. Szonya a gróf egymással ellentétes rendelkezései közepett nem tudta, mitévő legyen, és egészen belezavarodott. Az emberek kiabálva, czivakodva és zajongva futkostak a szobákban és az udvaron. Natasa, vele született szenvedélyességével, egyszerre maga is munkához látott. Eleinte bizalmatlankodtak a munkába való beleavatkozása iránt. Mindig valami tréfát vártak tőle s azért nem is igen engedelmeskedtek neki; de ő makacs szenvedélyességgel követelte az engedelmességet, bosszankodott, szinte sírva fakadt azért, hogy nem akarnak neki engedelmeskedni, és végre is elérte azt, hogy megbíztak benne. Első diadalát, mely ugyan nagy erőfeszítésébe került, de a mely megszerezte neki a tekintélyt, a szőnyegek becsomagolásánál aratta. A grófnak drága

gobelinjei és perzsa szőnyegek voltak. Mikor Natasa munkához látott, két nyitott láda állott a szobában: az egyik tele volt porcellánnal, a másik meg szőnyegekkel. Az asztalokon még tömördek porcellán volt szétrakva, s még egyre hordták be a kamarából. Szükség lett egy harmadik ládára is, melyet az emberek éppen akkor czipeltek be a szobába.

- Hadd csak, Szonya, így is elhelyezünk mindent, - szólott Natasa.

- Nem lehet, kisasszony, már próbáltuk, - mondotta egy inas.

- Dehogy' is nem, megállj csak kérlek. - És Natasa elkezdte kiszedni a papirosba csavart edényeket és tányérokat a ládából.

- Az edényeket ide kell rakni a szőnyegek közé, - mondotta.

- De hiszen még jó, ha a szőnyeget el tudjuk helyezni három ládában, - kiáltott föl az inas.

- Megállj csak, kérlek. - És Natasa szaporán és ügyesen elkezdett válogatni. - Ez nem kell, - mondotta néhány kicsi tányérról; - azt, igen azt ide a szőnyegek közé, - mondta egy nagy edényre.

- Hadd el már Natasa, majd elrakunk mi mindent, - szólt rá Szonya szemrehányó hangon.

- Jaj, kisasszony! - szisszent föl az udvarmester. De Natasa nem tágított, kiszedte a holmit mind, és megint elkezdte berakosgatni, úgy határozván, hogy a rossz, házi szőnyeget és a fölösleges edényt nem kell magukkal vinni. Mikor készen volt minden, újra elkezdtek berakni. És csakugyan, miután csaknem minden ócska holmit, a mit nem lett volna érdemes magukkal vinniök, kiválasztottak, a többi értékes holmit szépen elhelyezték a két ládában. Csak a szőnyeges láda teteje nem akart becsukódni. Csak egy pár dolgot kellett volna kivenniök, de Natasa nem tágított. Hol kiszedte, hol berakta, hol meg átrakta a holmit, jól leszorongatta, az inas és Petya által, a kit szintén belevont a csomagolás munkájába, leszorítottatta a láda födelét és maga is mindenképpen erőlködött, hogy lezárja.

- Jól van már, Natasa, - szólott Szonya. - Látom, hogy igazad van, csak a legfelső darabot vedd ki.

- Nem akarom! - kiáltott föl Natasa, s egyik kezével szétbomlott haját tartotta, mely belecsüggött verejtékes arcába, a másikkal meg a szőnyeget szorongatta. - Szorítsd hát, Petyka, szorítsd! Vaszilyics, te is! - kiáltott föl. A szőnyegek engedtek és a fedél becsukódott. Natasa örömeiben összecsapta a kezét, fölsikoltott és kicsordultak a könnyei. De ez alig egy másodperczig tartott. Legott más dologba fogott, és most már aztán teljesen megbíztak benne, sőt az apja se haragudott meg rá, mikor jelentették neki, hogy Ilyinicsna Natalya megváltoztatta a rendelkezéseit: a cselédek pedig Natasához jöttek megkérdezni, vajjon lekössék-e a szekereket, és eléggé meg vannak-e rakva? Rendbe jött a dolog, még pedig Natasa rendelkezései révén: a fölösleges dolgok ott maradtak és csak a legértékesebbek kerültek jól összezsúfolva a szekerekre.

De bármennyire iparkodtak is az emberek, még késő éjszakáig se volt becsomagolva minden. A grófné elszunnyadt, a gróf pedig reggelre halasztván az elutazást, szintén lefeküdt aludni.

Szonya és Natasa, teljesen felöltözve, a pamlagos-szobában háltak.

Ekkor éjjel még egy sebesültet hoztak végig a Povarszkáján, és Kuzjminicsna Mavra, a ki a kapuban állott, betelerlte őt Rosztovék udvarába. Kuzjminicsna Mavra fogalmai szerint ennek a sebesültnek valami nagyon tekintélyes embernek kellett lenni. Hintóban szállították, mely teljesen be volt takarva sármentővel, s az ernyője is fel volt emelve. A kocsis mellett egy tisztas külsejű öreg komornyik ült a bakon. Mögötte egy orvos és két katona érkezett utána egy szekéren.

- Tessék csak mi hozzánk, tessék. Az uraság elutazik, üres az egész ház, - mondotta a kulcsárnő az öreg komornyikhoz fordulva.

- Bizony, - felelt a komornyik fölsóhajtva, - azt se hittük, hogy idáig elhozzuk! Nekünk is van házunk Moszkvában, de nagyon messze van ide és nem lakik benne senki.

- Tessék hát beljebb kerülni mi hozzánk, nálunk van minden bőviben, tessék, - biztatta őt Kuzjminicsna Mavra. - De hát annyira rosszul van? - tette hozzá.

A komornyik legyintett a kezével.

- Nem is reméltük, hogy élve behozzuk! Az orvost kell megkérdezni. - És a komornyik leszállt a bakról és odament a szekérhez.

- Jó, - felelt neki az orvos.

A komornyik megint odament a hintóhoz, belepillantott, megcsóválta a fejét, szólt a kocsinak, hogy forduljon be az udvarra, és odaállt Kuzjminicsna Mavra mellé.

- Uram Jézus Krisztusom! - mondotta.

Kuzjminicsna Mavra azt ajánlotta, hogy vigyék be a sebesültet a házba.

- Az uraságnak nem lesz ellenére... - mondotta. De ki akarván kerülni a lépcsőmászást, bevitték a sebesültet a szárnyépületbe és madame Schoss volt szobájában helyezték el. Ez a sebesült Bolkonszkij Andrej herceg volt.

XV.

Közeledett Moszkva utolsó napja. Vidám és derült őszi idő volt. Vasárnap. Mint vasárnap rendszeren, most is a város minden templomában beharangoztak a misére. Úgy látszik, senki se sejtette még, mi várt Moszkvára.

Csak a társadalom helyzetének két fokmérője árulta el azt az állapotot, a melyben Moszkva volt: a csőcselék, vagyis a szegény emberek osztálya és a közhasználati tárgyak nagy drágasága. Gyári munkások, cselédek és parasztok, a kik közé hivatalnokok, seminaristák és nemes emberek is keveredtek, ezen a reggelen nagy tömegekben vonultak ki a Hármashegyre. Miután egy darabig vártak, de nem bírták elvárni Rasztopcsint, és meggyőződtek róla, hogy Moszkvát fel fogják adni, szétszöszöltek a város korcsmaiban és csapszékeiben. De ezenkívül az árak is elárulták ezen a napon, hogy hogy' állanak a dolgok. A fegyverek, az arany, a szekerek, és lovak ára állandóan emelkedett, míg a papírpénz és a városi holmik ára rohamosan csökkent, úgy, hogy déltájban voltak esetek, a mikor drága holmikat, például szöveteket féláron kínáltak, míg egy parasztlóért ötszáz rubl is fizettek, butorokat, tükröket és bronz tárgyakat meg ingyen vesztegettek.

Rosztovék ódon és nyugodt házában az élet rendes körülményeinek ez a szertefoszlása csak vajmi kevéssé volt érezhető. Az embereket illetőleg mindössze az történt, hogy éjjel három ember eltűnt a nagy cselédségből; de semmit se vittek el s az árak dolgában pedig kisült, hogy az a harmincz szekér, mely faluról jött be az udvarra, óriási értéket képviselt, a melyért Rosztovékat nagyon sokan irigyelték, és a melyekért hihetetlen összegeket ígértek nekik. Sőt nemcsak hogy óriási összegeket kínáltak a szekerekért, de este és szeptember elsején kora reggel megtöltötték Rosztovék udvarát a házban és a szomszéd házakban elhelyezett sebesültek tisztai szolgálói, sőt maguk a sebesültek is, és rimázkodtak Rosztovék embereinek, eszközöljék ki, hogy szekereket kaphassanak, melyek őket Moszkvából elszállítsák. Az

udvarmester, a kihez az effajta kérdésekkel fordultak, bár sajnálta a sebesülteket, de kereken megtagadta a kérésüket, azt mondván, hogy még csak elő se meri hozni a grófnak. Bármennyire szánalomra méltók voltak is azok a sebesültek, a kiknek ott kellett maradniok, nyilvánvaló volt, hogy ha egyetlen szekeret átengednek, úgy semmi ok sincs rá, hogy a másodikat, a harmadikat, valamennyit, sőt még a hintákat is át ne engedjék. Harmincz szekéren sem menthették meg mind a sebesülteket, és az általános nyomorúság közepett lehetetlen volt, hogy magukra és a hozzájuk tartozókra ne gondoljanak. Így gondolkozott az udvarmester a gazdája nevében.

Mikor Andrejevics Ilya gróf elsején reggel fölébredt, nesztelenül kilopózott a hálósobából, nehogy a grófnét, a ki csak hajnaltájban szunnyadt el, felköltse, és lila hálóköntösében kiment a lépcsőre. A lekötözött szekerek útra készen álltak az udvaron. A hintók a lépcső előtt várakoztak. Az udvarmester a kapuban ácsorgott s egy korosabb tisztiszolgával és egy felkötött karú sápadt tiszttel beszélgetett. Az udvarmester, mikor a gróft megpillantotta, szigorú és jelentőségteljes intéssel figyelmeztette a tisztiszolgát és a tisztet, hogy távozzanak.

- Nos, készen van-e minden, Vaszilyics? - kérdezte a gróf, kopasz fejét símogatva, s kedélyesen pislogva a tisztre és a tiszt szolgára, fejbiczczentéssel üdvözölte őket. (A gróf szerette az új arczokat.)

- Akár tüstént befoghatunk, kegyelmes uram.

- No ez derék, a mint a grófné fölébred, Isten hírével! Önök mit akarnak, uraim? - fordult oda a tiszthez. - Az én házamban laknak? - A tiszt közelebb lépett hozzá. Sápadt arcát hirtelen pirosság öntötte el.

- Gróf, az Istenre kérem... tegye meg nekem azt a szívességet, engedje meg..., hogy meghúzzam magamat valamelyik szekeren. Itt nem tudok hova lenni... Akár a terü tetejében is. Nekem mindegy, hogy hol... - A tiszt még be se fejezhette a mondókáját, máris ott termett a tiszt szolga s a gazdája nevében ugyanavval a kérdéssel fordult a grófhhoz.

- Hja úgy! Igen, igen, igen, - szólalt meg a gróf szaporán. - Igen, nagyon örülök. Vaszilyics, intézkedjél, hogy egy-kettőre lerakjanak egy vagy két szekeret, vagy... annyit, a mennyi kell... - szólott a gróf holmi határozatlan kifejezésekkel osztogatván a parancsait. De a tiszt hálájának heves kitörése abban a pillanatban elárulta, hogy mi volt az, a mit parancsolt. A gróf körülnézett: az udvaron, az ajtóknak, a szárnyépület ablakaiban, mindenfelé sebesültek és tiszt szolgák jelentek meg. Valamennyien a grófra néztek és megindultak a lépcső felé.

- Méltóztassék csak feljönni, kegyelmes uram, a folyosóra: mi történjék a képekkel? - szólott az udvarmester. És a gróf vele együtt belépett a házba, előbb azonban megismételte arra vonatkozó parancsát, hogy ne utasítsák el azokat a sebesülteket, a kik menni akarnak.

- Nos, lehetne-e valahogy' eligazítani, - tette hozzá halk és titokzatos hangon, mintha attól tartott volna, hogy valaki meghallja.

Kilencz órakor fölébredt a grófné, és Timofejevna Matrjonya, az ő volt szobaleánya, a ki most a csendőrpáncsnoki tisztet töltötte be a grófné körül, bejött jelenteni volt úrnőjének, hogy Karlovna Marja nagyon föl van háborodva s hogy a kisasszonyok nyári ruhái nem maradhatnak itt. A grófné kérdéseire, hogy madame Schoss miért van fölháborodva, kisült, hogy az ő ládáját levették a szekérről, hogy a szekereket mind megoldják, a holmit leszedik és a szekereket sebesültekkel rakják meg, a kiket a gróf, a maga együgyűségében magával akar vinni. A grófné magához hivatva az urát.

- Mit jelentsen ez, barátom, azt hallom, hogy megint lerakják a holmit?

- Tudod, lelkem, azt akarom neked mondani... grafinyuska... eljött hozzám egy tiszt és megkért, engedjek át néhány szekeret a sebesültek számára. Lásd, ez életbevágó dolog, csak gondold meg, hogy' maradjanak itt szegények!... Igazán, lásd, itt vannak az udvaron, magunk hívtuk be őket, vannak köztük tiszték... Tudod, én azt hiszem, igazán mondom, lelkem, lásd... hadd jöjjenek hát velünk... miért siessünk? - A gróf, mint rendesen, mikor pénzről volt szó, mindezt meglehetősen bátortalanul mondta. A grófné pedig már hozzászólt ehhez a modorhoz, mely a gyermekek érdekeit sértő olyas dolgokat, mint egy-egy folyosó vagy üveg-ház építése, házi hangverseny vagy színi előadás rendezése, meg szokott előzni, s megszokta és kötelességének tartotta, hogy az ezen a bátortalan hangon kifejezett óhajásoknak mindig ellene szegüljön.

Fölvette szokott, alázatosan sírányozó ábrázatát és így szólt az urához:

- Hallod-e, gróf, annyira vitted a dolgot, hogy a házunkért már nem adnak semmit, és most még a *gyermekeink* egész vagyonát is el akarod kótyavetyélni. Hiszen magad mondod, hogy vagy százezer rubelnyi érték van együtt itt ebben a házban. Én, barátom, nem helyeslem, nem helyeslem a dolgot. Ám, a hogy' akarod. A sebesültekről gondoskodjanak a hatóságok. Ez az ő dolguk. Gondolj inkább Lopuchinékre, a kik még tegnapelőtt tisztára elhordatták minde-nünket. Így tesznek mások. Csak mi vagyunk bolondok. Ha már engem nem kímélsz, kíméld legalább a gyermekeket.

A gróf legyintett a kezével és semmit se felelvén, kiment a szobából.

- Papa, mi az? - kérdezte tőle Natasa, a ki utánuk szintén bement az anyja szobájába.

- Semmi! Mi közöd hozzá! - szólt rá a gróf bosszúsan.

- Nem, hiszen hallottam, - mondotta Natasa. - Miért nem akarja a mama?

- Mi közöd hozzá! - kiáltott rá a gróf. Natasa az ablakhoz ment és eltűnődött.

- Apuska, Berg jön hozzánk, - mondotta, a mint az ablakon kipillantott.

XVI.

Berg, Rosztovék veje, már a Vladimir- és Anna-renddel kitüntetett ezredes volt, s még mindig a helyettes törzskari főnök nyugodt és kellemes állását töltötte be a második hadtest első hadosztályának a törzskari főnöke mellett.

Szeptember elsején érkezett a hadseregtől Moszkvába.

Moszkvában ugyan semmi dolga se volt; de feltűnt neki, hogy a hadseregtől mind Moszkvába kíváncsoztak és ott valamiben mesterkedtek. Ezenkívül családi ügyeiben is szükségesnek találta, hogy elkéredzkedjék.

Berg, kifogástalan hintóján, és két szakasztott olyan világospej lovon hajtattott az apósa háza elé, a minő egy herczegnek is volt. Figyelmesen végignézett az udvaron ácsorgó szekereken, és a lépcsőre felérve, elővette tiszta zsebkendőjét és csomót kötött rá.

Az előszobából Berg türelmetlenül szapora léptekkel sietett be a fogadószobába, s miután a grófot megölelte, Natasának és Szonyának pedig kezet csókolt, legott a mamácska hogyléte felől kezdett tudakozódni.

- Hát hogy' lehet valaki most? De mondd csak, - kérdezte a gróf, - mi hír a csapatokról? Visszavonulnak, vagy csakugyan lesz még egy ütközet?

- Csak a mindenható Isten döntheti el, apácska, - szólott Berg, - a haza sorsát. A hadsereget a vitézség szelleme hatja át, és a fővezérek éppen most gyűltek össze tanácskozássra. De hogy mi lesz, azt még nem tudni. Egész általánosságban, apácska, csak annyit mondok, nincs eléggé méltó szó, annak a hősiesszelleme, annak az igazán klasszikus férfiasságnak a jellemzésére, a melyet az orosz csapatok ebben a huszonhatodik csatában tanúsítottak... Annyit mondhatok, apácska (itt, mint egy tábornok, mikor az ő jelenlétében mesélt valamit, rácsapott a mellére, bár kissé elkésve, mert akkor kellett volna a mellére csapni, a mikor az „orosz csapatok”-at emlegette), - annyit mondhatok, hogy nekünk parancsnokoknak nemcsak hogy nem kellett serkenteni a katonáinkat, hanem erőszakkal is alig bírtuk megakadályozni ezeket a... férfias és klasszikus hőstetteket, - mondotta hadarva. - Barclay de Tolly tábornok, mindig csapatainak az élén tette kockára az életét. A mi hadtestünk egy hegy lejtőjén volt fölállítva. Képzelteti. - És itt Berg elmondta mindazt, a mire a másoktól hallott elbeszélésekből visszaemlékezett. Natasa le nem vette róla a szeméit, - a mi Berget szemlátomást zavarba hozta, - és mintha csak valami kérdésnek a megoldását kereste volna az arcán, szakadatlanul őt bámulta.

- Azt a hősiességet, a melyet az orosz csapatok tanúsítottak, el se lehet képzelni, s még kevésbé eléggé dicsőíteni! - mondotta Berg rápillantván Natasára s mintegy biztatni akarván őt válaszul makacs pillantására, rámosolygott. - „Oroszország nem Moszkvában, hanem fiainak a szívében van!” Ugy-e, apácska? - kérdezte Berg. Ebben a pillanatban bágyadt és mogorva arccal kilépett a pamlagos-szobából a grófné. Berg felugrott, kezét csókolt a grófnénak, tudakozódott a hogyléte felől, és fejcsóválással is kifejezést adván a részvételnek, megállott mellette.

- Bizony, mamácska, igazán mondom, minden oroszra nézve nehéz és szomorú idők ezek. De miért aggódnak annyira? Ráérnek még indulni...

- Én meg nem foghatom, mit csinálnak azok az emberek, - szólott a grófné az urához fordulva, - csak az imént hallottam, hogy még semmi sincs készen. Mégis csak kellene ám valakinek intézkedni. Aztán még Mityenkára panaszkodom. Soh'se lesz vége ennek a dolognak.

A gróf akart valamit mondani, de nyilván elharapta. Fölkelt a székéről és az ajtó felé indult.

Berg ekkor, ki akarván fújni az orrát, elővette a zsebkendőjét, s ráesvén a pillantása a csomóra, elgondolkozott, miközben szomorúan és jelentőségteljesen csóválta a fejét.

- Nekem még egy nagy kérésem volna magához, apácska, - mondotta.

- Hm?... - szólott a gróf és megállott.

- Az imént elmentem Juszipov háza mellett, - kezdte Berg mosolyogva. - Az intézője, a kit jól ösmerek, kiszaladt elém s megkérdezte, nem akarok-e valamit vásárolni. Bementem, tudja csak úgy kíváncsiságból, s láttam ott egy szekrényt, meg egy toilette-asztalt. Tudja, Vjeruska mennyire áhítozik egy ilyenre és mennyit czivakodtunk már ezen (Berg önkénytelenül is átsapott a jóléte felett való öröm hangjába, mikor a szekrényről és a toilette-asztról kezdett beszélni). És milyen gyönyörű! - pompásan jár és angol titkos fiók is van benne, tudja? Vjeruska már régóta áhítozik ilyenre. Szeretném hát meglepni vele. Annyi parasztot láttam itt az udvarban. Adjon át kérem közülük egyet nekem, jól megfizetem, és...

A gróf összeránczolta a homlokát és elkezdett vakarózni.

- A grófnétól kérje, nem én intézkedem.

- Ha nehézségekbe ütközik, nem föltétlenül szükséges, - szólott Berg. - Csak Vjeruska miatt szerettem volna.

- Jaj, menjetek már mind a pokolba, a pokolba, a pokolba! - kiáltott föl az öreg gróf. - Úgy is szinte szédül már a fejem. - És kiment a szobából.

A grófné sírva fakadt.

- Bizony, mamácska, nagyon nehéz időket élünk, - szólott Berg.

Natasa az apjával együtt ment ki, s mintha valamin törte volna a fejét, eleinte mögötte ballagott, majd hirtelen lesietett.

A lépcsőn ott állott Petya, s azzal volt elfoglalva, hogy fölfegyverezte azokat az embereket, a kik Moszkvából elmenendők voltak. Az udvaron még mindig ott állottak a megrakott szekerek. Közülök kettőt kiürítettek és az egyikre éppen akkor kapaszkodott föl a legénye segítségével az a sebesült tiszt.

- Tudod most már, hogy miért? - kérdezte Petya Natasától. (Natasa tudta, hogy Petya azt érti, hogy miért kapott össze az apjuk az anyjukkal.) Natasa nem felelt.

- Azért, mert a papa mind át akarta engedni a szekereket a sebesülteknek, - mondotta Petya. - Nekem Vaszilyics mesélte. Szerintem...

- Szerintem, - fortyant föl Natasa egyszerre, szinte kiabálva és Petya felé fordította haragos ábrázatát, - szerintem az olyan csúnyaság, olyan gyalázatosság, olyan... ki se mondhatom micsoda. Mintha bizony holmi németek volnánk?... Megrezzent a torka a görcsös zokogástól, és attól tartván, hogy elgyengül, és kárba vész a haragja, megfordult és sietve lerohant a lépcsőn.

Berg ott ült a grófné mellett és rokoni tisztelettel csillapította őt. A gróf pipával a kezében járt föl s alá a szobában, mikor Natasa a dühtől eltorzult arczczal, mint a szélvész berontott a szobába és gyors léptekkel odament az anyjához.

- Ez csúnyaság! Ez gyalázat! - kiáltott föl. - Ez lehetetlen, hogy ezt mama parancsolta.

Berg és a grófné csodálkozva és megszeppenve néztek rá. A gróf megállott az ablakban és hallgatott.

- Mamácska, ez lehetetlen, nézzen csak ki, mi történik ott az udvaron, - kiáltott föl, - ezek itt maradnak!...

- Mi lelt? Kik azok az *ezek*? Mit akarsz tőlem?

- Kik, hát a sebesültek! Ez lehetetlen, mamácska; ez hallatlan volna... Nem, mamácskám lelkem, bocsásson meg kérem, de lássa lelkem... Mamácska, mit nekünk az, a mit itt magunkkal hurczolunk, de nézzen csak ki az udvarra, ott mi van... Mamácska!... Ez lehetetlen!...

A grófné rápillantott a leányára, látta az anyja helyett megszégyenült arczát, látta az izgatottságát, megértette, hogy az ura miért nem néz most feléje sem, és zilált arczczal nézett körül.

- Eh, hát tegyetek, a mit akartok! Tán' útjában állok valakinek? - mondotta, még mindig nem adván meg magát egészen.

- Mamácska, lelkem, bocsásson meg.

De a grófné félrelökte a leányát és odament a grófhhoz.

- Barátom, intézkedjél, a hogy jónak látod... Én, lásd, ehhez nem értek, - mondotta s bűnbánóan lesütötte a szemét.

- A tojás... a tojás tanítja a tyúkot... - szólott a gróf az öröm könnyein keresztül és megölelte a feleségét, a ki örült, hogy szégyenkező arczát a keblébe temethette.

- Apácska, mamácska! Intézkedhetem?... Igen?... - kérdezgette Natasa. - Azért elviszünk ám mindent, a mire szükségünk van, - mondotta Natasa.

A gróf helyeslőleg bólintott felé, és Natasa azzal a gyors futással, a melylyel fogócskát szokott játszani, a termen keresztül kiszaladt az előszobába s onnan a lépcsőn le az udvarra.

Az emberek odacsődültek Natasa köré, s mindaddig nem hitték el azt a furcsa parancsot, a melyet nekik adott, míg maga a gróf a felesége nevében is meg nem erősítette azt a parancsot, hogy a szekereket mind bocsássák a sebesültek rendelkezésére, a ládákat meg hordják vissza a kamrákba. Miután az emberek a parancsot megértették, a legnagyobb örömmel és buzgósággal láttak hozzá új munkájukhoz. Most már ezt nemcsak hogy nem találta furcsának a cselédség, sőt ellenkezőleg, meg volt róla győződve, hogy ez nem is lehetett másként, éppen úgy, mint a hogy' egy fertály órával azelőtt nemcsak hogy furcsának nem találta senki azt, hogy a holmit elviszik, a sebesülteket meg otthagyják, de sőt meg volt győződve mindenki, hogy ez nem is lehet másként.

Az egész háznép, mintegy kárpótlásul azért, hogy az imént nem csinált semmit, nagy buzgalommal látott hozzá a sebesültek elhelyezésének új munkájához. A sebesültek kibújtak a szobáikból és örömteljes sápadt arczczal vették körül a szekereket. Időközben a szomszéd házakban is elterjedt a híre annak, hogy Rosztovéknál szekerek vannak, és egyszerre a többi házból is kezdtek oda szállingózni a sebesültek. Közülük sokan azt is ajánlották, hogy ne is szedjék le a holmit, hanem ültessék őket a tetejébe. De a mint egyszer a lerakodás munkája megkezdődött, azt többé lehetetlen volt feltartóztatni. Az már teljesen mindegy volt, a felét hagyják-e ott, vagy az egészet. Az edényekkel, bronzokkal, képekkel és tükrökkel megtöltött ládák, a melyeket oly nagy gonddal csomagoltak be a múlt éjszaka, szanaszét hevertek az udvaron, és még mindig kerestek és találtak is olyan holmit, a mit le lehetett rakni, hogy a sebesülteknek újabb és újabb szekereket engedhessenek át.

- Még négy szekeret oda lehet adni, - szólott az intéző, - a magamét is átengedem, különben hogy' férnek el?

- Adja csak oda azt is, a melyiken az én ruháim vannak, - mondotta a grófné. - Dunyasa majd velem jön a hintóban.

Ezt is átengedték tehát s elküldtek sebesültekért a szomszéd házakba. A háziakon és a cselédségen valami örömteljes élénkség vett erőt. Natasa olyan túláradoan boldog hangulatban volt, mint már régóta nem.

- Hát ezt hova kössük? - kérdezgették az emberek, a mint egy ládát megpróbáltak a hintó keskeny fölhágójára odaerősíteni, - legalább egy szekeret mégis csak itt kellene tartani.

- De hát mi van benne? - kérdezte Natasa.

- A grófné könyvei.

- Hagyjátok itt. Vaszilyics majd elrakja. Nincs rá szükség.

A bricska már tele volt emberekkel; azt se tudták Ilyics Pjotrnak hol adjanak helyet benne.

- Majd felül a bakra. Ugy-e felülsz, Petya, - kiáltott rá Natasa.

Szonya is szüntelenül szorgoskodott; de munkájának a célja homlokegyenest ellenkezett Natasa céljával. Azt a holmit szedte össze, melyet ott kellett hagyniok, a grófné kívánságára összeírta őket, és iparkodott lehetőleg minél többet magával vinni belőle.

XVII.

Délután két órakor Rosztovék befogott és felpakolt négy hintója ott állott a kapuban. A sebesülteket szállító szekerek egymás után fordultak ki az udvarból.

Az a hintó, a melyen Andrej herceget szállították, mikor a lépcső mellett elhaladt, magára vonta Szonya figyelmét, a ki a komornával együtt éppen a kapuban álló tágas és magas hintóban a grófné ülését rendezgette.

- Hát ez kinek a hintaja? - kérdezte Szonya s kikukkantott a hintó ablakán.

- Tán nem tudja, kisasszony? - felelt a komorna. - A sebesült herceg van benne: ő is nálunk hált, és szintén velünk jön.

- De hát ki az? Hogy' hívják?

- A mi volt vőlegényünk. Bolkonszkij herceg! - felelt a szobaleány lihegve. - Azt mondják, halálán van.

Szonya kiugrott a hintóból és odaszaladt a grófnéhoz. A grófné, a ki már útiruhába volt öltözve, nagykendővel a vállán és kalappal a fején, bágyadtan járt föl és alá a fogadó-szobában és a háziakat várta, hogy az elutazás előtt zárt ajtók mögött egy imát mondjon velük. Natasa nem volt a szobában.

- Mamácska, - mondotta Szonya, - Andrej herceg itt van, halálosan megsebesülve. Velünk jön ő is.

A grófné rémült szemeket meresztett s megkapván Szonya kezét, ijedten nézett körül.

- Natasa? - mondotta.

Ennek a hírnek az első pillanatban Szonyára is, a grófnéra nézve is, csak egy jelentősége volt. Ösmerték az ő Natasájukat és az azon való rémület, vajjon erre a hírre mi történik, minden részvétet elnémított bennük az iránt az ember iránt, a kit pedig mindaketten szerettek.

- Natasa még nem tudja; de velünk jön, ez bizonyos, - mondotta Szonya.

- Azt mondd, halálán van?

Szonya bólintott a fejével.

A grófné megölelte Szonyát és sírva fakadt.

„A Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek!” - gondolta magában, úgy érezvén, hogy mind-
abban, a mi most történik, jelentkezni kezd az a Mindenható kéz, mely eddig az emberek tekintete elől rejtve volt.

- No, mama, készen van minden. De mi lelte?... - kérdezte Natasa élénk arczczal, a mint a szobába lépett.

- Semmi, - felelt a grófné. - Ha készen vagyunk, mehetünk. - És a grófné lehajolt a reticule-jéhez, hogy önmagából kikelt ábrázatát elrejtse. Szonya megölelte és megcsókolta Natasát.

Natasa kérdő pillantással nézett rá.

- Mi lelt? Mi történt?

- Semmi... semmi...

- Valami nagyon rossz, ugy-e?... De hát mi az? - kérdezte Natasa rosszat sejtván.

Szonya felsóhajtott, de nem felelt semmit. A gróf, Petya, madame Schoss, Kuzjminicsna Mavra és Vaszilyics bejöttek a fogadó-szobába s az ajtót bezárván, valamennyien leültek, és némán, a nélkül, hogy ránéztek volna egymásra, ültek ott pár pillanatig.

A gróf kelt föl elsőnek és a szentkép előtt elkezdett keresztet vetni magára. Azután megölelte Kuzjminicsna Mavrát és Vaszilyicset, a kik Moszkvában maradtak, és mialatt ezek a kezeit keresték és a vállait csókolgatták, könnyedén megveregette a hátukat és gyöngéden megnyugtató, érthetetlen szavakat mormogott a fülükbe. A grófné bement a szentképes szobába, és Szonya ott találta őt, a mint a szétszórta a falon maradt képek előtt térdelt. (Csak a családi hagyományok szempontjából legértékesebb szentképeket vitték el magukkal.)

A lépcsőn és az udvaron a Petya által törökkel és kardokkal fölfegyverzett és útra kész emberek, a kiknek a nadrágjuk be volt gyűrve a csizmájukba, s mindenféle feszesen álló szíjakkal és övekkel voltak fölszerelve, búcsúzkodtak azoktól, a kik maradtak.

Mint az elutazások alkalmával rendesen, most is sok mindent elfeledtek, vagy rosszul helyeztek el, és két legény jó darabig ácsorgott kétoldalt a hintó nyitott ajtai és felhágói mellett, iparkodván a grófnét minél jobban elhelyezni, mialatt a szobaleányok párnákkal és csomagokkal futkostak ide s tova a házból a kocsizhoz, a hintóhoz, a bricskához és vissza.

- Mindig elfelejtenek mindent, - mondotta a grófné. - Már tudhatnád, hogy így nem tudok ülni. - És Dunyasa a fogait csikorgatta, de a nélkül, hogy felelt volna, az arcán szemrehányó kifejezéssel rohant oda a hintóhoz, hogy a grófné ülését megigazítsa.

- Oh ez a népség! - szólott a gróf fejcsóválva.

Jefim, az öreg kocsis, a ki az egyetlen volt, a kivel a grófné kocsira mert ülni, magosan ült fönn a bakon és rá se hederített arra, a mi mögötte történt. Harmincesztendő tapasztalásból tudta, hogy még jó darabig nem mondják neki: „No, Isten nevében!” s majd ha mondják is, még vagy kétszer megállítják őt, és elküldenek valami elfeledett holmiért, végül pedig még egyszer megállítják és a grófné maga kihajlik hozzá az ablakon s az Istenre és minden szentekre megkéri őt, hogy a lejtős úton óvatosan hajtson. Ő ezt már mind tudta, s éppen azért türelmesebben várta, mint a lovai (különösen Szokol, a rudas, mely folyton kapálózott és idegesen rágt a zablát), hogy mi fog történni. Végre elhelyezkedtek valamennyien; fölszedték és lehajtották a kocsira a fölhágókat, becsukták az ajtót, visszaküldtek valakit egy skatulyáért, a grófné kihajolt és elmondta neki a mondókáját. Erre aztán Jefim is lassan levette a kalapját és keresztet vetett magára. Az előlovas és a többiek ugyanezt cselekedték.

- Isten nevében! - szólott Jefim, s föltette a kalapját, - előre! - Az előlovas megindult. A rudas belefeküdt a hámba, pattogtak a rugók és megimbolyodott a kocsiláda. Az inas már menetközben ugrott föl a bakra. Az udvarról kimenet nagyokat zökkent a hintó a rázós kövezeten, épp akkorákat zökkentek a többi fogatok is, és a menet megindult fölfelé az utcán. Mikor egy-egy templom mellett elmentek, a hintókban, batárokbán és bricskákbán keresztet vetett magára mindenki. A Moszkvában maradó emberek kétoldalt kísérték a kocsikat egy darabig.

Natasa ritkán érzett akkora örömet, mint a mely most erőt vett rajta, a mikor ott ült a hintóban a grófné mellett, és elnézte az elhagyott és aggódó Moszkvának mellette lassan elvonuló falait. Olykor kihajolt a kocsik ablakán s egy pillantást vetett hátra és előre, a hol őket megelőzve, a sebesültek hosszú kocsisora vonult ki a városból. Csaknem legelől szemébe ötlött Andrej herczeg hintájának magas ernyője. Nem tudta, hogy ki van ebben a hintóban, de azért valahányszor kihajolt a kocsiból, mindig ezt a hintót kereste a szemeivel. Tudta, hogy az van legelől.

Kudrinában Nikitszkajából, Prjesznyából és Podnovinszkajából még néhány olyan kocsisor verődött össze, és a Szadováján már két sorban vonultak egymás mellett a fogatok és a szekerek.

Mikor a Szucharova-torony mellett elmentek, Natasa, a mint a jövőkön és menőkön kíváncsi és gyors pillantással végignézett, egyszerre örömmel és meglepetve fölkiáltott:

- Batyuska! Mama, Szonya, nézzék csak, ez ő!

- Ki az? Ki az?

- Nézzék csak, Istenemre mondom, ez Bezuchij! - mondotta Natasa, s kihajolván a kocsi ablakából, egy kocsis-kaftánba öltözött, magas és kövér emberre nézett, a ki járásában és egész viselkedésében elárulta az álruhás urat, s a ki egy sárga és csupaszképű, posztóköpenyes öreg emberrel éppen akkor lépett a Szucharova-torony boltozata alá.

- Isten bizony, Bezuchij, kaftánban, valami vén ficzkóval. Isten bizony, - ismételte Natasa, - nézzék csak, nézzék!

- Dehogy' is, nem ő az. Hogy' is lehet ilyen badarságot mondani!

- Mama, - kiáltott föl Natasa, - a fejemet teszem rá, hogy ő. Biztosítom róla. Megállj, megállj! - kiáltott rá a kocsisra; de a kocsi nem állhatott meg, mert a Mescsánszkájából újabb szekerek és fogatok kerültek elő és kiabáltak Rosztovékra, hogy menjenek tovább és ne álljanak útjukban a többieknek.

És csakugyan, bár sokkal távolabbról, mint az imént, Rosztovék mind meglátták Pierre-t, vagy azt a Pierre-hez rendkívül hasonlító embert, a ki kocsis-kaftánban, lehorgasztott fejjel és komoly arccal ballagott az utcán egy alacsonytermetű, csupaszképű és lakáj kinézésű öregecskével. Ez az öreg észrevette a kocsi ablakából kikukkanó arcot, és tiszteletteljesen megérintvén Pierre könyökét, mondott neki valamit, és rámutatott a kocsi. Pierre sokáig nem tudta megérteni, mit akar tőle: nyilván olyan mélyen el volt merülve a gondolataiba. Végre, mikor megértette, odanézett, és abban a pillanatban fölismervén Natását, az első benyomásnak engedve, szaporán a kocsi felé indult. De alig ment tíz lépést, nyilván eszébe jutott valami, és megállt.

Natasának a kocsiból kihajló arcza gúnyos gyöngédségtől csillogott.

- Kirillics Pjotr, jöjjön már! Lásza, mindjárt megösmertük! Ez csodálatos! - kiáltott föl és kezét nyújtott neki. - Hát maga hogy' kerül ide? És ebben az öltözetben?

Pierre megfogta a feléje nyújtott kezét és menetközben (miután a kocsi nem állhatott meg) ügyetlenül megcsókolta.

- Mi lelte magát, gróf? - kérdezte a grófné álmélkodó és résztvevő hangon.

- Mi az? Mi? Miért? Jaj, ne is kérdezzék, - szólott Pierre és ránézett Natasára, a kinek ragyogó és örömteljes tekintete (ezt a nélkül is érezte, hogy ránézett volna) egészen körülvette őt varázsával.

- Ön talán itt marad Moszkvában? - Pierre hallgatott.

- Moszkvában? - ismételte kérdőleg. - Igen, Moszkvában maradok. Isten velük.

- Jaj, beh szeretnék férfi lenni, akkor föltétlenül itt maradnék most magával. Jaj de jó volna! - szólott Natasa. - Mama, engedje meg, hogy itt maradjak. - Pierre szórakozottan nézett Natasára, s valamit akart mondani, de a grófné megelőzte.

- Ön is résztvett a csatában, hallottuk...?

- Igen, résztvettem, - felelt Pierre. - Holnap megint csata lesz,... - kezdte el, de most meg Natasa szakította félbe.

- De hát mi lelte magát, gróf? Egészen ki van kelve magából...

- Jaj, ne is kérdezzenek, ne is kérdezzenek, én magam se tudok semmit. Holnap... De nem! Isten velük, Isten velük, - mondotta, - rettenetes idők! - S elmaradván a kocsitól, fölment a gyalogjáróra.

Natasa még jó darabig kihajolt a kocsi ablakából, és gyöngédségtől sugárzó, örömteljes, de valamelyest gúnyos mosollyal nézett utána.

XVIII.

Pierre, Moszkvából való eltűnése óta immár második napja lakott az elhunyt Bazgyejev üres lakásában. Történt pedig ez a következőképpen.

A Moszkvába történt visszatérése és Rasztopcsin gróffal való találkozása után következő napon, Pierre, mikor fölébredt, jó darabig nem tudott tisztába jönni azzal, hol van, és mit akarnak tőle. Mikor a fogadó-szobájában reá várakozó emberek közt felsoroltak neki egy francziát is, a ki levelet hozott neki Vasziljevna Jelena grófnétól, egyszerre elfogta a zavarnak és a reménytelenségnek az az érzése, a melyre annyira hajlandó volt. Egyszerre úgy tetszett neki, hogy most mindennek vége, hogy összezavarodott és összeomlott minden, hogy most szó sincsen arról, ki a bűnös és ki az ártatlan, hogy a jövőben immár nincs előtte semmi, s hogy ebből a helyzetből nincs többé menekülés. Elkényszeredetten mosolyogva, és valamit mormogva, hol valami idélen helyzetben leült a pamlagra, hol meg fölkel, odament az ajtóhoz és a kulcslyukon át kinézett a fogadó-szobába, hol pedig a kezével legyintve visszatért a helyére s fogott egy könyvet. Az udvarmestere másodszor is bejött jelenteni, hogy az a franczia, a ki a grófné levelét hozta, hacsak egy pillanatra is, de nagyon szeretne beszélni vele, és hogy Bazgyejev özvegyétől is eljöttek, hogy megkérjék, vegye át már a neki szánt könyveket, mert Bazgyejeva asszony falúra akar utazni.

- Hjah úgy, tüstént, várj csak... Vagy nem, nem, menj és mondd meg, hogy azonnal jövök, - szólott Pierre az udvarmesterének.

De alig hogy az udvarmester kiment, Pierre fogta az asztalról a kalapját és a hátsó ajtón kiment a szobájából. A folyosón nem volt senki. Pierre végigmenve a hosszú folyosón, eljutott a lépcsőhöz, és homlokát ránczolva s mindkét kezével dörzsölve, elindult lefelé. A parádés ajtónál ott állott a kapus. A lépcső derekától, a meddig Pierre eljutott, egy másik lépcső ágazott ki a hátsó kijárat felé. Pierre rátért erre a lépcsőre és kilépett az udvarra. Eddig senki se látta. De az utcán, alig, hogy kilépett, az ott ácsorgó kocsisok és a házmester is meglátták, és kalapot emeltek előtte. Pierre, mikor magán érezte ezeknek a pillantását, úgy tett, mint a strucczmadár, mely a homokba dugja a fejét, hogy meg ne lássák: lehorgasztotta a fejét és a lépteit gyorsítva, elindult tovább az utcán.

Mindama teendők közül, melyek aznap délelőtt Pierre-re vártak, Alexejevics Joszif könyveinek és iratainak a kiválogatása látszott előtte a legfontosabbnak.

Beleült a legelső bérkocsiba, mely az útjába akadt és elhajtattott a Patriarcha-tavakhoz, a hol Bazgyejev özvegyének a háza volt.

Elnézte a Moszkvából minden oldalról távozó szekerek szakadatlan sorát, folyton illegette nehéz testét, nehogy a döcögő, ócska kocsiból kipottyanjon, valami ahhoz hasonló öröm-

teljes érzés fogta el, a melyet az iskolából megszökött diák érezhet, és beszédbe eredt a kocsisával.

A kocsis elmesélte neki, hogy ma osztják ki a Kremlben a fegyvereket, és hogy holnap az egész lakosságot kiterelik a Hármashegy-re, a hol nagy ütközet lesz.

A Patriarcha-tavakhoz érve, Pierre megkereste Bazgyejev házáat, a melyben már régóta nem járt. Odament a kapushoz. A kopogásra ugyanaz a Geraszim nevű, sárga és csupaszképű öreg jött neki kaput nyitni, a kit öt esztendővel ezelőtt Alexejevics Josziffal Torzskában látott.

- Itthon van? - kérdezte Pierre.

- Danilovna Szofja, tekintettel a körülményekre, már elutazott a gyermekekkel együtt a torzskai kormányzásba, kegyelmes uram.

- Azért mégis bemegyek, mert könyveket kell kiválogatnom, - szólott Pierre.

- Csak parancsoljon kérem; az elhunyt Alexejevics Joszifnak, - Isten adjon neki örök nyugalom, - az öcsse, Alexejevics Makar itt van ugyan, de ő, a mint tán méltóztatik is tudni, kissé gyöngékedik, - mondotta az öreg inas.

Alexejevics Makar, mint Pierre nagyon jól tudta, Alexejevics Joszifnak a sok ivástól kissé elhülyült testvére volt.

- Igen, igen, tudom. Gyerünk, gyerünk... - mondotta Pierre és belépett a házba. Az előszobában egy rezessorú, kopasz öreg ember lézengett, hálóköntös rajta, meztelen lábain sárczipők; mikor Pierre-t megpillantotta, bosszúsán mormogott valamit, és eltűnt a folyosón.

- Nagyszű ember volt, most pedig, a mint méltóztatik látni, egészen elgyengült az elméje, - mondotta Geraszim. - Parancsol tán besétálni a dolgozó-szobába? - Pierre bólintott a fejével.

- A dolgozó-szoba úgy van most is, a mint annak idején lepecsételték. Danilovna Szofja megparancsolta, hogy ha öntől jön valaki, adjuk ki neki a könyveket.

Pierre belépett ugyanabba a komor dolgozó-szobába, a melynek még a megboldogult életében is oly remegéssel lépte át a küszöbét. Ez a porlepte dolgozószoba, mely Alexejevics Joszif halála óta érintetlen volt, most még komorabb benyomást tett rá.

Geraszim felhúzta az egyik ablakredőnyt és lábújjhegyen kiment. Pierre körüljárta a szobát, odament a szekrényhez, a melyben kéziratok voltak, és elővette a rendnek valamikor egyik legfontosabb ereklyéjét. Ez az eredeti skót okmányok csomója volt, jóltevőjének a széljegyzeteivel és magyarázataival. Leült a porlepte íróasztal mellé, s odatette maga elé a kéziratokat, hol kinyitotta, hol összecsukta őket, és végre félrelökvén az iratokat, a kezeire hajtotta a fejét és gondolatokba merült.

Geraszim több ízben is óvatosan bepillantott a szobába és látta, hogy Pierre mozdulatlanul ül ott. Több mint két óra telt el. Geraszim ekkor megengedte magának, hogy zajt csapjon az ajtóban és ezzel magára vonja Pierre figyelmét. De Pierre nem hallotta őt.

- Parancsolja, hogy elküldjem a bérkocsit?

- Hjah úgy, - szólott Pierre felocsudva és hirtelen fölkelt. - Hallod-e, - mondotta s megfogván Geraszimot a kabátja gombjánál fogva, csillogó, nedves és lelkes szemeivel tetőtől-talpig végigmérte az öreget. - Hallod-e, azt tudod, hogy holnap ütközet lesz...

- Hallottam valamit róla, - felelt Geraszim.

- Csak arra kérlek, ne mondd meg senkinek, hogy én ki vagyok. És tedd meg, a mire kérlek.

- Igen is, - szólott Geraszim. - Parancsol tán valamit enni?

- Nem, de más valamire volna szükségem. Valami parasztruha s egy pisztoly kellene nékem, - mondotta Pierre, s váratlanul elpirult.

- Igenis, - felelt Geraszim rövid gondolkodás után.

Pierre ennek a napnak egész hátralévő részét teljes magányban töltötte el, jóltevőjének a szobájában, és a mint Geraszim hallotta, nyugtalanul járt föl és alá egyik szögletből a másikba, miközben maga-magával beszélgetett, és még az éjszakát is ott töltötte a számára sebtében megvetett ágyon.

Geraszim, a ki már sok furcsaságot látott életében, legkevésbé se csodálkozott Pierre átköltözésén, s úgy látszott, mintha jól esett volna neki az, hogy megint van kit kiszolgálnia. Még aznap estére, a nélkül, hogy csak egy pillanatra is gondolkodóba esett volna azon, hogy Pierre-nek miért volt rá szüksége, szerzett neki egy kaftánt és egy sapkát, s másnapra megígérte, hogy a kívánt pisztolyt is előteremti. Alexejevics Makar, sárczipós lábaival csoszogva, akkor este két ízben is megállt Pierre ajtajában és fürkésző tekintettel nézett végig rajta. De alig hogy Pierre odafordult hozzá, bosszúsan és szégyenkezve összezsápta a hálóköntösét és sietve odább állott. És éppen akkor, a mikor Pierre másnap a Geraszim által előteremtett kocsis-kaftánban elment az öreggel a Szucharova-torony tájára, hogy pisztolyt vásároljon, akkor találkozott Rosztovékkal.

XIX.

Kutuzov szeptember elsején adta ki a parancsot, hogy az orosz csapatok Moszkván keresztül vonuljanak vissza a rjzani útra.

Az első csapatok még éjszakának idején útnak indultak. Az éjjel indult csapatok nem siettek s lassan és rendben indultak el; de hajnalban az elindult csapatok a darogomilovszki hídhöz érve, a túlsó parton kényszerűen szorongó és a híd felé iparkodó, az innenső oldalon pedig az utcákat és közöket szinte eltorlaszoló, hátul pedig őket szorongató csapatok tömegét látták köröskörül. S erre minden ok nélkül való sietség és aggodalom érzése vett erőt a csapatokon. Mind a híd felé törtek előre s ellepték a hídat, a réveket és a ladikokat. Kutuzov mindenféle mellékutczákon keresztül jutott át a Moszkva túlsó partjára.

Szeptember másodikán délelőtt tíz órakor már csak a hátvéd csapatai maradtak a darogomilovszki külvárosban. A hadsereg zöme már elhagyta volt a várost és átkelt a Moszkva folyón.

Ugyanekkor, szeptember másodikán, délelőtt tíz óra tájban, Napoleon, csapatai közepett ott állott a Paklonnoi-hegyen és gyönyörködött az előtte föltáruló látványban.

Augusztus huszonhatodikától kezdve, tovább, szeptember másodikáig, a borodinoi ütközetből kezdve addig, míg az ellenség Moszkvába bevonult, ennek az izgalmas és emlékezetes hétnek minden napján az a szokatlan s az embereket mindig bámulatba ejtő őszi idő volt, a mikor az alantjáró nap még jobban melegít, mint tavasszal s mikor a ritka és tiszta levegőben úgy csillog minden, hogy szinte bántja a szemet, mikor az ember melle megerősödik és fölfrissül az illatos, őszi levegőtől, mikor az éjszakák is szinte langyosak és mikor ezeken a sötét és meleg éjszakákon rémületet és örömet keltve telehintik az eget az aranyosan pislogó csillagok.

Szeptember másodikán délelőtt tíz órakor is ilyen volt az idő. Szinte tündéries volt a reggel verőfénye. A Paklonnoi-hegyről nézve, Moszkva terpeszkedve nyúlt el az ember szemei előtt

a folyójával, kertjeivel és templomaival, s látszólag rendes életét élte, kupolái pedig mint a csillagok, úgy ragyogtak a nap sugaraiban.

Napoleon ennek a szokatlan építkezésű és soha nem látott formákkal ékes városnak a láttára, valami olyan, valamelyest irigy és nyugtalan kíváncsiságot érzett, a minőt az emberek az előttük ösmeretlen élet formáival szemben szoktak érezni. Nyilvánvaló volt, hogy ez a város teljes erővel élte a maga életét. Azokból a meghatározhatatlan jelekből, a melyekből nagy távolságra is csalhatatlanul meg lehet különböztetni az eleven testet a halottól, Napoleon a Paklonnoi-hegyről látta a városban az élet lüktetését, és szinte érezte ennek a nagy és szép testnek a lélekzését. Minden orosz ember, ha Moszkvát nézi, megérzi benne az anyát; és minden idegen ember, ha elnézi a várost, a nélkül, hogy anyai jelentőségét ösmerné, okvetlenül kiérzi a városnak nőies jellegét, s ezt Napoleon is kiérezte.

- Ime, itt van végre ez a híres ázsiai város, az ő számtalan templomával, ime itt van a szent Moszkva! Ideje is már! - mondotta Napoleon, s leszállván a lováról, kiterítette maga elé Moszkva térképét és odahívatta Lelorme D'Ideville-t, a tolmácsát.

„Az ellenség által elfoglalt város olyan, mint a leány, a ki elvesztette az ártatlanságát”, - gondolta magában (a mint ezt Szmolenszkben Tucskovnak el is mondta). És ebből a szempontból nézte az előtte elterülő s általa még soha sem látott keleti szépséget. Neki magának is furcsa volt, hogy ez a régóta táplált és szinte lehetetlennek látszó vágya is valóra vált. A derült reggeli fényben hol a várost, hol a térképet nézte s tanulmányozta a város részleteit, miközben birhatásának biztos tudata izgatta és rémítgette őt.

„De hát lehetett volna-e ez másként?” - gondolta. „Ime itt van ez a főváros; itt hever a lábaimnál és várja a sorsát. Hol van most Alexandr, s mit gondol vajjon? Különös, gyönyörűséges, nagyszerű város! De különös és nagyszerű ez a pillanat is! Vajjon milyen színben látnak most engem - ők?” - gondolta magában a csapatairól, „Ime, itt a jutalma mindezeknek a kislelkűeknek”, - gondolta, a mint a körülötte álló s a minden oldalról közeledő és sorakozó csapatokon végignézett. „Egyetlen szavam, kezemnek egyetlen mocszanása és elveszett a csároknak ez az ősrégi fővárosa. De az én irgalmasságom mindenkor kész a legyőzöttekhez leereszkedni. Nagylelkűnek és igazán nagynak kellennem. De nem, az nem igaz, hogy én Moszkvában vagyok”, - villant meg egyszerre a fejében. „De mégis, ime, itt hever lábaim előtt és aranyos kupolái és keresztjei reszketve csillognak a nap sugaraiban. De én megkegyelmezek neki. A barbárság és zsarnokság ősrégi emlékeire rá fogom írni az igazság és a könyörületesség nagy szavait... Alexandert, tudom, ez fogja legérzékenyebben érinteni. (Napoleonnak úgy tetszett, hogy mindannak, a mi történt, legfőbb jelentősége abban az egyéni küzdelemben volt, a melyet ő Alexandrral folytatott.) A Kreml magaslatáról, - igen, ez a Kreml, igen, onnan hirdetem nekik az igazságosság törvényét, megmutatom nekik a civilizáció valódi jelentőségét és rákényszerítem a bojárok utódait, hogy szeretettel emlékezzenek meg legyőzőjüknek a nevére. Elmondom majd a küldöttségnek, hogy én nem akartam és nem is akarom a háborút, hogy én csak az ő udvaruk hazug politikája ellen viseltem háborút, hogy én tisztetem és szeretem Alexandert, s hogy Moszkvában kész vagyok egy hozzám és népeimhez méltó béke föltételeit elfogadni. A háború szerencséjét nem akarom kihasználni, hogy azt az uralkodót, a kit oly nagyrabecsülök, megalázzam. „Bojárok, - fogom nekik mondani, - én nem akarok háborút, én békét akarok, én minden alattvalómnak a jólétére törekszem.” Egyébiránt, előre is tudom, hogy a jelenlétük lelkesíteni fog engem, s úgy, mint rendesen, tisztán, ünnepélyesen és fönségesen fogok elmondani nekik mindent. De hát csakugyan igaz, hogy Moszkvában vagyok? Igen, ime itt van!”

- Hadd vezessék elém a bojárokat, - fordult oda a kíséretéhez. Egyik tábornok a fényes kísérettel legott ellovagolt a bojárokért.

Elmúlt két óra. Napoleon megreggelizett és megint ugyanazon a helyen állt a Paklonnoj-hegyen és várta a küldöttséget. A bojárokhoz intézendő beszéde már egészen tisztán kialakult a fejében. Ez a beszéd tele volt azzal a méltósággal és hiúsággal, a melyhez Napoleon annyira értett.

A nagylelkűségnek az a modora, a melyet Napoleon Moszkvában tanusítani szándékozott, őt magát is elragadta. Képzeletében már kijelölte azoknak a gyülekezeteknek a napjait, a melyeken a csárok palotájában az orosz mágnásoknak össze kell majd jönniök a francia császár mágnásaival. Gondolatban már kijelölte azt a kormányzót is, a ki majd meg tudja nyerni a lakosságot. Értesülvén róla, hogy Moszkvában sok a jótékony intézmény, képzeletében elhatározta, hogy mindezeket az intézményeket el fogja halmazni a kegyeivel. Úgy gondolkozott, hogy valamint Afrikában burnuszban kellett ülnie a mecsetekben, úgy Moszkvában kegyesnek kell lennie, akár a csárok. És hogy teljesen meghódítsa az oroszok szívét, ő is, mint minden francia, a ki semmiféle érzésbe vágó dolgot nem tudott elképzelni a nélkül, hogy *kedves, szelid, szegény édesanyjára* ne emlékezzék, elhatározta, hogy mindezekre az intézetekre nagy betűkkel ráírhatja: „Ez az intézet az én kedves anyámnak van szentelve.” Nem, egyszerűen: „Édes anyám háza”, - határozta el végre. „De hát lehetséges-e, hogy csakugyan Moszkvában vagyok? Igen, íme itt van előttem; de miért nem jön olyan soká a város küldöttsége?” - gondolta magában.

E közben kíséretének a hátsó soraiban halk, de izgatott tanácskozás folyt tábornokai és marsalljai között. Azok, a kik elmentek volt a küldöttségért, azzal a hírrrel jöttek vissza, hogy Moszkva üres és mindenki elment belőle. A tanácskozók arcza sápadt volt és izgatott. Nem attól szeppentek meg, hogy Moszkvát elhagyták a lakosai (bármily fontosnak látszott is előttük ez a tény) hanem attól, hogy' adják ezt tudtára a császárnak, hogy' mondják meg neki, a nélkül, hogy ő felségét abba a rettenetes, és francziául ridicule-nek nevezett helyzetbe hoznák, hogy' mondják meg neki, hogy hiába várta a bojárokat ilyen soká, mert a városban részeg hordákon kívül nincsen senki. Némelyek azt ajánlották, hogy bármibe kerüljön is, össze kell fogdosni valamiféle küldöttséget, mások ellene szóltak ennek a véleménynek, és a mellett kardoskodtak, hogy óvatosan és okosan elő kell készíteni a császárt és meg kell neki mondani az igazságot.

- Mégis csak meg kell neki mondani... - mondogatták a kíséretbeli urak. - A helyzet annyival is súlyosabb volt, hogy a császár nagylelkű tervein tünődve, türelmesen járt föl és alá a térkép mellett, s olykor a tenyere alatt egy-egy pillantást vetett a moszkvai útra, miközben vidáman és büszkén elmosolyodott.

- De az kínos... Lehetetlen! - mondogatták vállukat vonogatva a kíséretbeli urak, sehogy' sem tudván rászánni magukat arra, hogy azt a rettenetes szót: le ridicule... kimondják.

E közben a császár, belefáradván a hiábavaló várakozásba, és szerencsés szimatjával megérezvén, hogy az a fönséges pillanat, ha nagyon is soká húzódik, lassankint veszít a fönségéből, jelt adott a kezével. Elhangzott egy magános, jelző ágyúlövés, mire a csapatok, melyek Moszkvát minden oldalról körülvették, a tveri, kalugai és darogomilovszki sorompókon át megindultak Moszkva felé. Mind gyorsabban és gyorsabban, szinte egymást hajszolva, szaporán, szinte futólépésben vonultak egymás után a csapatok, melyek el-eltűntek az általuk fölvert porfelhőkben, s betöltötték a levegőt egymásbaolvadó rivalgásuk zajával.

Napoleon a csapatok sodrával együtt eljutott a darogomilovszki sorompóhoz, de ott megint megállt, és a lováról leszállván, hosszú ideig járt föl és alá a kamer-kollezsszkij-sánczon és várta a küldöttséget.

XX.

Moszkva ezalatt teljesen kiürült. Még voltak ugyan benne emberek, ott maradt a lakosságnak tán egy ötvenedrésze, de a város azért üres volt. Üres volt, mint a pusztulófélben lévő és királynőjétől megfosztott kaptár.

A királynőjétől megfosztott kaptárban immár nincs élet, de a felületes szemlélő előtt azért épp oly elevennek látszik, mint a többiek.

A déli nap forró sugaraiban, a királynőjétől megfosztott kaptáron kívül is épp oly vidáman döngnek a méhek, mint a többi, eleven kaptárak körül; épp oly, már messziről érezhető mézillata van ennek is, és épp úgy járnak ki s be a nyíláson a méhek. De csak egy pillantást kell vetni belé, hogy meglássa az ember, hogy ebben a kaptárban már nincs élet. Nem úgy szállongnak körülötte a méhek, nem az az illat, nem azok a hangok fogadják előtte a közeledő méhészt. Ha a méhész az ilyen beteg kaptár falát megkopogtatja, az azelőtti hirtelen és kedélyes válasz, a potrohuk alját fenyegetőleg illető és szárnyaik szapora rezgésével légies, életteljes hangot hallató méhek tízezreinek a zümmögése helyett csak szakgatott döngicsélés a válasz, mely tompán visszhangzik az üres kaptárban. Az ilyen kaptár szájából nem méz és étel fűszeres, kellemes illata, s nem a bőség melegsége árad szét, hanem a méz illatába belevegyül az üresség és a poshadás szaga. Híre sincs többé a kaptár szájánál a védelemben pusztulásra kész, potrohukat fölünkörítő és riadót döngő öröknek. Nem hallatszik többé a munka remegésének a forró víz bugyogásához hasonló halk és egyenletes hangja, s helyette a zűrzavar zavaros és szakgatott moraja hallszik. Bátortalanul és ravaszul szállnak kaptárról-kaptárra a hosszúkás, fekete s mézzel bemaszatolt rabló-méhek; ezek nem szűrnak, hanem elillannak a veszedelem elől. Annak előtte a méhek megrakodva szálltak be a kaptárba, de üresen hagyták el azt, most pedig kifelé is zsákmánynyal megrakodva szállnak. A méhész félrehúzza az alsó reteszt és belenéz a kaptár alsó részébe. A munkába elmerült, nedvesen csillogó s egymás lábaiba kapaszkodó méhecskék fekete lánczai helyett, melyek annakelőtte a sonkolyig (az alsó fenékig) lecsüggtek és a munka szünet nélküli zúgásával töltögették a sejteket, most álmos és összetöpörödött méhek lézengnek szórakozottan a kaptár alján és falain. Az enyvvel odaragasztott és a szárnyak legyezőivel tisztára sepert fenék helyett apró viaszkmorzsák és ürülék-darabkák, lábacskaikat alig-alig billegtető, félholt és teljesen elpusztult méhecskék hevernek szanaszét a kaptár fenekén.

A méhész kinyitja a felső reteszt, és megnézi a kaptár felső részét. A méhek sűrű sorai helyett, melyek gondosan kitöltögetik a lép sejtecskéit és melengetik az ivadékaikat, tisztán látja a lép művészi munkáját, de már nem abban a szűziességben, mint annakelőtte. Minden piszkos és el van hanyagolva; a fekete rabló-méhek gyorsan és lopva suhannak ide s tova; a kurta összeaszott és bágyadt, szinte elvénhedt méhek lomhán támolyognak idestova, nem látnak senkit, nem kívánnak semmit, s szinte elvesztik az élet öntudatát. A herék, a ló-darazsak, a poszméhek és a lepkék röptükben ügyetlenül támolyognak, odacsapódnak a kaptár falaihoz. Itt-ott a halott ivadékokkal és mézzel telt sejtek közt bosszús dongás hallatszik; néhol két méhecske pusztá megszokásából annak, hogy a kaptár fészkeit tisztán tartsa, erejét meghaladó iparkodással vonszol kifelé egy-egy halottat vagy poszméhet, maga se tudván, miért cselekszi ezt. Egy másik szögletben, két vén méh szorgalmasan mosakodik, csipkedi vagy eteti egymást, maga se tudván, baráti vagy ellenséges indulattal cselekszi-e ezt. Egy harmadik zúgban egy csoport méhe egymást szorongatva támad rá valami áldozatra, s üldözi, fojtogatja szegényt. S az elgyengült vagy megölt méhe, lassan és könnyedén, mint a pehely, hull alá a holttestek közé. A méhész megfordítja a két középső keretet, hogy lássa a fészket. A sok ezernyi, vállvetve egymás mellett szorongó, s a szaporodás magasztos titkait őrző méhecskék fekete körei helyett százszámra látja maga előtt a levert, félig holt és szendergő méhek rajait. A szentélyen ülve, a melyet őriztek, s a mely nincs többé, csaknem

valamennyien meghaltak, a nélkül, hogy maguk is tudták volna. A rothadás és halál szaga árad szét belőlük. Csak egyesek akadnak köztük, a melyek megmozdulnak, fölhasználódnak, bágyadtan fölszállanak és ráütnek ellenségüknek a kezére, nem lévén többé erejük arra, hogy őt megszúrják és a szúrásba belehaljanak; a többiek, a halottak, mint a halpikkely, könnyedén hullanak lefelé. A méhész lezárja a reteszt, krétával megjegyzi a kaptárt, s alkalmas időben feltöri és kiperzseli belőle a beteg rajt.

Ilyen üres volt Moszkva akkor, a mikor Napoleon fáradtan, izgatottan és mogorván járt föl és alá a kamer-kolezsszkij sánczon és várta az illedelemnek azt a bár külső, de az ő felfogása szerint elmaradhatatlan megnyilvánulását, - a küldöttséget.

Moszkva egyes részeiben, bár teljesen vaktában, mozogtak ugyan még az emberek, s megőrizték régi szokásaikat, de maguk se tudták már, mit csinálnak.

Mikor Napoleonnak a kellő óvatossággal tudtára adták, hogy Moszkva üres, bosszús pillantást vetett arra, a ki neki ezt a hírt hozta, és elfordulván tőle, tovább járt föl és alá.

- A kocsimat, - mondotta. Az ügyeletes segédtiszttel felült a kocsijára, s bevonult a külvárosba.

„Moszkva üres. Milyen hihetetlen esemény!” - mondotta magában.

Nem ment be a városba, hanem a darogomilovszki külváros egyik fogadjában szállt meg.

A színelőadás vége teljes kudarczot vallott.

XXI.

Az orosz csapatok éjjel két óra és délután két óra közt vonultak át Moszkván s maguk után vonzották az utolsó távozni készülő lakosokat és sebesülteket is.

A csapatok vonulása közben a Kamennij-, a Moszkvorjeczki- és a Jauzszkij-hídaknál volt a legnagyobb a tolongás.

Mialatt a csapatok a Kremlnél két részre szakadva a Moszkvorjeczki- és a Kamennij-híd felé özönlöttek, egy nagy csapat katona a fönnakadást és a tolongást fölhasználva, a hídak előtt visszafordult, s loppal és szótlanul a Blazsennij Vaszilij mellett a Boroviczki-kapun át visszasompolygott a Krasznaja-térre, mert valahogyan megszimatoalta, hogy ott könnyűszerrel lesz mit zsebelni. Épp oly tömeg lepte el a Gosztinnij Dvor minden bejáráját és folyosóját, mint az olcsó piaczokat. De nem hallatszottak az elárusítók mesterkélt barátságos, csábító hangjai, híre se volt a házalóknak, s a vásárló hölgyek tarka tömegének, mindenfelé csak a fegyvertelen katonák egyenruhái és köpenyei látszottak, a kik megrakodva mentek el és csakhamar megint üres kézzel tértek vissza. A kereskedők és a segédek (nagyon kevesen voltak) fejvesztetten jártak-keltek a katonák között, nyitogatták és csukogatták a boltjaikat és az inasaikkal maguk hordták el az árukat valahová. A Gosztinnij Dvor előtt lévő téren dobosok állottak és gyülekezést vertek. De a dobpergés, nem mint azelőtt, gyülekezésre, hanem ellenkezőleg, arra indította a fosztogató katonákat, hogy a dobszótól minél messzebbre fussanak szét. A boltokban és a csarnokokban a katonák közt szürkekaftános és borotvált fejű alakok is tűntek föl. Két tiszt, az egyik egyenruhája fölött szolgálati övvel, egy sovány, sötétszürke lovon ülve, a másik köpenynyel a vállán és gyalogszerrel, ott állott az Ilyinka szegletén és valamiről beszélgetett. Egy harmadik vágatva jött oda hozzájuk.

- A tábornok azt parancsolta, hogy minden áron szét kell verni őket azonnal. Ez mégis csak hallatlan! Az embereknek több mint a fele szétszaladt.

- Hova mégy?... Hova mentek?... - kiáltott rá három gyalogos katonára, a kik fegyvertelenül, a köpönyegüket fölkapva, suhantak be mellette a sorba. - Megállj, gazember!

- No itt van, tessék hát őket összeszedni, - felelt a másik tiszt. - Arról ugyan szó se lehet; sietni kell mielőbb, nehogy még a többi is kereket oldjon, ennyi az egész!

- De hát hogy' menjünk? - ott a hídon megálltak, összeterlődtak és meg se moczczannak. Be kell keríteni őket, nehogy az utolsók is szétfussanak.

- Menjenek hát oda! Kergessék ki őket, - kiáltott a legidősebb tiszt.

A szolgálati öves tiszt leszállt a lóról, magához hívta a dobost, és vele együtt bement a boltívek alá. Néhány katona egyszeriben futásnak eredt. Egy kereskedő, a kinek az orra piros hólyagokkal volt ellepve, jól táplált ábrázatán a számítás nyugodt és elpusztíthatatlan kifejezésével, szaporán és a karjait folytonosan himbálva jött oda a tiszthez.

- Nagyságos uram, - mondotta, - legyen olyan kegyes, és védjen meg bennünket. Mi sem kíméljük a garast, szót sem érdemel; a legnagyobb örömmel! Parancsoljon, tüstént kihozom a szövetet, nemes embernek akár kettőt se sajnálunk, a legnagyobb örömmel! Mert hát mindenikünk érzi, hogy ez a legtisztább fosztogatás! Parancsoljon! Ha legalább egy őrszemet kaphatnánk, hogy a boltjainkat bezárhassuk...

Több kereskedő verődött össze a tiszt körül.

- Eh, badar beszéd, - mondotta egyikük, egy szigorú ábrázatú, szikár ember. - Mikor arról van szó, hogy leüssék az ember fejét, aligha sír a hajszálai után. Vigye, ki mit akar! - S egy erélyes mozdulattal legyintett a kezével, s oldalvást fordult a tiszt felé.

- Könnyű neked, Szidorycs Iván, - szólalt meg bosszúsan az első kereskedő. - Tessék hát befáradni, nagyságos uram.

- Miért könnyű, - kiáltott föl a szikár kereskedő, - nekem százezer rúbl értékű árúm fekszik a három üzletemben. Hogy' mentem meg, ha még a katonaság is elmegy? Eh, Isten kezében vagyunk valamennyien.

- Parancsoljon hát, nagyságos uram, - szólott az első kereskedő mély hajlongások közt. A tiszt tanácstalanul állt ott és határozatlanság tükröződött az arcán.

- De hát mi közöm neked hozzá! - kiáltott föl egyszerre, s gyors léptekkel ment végig a soron. Egyik nyitott boltból verekedés és szitkozódás zaja hallatszott ki, s mikor a tiszt odaért, szürke ujjasban egy beretvált fejű, kilökött ember repült ki az ajtón.

Ez az ember a nyakát behúзва suhant el a kereskedők és a tiszt mellett. A tiszt nekiesett a boltban volt katonáknak. De ugyanekkor a Moszkvorjeczki-hídnál szorongó tömeg rémes rivalgása hangzott föl, és a tiszt kiszaladt a térre.

- Mi az? Mi az? - kérdezte, de a bajtársa akkorra már száguldva sietett el a kiabálás irányába, a Blazsennij Vaszilij mellett.

A tiszt lóra kapott és elvágtatott utána. Mikor a hídhöz ért, két lemozdonyozott ágyút, a hídon vonuló gyalogságot, néhány felborult szekeret, egy pár ijedt arcot és egy csapat vigyorgó katonát látott. Az ágyúk mellett egy kétlovas szekér állott. A szekér mögött a kerekek közt négy nyakszíjas agár szorongott. A szekér tetézetten meg volt rakva mindenféle holmival, s a legtetején egy a lábaival fölfelé fordított gyerekszék mellett egy asszony ült, a ki keservesen és kétségbeesetten jajveszékelt. A bajtársak elmondták a tisztnek, hogy az egész lárma és az asszony jajveszékélése onnan eredt, hogy Jermolov tábornok rábukkanván erre a tömegre, mikor megtudta, hogy a katonák elszélednek a boltokba, a lakosok pedig eltorlaszolják a hídat, parancsot adott, hogy mozdonyozzák le az ágyúkat és azzal fenyegetőzött, hogy

elrettentő például lövetni fogja a hídat. A tömeg erre fölborította a szekereket, szorongatni kezdte egymást, és kétségbeesetten ordítózva és tülekedve eltisztult a hídról, úgy, hogy a csapatok újra megindulhattak előre.

XXII.

Ezalatt maga a város teljesen kiürült. Az utcákon szinte egy lélek se járt. A kapuk és a boltok mind zárva voltak; a csapszékeken kívül itt-ott elvétve egy-egy kurjantás vagy részeg nótázás hallatszott. Az utcán kocsik nem jártak, csak nagy ritkán hallatszott egy-egy gyalogjáró lépteinek a zaja. A Povarszkaja teljesen csöndes és elhagyott volt. Rosztovék házában tágas udvarán az elvonult szekerek után széna- és ganaj-maradványok hevertek szanaszét, de egy árva lélek se volt látható. Rosztovék házában, melyben a család minden holmija ottmaradt, két ember ült a nagy fogadó-szobában. Ignat, a házmester, és a Miska legény, Vaszilycs unokája, aki a nagyapjával szintén ottmaradt Moszkvában. Miska kinyitotta a zongorát és egy újjal kalimpált rajta. A házmester csípőre tett kezekkel és örömteljesen mosolyogva állott a nagy tükör előtt.

- Ugy-e szép! Hm? Ignat bácsi! - szólalt meg a kis legény, és egyszerre mind a két kezével elkezdte verni a zongorát.

- Lám-lám! - felelt Ignat, csodálkozván rajta, a mint mind mosolygóbbá vált az ábrázata a tükörben.

- Gyalázatosak! Igazán gyalázatosak! - szólalt meg mögöttük a nesztelenül belépő Kuzjminicsna Mavra hangja. - Ott az a szélespofájú hogy' vicsorgatja a fogát. Verést érdemelnétek ezért! Odalenn még semmi sincs összetakarítva, Vaszilycs már majd leesik a lábáról. No, de megállj csak!

Ignat helyreruczczantotta az övét, abbahagyta a mosolygást és alázatosan lesütött szemekkel kisémpolygott a szobából.

- Nénike, csak még egy cseppet, - rimázkodott a fiúcska.

- Majd adok én néked még egy cseppet. Akasztófa! - kiáltott rá Kuzjminicsna Mavra s megfenyegette őt. - Eredj s állítsd oda a szamovárt nagyapádnak.

Kuzjminicsna Mavra letörölgette a port, betette a zongorát, mélyen fűlőhajtva kiment a fogadó-szobából, és bezárta maga után az ajtót.

Az udvarra érve, Kuzjminicsna Mavra eltűnődött azon, vajjon hova menjen most: teázni menjen-e Vaszilycshez a szárny-épületbe, vagy bemenjen a kamarába összerakni azt, ami még nem volt összerakva.

Gyors léptek hallatszottak a csöndes utcán. A kapuban a léptek megszűntek, valakinek a keze alatt, aki akarta nyitni a kaput, egyet koppant a kilincs.

Kuzjminicsna Mavra odament a kapuhoz.

- Kit keres?

- A grófot, Rosztov Andrejevics Ilya grófot.

- Kicsoda maga?

- Tiszt vagyok. Beszélnem kell a gróffal, - mondotta egy kellemes és urias orosz hang.

Kuzjminicsna Mavra kinyitotta a kaput. És belépett az udvarra egy tizennyolcz év körüli, kerekarcú tisztcske, aki nagyon hasonlított Rosztovékhoz.

- Elutaztak, batyuska. Tegnap vecsernyekor mentek el, - szólott Kuzjminicsna Mavra barátságosan.

A fiatal tiszt, mintegy határozatlanságban lévén az iránt, vajjon bemenjen-e vagy nem, csettintett a nyelvével.

- Óh, milyen bosszúság! - mondotta. - Tegnap kellett volna jönnöm... Oh, de sajnálom!

Kuzjminicsna Mavra ezalatt figyelmes részvétellel nézte a Rosztovékhoz olyannyira hasonlító fiatal ember ismerős arcvonásait, rongyos köpenyét és foltozott cipőit.

- De hát miért akart a gróffal beszélni? - kérdezte tőle.

- No, ha már így van... mit csináljak! - mondotta a tiszt bosszúsan és a kapú felé nyúlt, mintha el akarna menni. De megint megállt és habozni látszott.

- Nézzen ide! - szólalt meg egyszerre. - Én a grófnak, a ki mindig nagyon jó volt hozzám, rokona vagyok. A mint látja, kissé lerongyolódtam (jóságos és derült mosolylyal nézett a köpenyére és cipőire) és pénzem sincsen; arra akartam hát kérni a grófot...

Kuzjminicsna Mavra nem is engedte, hogy befejezze.

- Csak egy pillanatra legyen türelemmel, batyuska. Csak egy pillanatra, - mondotta. És alig hogy a tiszt a kezét a kapúról levette, Kuzjminicsna Mavra megfordult és öregesen, szapora léptekkel elment a hátsó udvarba a lakása felé.

Mialatt Kuzjminicsna Mavra hazament, a tiszt, fejét lehorgasztva és rongyos cipőit nézegetve föl és alá járt az udvarban. - „Oh, beh sajnálom, hogy nem találtam itt a bácsikát. De hát ez a derék öregasszony! Vajjon hova tűnt el? S vajjon hol tudom meg, milyen utczákon keresztül érhetem el hamarabb az ezredemet, melynek most már Rogozsszkaja felé kell közelednie?” - gondolta magában ezalatt a fiatal tiszt. Kuzjminicsna Mavra ijedt, de egyúttal elszánt arccal került elő a szöglet mögül s egy koczkás kendőbe csavarva valamit hozott a kezében. Mikor már csak pár lépésnyire volt tőle, kibontotta a kendőt, egy fehér huszonöt rubeles bankót vett elő belőle és sietve odanyújtotta a tisztnek.

- Ha a kegyelmes úr itthon volna, a rokonság révén alkalmasint... de most talán... egyelőre... - Kuzjminicsna Mavrának az inába szállott a bátorsága és összezavarodott. De a tiszt nem utasította el, lassan elvette a bankót s elkezdett hálálkodni Kuzjminicsna Mavrának. - Persze, ha a gróf itthon volna, - mentegetődzött még egyre Kuzjminicsna Mavra. - Isten áldja, batyuska, őrizze meg az Isten, - mondotta Kuzjminicsna Mavra, a mint őt mély hajlongások közt a kapúhoz kísérte. A tisztecske, mintegy saját magát kigúnyolva, elmosolyodott, megcsóválta a fejét és szinte futva sietett végig az elhagyott utcákon, hogy az ezredét a Jauzszkij-hídnál utólérje.

Kuzjminicsna Mavra pedig, könnyes szemekkel még jó darabig ott állott a zárt kapú mellett és elmélázva csóválta a fejét, miközben az ismeretlen tiszt iránt az anyai gyöngédségnek és szánalomnak egy hirtelen és váratlan rohama fogta el a szívét.

XXIII.

A Varvarkán, egy épülőfélben lévő házból, a melynek a földszintjén korcsma volt, részeg kurjogás és nótázás hallatszott ki. Vagy tíz gyári munkás ült a padokon, a piszkos kis szobában lévő asztalok mellett. Valamennyien izzadtak és részegek voltak, s zavaros szemekkel felfúvódva s a szájukat szélesre kitátva valami nótát bögték. Külön-külön, nagy nehezen és erőlködve énekeltek, nyilván nem azért, mintha kedvük lett volna énekelni, hanem csak azért, hogy megmutassák, hogy részegek és hogy most mulatnak. Egyikük, egy

tiszta, kék köntösbe öltözött, hórihorgas és szőke legény ott állott mögöttük. Az arcza és finom metszésű, egyenes orra szép lett volna, ha nincsenek keskeny, összeszorult és szüntelenül vonagló ajkai, s zavaros, komor és mozdulatlan szemei. Azoknak a háta mögött állott, a kik énekeltek s ünnepélyesen és szögletesen hadonászott a fejük fölött, könyökig felgyűrte, fehér kezeivel, melyeknek piszkos ujjait természetellenesen iparkodott minél inkább szétterpeszteni. Köntösének ujja minduntalan lecsúszott, s a siheder a bal kezével megint csak felgyűrte, mintha valami különös fontosságot tulajdonított volna annak, hogy ez a fehér, izmos és hadonászó kar föltétlenül meztelen legyen. A dalolás közepett kurjantások, verekedés és ütlegetés zaja hallatszott be a pitvarból és a lépcsőről. A hórihorgas legény legyintett a kezével.

- Elég! - kiáltott föl parancsoló hangon. - Odakünn már verekszenek! - s még egyre a köntöse ujjával bibelődve, kiment a lépcsőre.

A gyári munkások követték. Azok a munkások, a kik ma délelőtt ennek a hórihorgas legénynek a vezetése alatt a korcsmában ittak, a gyárból hírt hoztak a korcsmárosnak és ennek fejében kaptak bort. A szomszéd kovácműhelyből való kovácsok, hallván a nagy lármát a korcsmában, azt hitték, hogy megostromolták a korcsmát, és ők is be akartak törni. Ebből aztán verekedés támadt a lépcsőn.

A korcsmáros az ajtóban viaskodott egy kovácscsal, s ugyanakkor, mikor a munkások kiléptek, a kovács kitepte magát a korcsmáros kezei közül, és arcczal lebukott a kövezetre.

Egy másik kovács rárontott az ajtóra s nekifeszítette a mellét a korcsmárosnak.

A felgyűrte ujjú legény az arczába vágott az ajtóban toporzékoló kovácsnak és vadul fölördített:

- Fiúk! Ütik a mieinket!

Ekkorra az első kovács föltápáskodott a földről és összevert arczán a vért szétmázolva, siránkozó hangon fölkiáltott:

- Segítség! Megölnek!... Megöltek egy embert! Czimborák!...

- Jaj, batyuski, halálra vertek, megöltek egy embert! - jajdult föl egy asszony, a ki a szomszéd kapún kilépett. Egész sereg ember verődött össze a véres kovács körül.

- Nem elég, hogy kifosztottad a népet, leszdedt még az ingét is, - mondotta valaki a korcsmároshoz fordulva, - még embert is öltél? Te zsványt, te!

A hórihorgas legény a lépcsőn állva hol a korcsmárost, hol a kovácsokat nézte zavaros szemeivel, mintha csak azon tünődött volna, vajjon kivel kellene most kikezdeni.

- Gyilkos! - kiáltott rá egyszerre a korcsmárosra, - kössétek meg, fiúk!

- Micsoda, könnyű ám azt mondani! - kiáltott föl a korcsmáros, a rárohanó emberek elől védekezve, miközben lekapta a sipkáját és a földhöz csapta. Mintha ennek a cselekedetnek valami rejtelmesen fenyegető jelentősége lett volna, a munkások, a kik a korcsmárost megrohanták volt, habozva megállottak.

- Barátom, a rendet jól ösmerem. Elmegyek a rendőrséghez. Azt hiszed, nem akadok rá. Manapság senkinek se szabad ám zsványkodni! - kiáltott föl a korcsmáros és fölvette a sipkáját.

- Gyerünk hát, ha úgy tetszik! Gyerünk... no, - ismételtették egymás után a korcsmáros és a hórihorgas legény és mind a ketten megindultak kifelé az utcára. A véres kovács ott ballagott mellettük. A munkások és a kíváncsi nép vitatkozva s nagy lármával követte őket.

A Moroszejka szegletén egy nagy és lezárt redőnyös házzal szemben, a melyen egy varga czégtáblája volt kitéve, szomorú ábrázattal vagy húsz czipész-legény ácsorgott, mind csupa sovány, elgyötört, rongyos köntösbe öltözött, bocskoros ember.

- Számoljon le az embereivel, a mint illik, - mondotta egy szikár, sűrű szakállas és összeránczott szemöldökű legény. - Azt hiszi tán, azzal, hogy a vérünket szívta, minden rendben van. Lóvá tett bennünket, lóvá tett már egy egész hete! Most pedig mindennek a tetejébe, ő maga is kereket oldott.

Mikor a méltatlankodó legény a népet és a véres embert megpillantotta, elhallgatott és a vargák valamennyien mohó kíváncsisággal csatlakoztak a vonuló tömeghez.

- Hova megy ez a nép?

- Hová, hát a hatósághoz.

- Hát csakugyan nem mi győztünk?

- Hát te mit gondoltál! Hallgasd csak, mit beszél a nép.

Kérdések és feleletek hallatszottak. A korcsmáros a tömeg gyarapodását fölhasználván, elmaradt és visszatért a korcsmájába.

A hórihorgas legény, a ki nem vette észre ellenfelének, a korcsmárosnak az eltűnését, meztelen karjaival hadonászva, szüntelenül beszélt, s ezzel vont magára a közfigyelmet. A nép főképpen őt szorongatta, azt remélvén, hogy ő tőle fogja meghallani a valamennyiüket foglalkoztató kérdések megoldását.

- Csináljon rendet, szerezzon érvényt a törvénynek, arra való a hatóság! Nem úgy van-e, igazhitűek? - mondotta a hórihorgas legény s alig észrevehetően elmosolyodott.

- Ő tán azt hiszi, hogy már nincs is hatóság? De hát el lehet-e az ember hatóság nélkül? Úgy is elegenden vannak a zshiványok.

- Badar beszéd! - hangzott föl a tömegben. - Hát el lehet-e csak úgy egy-kettőre hagyni Moszkvát! Neked tréfából mondták, te meg legott el is hitted. Mintha nem volnának csapataink bőven. Éppen azért eresztették be őket! Erre való a hatóság. Hallgasd csak, mint beszél a nép, - mondták ujjal mutogatva a hórihorgas legényre.

Kitai-gorod falainál egy másik, kisebb csoport ember vett körül egy posztóköpenyes embert, a ki egy papirlapot tartott a kezében.

- Ukázt, ukázt olvasnak! Ukázt olvasnak, - hallatszott a tömegben és a nép az olvasó felé özlött.

A posztóköpenyes ember felolvasott egy augusztus 31-éről kelt kiáltványt. Mikor a tömeg őt körülvette, valamelyest zavarba jött, de a hórihorgas legény kíváncsága, a ki odatolakodott mellé, könnyedén reszkető hangon megint előlről kezdte olvasni a kiáltványt.

„Én holnap korán reggel elmegyek a Főnséges herczeghez” - olvasta (a legfényesebbhez! - ismételte a hórihorgas legény, a szemöldökeit diadalmas mosolylyal összerántva), „hogy vele a dolgot megbeszéljem, cselekedjem, s a csapatoknak segítsek a gonosztevőket kiirtani; majd csak kiszorítjuk belőlük a lelket...” - folytatta és megállt (hallod? - kiáltott föl a legény diadalmasan. Mi mindent ígér...), „kipusztítjuk őket és ezeket a vendégeinket is a poklokra küldjük; visszajövök s akkor munkához látunk, végzünk velük, s megszabadulunk ezektől a gonosztevőktől”.

Az utolsó szavakat mélységes hallgatás közepett olvasta föl. A hórihorgas legény szomorúan lehorgasztotta a fejét. Nyilvánvaló volt, hogy ezeket az utolsó szavakat senki sem értette

meg: „holnap délre visszajövök”, és ez a felolvasót is, a hallgatóságot is, szemlátomást elkeserítette. A nép fölfogása a végsőig fel volt csigázva, ez pedig nagyon is egyszerűen és szinte túlságosan érthetően volt mondva, így közülük bárki beszélhetett volna, s éppen ezért nem lett volna szabad így beszélnie egy ukáznak, mely a legfőbb hatalomtól eredt.

Szomorún hallgatva álltak ott valamennyien. A hórihorgas legény fölbiggyesztette az ajkát és megtántorodott.

- Meg kellene kérdezni tőle!... Ugy-e ő az?... Kérdezzük meg hát. Neki tudnia kell... Majd csak mond valamit, - hallatszott egyszerre a tömeg hátsó soraiban és a közfigyelem a rendőrfőnöknek a térre érkezett fogata felé irányult, a kit két lovas dragonyos kísért.

A rendőrfőnök, a ki aznap délelőtt a gróf parancsára elment volt a bárkákat fölégetni, és ennek a megbízásnak a révén jó csomó pénzt vágott zsebre, mikor a felé közeledő tömeget megpillantotta, megállította a kocsiját.

- Micsoda népség ez? - kiáltott rá a bátortalanul és egyenkint a kocsija felé közeledő emberekre. - Miféle népség? Feleljetek hát, ha kérdeznek, - ismételte a rendőrfőnök, miután nem kapott választ.

- Ezek, nagyságos uram, - szólt a posztóköpenyes boltossegéd, - ezek, méltóságos uram, a kegyelmes gróf fölszólítására, életüket nem kímélve, szolgálatba akartak állni, de holmi lázongásról szó sincs, mint a hogy' a kegyelmes gróf...

- A gróf nem utazott el innen, még itt van, ő majd rendelkezik felőletek, - mondotta a rendőrfőnök. - Gyerünk! - szólt oda a kocsisának. A tömeg megállt, összeverődött azok körül, a kik hallották, mit mondott a rendőrfőnök, és bambán bámult a tovarobogó kocsi után.

A rendőrfőnök ugyanakkor ijedten hátranézett, valamit mondott a kocsisának, mire lovai még gyorsabb futásnak eredtek...

- Fiúk, rászedtek! Gyerünk csak hozzá! - kiáltott föl a hórihorgas legény. - Ne engedjete fiúk! Kérjétek csak számon tőle! Megállj! - kiabáltak egyesek és a tömeg hanyatt homlok rohant a kocsi után.

A tömeg hangos zajongással iparkodott a rendőrfőnök után a Dubjankára.

- No persze, az urak és a kereskedők elinaltak, nekünk meg el kell pusztulnunk. Mi tán kutyák vagyunk, vagy mi? - hangzott föl a tömegben mind sűrűbben.

XXIV.

Rasztopcsin gróf, a kit elkeserített és vérig sértett az, hogy a haditanácsba nem volt hivatalos, hogy Kutuzov rá se hederített abbeli ajánlatára, hogy ő is részt akar venni a főváros védelmében, és a kit rendkívül meglepett a táborban tapasztalt amaz új fölfogás, a mely mellett a főváros nyugalmanak és hazafias hangulatának a kérdése nemcsak, hogy másodrangúvá törpült, de teljesen fölöslegesnek és jelentéktelennek bizonyult, - Rasztopcsin gróf, a kit mindez elkeserített, sértett és meglepett, szeptember elsején este, Kutuzovval való találkozása után, visszatért Moszkvába. A gróf, miután megvacsorált, teljesen felöltözve ledőlt a pamlagra; éjjel egy órakor futár verte föl, a ki Kutuzovtól levelet hozott neki. A levélben az volt megírva, hogy miután a csapatok Moszkván keresztül, a rjazani úton vonulnak vissza, szíveskedjék a gróf rendőrtisztviselőket küldeni ki, a kik a csapatokat a városon keresztül kalauzolják. Ez a hír éppenséggel nem volt új Rasztopcsin előtt. Nemcsak Kutuzovval tegnap a Paklonnoj hegyen történt találkozása, hanem már a borodinoi ütközet

óta, a mikor a Moszkvába érkezett tábornokok egyhangúlag kimondták, hogy még egy ütközetbe belemenni teljes lehetetlenség, a mikor a gróf rendeletére éjszakáról-éjszakára hordták ki a városból a kincstári vagyont, és a lakosok fele elhagyta a várost, tudta, hogy Moszkvát fel fogják adni, és mégis ez a hír, a melyet egyszerű levél formájában, mint Kutuzov parancsát, és még hozzá éjszakának idején, első álmában közöltek vele, meglepte és fölingerelte őt.

Később, mikor ezekben a napokban kifejtett működéséről szólt, Rasztopcsin gróf emlékiratainak több helyén megírta, hogy akkoriban két főczél lebegett a szemei előtt: „megőrizni Moszkvában a nyugalmat, és kijuttatni falai közül a lakosokat”. Ha ezt a kettős czélt helyeseljük, akkor Rasztopcsin egyetlen lépését se kifogásolhatjuk. De hát miért nem vitték el a moszkvai szentélyeket, fegyvereket, töltényeket, lőpor- és gabona-készleteket, miért áltatták a lakosok ezreit azzal, hogy Moszkvát nem adják föl, és miért tették őket tönkre ezzel? - Azért, hogy megőrizték a város nyugalmit, - feleli Rasztopcsin gróf az emlékirataiban. Miért vitték ki halomszámra a hatóságoktól a fölösleges iratokat, Lepich léghajóját és más egyebeket? - Azért, hogy a város üresen maradjon, - feleli Rasztopcsin gróf az emlékirataiban. Csak abból kell kiindulni, hogy a nép nyugalmit csakugyan fenyegette valami, s akkor, a mi csak történt, mind igazolható.

A terror minden iszonyatossága kizárólag a nép nyugalmaról való gondoskodásra volt alapítva.

De mire alapította Rasztopcsin gróf 1812-ben a moszkvai nép nyugalma vonatkozó aggodalmait? Mi oka volt feltételezni a város nyugalmának a megzavarását? A lakosok elmentek s visszavonuló csapatok töltötték meg Moszkvát. Miért kellett volna ezért a népnek forrongania?

Az ellenség benyomulásakor nemcsak Moszkvában, de egész Oroszországban sehol semmi olyas nem történt, a mi zavargásokra engedett volna következtetni. Szeptember elsején és másodikán már alig volt több tízezer embernél Moszkvában, és azon a csoportosuláson kívül, mely a főparancsnok udvarában támadt, s a melynek ő maga volt az oka, semmi egyéb nem történt. Nyilvánvaló, hogy még kevésbé lehetett volna a nép izgalmatól tartani, ha a borodinoi ütközet után, mikor Moszkva feladása nyilvánvalóvá vagy legalább is valószínűvé vált, ha Rasztopcsin akkor, a helyett, hogy a népet a fegyverkiosztással és kiáltványaival izgatja, gondoskodott volna a szent kincsek, a lőpor, lőszerek és pénz elszállításáról és nyíltan megmondta volna a népnek, hogy a várost ki fogják üríteni.

Rasztopcsinnak, a ki heves és lobbanékony vérmérsékletű ember volt, és mindig csak a köz-igazgatás legmagasabb köreiben mozgott, minden hazafias érzése mellett, sejtelve se volt a népről, a melyet vezetni akart. Mindjárt az ellenségnek Szmolenszkbe történt bevonulásakor, Rasztopcsin a maga képzeletében megalkotta magának azt a szerepet, hogy Oroszország szívében ő fog irányt szabni a nép érzelmeinek. Meg volt győződve nem csak arról (a miről egyébiránt minden kormányzó meg van győződve), hogy külső ténykedéseivel a kezében tartja Moszkva lakosait, hanem arról is, hogy fölhívásai és kiáltványai révén, a melyek azon a nyakatekert nyelven voltak megírva, a mely iránt a nép a maga körében határozott megvetéssel viseltetik, és a melyet, ha felülről jön, meg sem ért, uralkodik a nép hangulatán is. A nép érzelmvilágának szép vezető-szerepe annyira megtetszett Rasztopcsinnak, s annyira beleélte magát ebbe, hogy annak a szükségessége, hogy ezt a szerepet letegye, annak a szükségessége, hogy Moszkvát minden vitézi cselekedet nélkül elhagyja, szinte készületlenül találta őt, és így egyszerűen elvesztette lábai alól azt a talajt, a melyen állott és semmiképpen se tudta, mitévő legyen. Bár tudta, de azért lelke fenekén az utolsó pillanatig nem hitte, hogy Moszkvát csakugyan ki kell üríteni, s így semmit sem tett ennek az előkészítésére. A lakosok az ő akarata ellenére hagyták el a várost. Mikor a hatóságokat kiköltöztették, ez csak a

tisztviselők erélyes követelésére történt, a kiknek a gróf szintén csak nagy nehezen engedett. Ő maga kizárólag azzal a szereppel volt elfoglalva, a melyet magának szánt. A mint ez a lobbanékony képzelő tehetséggel megáldott emberekkel gyakran megesik, ő már régóta tudta, hogy Moszkvát kiűritik, de ezt csak az eszével tudta, a lelke fenekén pedig nem hitte el, és így nem is tudta magát ebbe a helyzetbe beleképzelni.

Egész lelkes és erélyes tevékenysége (hogy mennyire volt ez hasznos a népre és mennyire hatott rá, az más kérdés) arra volt irányozva, hogy a lakosokban fölkeltse ugyan azt az érzést, a melyet ő maga érzett, - a francziák ellen való hazafias gyűlöletet és az önbizalmat.

De mikor ez a nagy esemény valóban nagy és történelmi jelentőségű mérveket öltött, mikor nem bizonyult elegendőnek pusztán csak szavakkal adni kifejezést a francziák iránt való gyűlöletnek, sőt a mikor már ütközettel se lehetett kifejezni ezt a gyűlöletet, mikor az önbizalom Moszkva védelmét illetőleg haszontalannak bizonyult, mikor Moszkva egész lakossága, mint egyetlen ember, minden vagyonát cserben hagyva, kivonult Moszkvából s ezzel a tétlen cselekedettel adott teljes erővel kifejezést a maga nemzeti érzésének, - akkor az a szerep, a melyet Rasztopcsin magának választott, egyszeriben esztelenségnek bizonyult, s ő maga egyszeriben egyedülállónak, gyengének és nevetségesnek érezte magát, mert kisiklott lábai alól a talaj.

Mikor álmából fölriadva, Kutuzov hideg és parancsoló levelét megkapta, Rasztopcsin annál ingerültebbnek érezte magát, minél inkább tudatában volt bűnös voltának. Mindaz, a mi a gondjaira volt bízva, s a mit biztonságba kellett volna helyeznie, ott maradt Moszkvában. És most már teljességgel lehetetlen volt mindent elszállítani.

„Vajjon ki a hibás ebben, ki hagyta ennyire jutni a dolgot?” - gondolta magában. „Természetes, hogy nem én. Én készen tartottam mindent s én meg is védtem volna Moszkvát! De ime, hova juttatták a dolgot! Gazemberek, hitszegők!” - gondolta magában a nélkül, hogy voltaképpen számot adott volna magának róla, kik voltak ezek a gazemberek és hitszegők, de szükségét érezvén e mellett annak, hogy ezeket a bizonyos hitszegőket, a kik annak a fonák és nevetséges helyzetnek, a melybe jutott, okai voltak, mélységes megvetésével sujtsa.

Rasztopcsin gróf akkor éjjel parancsokat osztogatott, a melyekért Moszkva minden részéből sereglettek hozzá. A környezete még soha ilyen sötétnek és ingerültnek nem látta a grófot.

- Kegyelmes uram, az ősi birtokok osztályának a főnökétől vannak itt parancsokért... A konzisztóriumtól, a szenátustól, az egyetemről, a nevelőintézettől, a vikáriustól... kérdeztik... A tűzoltó főparancsnokság parancsot kér. A fogházból a felügyelő... a tébolydából a felügyelő... így érték egymást egész éjjel a jelentések.

Mindezekre a kérdésekre a gróf kurta és bosszús feleleteket adott, melyek azt mutatták, hogy az ő parancsaira most nincs szükség, hogy mindazt, a mit ő oly gondosan előkészített, valaki elrontotta, és hogy mindezért, a mi most történik, majd ez a valaki fogja viselni a teljes felelősséget.

- Nos hát, mondd meg annak a tökfilkónak, - felelt az ősi birtokok osztályának a sürgetésére, - hogy maradjon a helyén és őrizze az írásait. Hát a tűzoltóság meg micsoda badarságot akar? Ha vannak lovaik, hadd menjenek mind Vladimirba. Csak nem hagyjuk itt őket a francziáknak.

- Kegyelmes uram, itt van a felügyelő a tébolydából, mit méltóztatik neki parancsolni?

- Mit parancsolok? Menjenek Isten hírével mind, ennyi az egész... Az örülteket meg eresszék szét a városba. Ha már a hadsereget is örültek vezetik, menjenek ezek is Isten hírével.

A foglyokat illetőleg, a kik a börtönökben ültek, a gróf bosszúsan odakiáltotta a felügyelőnek:

- Micsoda, neked két zászlóalj kíséret kellene, a mi nincs? Ereszd ki őket és vége!
- Kegyelmes uram, politikai foglyok is vannak köztük, Mjeskov, Verescságin.
- Verescságin! Hát ez még mindig nincs felkötve? - kiáltott Rasztopcsin. - Vezessétek elem.

XXV.

Reggel kilencz órakor, mikor a csapatok már javában vonultak Moszkván keresztül, senki sem jött többé a gróf rendelkezéseit kikérni. A ki csak mehetett, elment magától is; azok, a kik maradtak, szintén a maguk esze szerint állapították meg, hogy mitévők legyenek.

A gróf kiadta a parancsot, fogjanak be neki, hogy elmelessen Szokolnikibe, s ezalatt mogorván, sárgán és szótlantul, keresztbe tett karokkal ült a dolgozószobájában.

Csendes és békés időkben minden kormányzónak úgy tetszik, hogy a gondjaira bízott lakosságot kizárólag az ő ereje mozgatja s a maga nélkülözhetetlenségének ebben a tudatában találja meg minden kormányzó a maga fáradozásainak legszebb jutalmát. Érthető, hogy mindaddig, a míg a történelem tengere nyugodt, a kormányzónak, a ki rozoga ladikján ülve, belekapaszkodik a csáklyájával a nép hajójába, és így húzatja magát, úgy tetszik, hogy mindenképpen ő mozgatja a hajót, a melybe kapaszkodik. De támadjon csak vihar, kezdjen el háborogni a tenger s mozduljon meg a hajó is, egyszeriben minden tévedés ki van zárva. A hajó megy a maga hatalmas és független útján előre, a csáklya már el sem éri a tovasikló hajót, és a kormányos a hatalmas úr helyzetéből, az erő forrásából, számot sem tévő, haszontalan és gyenge emberré lesz legott.

Rasztopcsin is érezte ezt, s ez volt az, a mi őt voltaképpen fölháborította.

A rendőrfőnök, a kit a tömeg megállított, a segédtsízzel, a ki azt jött jelenteni, hogy a kocsi előállott, együtt lépett be a grófhöz. Mindketten sápadtak voltak, és a rendőrfőnök, miután jelentést tett a megbízatásáról, elmondotta azt is, hogy nagy tömeg áll a gróf udvarán, és látni kívánja őt.

Rasztopcsin a nélkül, hogy csak egy szót is felelt volna, fölkelt és gyors léptekkel elindult pazar, derült fogadó-szobája felé, odalépett az erkély ajtajához, a kilincs után nyúlt, majd levette róla a kezét és átment az ablakhoz, a honnan jobban láthatta a tömeget. A hórihorgas legény ott állott a legelső sorban, és a kezével hadonászva, szigorú ábrázattal beszélt valamit. A véres kovács sötét ábrázattal állott mellette. Zűrzavaros hangok tompa morajlása hallatszott a zárt ablakokon keresztül.

- Készen van a kocsi? - kérdezte Rasztopcsin az ablaktól eltávozván.

- Készen, kegyelmes uram, - felelt a segédtsízt.

Rasztopcsin megint odament az erkély ajtajához.

- De hát mit akarnak ezek? - kérdezte a rendőrfőnöktől.

- Kegyelmes uram, azt mondják, hogy Exczellentiád parancsára a francziák ellen készülnek, és valami árulást emlegetnek. A tömeg nagyon izgatott, kegyelmes uram. Én is csak nagy nehezen menekültem előle. Kegyelmes uram, azt volnék bátor ajánlani...

- Legyen szives elkotródni, ön nélkül is tudni fogom, mi a teendőm! - kiáltott rá Rasztopcsin bosszúsan. Ott állott az erkély ajtajában és lenézett a népre. „Ime, mire juttatták Orosz-országot! Ime mire juttattak engem!” - gondolta Rasztopcsin, ellenállhatatlan haragot érezvén föltámadni a lelkében az ellen a valaki ellen, a kire rá lehetne hárítani a felelősséget mindazért, a mi történt. A mint ez a hevesvérű emberekkel gyakran megesik, már javában forrott benne a harag, de még mindig tárgyat keresett hozzá. „Ime, itt az a néptömeg, a lakosság sepreje”, - gondolta, a mint a tömeget nézte: „az a csőcselék, a melyet a butaságukkal fölbújtottak! Áldozat kell nekik”, - villant fel fejében a mint a handabandázó, hórihorgas legényre nézett. S ez csak azért jutott eszébe, mert neki is áldozat kellett, a ki tárgyává legyen a haragjának.

- Kész a kocsi? - kérdezte másodszor is.

- Kész, kegyelmes uram. De mi történjék Verescságinnal? Odalenn vár a kapuban, - felelt a segédtsz.

- Á! - kiáltott föl Rasztopcsin, mintha valami váratlan emlék döbbsentette volna meg.

És gyorsan kinyitván az ajtót, elszánt léptekkel kilépett az erkélyre. Egyszerre elnémult a moraj, mindenki lekapta a sipkáját, s minden szem rátapadt a kilépő grófra.

- Üdvözöllek, fiúk! - szólott a gróf szaporán és hangosan. - Köszönöm, hogy eljöttetek. Tüstént lejövők közétek, előbb azonban végeznünk kell egy gonosztevővel. Meg kell büntetnünk azt, a ki Moszkva pusztulását okozta. Várjatok csak! - És a gróf gyorsan visszahúzódott a szobába, s becsapta maga után az ajtót.

A meglegedés helyeslő moraja suhant végig a tömegen. „Ő tehát végezni akar a gonosztevőkkel! Te meg azt mondd, franczia... majd megmutatja ő a rendet!” - mondogatták az emberek, mintegy szemrehányást téve egymásnak a kishitűségükért.

Pár percz múlva sietve lépett ki egy tiszt a parádés kapun, parancsolt valamit, mire a drago-nyosok kihúzták magukat. A tömeg mohón vonult az erkélytől a lépcső felé. Rasztopcsin dühösen, szapora léptekkel jött ki a lépcsőre, gyorsan körülnézett, mintha valakit keresett volna.

- Hol van? - kérdezte a gróf és abban a pillanatban, mikor ezt kimondta, meglátott egy hosszúnyakú és félig beretvált fejű fiatal embert, a ki két dragonyos között kanyarodott ki a ház sarka mögül. Ez a fiatal ember kék posztóval borított és valamikor úrias, de most ütött-kopott rókaprémés bekecsbe és piszkos, kenderből való fegyencz-nadrágba volt öltözve, mely be volt gyűrve, régóta nem tisztogatott és foltozott, vékony csizmaszárába. Vékony, gyenge lábairól súlyos bilincsek csüggtek alá, melyek csak még jobban akadályozták amúgy is bizonytalan járását.

- Áá! - szólott Rasztopcsin és szaporán elfordítván a tekintetét a rókaprémés bekecsbe öltözött fiatal embertől, rámutatott a lépcső legalsó fokára. „Állítsátok ide!” A fiatal ember, súlyos bilincseit csörgetve, nagy nehezen föllépett a lépcsőfokra, egyik kezével a bekecs gallérját fogta, mely a nyakát szorongatta, s hosszú nyakán vagy kettőt fordítva, mélyen felsóhajtott, és egy alázatos mozdulattal összekulcsolta a hasán munkához nem szokott kezeit.

Pár pillanatig, a mialatt a fiatal ember a lépcsőn elhelyezkedett, teljes csönd volt köröskörül. Csak az egy helyre tóduló tömeg hátsó soraiból hallatszott olykor egy-egy krákogás, nyögés, taszigálás, valamint a változtatott lábak topogása.

Rasztopcsin bevárta, míg a fiatal ember elhelyezkedett a lépcsőn, s a homlokát ránczolva, végigsímította a kezével az arcát.

- Fiúk! - szólalt meg Rasztopcsin érczesen csengő hangon, - ez az ember, Verescságin, - ugyanaz a gazember, a ki miatt Moszkva elveszett.

A fiatal ember alázatosan állt ott, és kezeit a hasán összekulcsolva, kissé előrehajolt. Reménytelen kifejezésű, sovány s a félig beretvált fej által eltorzított fiatal arcza mélyen le volt horgasztva. A gróf első szavaira lassan fölemelte a fejét, s mintha akart volna mondani valamit, vagy legalább találkozni akart volna a pillantásával, úgy alulról ránézett a grófra. De Rasztopcsin nem nézett rá. A fiatal ember hosszú és vékony nyakán, a füle mögött, mint a kötél, úgy kifeszült egy kékelő ér, s ugyanakkor az arcza is elpirult.

Minden szem rá volt szegezve. Végignézett a tömegen, s mintegy reményt veszve attól a kifejezéstől, melyet az emberek arczáról leolvasott, szomorúan és bátortalanul elmosolyodott és megint lehorgasztván a fejét, megcserélte a lábait a lépcsőn.

- A czárját és a hazáját elárulta, eladta magát Bonaparténak, ő az egyetlen, a ki meggyalázta az orosz nevet, s ő miatta kell Moszkvának pusztulnia, - mondotta Rasztopcsin egyenletes, érdes hangon; de egyszerre egy hirtelen pillantást vetett Verescságinra, a ki még egyre azon mód alázatosan állt ott. Mintha ez a pillantás indulatba hozta volna, fölemelte a kezét s a néphez fordulva, szinte rikácsolva felkiáltott: - Ítéletek felőle, végezzetek vele! Átengedem őt nektek!

A nép hallgatott és mind összébb szorult. Egymást visszatartani, ebben a fullasztó szoronganásban lélekzeni, moczcanni se tudni és valami ösmeretlen, érthetetlen és rettenetes eseményre várni, szinte elviselhetetlenné kezdett válni. Azok, a kik az első sorokban álltak s mindent láttak s hallottak, a mi előttük történt, rémülten tágra nyitott szemekkel, tátott szájjal és minden erejüket megfeszítve szorították vissza a hátukkal a mögöttük szorongó tömeget.

- Üssétek!... Hadd pusztuljon az áruló és ne gyalázza meg az orosz nevet! - kiáltott Rasztopcsin. - Vágjátok! Én parancsolom! - A tömeg, mely nem a szavakat, hanem csak Rasztopcsin hangjának haragos csengését hallotta, egyet morajlott, megindult, de megint csak megállapodott.

- Gróf! - szólalt meg a hirtelen támadt csönd egy pillanatában Verescságin bátortalan, de egyúttal színpadias hangja. - Gróf, az Isten, a ki felettünk van... - mondotta Verescságin, fölütve a fejét, mire vékony nyakán azt a vastag eret megint kiduzzasztotta a vér s szaporán váltakozott az arczán a pirosság a sápadtsággal. Nem fejezte be azt, a mit mondani akart.

- Üssétek! Én parancsolom!... - ordított Rasztopcsin, a ki egyszerre épp úgy elsápadt, mint Verescságin.

- Kardot ránts! - vezényelte egy tiszt a dragonyosoknak és maga is kirántotta a kardját.

Egy másik, még erőteljesebb hullám hömpölygött keresztül a tömegen s az első sorokhoz érve, magával ragadta az előlállókat s himbálózva sodorta őket oda a lépcső aljához. A hórihorgas legény megkövesült arczkifejezéssel és ütésre emelt kézzel állott Verescságin mellett.

- Vágjátok! - szólt oda a tiszt szinte suttogva a dragonyosoknak, a kik közül az egyik a dühtől eltorzult arczczal végigvágott Verescságin fején a kardja lapjával.

„Óh!” - jajdult föl Verescságin kurtán és csodálkozva s rémülten nézett körül, mintha csak nem értette volna, hogy miért bántak így vele. A csodálkozásnak és a rémületnek ugyanilyen fölajdulása morajlott végig a tömegen is.

De a csodálkozás fölkiáltása után, mely Verescságin ajkáról kitört, panaszosan fölajdult a szerencsétlen a fájdalomtól s ez a fölajdulás okozta a vesztét. Az emberi érzésnek az a végsőig megfeszített húrja, mely a tömeget még visszatartotta, most egyszeriben elpattant. El

volt kezdve a bűn, be is kellett hát fejeződnie. A méltatlankodás panaszos fölajdulása belefűlt a tömeg fenyegető és dühös ordításába. Mint az a bizonyos utolsó, hetedik hullám, mely a hajókat elpusztítja, úgy hömpölygött végig ez az utolsó, föltartóztathatatlan hullám a hátsó sorokon az első felé, megbontotta őket és elnyelte valamennyiüket. A dragonyos meg akarta ismételni a suhintását. Verescságin a kezeivel védekezve, a rémület ordításával rohant neki a tömegnek. A hórihorgas legény, a kire véletlenül rábukkant, kezeivel belekapaszkodott Verescságin vékony nyakába s vele együtt vad ordítással esett oda az üvöltözve előrenyomuló tömeg lábai elé.

Egyesek Verescságit, mások a hórihorgas legényt ütötték és ránczígálták. S a szorongatott embereknek, valamint azoknak a kiabálása, a kik a hórihorgas legényt meg akarták menteni, csak szította a nép dühét. A dragonyosok jó darabig nem tudták a vérrel elborított és félholtra vert gyári munkást kiszabadítani. S a mohó sietség ellenére is, a melylyel a tömeg a megkezdett dolognak a végére járni iparkodott, azok, a kik Verescságit ütötték, taszigálták és fojtogatták, jó darabig nem tudtak elbánni vele; de a tömeg minden oldalról szorongatta őket és mint egy egységes összeszorult test imbolygott ide s tova körülöttük, miközben se végezni nem tudott vele, se ott nem tudta őt hagyni.

„A fejszével neki, vagy mi!... Üssétek csak... Áruló, eladta Krisztust! Mégis él... eleven... úgy kell a tolvajnak, hadd szenvedjen. Csak baltával neki!... Még most is él?”

Csak mikor az áldozat megszűnt védekezni s a jajgatását is elnyújtott hörgés váltotta föl, akkor kezdett a tömeg az ott heverő, vérrel bemocskolt tetem körül szaporán megmozdulni. Mindenki odament, megnézte, a mi történt, s rémülettel, csodálkozással és megbánással eltelve húzódott vissza.

„Oh, Istenem, olyan is ám a nép, mint a ragadozó állat, hogy’ is éljen meg köztük az ember!” - hallatszott a tömegből. „És milyen fiatal... alkalmasint valami kereskedőféle... a népből való... azt mondják, nem... már hogyne volna... Oh, Istenem!... A másikat is úgy ellátták, hogy alig mozog... Oh, ez a nép... Nem irtózik az semmitől...” mondogatták most ugyanazok az emberek és betegesen szánakozó kifejezéssel nézték a vérrel és porral bemocskolt és szinte megkéült arcú, s összeszabdalt, hosszú és vékonynyakú tetemet.

Egy búzgó rendőrtisztviselő illetlennek tartván, hogy Ő Excellentiája udvarán egy tetem heverjen, megparancsolta a dragonyosoknak, hogy vigyék ki a tetemet az utcára. Két dragonyos nyomorékra vert lábainál fogva kivonszolta a tetemet az utcára. Az áldozat vérrel és porral bemocskolt, s vékony és hosszú nyakán fityegő, beretvált feje ide s tova forgolódva húzódott végig a földön. A nép borzadva húzódott vissza a terem mellől.

Mikor Verescságin összerogyott és a tömeg vad ordítással szorongott és háborgott körülötte, Rasztopcsin egyszerre elsápadt és a helyett, hogy a hátsó lépcsőhöz ment volna, a hol a kocsija várt rá, maga se tudta miért és hogyan, lehorgasztott fejjel s gyors léptekkel elment az első emelet szobáiba vezető folyosóra. A gróf arcza sápadt volt, s nem tudott lázasan reszkető állán uralkodni.

- Kegyelmes uram, erre... hova méltóztatik?... erre tessék, - szólalt meg mögötte egy ijedt, reszkető hang. Rasztopcsin grófnak nem volt ereje felelni, s engedelmesen megfordulván, ment oda, a hova igazították. A hátsó lépcsőnél ott állott a hintaja. Az ordító tömeg távoli lármája ide is elhallatszott. Rasztopcsin gróf sietve felült s megparancsolta a kocsisnak, hogy hajtson ki Szokolniki-ba, falusi kastélyába. A Mjaszniczkájára érve, a hol már nem hallotta a tömeg ordítását, a megbánás kezdett föltámadni a grófban. Elégedetlenül gondolt vissza arra az izgatottságra és félelemre, a melyet az alárendeltjei előtt mutatott. „A tömeg rettenetes, visszataszító”, - gondolta francziául. „Olyanok, mint a farkasok, semmivel se lehet őket kielégíteni, csak hússal”. „Gróf! Egy az Isten fölöttünk!” - jutottak eszébe egyszerre

Verescságin szavai, s a hideg kellemetlen érzése borzongott végig Rasztopcsin gróf hátán. De ez csak pillanatnyi érzés volt és Rasztopcsin gróf megvetéssel mosolyodott el saját magán. „Nekem más kötelességeim voltak” - gondolta. „Sok más áldozat pusztult el, és pusztul el a közjőért” és elkezdett azokon a kötelességeken tünődni, melyek a családjával, a (gondjaira bízott) fővárossal és saját magával, - nem mint Rasztopcsin Vaszilyevics Fedorral (abból indult ki, hogy Rasztopcsin Vaszilyevics Fedor fölálldozza magát a bien publique-ért), hanem mint főparancsnokkal, mint a hatalom képviselőjével s a csár teljes hatalmú megbízottjával szemben tartozott. - „Ha én csak Vaszilyevics Fedor volnék, viselkedésemnek a terve egészen másként volna megrajzolva; de nekem a főparancsnoknak az életét, meg a méltóságát kötelességem volt megőrizni.”

A hintó lány rúgóin könnyedén himbálózva s nem hallván többé a csócselék rettenetes üvöltését, Rasztopcsin testileg lecsillapodott s mint rendesen történni szokott, a testi megnyugvásal együtt a gondolatai révén a lelki megnyugvás is visszatért a belsejébe. Az a gondolat, mely Rasztopcsint megnyugtatta, éppenséggel nem volt új. A mióta a világ áll s az emberek öldöklék egymást, soha még egyetlen ember se követett el bűnt az embertársán a nélkül, hogy ne ezzel a gondolattal nyugtatta volna meg magát. Ez a gondolat pedig - más embereknek az állítólagos jóléte.

Az olyan ember, a ki nem rabja a szenvedélynek, soha sem ösmeri ezt a jólétet; de az, a ki egy ilyen bűntényt elkövet, mindig egészen pontosan tudja, miben áll az a jólét. És most Rasztopcsin is tudta.

Nemcsak hogy nem tett magának szemrehányást a történetekért, de még az önelégültségre is talált okot abban, hogy olyan sikerrel ki tudta használni a kínálkozó alkalmat arra, hogy egy gonosztévőt megbüntessen és egyúttal a népet is megnyugtassa.

„Verescságin már a törvény előtt is állott s halálra volt ítélve”, - gondolta Rasztopcsin (bár Verescságit a szenátus csak kényszermunkára ítélte). „Áruló és hitszegő volt; nem hagyhattam büntetlenül s így egy csapással két legyet ütöttem agyon, megnyugtatóul egy áldozatot adtam a nép kezére s megbüntettem egy gonosztevőt”.

Mikor falusi házába megérkezett, és házi ügyeiben elkezdett rendelkezni, Rasztopcsin gróf teljesen megnyugodott.

Egy félórával később a gróf gyors lovakon vágatott tova a szokolniki mezőkön s már eszébe se jutott az, a mi volt, hanem csak arra gondolt, azon tünődött, mi lesz. A jauzszkij hídhöz iparkodott, a hol Kutuzov állítólag tartózkodott. Rasztopcsin gróf már előkészítette az elméjében azokat a haragos és maró szemrehányásokat, a melyekkel Kutuzovot az ámtásáért illetni fogja. Éreztetni fogja ezzel a vén udvari rókával, hogy mindazért a sok bajért, mely a főváros feladásából származni fog, Oroszország pusztulásáért (mint Rasztopcsin gondolta) egyedül és kizárólag az ő eszeveszett, vén fejét terheli a felelősség. Még egyszer átgondolván mindazt, a mit neki mondani fog, Rasztopcsin epésen forgolódott a hintájában és bosszúsan nézett körül.

A szokolniki mező üres volt egészen. Csak a végén, a szegényház és a tébolyda körül látszott néhány csoport fehérruhás alak, úgyszintén néhány hasonló öltözetű, magános ember, a kik kiabálva s a kezeikkel hadonászva ballagtak egyenkint a mezőn.

Egyikük át akart futni Rasztopcsin gróf hintaja előtt. Maga Rasztopcsin gróf, meg a kocsisa és a dragonyosok is, a rémület és a kíváncsiság homályos érzésével bámultak ezekre a szabadon bocsátott örültekre és különösen arra, a ki feléjük futott.

Ez az örült, hosszú, sovány lábain imbolyogva, szélről lobogó köntösében, lelkendezve rohant előre s le nem vette a szemét Rasztopcsinról, miközben rekedt hangon kiabált neki

valamit, s mindenféle jelekkel próbálta őt megállásra bírni. Az őrült egyenlőtlen szakáll-csomókkal benőtt, sötét és diadalmas arcza sovány volt és sárga. Fekete, achátszínű szemgolyói mélyen és aggodalmasan forogtak sáfrányszínű szeme fehérjében.

- Állj! Megállj, ha mondom! - kiabált átható hangon, s megint lihegve, nyomatékos hangsúlyozással és taglejtésekkel kiabált valamit.

Utólérte a hintót s ott futott tovább mellette.

- Háromszor megöltek és én háromszor föltámadtam halottaimból. Megköveztek, keresztre-feszítettek... Én föltámadok... föltámadok... föltámadok. Széttépték a testemet. Az Isten országa elpusztul... Háromszor elpusztultam és háromszor fölépültem újra! - kiabált mind emeltebb és emeltebb hangon. Rasztopcsin gróf egyszerre elsápadt, éppen úgy, mint akkor, a mikor a tömeg rávetette magát Verescságinra. Elfordult. - Gyer... gyerünk gyorsabban! - kiáltott rá reszkető hangon a kocsisára.

Oly gyorsan gördült tova a hintó, a hogy' csak a lovak bírták; de Rasztopcsin gróf még sokáig hallotta a háta mögött az őrült távolodó, értelmetlen és kétségbeesett ordítózását, s nem látott egyebet, mint folyton csak annak a róka-prémes bekecsű árulónak rémülten csodálkozó és véres ábrázatát.

Bármily friss lett legyen is ez az emlék, Rasztopcsin úgy érezte, hogy mélyen, szinte vérig bevésődött a szívébe. Tisztán érezte most, hogy ennek az emléknek véres nyoma soha se fog behegedni, sőt ellenkezőleg, minél régibb lesz ez az emlék, annál bántóbban, szint' az élete végéig ott fog élni a szívében. Úgy tetszett, mintha újra hallaná a saját szavait: „Vágjátok, a fejetekkel feleltek érte!” - „Miért is mondtam ezeket a szavakat? Valahogy' véletlenül mondtam... De éppen úgy nem is mondhattam volna (gondolta) s akkor nem történt volna *semmi*.” Látta a dragonyos eleinte rémült, majd kegyetlenre vált arczát és a rémes és bártortalan szemrehányásnak azt a pillantását, melyet rá az a rókaprém-bekecses fiatal ficzkó vetett... „De hiszen nem magamért cselekedtem ezt. Nem tehettem másképp”, „csőcselék”, „áruló...”, „a közjó”, - gondolta magában.

A jauzszkij hídnál még mindig ott szorongtak a csapatok. Nagy volt a forróság. Kutuzov sötéten, szomorúan ült egy lóczán a híd mellett és ostorával a homokban rajzolgatott, mikor nagy zajjal odagördült elé egy hintó. Egy tábornoki egyenruhába öltözött, tollforgós kalapos ember lépett oda Kutuzovhoz, s hol haragosan, hol félénken révedező szemekkel bámulván rá, francziául el kezdett valamit mondani neki. Ez volt Rasztopcsin gróf. Azt mondta Kutuzovnak, hogy azért jött ide, mert Moszkva és a főváros nincs többé, hanem csak a hadsereg van. - Más lett volna, ha fenséged nem mondta volna nekem, hogy nem adja föl Moszkvát, míg végig nem küzd még egy ütközetet: akkor mindez nem következett volna be! - mondotta.

Kutuzov ránézett Rasztopcsinra és mintha nem értette volna meg hozzá intézett szavait, szorgosan iparkodott valami különöset leolvasni az arczáról. Rasztopcsin zavarba jött és elhallgatott. Kutuzov könnyedén megcsóválta a fejét s a nélkül, hogy fürkésző tekintetét Rasztopcsin arczáról levette volna, halkan így szólott:

- De hiszen nem is adom én fel Moszkvát ütközet nélkül.

Vajjon Kutuzov valami egészen másra gondolt-e akkor, a mikor ezeket a szavakat mondotta, vagy pedig szándékosan, értelmetlenségük tudatában mondta ki őket, de Rasztopcsin gróf nem felelt semmit, hanem sietve elment Kutuzovtól. És, - furcsa! - Moszkva főparancsnoka, a büszke Rasztopcsin gróf, fogta a szeges korbácsát, odament a hídhoz, és kiabálva elkezdte szétkergetni az ott megtorlódott szekereket.

XXVI.

Murat csapatai délután négy órakor vonultak be Moszkvába. A csapatok élén a Württemberg-huszárok mentek, hátul pedig nagy kísérettel maga a nápolyi király lovagolt.

Az Arbat közepe táján, a Javlennij Nikolaj közelében Murat megállt és jelentést várt az elővédtől az iránt, vajjon a város erődje, a „le Kremlin”, milyen állapotban van.

Murat körül a Moszkvában maradt lakosok egy kisebb csoportja verődött össze. Mindannyian bátortalan álmélkodással bámulták a furcsa külsejű, aranynyal és tollakkal ékes, hosszúhajú vezért.

- Ez tán maga az ő czárjuk, vajjon? Semmi különös nincs rajta, - hallatszott egy-egy halk hang.

Egy tolmács lépett oda a csoporthoz.

- Le a sipkával... le... a sipkával, - szóltak rá egymásra az emberek a tömegben. A tolmács odafordult egy öreg emberhez és megkérdezte tőle, messze van-e oda a Kreml? Az öreg, a ki csodálkozva hallotta az idegenszerű, lengyeles kiejtést, a tolmács beszédében nem ösmervén föl az orosz szót, semmit sem értett abból, a mit hozzá szóltak, s elbújt a többiek mögé.

Murat közelebb húzódott a tolmácshoz, és megkérdezte vele, hol vannak az orosz csapatok. Az oroszok egyike megértette a kérdést, s egyszerre több hang is kezdett felelni a tolmácsnak. Az elővédből egy tiszt odalépett Murathoz és jelentette, hogy az erőd kapuja el van torlaszolva, s hogy ott alkalmasint törbe akarják őket csalni.

- Jól van, - szólott Murat, s odafordulván a kíséret egyik tagjához, kiadta a parancsot, hogy állítsanak föl négy közönséges ágyút és kezdjék löni a kaput.

A tűzértség ügetve vált ki a Murat mögött következő oszlopból és megindult az Arbat felé. A Vozdvizsenszka végére érve, a tűzerek megállottak és felvonultak a téren. Az ágyúkat néhány francia tiszt vezényelte és helyezte el, miközben messzelátón keresztül fürkészte a Kremlt.

A Kremlben beharangoztak a vecsernyére, és ez a harangozás zavarba hozta a francziákat. Azt hitték, hogy ez volt a jel a fegyverfogásra. Néhány gyalogos katona odafutott a Kutafjevskij-kapuhoz. A kapuban gerendák, deszkák heverték szanaszét. A mint a tiszt a különítményével odaért, két puskalövés hallatszott a kapu mögül. Az ágyúk mellett álló tábornok valami vezényszót kiáltott oda a tisztnek, a ki a katonáival együtt hamarosan visszavonult.

Még három lövés hallatszott a kapuból.

Az egyik lövés egy francia katona lábát érte, mire a páncélok mögül néhány hang furcsa fölkiáltása hangzott föl. A francia tábornok, a tiszték és a katonák arcán egyszerre, mint egy vezényszóra a vidámság és nyugalom addigi kifejezését a harczra és a szenvedésre való készség makacs kifejezése váltotta föl. A marsalltól kezdve az utolsó katonáig, valamennyiükre nézve ez nem a Vozdvizsenka, a Mochavaja, a Kutafja és a Troiczki-kapu, hanem egy új és alkalmasint véres ütközetnek a terepe volt. És valamennyien készültek erre az ütközetre. A kapuból hallatszó hangok elnémultak. Az ágyúk fölvonultak. A tűzerek már fújták a meggyújtott kanóczokat. A tiszt „tüzelj!”-t vezényelt, s két érczesen süvítő hang hallatszott egymásután. A kartácsok megzördültek a kapu kövén, a gerendákon és a páncélokon és két füstfelhő imbolygott a tér fölött.

Pár pillanattal az után, hogy a lövések dörrenése a Kremlben elhangzott, valami furcsa hang hallatszott a francziák feje fölött. Óriási csóka-sereg kelt szárnyra a falak fölött s károgva és ezernyi szárnyával suhogva keringett fölöttük a levegőben. Ezzel egyidejűleg egy magános

emberi hang fölkiáltása hangzott föl a kapuból, s a füst mögül egy sapkátlan és kaftános emberi alak bukkant elő. Puska volt a kezében és célbavette a francziákat. „Tüzelj!” ismételte a tüzértiszt s ugyanabban a pillanatban egy puskadörrenés és két ágyúlövés durrant el. A füst megint eltakarta a kaput szem elől.

A pánczélok mögött immár nem mozdult semmi, s a gyalogos francia katonák tisztjeikkel együtt odamentek a kapuhoz. A kapuban három sebesült és négy elesett ember hevert a földön. Két kaftános ember négykézláb mászott a fal mentén a Znamenjka felé.

- Szedjétek össze ezeket, - szólott a tiszt a gerendákra és a holttestekre mutatva, s a francziák, miután a sebesülteket is lemészárolták, a holttesteket keresztülhajították a kerítésen. Hogy kik voltak ezek az emberek, azt nem tudta senki. „Szedjétek össze ezeket”, csak ennyit mondtak róluk, s összeszedték és kihajigálták őket csak azért, hogy ne rontsák a levegőt. Az egy Thiers szentelt az emlékezetüknek néhány szót: „Ezek a szerencsétlenek elfoglalták a szent erődöt, fegyverekre tettek szert az arzenálból és lövöldöztek a francziákra. Egyeseket közülük kardélre hánytak és megtisztították tőlük a Kremlt.”

Murat-nak jelentették, hogy szabad az út. A francziák bevonultak a kapun és tábort ütöttek a Szenátus-téren. A katonák kihajigálták a szenátus ablakaiból a székeket és tüzet raktak a téren.

Más csapatok is vonultak keresztül a Kreml-en, s a Maroszejkán, a Dubjánkán, s a Pokrovkán helyezkedtek el. Ismét mások a Vozdvizenszknán, a Znamenjknán, a Nikolszkáján és a Tverszkáján állapodtak meg. A francziák sehol sem találván senkit, nem kvártélyozták be magukat, hanem valósággal tábort ütöttek a városban.

A francia katonák bár lerongyolódva, éhesen, elgyötörve és eredeti létszámuknak egy harmadára leolvadva érkeztek Moszkvába, mégis szigorú rendben vonultak be a városba. Látszott rajtuk, hogy ez bár elgyötört és kimerült, de azért még mindig harcképes és félelmes hadsereg. De csak addig a pillanatig volt hadsereg, a míg a katonái nem széledtek el a házakban. De alig hogy az ezredek emberei elkezdtek az elhagyott és gazdag házakba szétszéledni, egyszer s mindenkorra megszűntek hadsereg lenni, se lakosoknak, se katonáknak nem voltak nevezhetők, hanem egyszerű fosztogatókká lettek. Mikor öt hétre rá, ugyanezek az emberek Moszkvából kivonultak, már nem voltak többé csapatoknak nevezhetők. A fosztogatók gyülekezés hordájává lettek, a melyben mindenki egy csomó olyasmit vitt magával, a mit értékesnek, vagy szükségesnek tartott. Ezek közül az emberek közül, mikor Moszkvából kivonultak, egynek sem az volt többé a célja, mint azelőtt, hogy küzdjön, hanem csak az, hogy a zsákmányát megőrizze. Ahhoz a majomhoz hasonlóan, a mely a kezét egy korsó szűk nyakába dugván, megmarkolt egy marék diót, s nem nyitván ki a markát, nehogy a zsákmányát elveszítse, ezzel a veszét okozta: a francziáknak is, Moszkvából való kivonulásuk után, nyilvánvalóan el kellett pusztulniuk csak azért, mert tömérdek összeharcsolt holmit vittek magukkal, s épp oly kevésbé voltak képesek ettől a zsákmánytól megválni, mint a mily kevésbé volt képes az a majom a diót a markából kiereszteni. Tíz percczel az után, hogy egy-egy francia ezred bevonult Moszkva valamelyik negyedébe, egyetlen katona vagy tiszt se maradt az utcán. A házak ablakaiban köpenyes és félcipős alakok bukkantak föl, a kik nevetve jártak-keltek a szobákban; a pinczékben és a padlásokon ugyanilyen alakok gazdálkodtak az élelmiszerek között; az udvarokon ugyancsak ilyenek fesegették a pajták és istállók ajtait; a konyhákban tüzet raktak, felgyűrt újjakkal sütöttek, főztek, dagasztottak, s ijesztgették, meg-megtréfálták s becézgették a nőket és a gyermekeket. Ilyesféle emberek a boltokban, a házakban és mindenütt akadtak bőven, de csapatok immár nem voltak sehol.

Ugyanaznap a parancsnokok egyik parancsot a másik után adták ki arról, hogy a katonáknak tilos a városban elszéledni, szigorúan meg van tiltva a lakosokkal erőszakoskodni, tilos a

fosztogatás, és hogy estére általános névsor-olvasás lesz; de semmiféle rendszabálylyal sem tudták az embereket visszatartani attól, hogy el ne széledjenek az elhagyott, de gazdag, és élelmiszerekkel bőven ellátott városban. Valamint az éhes nyáj így csoportban bandukol végig a pusztá földön, de legott feltartóztathatatlanul elkalandozik, a mint kövér legelőre bukkan, úgy a csapatok is feltartóztathatatlanul szétszéledtek a városban.

Lakosok nem voltak Moszkvában, és a katonák, mint a víz a homokban, úgy szétszivárogtak benne, s a Kremlből, a hová először tették be a lábukat, csillag-alakban széledtek el minden irányban. A lovas katonák, a kik betoppantak egy-egy kereskedő mindennel bőven fölszerelten elhagyott házába, a hol nemcsak hogy helyet találtak a lovaiknak, de még többet is a kelletténél, azért mégis továbbmentek, hogy egy másik házat is elfoglaljanak, a mely jobbnak látszott előttük. Sokan több házat is lefoglaltak s krétával a falára írták, ki számára vannak lefoglalva, miközben patvarkodtak, sőt hajba is kaptak más csapatokkal. A katonák, a kik még nem helyezkedtek el, ide s tova kóboroltak az utcán, hogy megnézzék a várost, és annak a hírére, hogy mindenütt szabad a vásár, oda iparkodtak, a hol minél értékesebb holmi zsákmányolására volt kilátásuk. A parancsnokok elmentek, hogy embereiket féken tartsák, de csakhamar maguk is hasonló cselekedetekre vetemedtek. A Karetnij sorban egész boltok kínálkoztak fogatokkal teli, s itt a tábornokok verődtek össze, hintókat és batárokat válogatva. A városban maradt lakosok szinte édesgették magukhoz a parancsnokokat, azt remélvén, hogy így talán meg lesznek kímélve a fosztogatástól. Töméredek kincs volt mindenfelé és se vége, se hossza nem volt a kínálkozó zsákmánynak; azok körül a pontok körül, a melyeket a francziák elleptek, újabb és újabb még ösmeretlen és ki nem kutatott helyeket fődöztek föl mindenfelé, a melyeken még nagyobb bőségre látszott kilátás. És Moszkva mindinkább magába itta őket. Valamint akkor, ha vizet öntünk a száraz földre, a víz is, a száraz föld is eltűnik, úgy, a mint ezek a kiéhezett csapatok rászabadultak a bőségben dúskáló, elhagyott városra, ezzel együtt úgyszólván semmivé lettek; és egyszerre piszkos lett a város, tűzvészek támadtak és megkezdődött a végnélküli fosztogatás.

*

A francziák Moszkva égését: au patriotisme féroce de Rastopchine-nak tulajdonították; az oroszok a francziák fanatizmusának. Voltaképpen pedig Moszkva égésének, már olyan értelemben, hogy érette a felelősséget egy vagy több emberre lehetett volna hárítani, nem volt és nem is lehetett oka. Moszkva annak a következtében égett le, hogy a lakosok olyan körülmények közt hagyták hátra, a minők közt minden fából épült városnak, tekintet nélkül arra, hogy van-e, vagy nincs-e benne százharmincz ócska tűzifecskendő, le kell égnie. Moszkvának ki kellett gyulladnia azért, mert elhagyták a lakosai, még pedig épp oly elkerülhetetlenül ki kellett gyulladnia, mint a hogy' tüzet kell fognia egy rakás forgácsnak, a melyre pár napon keresztül hull a tüzes pernye. Egy fából épült város, a melyben még akkor is, a mikor minden háznak a gazdája otthon van és rendőrség is van a városban, csaknem minden nap előfordul néhány tüzeset, lehetetlen, hogy ki ne gyulladjon olyankor, a mikor nincsenek benne lakosok, ellenben tele van katonákkal, a kik pipáznak, a Szenátus-téren a szenátus székeiből tüzet raknak és naponta kétszer főznek maguknak. Elég, ha a csapatok béke idején beszállásolják magukat egy-egy faluba, s abban a falúban a tüzesetek száma legott felszökik. Mennyivel inkább fokozódni kell a tüzesetek valószínűségének egy elhagyott, fából épült városban, a melyet idegen katonaság csapatai szállnak meg. La patriotisme féroce de Rastopchine s a francziák fanatizmusa ebben az esetben semminek sem oka. Moszkva ki-gyulladt a pipáktól, a konyháktól, a tűzrakásoktól, és az ellenséges katonák tisztátalanságától, a kik lakóivá, de nem gazdáivá lettek a házaknak. Ha történtek is gyujtogatások (a mi nagyon kétséges, mert a gyujtogatásra, mely különben is fáradtságos és veszedelmes vállalkozás,

senkinek sem volt oka), úgy ezeket nem lehet a tűzvész okának tekinteni, mert az gyújtogatás nélkül is bekövetkezett volna.

Bármennyire csábító volt is a francziákra nézve Rasztopcsin vadállatiasságát okolni, az oroszokra nézve pedig a gonosztévő Napoleonra tolni a felelősséget vagy később a hazafiasság fáklyáját adni az orosz nép kezébe, lehetetlen nem látni, hogy a tűzvésznek ilyen közvetlen okáról ebben az esetben szó sem lehetett, mert Moszkvának le kellett égnie, mint a hogy' minden falúnak, minden gyárnak vagy háznak le kell égnie, a melyből kiköltözik a gazda, s a melyben egy sereg idegen embert szabadjára eresztenek, a ki kását kotyvaszt magának benne. Moszkvát a lakosai gyújtották föl, az igaz; de nem azok, a kik megmaradtak benne, hanem azok, a kik kiköltöztek belőle. Az ellenség által megszállott Moszkva, éppen úgy, mint Berlin és Bécs, nem maradhatott épen, még pedig azért, mert a város lakosai nem kenyérrel és sóval s a város kulcsával fogadták a francziákat, hanem kivonultak belőle.

XXVII.

A francziáknak Moszkvában csillag alakban való szétszálása csak szeptember másodikán estefelé érte el azt a városnegyed, a melyben Pierre akkortájt lakott.

Pierre ez után a magányban és oly szokatlan körülmények közt eltöltött két nap után, szinte az örülettel határos állapotban leledzett. Egész lényét egy egyetlen gondolat kerítette hatalmába, a melytől nem tudott szabadulni. Maga se tudta, hogyan és miképpen, de ez a gondolat most annyira erőt vett rajta, hogy sem a múltjából, sem a jelenéből nem értett meg semmit, és minden, a mit csak látott és hallott, úgy játszódtott le körülötte, mint valami álom.

Pierre csak azért ment ki a házából, hogy megszabaduljon az élet követelményeinek attól a szövevényes zürzavarától, mely erőt vett rajta, s melynek kibogozására akkori állapotában nem érzett magában elegendő erőt. Az elhunyt könyvei és iratai kiválogatásának az ürügye alatt csak azért ment el Alexejevics Joszif lakására, mert megnyugvást keresett az élet izgalmai után, s mert az Alexejevics Joszifra való visszaemlékezéssel az örök, a nyugalmas és ünnepélyes gondolatoknak a világa volt összekötve a lelkében, a melyek homlokegyenest ellentétben állottak azzal az izgalmas zürzavarral, a melyben magát érezte. Csöndes menedékhelyet keresett s azt Alexejevics Joszif dolgozó-szobájában csakugyan meg is találta. Mikor a dolgozó-szoba halálos csöndjében, a kezeire támaszkodva leült az elhunyt porlepte íróasztalához, nyugodtan és jelentőségteljesen egymás után bukkantak föl a képzeletében az utóbbi napoknak és különösen a borodinoi ütközetnek, valamint a maga semmisége és hazug volta leküzdhetetlen érzésének az emlékei, az emberek amaz osztályának az egyszerűségével, őszinteségével és erejével összehasonlítva, a mely az ő lelkében az *ők* elnevezés alatt vésődött be. Mikor Geraszim fölriasztotta őt tünődéseiből, Pierrenak az a gondolata támadt, hogy ő is részt fog venni Moszkva tervbe vett nemzeti védelmében. S ebből a célból legott megkérte Geraszimot, hogy szerezzen neki egy kaftánt és egy pisztolyt, s a nevét eltitkolván, kijelentette neki abbeli szándékát, hogy Alexejevics Joszif házában akar maradni. Később, a magányban és tétlenül eltöltött első nap folyamán (Pierre néhányszor is megpróbálta, de sikertelenül, hogy figyelmét az előtte lévő szabadkőműves-iratokra összpontosítsa), úgy homályosan néhányszor is fölbukkant benne az ő nevének Bonaparte nevével kapcsolatban kisütött kabalisztikus jelentősége, mely őt már azelőtt is ismételtlen foglalkoztatta; de az a gondolat, hogy az ő, l'Russe Besuhof, számára van föntartva, hogy a *vadállat* hatalmának határt szabjon, még mindig csak mint azoknak az ábrándoknak egyike merült föl a lelkében, melyek minden ok nélkül és nyomtalanul suhannak át az ember képzeletén.

Mikor a kaftánt megvette (pusztán csak azért, hogy részt vegyen Moszkva védelmében), s Rosztovékkal találkozván, Natasha így szólt hozzá: „Ön itt marad? Oh, milyen szép ez!”, megvillant a fejében az a gondolat, hogy csakugyan milyen szép volna az, ha ő, még akkor is, ha Moszkvát elfoglalják, megmaradna benne, és megvalósítaná azt, a mire ki van szemelve.

Másnap, azzal az egy gondolattal eltelve, hogy nem kíméli magát és semmiben se marad el *azok* mögött, ott ödöngött a Hármashegy felé vezető sorompónál. De mikor meggyőződve róla, hogy Moszkvát nem fogják védeni, hazatért, egyszerre úgy érezte, hogy az, a mi azelőtt csak lehetőségnek tűnt föl előtte, most föltétlen szükségességgé és szinte elkerülhetlenné vált rá nézve. A nevét eltitkolván, ott kellett maradnia Moszkvában, találkoznia Napoleonnal és megölnie őt, még pedig azzal az eltökélt szándékkal, hogy vagy elpusztul, vagy pedig véget vet egész Európa szerencsétlenségének, a melynek oka, Pierre felfogása szerint, egyedül és kizárólag Napoleon volt.

Pierre a legapróbb részletekig ismerte annak a merényletnek a történetét, a melyet 1809-ben egy német diák Bécsben Napoleon élete ellen elkövetett s azt is tudta, hogy ezt a diákot főbelőtték. És ez a veszedelem, a melynek a szándék megvalósítása esetén magát kitenné, csak még jobban lelkesítette.

Két egyformán erős érzés ellenállhatatlanul sodorta Pierre-t ennek a szándéknak a megvalósítása felé. Az első annak a szükségességgnek az érzése volt, hogy az általános szerencsétlenség tudatában valami áldozatot hozzon, valami szenvedést vegyen magára, az az érzés, melynek következtében huszonötödikén elment Mozsaiszkba, s belement az ütközet leghevesebb tüzebe, most pedig megszökött a saját házából, és az élet megszokott kényelme és fényűzése helyett felöltözve hált egy kemény pamlagon, és egy koszon élt Geraszimmal; a másik pedig az a minden szokásos, minden mesterkéltnél, minden gyarló, és minden olyasmi iránt érzett megvetésnek határozatlan, de kizárólag orosz érzése volt, a mit az emberek túlnyomó többsége az élet legnagyobb javának tart. Első ízben Pierre a szlobodszki kastélyban érezte ezt a furcsa és elbűvölő érzést, a mikor egyszeriben úgy érezte, hogy a gazdagság, meg a hatalom és az élet, szóval mindaz, a mit az emberek olyan buzgón gyűjtenek és ápolnak, mindaz, ha ér is valamit, csak azért az élvezetért ér valamit, a melylyel az ember félrelökhetheti.

Ez volt az az érzés, a melynek következtében a vadász-újoncz elissza az utolsó kopekjét is, a részeg ember minden szemmel látható ok nélkül tükröket és ablakokat ver be, bár nagyon jól tudja, hogy erre az utolsó garasa is rámegegy; az az érzés, a melynek következtében az az ember, a ki (a szó aljas értelmében) valami esztelenséget követett el, egy az emberi viszonyokon kívül álló bírónak az élet fölött való uralmát hirdetvén, mintegy próbára teszi a maga egyéni hatalmát és erejét.

Attól a naptól fogva, a mikor Pierre a szlobodszki kastélyban ezt az érzést először érezte, szakadatlanul ennek a hatása alatt állott, de csak most találta meg ennek az érzésnek a teljes kielégítését. Ezenkívül a jelen pillanatban még az is megerősítette Pierre-t a szándékában és megfosztotta őt annak a lehetőségétől, hogy lemondjon róla, a mit ebben az irányban már addig is cselekedett. A saját házából való szökése, meg a kaftánja és a pisztolya, továbbá Rosztovék előtt tett ama kijelentése, hogy Moszkvában marad, mindez nemcsak hogy minden jelentőségét elvesztette, de valósággal csúnyává és nevetségessé lett volna (a mi iránt pedig Pierre nagyon érzékeny volt), ha mindezek után, úgy, mint a többiek, hátat fordított volna Moszkvának.

Pierre testi állapota, a mint ez már rendesen lenni szokott, mindenben megfelelt a lelki állapotának. A szokatlan durva táplálkozás, a sok pálinka, a mit ezekben a napokban megivott, a bor és a szivar hiánya, piszkos fehérneműje, a kurta pamlagon, vetett ágy nélkül,

csaknem teljes álmatlanságban eltöltött két éjszaka, mindez valami az örülettel határos izgatottságban tartotta Pierre-t.

Délután két óra felé járt az idő. A francziák már bevonultak volt Moszkvába. Pierre tudta ezt, de a helyett, hogy a cselekvés terére lépett volna, kizárólag a küszöbönálló találkozásra gondolt, melynek minden lehető legcsekélyebb eshetőségét és részletét is átgondolta. Pierre a maga tünődéseiben nem annyira a halálos döfés folyamatát és Napoleon halálát képzelte maga elé, mint inkább rendkívül tisztán és szomorú gyönyörűséggel látta maga előtt a maga pusztulását és hősies férfiasságát.

„Igen, valamennyiük helyett nekem magamnak kell ezt véghezvinnem, vagy elpusztulnom! - gondolta magában. - Igen, odamegyek... aztán egyszerre... Pisztolylyal vagy törrel! - gondolta Pierre. - Egyébiránt, mindegy. Nem én, hanem a Gondviselés keze sújt le te rád... fogom majd mondani (így képzelte el magában Pierre azokat a szavakat, a melyeket mondani fog, mikor Napoleont megöli). Nos hát, fogjatok el és végezzetek ki”, - mondotta magában Pierre tovább, s szomorú, de elszánt kifejezéssel az arczán, lehorgasztotta a fejét.

Mialatt Pierre a szoba közepén állva így tünődött magában, kinyílt a dolgozó-szoba ajtaja, s megjelent a küszöbön az egyébként mindig rendkívül bátoralan Alexejevics Makar teljesen megváltozott alakja.

A hálóköntöse szét volt nyitva. Az arcza piros volt és eltorzult. Nyilván többet ivott a kelle-ténél. Mikor Pierret meglátta, az első pillanatban kissé megzavarodott, de Pierre arczán is a zavar kifejezését fedezvén föl, legott magához tért, s vékonyka lábainak tántorgó lépteivel odament a szoba közepére.

- Megszeppentek, - mondotta rekedt, bizalmas hangon. - De én azt mondom: nem adom meg magamat, azt mondom... igaz-e, uram? - Elgondolkodott, de egyszerre, a mint az asztalon heverő pisztolyt megpillantotta, váratlan gyorsasággal fölkapta és kifutott vele a folyosóra.

Geraszim és a házmester, a kik Alexejevics Makar nyomában voltak, az előszobában feltartóztatták őt és el akarták venni tőle a pisztolyt. Pierre a folyosóra lépve, szánakozva és undorral nézte ezt a félkegyelmű öreg embert. Alexejevics Makar az erőlködéstől összeránczolván a homlokát, görcsösen szorongatta a pisztolyt, s valami ünnepélyes helyzetbe képzelvén magát, rekedt hangon ordította:

- Fegyverre! A csáklyákhoz! Hazudsz, nem vered el! - kiáltozta.

- No elég, kérem, elég. Legyen olyan szíves, szépen kérem, elég. No de kérem uram... - mondogatta Geraszim s óvatosan, a könyökénél fogva iparkodott az ajtó felé fordítani Alexejevics Makart.

- Hát te ki vagy? Bonapart! - kiáltott föl Alexejevics Makar.

- Nem jól van ám ez, uram. Menjen be szépen a szobájába, nagyon ki fog fáradni. Legyen olyan szíves és adja ide azt a kis pisztolykát.

- El innen, nyomorult rabszolga! Hozzám ne nyúlj! Láttad? - kiáltozott Alexejevics Makar, a pisztolylyal hadonászva. - A csáklyákhoz.

- Fogd meg, - súgta oda Geraszim a házmesternek.

Alexejevics Makar-t megfogták s az ajtóhoz vonszolták.

Éktelen zaj és valami elfúló hang részeges és rekedt rikácsolása töltötte be az előszobát.

Egyszerre egy új, átható női sikoltás hallatszott a lépcső felől s a szakácsnő berontott az előszobába.

- Itt vannak! Édes Istenkém!... Isten bizony, ők azok. Négy lovas!... - kiáltozta.

Geraszim és a házmester eleresztették Alexejevics Makar-t, s az elcsendesült folyosón tisztán kivehető volt, a mint egyszerre több kéz erőlyesen döngötte a kapút.

XXVIII.

Pierre, miután úgy határozott, hogy szándékának a megvalósítása előtt sem a nevét és hivatását, sem pedig azt, hogy francziául is tud, elárulnia nem szabad, azzal a szándékkal állt ott a folyosó félig nyitott ajtajában, hogy abban a pillanatban, a mint a francziák belépnek, elrejtőzik. De a francziák beléptek és Pierre még mindig nem tágitott az ajtótól: ott tartotta őt az ellenállhatatlan kíváncsiság.

Ketten voltak. Az egyik egy szálás, derék és szép férfi, tiszt volt, a másik, nyilván közkatona vagy tisztiszolga, zömök, de sovány és napbarnított legény, arcza beesett, kifejezése bamba. A tiszt botra támaszkodva biczegett. Miután pár lépést tett, mintegy megállapodván abban, hogy ez a szállás megfelel neki, megállott, hátrafordult az ajtóban álló katonák felé és harsogó, föllebvalói hangon megparancsolta nekik, hogy vezessék be a lovakat. Miután ezt befejezte, egy kaczkias mozdulattal fölemelte az egyik könyökét, egyet sodorintott a bajúszán s a kalapjához emelte a kezét.

- Jó napot, az egész társaságnak, - szólalt meg vidáman, miközben mosolyogva nézett körül.

Senki se felelt semmit.

- Ön itt a gazda? - fordult oda Geraszimhoz.

Geraszim rémulten kérdő pillantással nézett rá.

- A kvártély, kvártély, - mondotta a tiszt s felülről lefelé kedélyes mosolylyal nézett végig a kis emberkén. - A francziák jó fiúk, az ördögbe is, nem fogunk összeveszni, öregem, - tette hozzá s megveregette a szótlanul remegő Geraszim vállát. - De hát talán bizony itt se beszél francziául senki se? - tette hozzá s körülnézett, miközben találkozott a pillantása a Pierre-ével. Pierre elhúzódott az ajtó mellől.

A tiszt megint Geraszimhoz fordult. Azt akarta, hogy mutassa meg neki a házban lévő szobákat.

- A gazda nincs itt... nem értem... az én, az ő... - mondotta Geraszim, azzal iparkodván érthetőbbé tenni a szavait, hogy elferdítette őket.

A franczia tiszt mosolyogva hadonászott a kezeivel Geraszim orra előtt, azt akarván éreztetni vele, hogy ő sem érti meg őt és sántítva odament az ajtóhoz, a melynél Pierre állott.

Pierre el akart menni, hogy elrejtőzzék előle, de ebben a perczben megpillantotta a konyha nyíló ajtajában Alexejevics Makar-t pisztolylyal a kezében. Alexejevics Makar egy örült ember ravaszágával nézett végig a franczián és célba vette őt a pisztolyával.

- A csáklýákhoz!!!... - kiáltott fel a részeg öreg és a pisztoly ravasza után tapogatózott. A kiáltásra a franczia tiszt megfordult és ugyanakkor Pierre rávetette magát az ittas emberre. Mialatt Pierre megkapta és magasra emelte a pisztolyt, Alexejevics Makar végre ráakadt a ravaszra, s hirtelen egy siketítő, s valamennyiüket sűrű lőporfüstbe burkoló lövés dördült el. A franczia elsápadt és visszaugrott az ajtóhoz.

Pierre megfeledkezvén arról a szándékáról, hogy nem árúlja el francia nyelvtudását, kikapta Alexejevics Makar kezéből a pisztolyt és félredobva, odaszaladt a tiszthez és francziául így szólt hozzá:

- Nem sebesült meg? - kérdezte.

- Úgy tetszik, nem, - felelt a tiszt, megtapogatván magát; - most az egyszer szerencsésen megszabadultam, - tette hozzá a falról levált vakolatra mutatva. - De ki ez az ember? - kérdezte a tiszt és szigorú pillantást vetett Pierre-re.

- Jaj, igazán mondom, kétségbe vagyok esve azon, a mi történt, - mondotta Pierre szaporán hadarva s teljesen megfeledkezett a szerepéről. - Ez egy szerencsétlen örült, a ki nem tudta, mit cselekszik.

A tiszt odalépett Alexejevics Makarhoz, s megfogta a gallérját.

Alexejevics Makar, felbiggyesztett szájjal himbálózott a falhoz támaszkodva, mintha elszunnyadt volna.

- Te zsvány, ezért még számolunk! - szólott a francia, és levette róla a kezét. - Mi a diadal után irgalmasak vagyunk, de az árulóknak nem bocsátunk meg soha, - tette hozzá komor ünnepélyességgel, az arcán s egy szép, erélyes mozdulattal.

Pierre még egyre azon fáradozott, hogy francia nyelven rábeszélje a tisztet arra, hogy ennek az ittas és eszeveszett embernek ne rójja föl ezt bűnül.

A francia szótlanul hallgatta őt, a nélkül, hogy komor arczkifejezését megváltoztatta volna, de egyszerre mosolyogva fordult oda Pierrehez. Pár pillanatig némán nézett rá. Szép arcán tragikus kifejezés ömlött el, és kezét nyújtotta Pierre-nek.

- Ön megmentette az életemet. Ön francia, - mondotta. Francia emberre nézve ez a következtetés minden kétséget kizárt. Nagy dolgot csak francia ember művelhetett, s az ő, monsieur Ramballe, a 13-ik könnyű lovasezred kapitánya életének a megmentése kétségkívül egyike volt a legnagyobb dolgoknak.

De bármily kétségtelen volt is ez a következtetés, és a tisztnak erre alapított meggyőződése, Pierre mégis szükségesnek tartotta őt belőle kiábrándítani.

- Orosz vagyok, - jelentette ki Pierre szaporán.

- Ti-ti-ti, mondja ezt csak másnak, - szólott a francia, az ujjával az orra előtt hadonászva és mosolygott. - Legott majd elmond nekem szépen mindent, - tódította. - Nagyon örülök, hogy honfitársammal találkozhatom. De hát mondja csak, mit csináljunk ezzel az emberrel? - tette hozzá, mint valami bajtársához fordulva Pierre-hez. A francia tiszt arczkifejezése és hangja azt látszott mondani, hogy Pierre, még ha nem is volt francia, ha már egyszer megkapta ezt a világon legmegtisztelőbb elnevezést, nem utasíthatta vissza. Az utóbbi kérdésre Pierre még egyszer megmagyarázta neki, hogy kicsoda Alexejevics Makar s elmondta, hogy ez az eszelős ember közvetlenül azelőtt, hogy ők beléptek, kapta föl a töltött pisztolyt, melyet nem tudtak elvenni tőle, és kérte, hogy ne büntessék meg ezért a cselekedetért.

A francia kidüllesztette a mellét s egy valósággal czárias mozdulattal tett.

- Ön megmentette az életemet, ön francia. Ön azt akarja, hogy megbocsássak neki? Nos hát, megbocsátok. Vezessétek el ezt az embert, - mondotta a francia tiszt szaporán és erélyesen, karonfogta Pierre-t, a kit az élete megmentéseért francziává léptetett elő, s bement vele a szobába.

Az udvaron ácsorgó katonák a lövést hallván, bementek az előszobába, és megkérdezvén, mi történt, készeknek nyilatkoztak a bűnösöket megfenyíteni, de a tiszt szigorúan eltiltotta őket ettől.

- Ha szükség lesz rátok, majd hivatlak, - mondotta. A katonák kimentek. A tisztiszolga, a ki időközben a konyhában is megfordult, odalépett a tiszthez.

- Kapitány úr, leves és báránysült készül a konyhájukon, - jelentette. - Parancsolja, hogy felszolgáljam?

- Igen, s hozz bort is, - mondotta a kapitány.

XXIX.

Mikor a francia tiszt Pierre-el együtt bement a szobába, Pierre kötelességének tartotta megint biztosítani róla a kapitányt, hogy ő nem francia s távozni készült, de a francia tiszt hallani sem akart erről. Addig a fokig udvarias, szeretetreméltó, kedélyes és őszintén hálás volt az élete megmentéseért, hogy Pierrenek nem volt lelke kosarat adni neki, s így vele együtt leült a teremben, az első szobában, a melybe beléptek. Pierre-nek arra a fogadkozá-sára, hogy ő nem francia, a kapitány, a ki nyilván nem értette, hogy' lehet szabadkozni egy ilyen hizelgő elnevezés elől, vállat vont, és azt mondta neki, hogy ha már mindenáron orosz akar lenni, ám legyen, de ő azért ennek ellenére is úgy érzi, hogy mindörökké a hála érzésével van összefűzve vele az élete megmentéseért.

Ha ebben az emberben csak a legcsekélyebb mértékben meg lett volna a tehetség arra, hogy másoknak az érzelmeit megértse, s csak valamelyest bele tudta volna magát élni Pierre érzésébe, Pierre alkalmasint a faképnél hagyta volna őt; de az a vakság, a melylyel ez az ember minden iránt viseltetett, a mi nem volt ő maga, lefegyverezte Pierre-t.

- Vagy francia vagy valami álruhás orosz herceg, - mondotta a francia, a mint Pierre bár piszkos, de finom fehérneműjén és gyűrűin végignézett. - Én az életemmel vagyok önnek adója és följánlom cserébe a barátságomat. A francia sem a sérelemről, sem a szolgálatokról nem feledkezik meg soha. Följánlom önnek a barátságomat. Ez minden, a mit mondhatok önnek.

A tiszt hangjának a csengésében, arczkifejezésében és taglejtésében annyi előkelőség és jólelkűség volt (persze francia értelemben), hogy Pierre, a ki öntudatlan mosolylyal felelt a francia mosolyára, megszorította a feléje nyújtott kezét.

- Ramballe, a tizenharmadik könnyű lovasezred kapitánya vagyok, a ki a szeptember 7-iki ütközetben a becsületrend lovagkeresztjét kaptam, - mutatta be magát önelégült és vissz tartóztatathatatlán mosolylyal, mely a bajusza alatt összeránczolta az ajkait. - Volna-e most ön is olyan szíves megmondani, kivel van szerencsém olyan kellemesen beszélgetni, a helyett, hogy egy örült ember golyójával a testemben, a sebkötöző helyen volnék?

Pierre azt felelte, hogy a nevét nem árúlhatja el, és elpirulván, már-már valami hamis néven tünődvén, elkezdte felsorolni azokat az okokat, a melyek nem engedik meg, hogy a nevét megmondja, mikor a francia szaporán félbeszakította.

- Hagyja el, kérem, - mondotta. - Teljesen értem az ön okait. Ön tiszt... lehet, hogy törzstiszt. Ön ellenünk harczolt. De ez nem az én dolgom. Én az életemmel vagyok önnek adója. Ez nekem elég; rendelkezésére állok mindenben. Ön nemes ember? - tette hozzá kérdőleg. Pierre

lehorgasztotta a fejét. - Legalább a keresztnévét, egyebet nem is kérdezek. Pierre, úgy mondta? Nagyon helyes. Ez minden, a mire nékem szükségem van.

Mikor behozták a báránypecsenyét, a szamovárt, a pálinkát és a bort, a melyet a francziák egy orosz pinczéből hoztak volt magukkal, Ramballe fölkerítte Pierre-t, hogy vegyen részt ezen az ebéden, ő maga pedig, mint aféle egészséges és éhes ember, legott mohón és gyorsan elkezdett falni, miközben szaporán rágott erős fogaival s minduntalan csettintve a nyelvével, föl-fölkiáltott: csudajó, elsőrangú. Kipirult az arcza és szinte permetezett az izzadtságtól. Pierre is éhes volt és nagy élvezettel vett részt az ebéden. Morel, a tisztiszolga behozott egy hideg vízzel telt fazekat és egy palaczk vörösbort állított bele. Ezenkívül behozott egy palaczk kvaszt, a melyet próbaképpen emelt el a konyhából. Ezt az italt már ösmerték a francziák, s külön nevet is adtak neki. Elnevezték a kvaszt „disznók limonádé”-jának (limonade de cochon), és Morel nagyon dicsérte ezt a limonádét, melyre a konyhában akadt. De miután a kapitánynak bora is volt, a melyre a Moszkván való átvonulás alatt tett szert, átengedte a kvaszt Morel-nak, s derekasán hozzálátott a palaczkjához. Nyakig becsavarta a palaczkot szalvétába és magának is, Pierrenak is töltött. A lecsillapított éhség és a bor még jobban fölélénkítették a kapitányt, a kinek be nem állt a szája egész ebéd alatt.

- Bizony, kedves Pierre uram, én nagy hála vagyok önnek kötelezve azért, hogy engem ettől az őrzöngőtől megmentett. Tudja, amúgy is elég golyóbist hordok már a testemben. Ime az egyiket Vagramnál kaptam (az oldalára mutatott), a másikat Szmolenszknél (megmutatta az arczán lévő sebet), ez a lábam meg, a mely, mint látja sehogy' sem akar rúdnak állani, a hetediki nagy csatában kapta meg a magáét Moszkva alatt. Oh! Valami csodálatos volt ám ez! Ezt látni kellett, valóságos tengere volt a tűznek. Kemény munkát adtak nekünk, büszkék lehetnek rá. És, becsületemre mondom, mindamellett, hogy czudarul meghültem, kész lettem volna előlről kezdeni a dolgot. Csak azokat sajnálom, a kik ezt nem látták.

- Én ott voltam, - szólott Pierre.

- Ugyan, valóban? - folytatta a franczia. - Annál jobb. Önök vitéz ellenség, azt be kell vallani. A pipámra mondom, az a nagy zártsáncz pompásan tartotta magát. És ugyancsak drágán fizettették meg velünk. A mint itt lát, háromszor voltam benne. Háromszor voltunk az ágyuk mellett, és háromszor visszavertek bennünket, akár a kártyakatonákat. Szép volt ám ez, Pierre uram! Az önök gránátosai nagyszerűek voltak, Istenemre mondom. Láttam, a mint szétzüllött soraik hatszor egymás után újra összeálltak, s úgy lépkedtek, akárcsak valami parádén lettek volna. Csodálatos egy nép! A mi nápolyi királyunk, a ki pedig fene mód érti a dolgát ezen a téren, bravó-t kiáltott nekik. - Haha, tehát ön is olyan magunk fajta katona! - mondotta pillanatnyi hallgatás után. - Annál jobb, annál jobb, Pierre uram. Rettenetesen a harczban, szeretetreméltóak a szép hölgyek iránt, ilyenek ám a francziák, Pierre uram. Nemde?

A kapitány oly naivul és kedélyesen vidám, olyan egészséges és olyan elégedett volt, hogy Pierre is szinte helyeslőleg hunyorgatott felé és vidáman nézett rá. Alkalmasint az a kifejezés, hogy „szeretetreméltóak a szép hölgyek iránt” vezették rá a kapitányt Moszkva helyzetére.

- Apropos, mondja csak kérem, igaz az, hogy az asszonyok mind elmentek Moszkvából? Furcsa egy gondolat, ugyan mitől féltek?

- Hát a franczia hölgyek vajjon nem hagyták volna-e el Párist, ha az oroszok bevonultak volna oda? - kérdezte Pierre.

- Hahaha... - A franczia heves és vidám kaczagásra fakadt, miközben Pierre vállát megveregette. - No ez sikerült! - mondotta. - Páris... Hja, az Páris... Páris...

- Páris - a világ fővárosa... - mondotta Pierre, befejezván a franczia gondolatát.

A kapitány ránézett Pierre-re. Meg volt az a szokása, hogy a beszélgetés kellő közepén elhallgatott s mosolygó és szívélyes tekintetével merően nézett arra, a kivel beszélt.

- No, ha ön nem mondta volna, hogy orosz, fogadni mertem volna, hogy párisi. Van önben valami, az a valami... és, - ezután a bók után megint szótlánul nézett rá.

- Voltam is Párisban, éveket töltöttem ott, - mondotta Pierre.

- Oh, az meg is látszik... Páris!... a ki nem ösmeri Párist, vad ember. A párisit már két mérföldről megismerni. Páris - az Talma, Duchenois, Potier, a Sorbonne, a boulevardok... - és látván, hogy a befejezés laposabb az előzményeknél, szaporán hozzátette: - az egész világon csak egy Páris van. Ön járt Párisban és orosz maradt. No, de se baj, én azért önt semmivel se tisztelem kevésbbé.

A bor hatása alatt és a sötét gondolataival teljes magányosságban eltöltött napok után, Pierrenek önkéntelen gyönyörűséget okozott az együttlét ezzel a vidám és kedélyes emberrel.

- De térjünk vissza az önök hölgyeihez; azt mondják, hogy rendkívül szépek. Milyen hóbortos gondolat eltemetni magukat a pusztákon, mikor a francia hadsereg Moszkvában van! Pompás alkalmat szalasztottak el. A parasztjaikat, azokat még értem, de önök, művelt emberek, már jobban ösmerhetek volna bennünket. Mi bevettük Bécsset, Berlint, Madridot, Nápolyt, Rómát, Varsót, - a világ minden fővárosát. Félnék tőlünk az igaz, de szeretnek is bennünket. Nem árt bennünket közelebből is megösmerni. Aztán meg a császár... - kezdte el, de Pierre közbevágott.

- A császár, - ismételte Pierre, s egyszerre szomorú és zavart kifejezést öltött az arcza. - A császár talán...?

- A császár? A megtestesült nagylelkűség, irgalmasság, rend... lángész, - ime ez a császár. Ezt én, Ramballe mondom önnek. Biztosítom róla, hogy én még nyolcz esztendővel ezelőtt ellensége voltam. Az én apám gróf volt és emigráns. De ez az ember lefegyverzett engem. Hatalmába kerített. Nem tudtam a nagyság és dicsőség ama látványának ellentállani, a melyet ő Franciaország elé tárt. Mikor megértettem, hogy mit akar, mikor azt láttam, hogy babérból vet ágyat nekünk, így szóltam magamban: ime, a császár, és megadtam magamat neki. Ez igaz! Bizony mondom kedvesem, ez a múlt és eljövendő századok legnagyobb embere.

- Nos, és ő is Moszkvában van? - kérdezte Pierre habozva és gonosz ábrázattal.

A francia ránézett Pierre gonosz arczára és elnevette magát.

- Nem, holnap tartja a bevonulását, - felelt és folytatta elbeszélését.

Néhány hangnak a kapuból behallatszó kiabálása és Morel betoppanása zavarta meg a beszélgetésüket, a ki azt jött jelenteni a kapitánynak, hogy Württembergi huszárok vannak itt, és ugyanabban az udvarban akarják a lovaikat elhelyezni, a melyben a kapitány lovai állottak. A zavar legfőképpen abból eredt, hogy a huszárok nem értették meg azt, a mit mondtak nekik.

A kapitány maga elé idéztette a legidősebb altisztet és szigorú hangon megkérdezte tőle, melyik ezredből valók, ki a parancsnokuk és milyen alapon merészkednek egy már elfoglalt kvártélyba betolakodni. A német, a ki csak rosszul értett francziául, az első két kérdésre megnevezte az ezredét és a parancsnokát, de az utolsó kérdésre, melyet nem értett meg, nyakatekert francia szavakat kevervén német beszédébe, azt felelte, hogy ő az ezred kvártélymestere s parancsnokától parancsa van, hogy a házakat az egész soron foglalja el. Pierre, a ki tudott németül, lefordította a kapitánynak azt, a mit a német mondott, s viszont a kapitány válaszát elmondotta a Württemberg-huszárnak. A német, miután megértette, a mit

mondtak neki, beadta a derekát, s elvezette az embereit. A kapitány kiment a lépcsőre és hangos szóval adta ki a parancsait.

Mikor visszatért a szobába, Pierre ugyanazon a helyen ült, mint annakelőtte s a kezére hajtotta a fejét. Szenvedést árult el az arcza. És ebben a pillanatban csakugyan szenvedett is. Mikor a kapitány kiment és Pierre egyedül maradt, egyszerre felocsúdott és fölismerte azt a helyzetet, a melybe került. Bármily nehezére esett is Pierrenek, nem az bántotta ebben a pillanatban, hogy Moszkvát elfoglalták s hogy most a szerencsés győzők gazdálkodtak benne és olyan leereszkedéssel bántak el ő vele. A maga gyöngeségének a tudata gyötörte. A fölhajtott pár pohár bor, s az ezzel a kedélyes emberrel folytatott beszélgetés teljesen semmivé tették azt a komor lelkiállapotát, a melyben Pierre ezeket az utolsó napokat átélte, s a melyre szándéka megvalósítása szempontjából föltétlen szüksége volt. A pisztoly, a tör, az újjas készen volt, s Napoleon holnap volt bevonulandó. Pierre most is épp oly hasznosnak és érdemesnek találta, hogy a gonosztevőt megölje: de érezte, hogy már nem fogja megcselekedni. Miért? - ezt nem tudta, de mintegy előre megérezte, hogy nem fogja végrehajtani a szándékát. Küzdött gyöngeségének a tudata ellen, de komolyan érezte, hogy nem bír vele, hogy azelőtti, a bosszúra, a gyilkosságra és az önfeláldozásra vonatkozó sötét gondolatmenete az első emberrel való érintkezéstől szertefoszlik.

A kapitány kissé biczegve és valamit füttyörészve lépett a szobába.

A francia fecsegése, mely azelőtt szórakoztatta őt, most ellenszenvessé lett előtte. A füttyörészése, a járása s az a mozdulata, a melylyel a bajúszát pödörgette, - mindez bántónak tünt fel most előtte.

„Tüstént elmegyek, egy árva szót se váltok többé vele”, - gondolta Pierre. Ezt gondolta, de azért még mindig ott ült a helyén. A gyöngeségnek valami furcsa érzése szögezte oda a helyéhez: föl akart kelni és ki akart menni, de nem tudott.

A kapitány éppen ellenkezőleg, rendkívül vidámnak látszott. Vagy kétszer végigment a szobán. Csillogtak a szemei, könnyedén rángatózott a bajúszja, mintha valami mulatságos ötletén mosolygott volna magában.

- Pompás egy ember ezeknek a Württembergeknak az ezredese! - mondotta egyszerre. - Német ember, de mindamellett pompás fiú. De persze, német.

Oda ült Pierre-el szembe.

- Igaz, ön tehát tud németül?

Pierre szótlánul nézett rá.

- Hogy' van az németül „menedékhely”?

- Menedékhely? - ismételte Pierre. - Menedékhely németül Unterkunft.

- Hogy' mondta? - kérdezte a kapitány bizalmatlanul és szaporán.

- Unterkunft, - ismételte Pierre.

- Onterkoff, - mondotta utána a kapitány és pár pillanatig mosolygó szemekkel nézett Pierre-re. - Milyen bolondok is ezek a németek. Ugy-e, Pierre uram? - fejezte be.

- No, még egy palaczkocskát ebből a moszkvai Bordeaux-ból, nemde? Morel majd melegít nekünk még egy palaczkocskát. Morel! - kiáltott föl a kapitány vidáman.

Morel hozott gyertyát és egy palaczk bort. A kapitány a gyertya világánál rápillantott Pierre-re, és szemlátomást megdöbben zilált ábrázatától. Ramballe az arcán őszinte keserőséggel és részvétellel odament Pierrehez és fölébe hajolt.

- Mit jelentsen ez, szomorúak vagyunk? - mondotta Pierre kezét megérintvén. - Talán én keserítettem el? Nem, de igazán van tán valami panaszja ellenem? - kérdezte tőle ismételten. - Avagy tán az általános helyzet oka a szomorúságának?...

Pierre semmit se felelt, de gyöngéden nézett a francia szemeibe. A részvétnek ez a kifejezése jól esett neki.

- Becsületemre mondom, arról nem is szólva, hogy lekötelezettje vagyok önnek, őszinte barátságot is érzek ön iránt. Tehetnék tán valamit önnek? Parancsoljon velem. Az életemet és a haláloamat. Ezt kezemet a szívemre téve mondom önnek, - mondotta s a mellére csapott.

- Köszönöm, - felelt Pierre. A kapitány épp oly merően nézett Pierre-re, mint akkor, a mikor megtudta, hogy hogy' hívják a menedékhelyet németül, és egyszerre földerült az arcza.

- No hát akkor iszom az ön egészségére! - kiáltott föl vidáman, kitöltvén két pohár bort. Pierre fogta a poharát és kiitta. Ramballe is fölhajtotta a magáét, még egyszer kezet szorított Pierre-el és búskomor helyzetben mélázóan rákönyökölt az asztalra.

- Bizony barátom, ilyenek a sors szeszélyei! - kezdte el. - Vajjon ki mondta volna valaha, hogy én katona és dragonyos kapitány leszek Bonapart, - mint a hogy' őt valamikor hívták, - szolgálatában. És ime, itt vagyok vele Moszkvában. Figyelmeztetnem kell önt, kedvesem, - folytatta egy olyan embernek a szomorú és egyenletes hangján, a ki valami elbeszélésre készül, - hogy a mi nevünk Franciaországban egyike a legrégiebbeknek.

S a kapitány a francziák együgyű nyíltságával elmondta Pierrenak őseinek a történetét, a gyermekkorát, ifjúkorát és serdülő korát, s minden rokoni, vagyoni és családi viszonyait. „Az én szegény anyám” - természetesen nagy szerepet játszott ebben az elbeszélésben.

- De mindez az életnek csak külsősége, a lényeg mégis csak - a szeretet. A szeretet! Úgy-e, hogy az, Pierre uram? - kérdezte fölélnkülve. - No még egy pohárkával.

Pierre megint kiitta, s egy harmadik pohárral is töltött magának.

- Oh asszonyok, asszonyok! - és a kapitány könnybe lábbadt szemekkel nézett Pierre-re, s elkezdett a szerelemről és szerelmi kalandjairól beszélni. Kalandja pedig szép számmal akadt, a mi könnyen érthető volt, ha az ember a tiszt önelégült, szép arcát nézte, s látta azt a lelkes élénkséget, a melylyel a nőkről beszélt. Mindamellet, hogy Ramballe szerelmi históriái egytől-egyig magukon viselték annak a pákosztosságnak a jellegét, a melyben a francziák a szerelemnek kizárólagos ingerét és poézisét látják, a kapitány annak az őszinte meggyőződésével beszélte el azokat, hogy egyedül csak ő érezte át és ösmerte meg a szerelem minden gyönyörűségét, és olyan csábítóan írta le a nőket, hogy Pierre a legfeszültebb kíváncsisággal hallgatta.

Nyilvánvaló volt, hogy l'amour (szerelem), a melyet a francia annyira szeretett, nem volt az az alacsonyrendű és közönséges szerelem, a melyet Pierre valamikor a felesége iránt érzett, sem pedig az a saját maga által felfújtt regényes szerelem, a melylyel Natasa iránt viseltetett (Ramballe egyformán lenézte ennek a szerelemnek mindkét nemét, - az egyik volt a „közönséges szerelem”, a másik pedig a „bárgyú szerelem”; az a l'amour, a melynek a francia hódolt, főképpen a nővel szemben való viszony természetellenességében s azoknak a fajtalanságoknak a csoportosításában csucsosodott ki, a melyekben ennek az érzelemnek legfőbb bája rejtett).

Így egyebek közt elbeszélte a kapitány egy elbűvölő, körülbelül harminczötéves marquisné, s ezzel egyidejűleg az elragadó asszony bájos és ártatlan tizenhét esztendő leánya iránt való szerelmének a megindító históriáját. A nagylelkűségnek az anya s a leánya közt kifejtett küzdelme, mely azzal végződött, hogy az anya magát föláldozván, feleségül kínálta oda a

leányát a kedvesének, még most is, bár nem volt egyéb egy régmúlt emléknél, egészen fölizzgatta a kapitányt. Azután elmondott egy esetet, a melyben a férj a szerető szerepét játszotta, ő pedig (a szerető) a férj szerepét és ezenkívül még több mulatságos esetet eleve-nített föl németországi emlékeiből, hol az azile-t Unterkunft-nak hívják, „a hol a férjek káposztalevest esznek” és a hol „a fiatal leányok nagyon szőkék”.

Végül az utolsó eset, melyet gyors taglejtésekkel és kitüzesedett arczczal elmondott, mely Lengyelországban történt s még friss emlékezetében élt a kapitánynak, abból állott, hogy megmentette egy lengyelnek az életét (egyáltalában a kapitány elbeszéléseiben az életmentés lépten-nyomon előfordult) és ez a lengyel, mikor francia szolgálatba lépett, ő rá bízta elragadó feleségét, a ki „szívében telivér párisi volt”. A kapitány boldog volt, az elragadó lengyel asszonyka meg akart vele szökni, de a kapitány a nagylelkűség egy rohamában visszaadta az asszonyt az urának, miközben így szólt: „Megmentettem az ön életét és most megmentettem a becsületét”. Miután ezeket a szavakat néhányszor megismételte, a kapitány megtörülte a szemeit s összerázkódott, mintha azt a hirtelen gyöngeségét akarta volna magától elhessegetni, mely erre a megható visszaemlékezésre elfogta.

A kapitány elbeszéléseit hallgatván, a mint ez a késő esti órákban s a bor hatása alatt gyakran megesik, Pierre nyomon követte mindazt, a mit a kapitány beszélt, meg is értett mindent, de a mellett tovább fűzte a maga egyéni gondolatait is, a melyek az elméjében fölmerültek. Mikor ezeket a szerelmi elbeszéléseket hallotta, egyszerre egészen váratlanul eszébe jutott a maga Natasa iránt való szerelme, s miközben ennek a szerelemnek a képei elvonultak a képzeletében, gondolatban összehasonlította őket Ramballe elbeszéléseivel. A mint a szerelem és a kötelesség közt való küzdelem leírását hallgatta, Pierre maga előtt látta a szerelme tárgyával a Szuchareva toronynál történt legutolsó találkozásának minden legapróbb részletét. Akkor a találkozás nem tett rá valami nagy hatást; azóta se jutott az eszébe egyetlen egyszer sem. De most úgy tetszett neki, hogy ennek a poétikus találkozásnak igen nagy volt a jelentősége.

„Kirillics Pjotr, jöjjön ide, tüstént megösmertem”, - hallotta újra a szavait, megint maga előtt látta a szemeit, a mosolyát, úti főköttöcskáját, hajának kikukkanó fürtjét... s mindebben valami mélyen megindítót látott.

A kapitány, miután az elragadó lengyel asszonykáról szóló elbeszélését befejezte, azzal a kérdéssel fordult Pierre-hez, vajjon tapasztalta-e valaha a szerelemért való önfeláldozásnak és a törvényes férj iránt való írgységnek hasonló érzését.

Pierre a kérdés által kihívatva, fölemelte a fejét és szükségét érezte annak, hogy kifejezést adjon az őt foglalkoztató gondolatoknak; elkezdte magyarázni, hogy ő valamelyest másként értelmezi a nő iránt való szerelmet. Elmondta, hogy ő egész életén keresztül csak egyetlen nőt szeretett és szeret ma is, és hogy ez a nő soha se lehet az övé.

- Valóban? - kiáltott föl a kapitány.

Azután elmondta Pierre, hogy ezt a nőt ő már kora ifjúsága óta szereti; de álmodni se mert róla, mert a leány nagyon fiatal, ő pedig egy névtelen, törvénytelen gyermek. Később, a mikor nevet kapott és gazdagsághoz jutott, azért nem mert gondolni rá, mert nagyon is szerette, s nagyon magas polczra helyezte őt a világ, és így annál inkább saját maga fölé. Elbeszélésének ehhez a pontjához érve, Pierre azzal a kérdéssel fordult a kapitányhoz: vajjon meg tudja-e ő ezt érteni.

A kapitány olyan taglejtést tett, mely azt látszott kifejezni, hogy még abban az esetben is, ha nem értené, kéri őt, hogy csak folytassa.

- A plátói szerelem olyan, mint a felhő... - mormogta. Talán a megivott bor, avagy az őszinteség vágya, vagy az a gondolat, hogy ez az ember nem ösmer és nem is fog megösmerni

senkit azok közül, a kiknek az ő történetében szerepük van, vagy mindez együttesen megoldotta Pierre nyelvét. És ő nyámogó szájjal s könnybelábbadt szemeivel valahova a messzeségbe bámulva, elmondotta az egész históriát: a házasságát, Natasának az ő legjobb barátja iránt való szerelmét, a hitszegését és ő hozzá való viszonyának minden összefüggéstelen részletét. Ramballe kérdéseire még azt is elmondotta, a mit eleinte titkolt, - társadalmi állását, sőt még a nevét is elárulta neki.

Pierre elbeszéléséből az lepte meg a kapitányt legjobban, hogy Pierre olyan gazdag volt, hogy két palotája is volt Moszkvában s hogy ő bár mindenét elhagyta, még se távozott Moszkvából, hanem a nevét és a rangját eltitkolván, ott maradt a városban.

Késő éjjel volt, mikor ketten együtt kimentek az utcára. Derült és langyos volt az éjszaka. A háztól balra feltűnt a Moszkvában, a Petrovkán támadt első tűzvész vöröses fénye. Jobb felől magasan állott az égen az új hold sarlója és a vele szemben lévő oldalon ott állott az a fényes üstökös, mely Pierre lelkében elválhatatlanul össze volt forrva az ő szerelmével. A kapuban Geraszim, a szakácsnő és két francia ácsorogtak. Hallatszott a kaczagásuk és egymásra nézve érthetetlen nyelven folytatott társalgásuk. A városból odalátszó piros tűzfényt bámulták.

Semmi rettenetes nem volt abban a pirosuló tűzfényben, mely a rengeteg városból, olyan messziről odalátszott.

Pierre-t, a mint a csillagos eget, a holdat, az üstököszt és a tűz fényét nézte, valami örömteljes megindulás fogta el. „Lám, milyen szép ez mind, vajjon mit akarok még?” - gondolta magában. És egyszerre, a mint eszébe jutott a szándéka, megszédült a feje, szinte rosszul lett fogta el, ugyannyira, hogy nekitámaszkodott a kerítésnek, nehogy összeroskadjon.

Pierre a nélkül, hogy új barátjától elbúcsúzott volna, ingadozó léptekkel elment a kapuból s szobájába térve lefeküdt a pamlagra és tüstént elaludt.

XXX.

A Moszkvából menekülő és távozó lakosok, valamint a visszavonuló csapatok különféle utakról és különféle érzelmekkel nézték a Moszkvában szeptember 2-ikán kiütött legelső égés tűzfényét.

Rosztovék karavánja akkor éjjel Moszkvától vagy húsz versztnyire, Mitiscsiben pihent meg. Szeptember elsején olyan későn indultak el, az út úgy el volt torlaszolva szekerekkel és csapatokkal, annyi mindent feledtek otthon, a miért azután embereket küldtek vissza, hogy akkor éjjel Moszkvától mindössze öt versztnyire voltak kénytelenek meghálni. Másnap reggel későn ébredtek, és megint annyi fennakadásuk volt, hogy csak Balsija Mitiscsiig jutottak el. Tíz órára Rosztovék és a velük utazó sebesültek mind elhelyezkedtek volt a nagy község házaiban és udvaraiban. A cselédek, Rosztovék kocsisai és a sebesültek legényei, miután gazdáikat elhelyezték, megvacsoráltak, megetették lovaikat és kiálltak a lépcsőre.

A szomszéd házban feküdt Rajevszkij sebesült segédtszije, a kinek a kezét zúzta össze a golyó s a rettenetes fájdalomtól, mely gyötörte, keservesen nyögött szüntelenül és a nyögés borzalmasan visszhangzott az őszi éjszaka homályában. Az első éjszakát ez a segédtszjt ugyanabban az udvarban töltötte, a melyben Rosztovék szállva voltak. A grófné mondta is, hogy le nem tudta hunyni a szemét ettől a nyögéstől és Mitiscsiben a legnyomorultabb viskóban telepedett meg csak azért, hogy ettől a sebesülttől minél messzebb legyen.

Az egyik cseléd a kapuban álló hintó kasáról, egy másik nem éppen nagy égés tűzfényét pillantotta meg. Az egyik tűzfény már régóta látszott, és valamennyien tudták, hogy ott Malaja Miticsi ég, melyet Mamonov kozákjai gyújtottak föl.

- Ni-ni, emberek, ez megint egy másik égés, - szólott az egyik legény. Valamennyien a tűzfény felé fordították a figyelmüket.

- De hiszen mondták, hogy Mamonov kozákjai felgyújtották Malaja Miticsit. Az volna! Nem, ez nem Miticsi, ez messzebb van. Nézd csak, mintha magában Moszkvában volna. - Az emberek közül ketten lementek a lépcsőről, odasiettek egy kocsizhoz és fölkapaszkodtak a fölhágójára. - Ez inkább balra van! No persze, Miticsi ahol van ni, ez meg éppen az ellenkező oldalon látszik. - Még néhány ember csatlakozott hozzájuk. - Lám, hogy' imbolyog, - szólott az egyik, - ez a tűz, urak, Moszkvában van, vagy a Szuscsevszkáján, vagy a Rogozsszkáján. - Senki se felelt erre az észrevételre. És jó darabig valamennyien csak ennek az új tűznek föl-föllobbanó lángját bámulták.

Az öreg Terentyics Danilo, a gróf komornyikja (mint a hogy' hívták), odajött a csoporthoz és rákiáltott Miskára.

- Hát te mit bámészkodol, te mafla... A gróf hív és nincs ott senki; menj szaporán és szedd össze a ruhát.

- De hiszen csak vízért szaladtam ki, - felelt Miska.

- Hát maga mit gondol, Terentyics Danilo, úgy-e, hogy ez a tűz Moszkvában van? - kérdezte az egyik inas.

Terentyics Danilo nem felelt és jó darabig megint valamennyien hallgattak. A tűzfény mind nagyobb lett és imbolyogva terjedt tovább.

- Irgalmas Isten!... Szél is van, és ez a szárazság... - szólalt meg ismét egy hang.

- Ni, milyen borzasztó. Oh, Istenem! Már a pernye is látszik. Isten irgalmazz a mi bűnös lelkünknek!

- Majd csak eloltják tán.

- Ugyan ki oltaná? - hallatszott Terentyics Danilo hangja, a ki mindeddig hallgatott. Nyugodt és vontatott volt a hangja: - Moszkva biz az, gyerekek, - mondotta, - a mi fehér matyuskánk... - elcsuklott a hangja, s egyszerre öreges sírásra fakadt. És mintha valamennyien csak ezt várták volna, hogy ennek a tűzfénynek egész jelentőségét megértsék. Sőhajok, imádkozó hangok hallatszottak mindenfelé és közben az öreg grófi komornyik szipogása.

XXXI.

A komornyik visszatérve a házba, jelentette a grófnak, hogy Moszkva ég. A gróf magára vette a hálóköntösét és kiment, hogy megnézzé. Vele együtt Szonya, a ki még le se vetkőzött volt és madame Schoss is kimentek. Natasa és a grófné egyedül maradtak a szobában. (Pettya már nem volt együtt a családjával: előre ment az ezredével, mely Trojczá felé iparkodott.)

A grófné sírva fakadt Moszkva égésének a hírére, Natasa, a ki sápadtan és kimeresztett szemekkel ült a szentképek alatt egy lóczán (ugyanazon a helyen, a hol, mikor megérkezett volt, leült), rá se hederített az apja szavaira. Folyton csak a segédtsízt szakadatlan nyögésére figyelt, mely még a harmadik házból is áthallatszott.

- Jaj, de irtóztató! - sóhajtott föl a megrémült Szonya, mikor visszatért az udvarról. - Én azt hiszem, egész Moszkva ég, olyan rettenetes az a fény! Natasa, nézd csak, most innen az ablakból is látszik, - mondotta a hugának, nyilván el akarván őt szórakoztatni valamivel. De Natasa úgy nézett rá, mintha nem tudná, mit akar tőle, s megint rámeresztette a szemét a kályha szögletére. Natasa már reggel óta, azóta, hogy Szonya a grófné legnagyobb csodálkozására és bosszúságára, Isten tudja, miért, szükségesnek tartotta Natasával Andrej herceg megsebesülését és azt, hogy ő is az ő karavánjukban van, közölni, a kábultságnak ebben az állapotában volt. A grófné úgy megharagudott Szonyára, mint ritkán szokott. Szonya sírt és bocsánatot kért, és most, mintegy jóvá akarván tenni a hibáját, szüntelenül a nénje körül forgolódott. - Nézd csak, Natasa, milyen borzalmasan ég, - mondotta Szonya.

- Mi ég? - kérdezte Natasa. - Hja úgy, Moszkva. - És csak azért, nehogy Szonyát megbántsa és hogy szabadulhasson tőle, odahajtotta a fejét az ablakhoz, kinézett rajta, de úgy, hogy nyilvánvalóan semmit se láthatott, és megint csak visszaült előbbi helyére.

- De hiszen nem láttad?

- Dehogy' is nem, igazán mondom láttam, - mondotta olyan hangon, mintha csak könyörgött volna, hogy hagyjon neki békét.

A grófné is, Szonya is teljesen érthetőnek találták, hogy Moszkvának, Moszkva égésének most semmi jelentősége se lehetett Natasa szemeiben.

A gróf megint visszavonult a vendégfal mögé és lefeküdt. A grófné odament Natasához, kifordított kézzel megérintette a fejét, mint a hogy akkor szokta, mikor a leánya beteg volt, majd az ajkaival megérintette a homlokát, hogy megtudja, van-e láza, és végül megcsókolta őt.

- Megfáztál? Szinte vaczog a fogad! Talán lefeküdnél, - mondotta.

- Lefeküdni? Csakugyan, jó lesz, le is fekszem, tüstént lefekszem, - felelt Natasa.

Attól az időtől fogva, a mikor ma reggel elmondták Natasának, hogy Andrej herceg súlyosan megsebesült és együtt utazik velük, csak az első pillanatban kérdezősködött kissé sűrűbben az iránt, hová? hogyan? veszedelmes-e a seb? lehet-e őt látnia? De miután tudtára adták, hogy nem láthatja őt, hogy a sebe súlyos, de az élete nem forog veszedelemben, Natasa nyilván nem adván hitelt annak, a mit neki mondtak, ellenben meggyőződve róla, hogy bármennyit kérdezzen is, mindig csak ugyanazt felelik majd neki, se nem kérdezősködött többet, se nem beszélt többet. Nagy szemeivel, a melyeket a grófné olyan jól ismert és a melyeknek a kifejezésétől annyira félt, Natasa egész úton mozdulatlanul ült a hintó szögletében, s ugyanúgy ült most azon a lóczán, a melyre elhelyezkedett. Azzal, hogy valamin törte a fejét, valamit tervelt, sőt tán valamire már el is szánta magát, - azzal a grófné tisztában volt, de hogy mi volt az a valami, azt nem tudta s éppen ez volt az, a mi gyötörte és szinte megremítette.

- Natasa, vetközz le, kedvesem és feküdj be az én ágyamba. (Egyedül csak a grófnénak volt ágyban megvetve a fekhelye; madam Schoss-nak és a két kisasszonynak zsuppon kellett hálniok a földön.)

- Nem, mama, majd csak oda fekszem a földre, - felelt Natasa bosszúsan, s odalépven az ablakhoz, kinyitotta. A nyitott ablakon most még tisztábban hallatszott be a segédtiszt nyögése. Natasa kidugta a fejét az éjszaka nyirkos levegőjébe és a grófné látta, a mint vékony nyaka a zokogástól megrázkódott és oda-odaütődött az ablakfélfához. Natasa tudta, hogy nem Andrej herceg nyög. Tudta, hogy Andrej ugyanazon a soron, a melyen ők voltak, a pítvar tulsó oldalán egy másik szobában feküdt; de ez a rettenetes és szüntelen nyögés zokogásra indította. A grófné és Szonya odanéztek.

- Feküdj le, galambom, fekédj le, édes szívecském, - mondotta a grófné s könnyedén megérintette a kezével Natasa vállát. - No fekédj hát le szépen.

- Hja, igen... Tüstént, tüstént lefekszem, - mondotta Natasa, szaporán levetkőzött, miközben a szoknya-kötőit eltépte. Ledobván a ruháját és magára kapván a koftocskáját, maga alá szedte a lábait és lekuporodott a földön megvetett ágyra, s a vállán keresztül előre csapván kurta és vékony varkocsát, elkezdte összefonogatni. Hosszú, vékony és fürge ujjai szaporán és ügyesen keresztbe fonták és kötötték össze a varkocsát. Natasa feje a szokott mozdulatokkal fordult hol az egyik, hol a másik oldalra, de lázas, tágra nyitott szemei mozdulatlanul meredtek maguk elé. Mikor éjjeli öltözködésével egészen elkészült, csöndesen leereszkedett az ajtó közelében levő zsúpp-szénára leterített lepedőre.

- Natasa, fekédnél tán a középre, - mondotta Szonya.

- Nem, itt maradok, - felelt Natasa. - Csak fekédjetek le már, - tette hozzá bosszúsan. S belefúrta az arcát a párnájába.

A grófné, madame Schoss és Szonya szaporán levetkőztek és lefeküdtek. Csak egy kis lámpa pislákkolt a szobában.

De odakünn szinte világos volt Malija Mitiscsi égésétől, mely vagy két versztnyre volt oda, s behallatszott a Mamonov kozákjai által rézsút szemben elpusztított csapszékéből és az utcáról a nép éjjeli kurjongatása, valamint a segédtsízt szakadatlan nyögése.

Natasa jó darabig hallgatta a hozzá beszűrődő külső és belső hangokat és meg se moczczant. Hallotta eleinte az anyja imádságát és sóhajtozását, majd az ágya recsegését, madame Schossnak sípoló hangokkal vegyes hortyogását és Szonya csöndes lélekzését. Azután a grófné, szólította Natasát. Natasa nem felelt.

- Úgy tetszik, mama, hogy alszik, - felelt helyette halkán Szonya. A grófné rövid hallgatás után megint megszólalt, de akkor már nem felelt neki senki.

Csakhamar ez után Natasa már csak az anyja egyenletes lélekzését hallotta. Mind a mellett, hogy a takaró alól kibújt meztelen lábacska fázzott a hideg földön, meg se moczczant.

Valahol egy repedésben, mintegy valamennyiük fölött diadalt ülve, megczirpant egy tücsök. Valahol messze megszólalt egy kakas, a közelben felelt a szavaira egy másik. A csapszékben elnémult a kurjongatás, csak a segédtsízt nyögése nem szűnt meg egy pillanatra sem. Natasa fölemelkedett.

- Szonya? Alszol? Mavra? - suttogta. Senki se felelt. Natasa lassan és óvatosan fölkel, keresztet vetett magára, s meztelen keskeny lábainak óvatos és hajlékony lépésével rálépett a sáros, hideg földre. Megcsikordult a padlódeszka. Szaporán szedegetve a lábait, mint a macska odaosont az ajtóhoz és megfogta hideg kilincsét.

Úgy tetszett neki, mintha nehézkes és egyenletes ütésekkel kopogott volna valami a szoba falában: pedig csak a félelemtől, a rémülettől és a szerelemtől dermedten sajgó szívének volt ez a dobogása.

Kinyitotta az ajtót, átlépett a küszöbön s rálépett a pitvar nyirkos és hideg földjére. A hirtelen hidegség valamelyest felüdítette. Meztelen lábával egy alvó embert tapogatott ki a földön, keresztüllépett rajta és kinyitotta annak a szobának az ajtaját, a melyben Andrej herczeg fekédt. A szobában egészen sötét volt. Az ágy mellett, a melyen valami fekédt, egy lócsán hosszú béllal kiégő faggyúgyertya állott a hátsó szögletben.

Natasa már reggel, a mikor Andrej herczeg megsebesüléséről és ottlétéről értesült, elhatározta, hogy okvetetlenül látnia kell őt. Nem tudta, hogy miért kell annak meglenni, de azt

tudta, hogy ez a találkozás kínos lesz, és annál inkább meg volt győződve, hogy föltétlenül szükség van rá.

Egész napon át csak annak a reményében élt, hogy éjjel majd megláthatja őt. De most, mikor közeledett az a pillanat, borzalom fogta el annak a gondolatára, a mit látni fog. Vajjon mennyire volt elcsonkítva? Mi maradt meg belőle? Vajjon ő is úgy nyög-e, mint az a segéd-tiszt? Igen, alkalmasint olyan ő is mindenben. A képzeletében ő is valóságos megtestesülése volt ennek az állandó nyögésnek. Mikor ott a szögletben azt a homályos tömeget megpillantotta, s a betegnek a takaró alatt fölemelt térdeit a vállainak vélte, valami irtózatot testet képzelt maga elé, és meghökkent rémületében. De valami ellenállhatatlan erő vonzotta előre. Óvatosan egyet-kettőt lépett és egyszerre egy zsúfolt szoba közepén találta magát. Ugyanabban a szobában a szentképek alatt egy másik ember is feküdt a lóczán (ez Timochin volt), a földön pedig még más két ember (az orvos és a komornyik) hevert.

A komornyik föltápáskodott és suttogott valamit. Timochin, a kinek a sebesült lábában nagy fájdalmai voltak, nem aludt és nagy szemeket meresztett a fehér ingben, koftocskában és hálófőkötőben megjelent furcsa leányalakra. A komornyiknak azok az álmos és megrémült szavai: „mit akar, mit keres itt?” arra indították Natasát, hogy még gyorsabban odalépjen ahhoz a valamihez, a mi ott a szögletben feküdt. Bármily kevésbé volt is emberi formája annak a rettenetes testnek, mégis meg kellett őt látnia. Elment a komornyik mellett, a gyertya leégett bele lepottyant, és Natasa tisztán maga előtt látta a terítőn szétterpesztett kezekkel ott fekvő Andrej herceget, olyannak, a minőnek mindig látta.

Teljesen olyan volt, mint azelőtt is, mindig; de arcának kihevült színe, ünnepélyesen ő rá meresztett csillogó szemei, különösen finom és gyermekes nyaka, mely az ing hátrahajlott gallérjából kiállt, valami különös ártatlan és gyermekes külsőt kölcsönöztek neki, a melyet Natasa azelőtt soha se látott benne. Natasa odament hozzá s gyors, hajlékony és fiatalos mozdulattal letérdelt előtte.

Andrej herceg elmosolyodott és kezét nyújtott neki.

XXXII.

Hét nap múlt el azóta, hogy Andrej herceg a borodinoi csatatér sebkötöző-helyén magához tért. Ez alatt az egész idő alatt csaknem állandó önkívületben volt. Lázás állapota és beleinek a gyulladása, melyek erősen megsérültek, a sebesültekkel együtt utazó orvos véleménye szerint föltétlenül halálos volt. De a hetedik napon a beteg jó étvágygyal evett teát s egy falat kenyeret, az orvos pedig úgy találta, hogy a láza határozottan csökken. Reggelre Andrej herceg magához tért. Moszkvából való távozásuk után az első éjjel elég langyos volt az idő, s Andrej herceget künn hagyták éjszakára a kocsijában; de Mitiscsiben a sebesült maga kívánta, hogy kivigyék és teát adjanak neki. Az a fájdalom, melyet a házba való beszállítás okozott neki, hangos nyögésre indította Andrej herceget, a ki megint elvesztette az eszméletét. Mikor lefektették a tábori ágyra, sokáig behúnyt szemmel és mozdulatlanul feküdt. Később kinyitotta a szemeit és halkan suttogta: „Mi lesz azzal a teával?” Ez, az élet apró részletei iránt való fogékonyság meglepte az orvost. Megtapogatta az üterét s csodálkozva és elégedetlenül látta, hogy javult az érverése. Ez azért keltett benne elégedetlenséget, mert tapasztalásból meg volt győződve róla, hogy Andrej herceg nem maradhat életben, s ha nem hal meg most, tán valamivel később, de nagy szenvedések árán fog elpusztulni. Andrej herceggel együtt szállították el Moszkvából az ezredebeli pirosorrú Timochin őrnagyot, a ki

ugyancsak a borodinoi ütközetben a lábán sebesült meg. Velük tartott még az orvos, a herczeg komornyikja és kocsisa és két tisztizsolga is.

Andrej herczeg megkapta a teát. Mohón szürcsölte a teát, miközben lázas szemekkel bámult maga elé az ajtóra, mintha iparkodott volna valamit megérteni, s valamire visszaemlékezni.

- Nem kell több. Itt van Timochin? - kérdezte. Timochin odacsúszott hozzá a lóczán.

- Itt vagyok, kegyelmes uram.

- Hogy' van a sebe?

- Az enyém? Jól. Maga van itt? - Andrej herczeg megint eltűnődött, mintha eszébe jutott volna valami.

- Nem lehet könyvet kapni? - kérdezte.

- Miféle könyvet?

- Az Evangéliumot! Nekem nincsen. - Az orvos megígérte, hogy majd kerít egyet, és elkezdte kérdegetni a beteget, mit érez. Andrej herczeg kelletlenül, de értelmesen felelt az orvos minden kérdésére, azután azt mondta, hogy még egy párnát kell tenni alá, mert kényelmetlenül fekszik és nagy fájdalmai vannak. Az orvos és a komornyik fölemelték azt a köpenyt, a melylyel le volt takarva, és a rothadó testnek attól a nehéz szagától, mely a sebből szerteáradt, összeránczolván a szemöldöküket, elkezdtek vizsgálni azt a rettenetes helyet. Az orvosnak nagyon nem tetszett valami, valamit igazított rajta, megfordította a sebesültet úgy, hogy megint elkezdett jajgatni, és a fordítás ideje alatt érzett fájdalomtól megint elvesztette az eszméletét, s elkezdett félrebeszélni. Mindig csak arról beszélt, hogy szerezzék meg neki mielőbb azt a könyvet és tegyék oda mellé.

- Ugyan mibe kerül ez maguknak! - mondotta, - Nekem nincs, - szerezzék meg hát és tegyék ide, csak egy perczre legalább, - mondotta siránkozó hangon.

Az orvos kiment a pitvarba, hogy megmossa a kezeit.

- No már az igaz, hogy lelketlenek vagytok, - mondotta az orvos a komornyiknak, a ki vizet öntött a kezeire. - Csak egy pillanatra ne nézzon utána az ember. Ez olyan fájdalom ám, hogy szinte csodálkozom rajta, hogy kiállja.

- De hiszen mi, azt hiszem, alátámasztottuk, a Jézus Krisztus szent nevéért, - felelt a komornyik.

Andrej herczeg most először ébredt tudatára annak hol van és mi történt vele s most jutott az eszébe először, hogy megsebesült és mint abban a pillanatban, a mikor a hintó Mitiscsiben megállott, bekívánczolt a házba. A fájdalomtól megint összezavarodván, csak a szobában tért ismét magához, mikor a teát itta és ott újra fölidézvén az emlékezetében mindazt, a mi vele történt, az eddiginél sokkal élénkebben maga elé képzelte ott a sebkötöző-helyen azt a pillanatot, a mikor egy ember szenvedéseinek a láttára, a kit nem szeretett, ezek az új és boldogságot ígérő gondolatai támadtak. És ezek a gondolatok, bár homályosan és határozatlanul, de megint a hatalmukba kerítették a lelkét. Eszébe jutott, hogy most valami új boldogság környékezi. És hogy ez a boldogság valami közösségben áll az Evangéliummal. Ez volt az oka, a miért az Evangéliumot kérte. De az a kényelmetlen helyzet, a melyet a sebének adtak és az az új átfordítás megint összezavarták a gondolatait és harmadszor már csak az éjszaka teljes csendjében tért ismét magához. Mindenki aludt körülötte. Egy tücsök czirpogott a szomszédban, az utcán kurjogatott és dalolt valaki, csótánok neszezték az asztalon, a szentképeken és a falakon, egy köpczös légy döngött a fejpárnája mellett és a faggyúgyertya körül, mely hosszú béllal lobogva állt ott mellette.

A lelke nem volt rendes állapotban. Az egészséges ember rendszerint számtalan dologra gondol, számtalan dolgot érez, és tömérdek mindenfélére emlékezik egy időben, de van hozzá hatalma és ereje, hogy a gondolatoknak vagy a jelenségeknek egy bizonyos sorozatát kiválasztva, minden figyelmét erre összpontosítsa. Az egészséges ember a legmélyebb gondolkodás közepett képes felocsudni, hogy egy udvarias szót vessen oda valakinek, a ki hozzá belép, s utána megint visszatér a gondolataihoz. De Andrej herczeg lelke ebben a tekintetben nem volt rendes állapotban. Lelkének az erői tevékenyebbek és világosabbak voltak, mint valaha, de az akaratán kívül működtek. Egy és ugyanabban az időben a legkülönbözőbb gondolatok és képzetek uralkodtak rajta. Olykor egyszerre elkezdett az elméje dolgozni, még pedig olyan erővel, tisztasággal és mélységgel, a minővel egészséges állapotában soha nem volt ereje működni; de egyszerre, a munkája kellő közepén megszakadt a fonál, átengedte a helyét valami váratlan képzetnek, a melytől nem volt többé ereje az előbbihez visszatérni.

- „Igen, egy új boldogság tárult föl előttem, melyet semmi emberi hatalom nem vehet el tőlem”, - gondolta magában, a mint a félhomályos, csöndes szobában feküdt, és lázasan tágranyitott szemeivel merően bámult maga elé. „Egy új boldogság, mely kívül áll az anyagi erőkön, az emberre való anyagi hatásokon, s mely egyedül a lélek, a szerelem boldogsága! Megérteni ezt minden ember képes, de megösmerni és megadni - egyedül csak az Isten. De hogy írta elő az Isten ezt a törvényt?...” És egyszerre megszakadt ezeknek a gondolatoknak a fonala, és Andrej herczeg hallani kezdett (vajjon lázálmában vagy a valóságban hallja-e, azt maga se tudta), hallani kezdett valami halkan zümmögő hangot, mely ütemben ismételte: „I pity-pity-pity”, azután „i ti-ti”, és megint „i pity-pity-pity”, és megint „i ti-ti”. Ezzel együtt, ennek a zümmögő zenének a hangjai mellett, Andrej herczeg úgy érezte, hogy közvetlenül az arcának a közepe fölött, valami tükből és vasszilánkokból álló légies épület kezdett emelkedni. Érezte (bár ez nagyon nehezebbre esett), hogy gondosan meg kellett őriznie az egyensúlyt, hogy ez az emelkedő épület össze ne roskadjon; de azért mégis összeomlott és lassan megint fölemelkedett annak az egyenletesen zümmögő zenének a hangjai mellett. „Húzódik! Húzódik! kinyújtózik és folyton húzódik”, - mondotta magában Andrej herczeg. Miközben a zümmögésre figyelt és ennek a tükből való épületnek a nyújtózó emelkedését érezte, Andrej herczeg helylyel-közzel a gyertya kerek, piros lángját is látta, s a csótánok nesztét s a párnája és az arcza körül döngő légy zúgását is hallotta. És valahányszor a légy hozzáért az arczához, valami égető érzést keltett benne; de egyúttal megint bámulatba ejtette az, hogy a légy, bár minduntalan belecsapódott az arcza fölött emelkedő épületbe, ezt még se döntötte össze. De ezenkívül még valami furcsaságot látott. Valami fehérség volt ez az ajtóban, egy sphinxnek a szobra, mely szintén oly nyomasztóan nehezedett rá.

- „De lehet, hogy ez csak az én ingem ott az asztalon”, - gondolta Andrej herczeg, - „és ezek a lábaim, ez meg az ajtó, de miért nyúlik hát, miért mozog úgy minden, és ez a pity-pity-pity és ti-ti-ti - és pity-pity-pity...” - „Elég, hadd el már kérlek, elég”, - kérlelt valakit Andrej herczeg nyomtatékosan. És egyszerre megint szokatlanul tisztán és nagy erővel támadt föl benne egy-egy gondolat és érzés.

„Igen, a szeretet (gondolta megint teljes tisztasággal), de nem az a szeretet, mely valamiért, valakiért vagy valami okból szeret, hanem az a szeretet, a melyet akkor éreztem először, a mikor haldokolva ott láttam az ellenségemet és mégis megszerettem. Én a szeretetnek azt az érzését éreztem, mely maga a lélek lényege, s a melynek nincs szüksége tárgyra. Most is ezt a boldogító érzést érzem. - Szeretni embertársainkat, szeretni ellenségeinket. Szeretni mindent, - szeretni az Istent minden megnyilatkozásában. Egy nekünk kedves embert emberi szeretettel is szerethetünk; de csak az ellenséget lehet isteni szeretettel szeretni. S azért volt olyan nagy az én örömöm, mikor úgy éreztem, hogy szeretem azt az embert. Mi lett belőle? Vajjon él-e még?... Ha emberi szeretettel szeretünk, a szeretetből könnyen átcsaphatunk a

gyűlöletbe; de az isteni szeretet nem változhatik. Semmi, még a halál sem ronthatja meg. Ez a lélek lényege. Pedig hány embert gyűlöltem én életemben. És az összes emberek közül senkit sem szerettem és senkit se gyűlöltem annyira, mint őt”. És élénken maga elé képzelte Natasát, de nem úgy, mint annak előtte, egyedül a bájaival, a melyek neki magának is örömet szereztek, de most először képzelte maga elé a lelkét. És egyszeriben megértette az érzéseit, a szenvedéseit, a szégyenét és a megbánását. Most értette meg először az ő elutasításának és vele való szakításának egész kegyetlenségét. Csak ha még egyetlen egyszer láthatnám őt. A szemeibe elmerülve csak egyetlen egyszer mondhatnám...

És piti-piti-piti és ti-ti, és piti-piti - bum, - odavágódott a légy... S egyszerre átterelődött a figyelme a valóság és a lázálom egy másik világába, a melyben valami különös történt. Ebben a világban is még egyre emelkedett az az épület a nélkül, hogy összeomlott volna, éppen úgy nyújtózott valami, épp olyan piros tűzkörben égett a gyertya, s éppen úgy ott állott az a sphinxnek nézett ing az ajtóban; de mindezeken kívül valami nyikorgott, friss szellő áradt be s egy új álló sphinx jelent meg az ajtó előtt. És ennek a sphinxnek a fejében ott voltak ugyanannak a Natasának csillogó szemei és sápadt arcza, a kire csak az imént gondolt.

„Oh, milyen nyomasztó ez a szakadatlan lázálom!” - gondolta Andrej herczeg, s iparkodott ezt az arcot kiűzni a képzeletéből. De ez az arcz a valóság erejével állt ott előtte és közeledett felé. Andrej herczeg vissza akart térni a tiszta gondolkozás azelőtti világába, de képtelen volt rá, s a lázálom megint csak hatalmába kerítette őt. Az a halk, zümmögő hang még egyre folytatta egyenletes rebegését, valami olyan nyomasztó súlylyal nehezedett rá, kinyújtózott és egy furcsa arcz jelent meg előtte. Andrej herczeg minden erejét összeszedte, hogy magához térjen; megmozdult és egyszerre megcsendült a füle, elhomályosodott a szeme, s mint a víz alá bukó ember, elvesztette az eszméletét. Mikor magához tért, Natasa, ugyanaz az eleven Natasa, a kit a világon minden ember között egyedül akart azzal az új, tiszta, isteni szeretettel szeretni, mely csak most tárult föl előtte, térdelve ott állott előtte. Megértette, hogy ez az igazi, az élő Natasa, és nem is csodálkozott rajta, hanem titokban örült neki. Natasa térden állva, ijedten, de megdermedve (képtelen volt megmozdulni) nézett rá, s próbált erőt venni a zokogásán. Sápadt volt az arcza és mozdulatlan. Csak az alsó részén remegett valamelyest.

Andrej herczeg megkönnyebbülten fölsóhajtott, elmosolyodott és felé nyújtotta a kezét.

- Ön az? - kérdezte. - Milyen boldog vagyok!

Natasa térden csúszva egy gyors, de óvatos mozdulattal ott termett mellette, és óvatosan megfogván a kezét, az arczával odahajolt fölé, s elkezdte csókolni, miközben alig érintette hozzá az ajkát.

- Bocsásson meg! - mondotta suttogva, s fölemelvén a fejét, belenézett az arczába. - Bocsásson meg nekem!

- Szeretem, - mondotta Andrej herczeg.

- Bocsásson meg...

- Mit bocsássak meg? - kérdezte Andrej herczeg.

- Bocsássa meg, a mit elkö... vettem, - szólott Natasa alig hallható, elcsukló hangon, s alig érintve hozzá az ajkait, mind gyorsabban kezdte a kezét csókolgatni.

- Én jobban, tisztábban szeretlek most, mint annakelőtte, - mondotta Andrej herczeg, s a kezével fölemelte az arczát úgy, hogy belenézessen a szemébe.

Ezek a boldog, könnyben úszó szemek bártortalan részvétellel és ujjongó szerelemmel csüggték rajta. Natasa sovány és sápadt arcza, az ő duzzadt ajkaival több mint csunya, valósággal

rettenetes volt. De Andrej herczeg nem látta ezt az arcot, csak azokat a tündöklő szemeket, melyek olyan gyönyörűek voltak. Beszéd hallatszott mögöttük.

Pjotr, a komornyik, a ki ekkorra teljesen felocsúdott az álmából, felköltötte az orvost. Timochin, a ki a fájdalmaitól egész idő alatt nem aludt, már régóta látott mindent, a mi körülötte történt, és a lepedőjével gondosan eltakarván öltözetlen testét, szótlánul kuporgott a lóczán.

- Hát ez mi? - szólt az orvos, föltápáskodván a fekhelyéről. - Legyen szíves távozni, kisasszony.

Ugyanekkor kopogott az ajtón a szobaleány, a kit a grófné küldött, mert nem találta a helyén a leányát.

Natasa úgy ment ki a szobából, mint az alvajáró, a kit felzavartak az álmából, és visszatérván a szobájába, zokogva borult az ágyára.

*

Ettől a naptól kezdve Natasa Rosztovék utazásának egész további folyamán a pihenők és a meghálások ideje alatt egy pillanatra sem távozott a sebesült Bolkonszkij mellől, s az orvos kénytelen volt beösmerni, hogy egy hajadontól sem ilyen erős lelket, sem a sebesültek ápolásában való ilyen jártasságot nem várt.

Bármilyen rettenetesnek tűnt is föl a grófné előtt az a gondolat, hogy Andrej herczeg (az orvosok véleménye szerint minden valószínűség szerint) még útközben a leánya karjai közt meghalhat, még sem ellenkezhetett Natasával. Ámbátor a sebesült Andrej herczeg és Natasa közt most létrejött újabb közeledés révén föl is merült az a gondolat, hogy a beteg fölgöngyulása esetén köztük a vőlegény és a menyasszony viszonya is meg fog újulni, senki, és legkevésbé Natasa és Andrej herczeg nem beszélt erről; az élet és a halál eldöntetlen és nemcsak Bolkonszkij herczeg, hanem egész Oroszország fölött függő kérdése, a háttérbe szorított minden más gondolatot.

XXXIII.

Pierre szeptember 3-án későn ébredt. Fájt a feje, a ruha, a melyben aludt, terhére volt, és valami, előttevaló este elkövetett szégyenteljes dolognak a homályos tudata ült a lelkén; ez a szégyenletes dolog pedig nem volt egyéb, mint a Ramballe kapitánynyal folytatott tegnapi beszélgetés.

Az óra tizenegyet mutatott, de odakünn különösen borongósnak látszott az idő. Pierre fölkel, megdörzsölte a szemeit és megpillantván azt a faragott agyú pisztolyt, a melyet Geraszim megint odatett az íróasztalra, eszébe jutott, hogy voltaképpen hol van, és hogy mi vár rá éppen ezen a mai napon.

- De vajjon nem késtem-e már el? - gondolta Pierre. - Nem, ő tizenkettő előtt aligha tartja meg a bevonulását. Pierre nem engedte meg magának azt, hogy eltűnődjék azon, mi vár rá, hanem sietett minél előbb cselekedni.

Összeigazítván a ruháját, fogta a pisztolyt és máris menni készült. De ekkor jutott eszébe először az a gondolat, hogy vigye magával észrevétlenül ezt a fegyvert az utcán. Még bő kaftánja alatt is bajos volt elrejteni a jókora pisztolyt. Sem az övébe, sem a hóna alatt nem rejthette el úgy, hogy föl ne tűnjék. Ezen kívül a pisztoly nem is volt megtöltve, és Pierre

teljességgel nem értett a megtöltéséhez. „Megteszi a tör is”, - mondotta magában Pierre, bár, miközben szándékának a megvalósításán tanakodott, nem egyszer eldöntötte magában, hogy az 1809. évi diáknak az volt a legfőbb hibája, hogy törrel akarta meggyilkolni Napoleont. De mintha Pierre-nek legfőbb célja nem az volna, hogy a kieszelt tervet megvalósítsa, hanem csak az, hogy magának bebizonyítsa, hogy nem mond le a szándéka megvalósításáról és mindent elkövet ennek a megvalósításnak az érdekében, szaporán fogta a zöld tokban lévő tompa és kicsorbult tört, melyet a Szuchareva-toronynál a pisztolylyal együtt vásárolt, és a mellénye alá rejtette.

A kaftánját körülövezve s a sipkáját a fejébe nyomva, Pierre azon iparkodván, hogy ne csapjon zajt, és a kapitánynyal ne találkozzék, végigment a folyosón és kilépett az utcára.

Az a tűzvész, a melyet előtte való este oly egykedvűen nézett, az éj folyamán lényegesen megnagyobbodott. Moszkva immár több ponton égett. Egyidejűleg égtek a Karetny rjad, a Zamoszkvorecsje, a Gosztinnij Dvor, a Povarszkaja, a Moszkva folyón lévő bárkák és a dorogomilovszki hídnál levő fa-piacz.

Pierre útja egy közön vezetett keresztül a Povarszkájára és onnan az Arbatra, a Javlennij Nikolaj templomhoz, a mely körül képzeletében már rég megállapította azt a helyet, a melyen a szándékát meg kell valósítania. A kapuk és a redőnyök a legtöbb házban zárva voltak. Az utcák és a közök el voltak hagyatva s pernye és füstszag terjengett a levegőben. Elvértve találkozott csak bátortalan és nyugtalan arcú oroszokkal, és nem városi, hanem tábori megjelenésű francziákkal, a kik az utcák közepén ödögtek ide s tova. Ezek is, meg amazok is csodálkozva nézték Pierre-t. Hatalmas termetén és testességén, s arcának és egész alakjának furcsa, komoran elmerült és szenvedő kifejezésén kívül, az oroszok még azért is rajta feledték a szemüket Pierre-en, mert nem tudták eldönteni, vajjon milyen osztályhoz tartozik ez az ember. A francziák pedig azért kísérték csodálkozó pillantásokkal, mert Pierre a többi oroszszal ellentétben, a kik szepegve és kíváncsian nézték a francziákat, reájuk se hederített. Az egyik ház kapujában három franczia, a kik nagyban magyaráztak valamit néhány oroszoknak, megállította Pierre-t, és megkérdezte tőle, tud-e francziául.

Pierre tagadólag rázta a fejét és tovább ment. Egy másik közben rákiáltott egy zöld faköpenyeg alatt álló őr és Pierre csak a silbak ismételt felszólítására és felé fordított fegyverének fenyegető zajára értette meg, hogy át kell mennie az utca túlsó oldalára. Semmit se hallott és semmit se látott maga körül. Mint valami rettenetes és tőle idegen dolgot, rémülettel és sietséggel eltelve, hordozta magában sötét tervét, a mult éjszaka tapasztalatai után attól tartván, hogy valamiképpen el találja veszíteni. De nem úgy volt megírva a sors könyvében, hogy Pierre sértetlenül őrizze meg a hangulatát addig a helyig, a mely felé iparkodott. De ezenkívül, még ha semmi sem tartóztatta volna is föl az útjában, Pierre már csak azért se valósíthatta meg a szándékát, mert Napoleon immár több, mint négy órával ezelőtt a dorogomilovszki elővárosból az Arbaton keresztül bevonult a Kreml-be, és most a lehető legkomorabb hangulatban ült a kreml palota czári dolgozószobájában s kimerítő és részletes utasításokat adott a tűz mielőbb leendő eloltása, a fosztogatás megakadályozása és a lakosok megnyugtatása érdekében foganatosítandó rendszabályokra. De Pierre ezt nem tudta, ő teljesen elmerülve a küszöbön álló eseményekbe, gyötörte magát, mint azok az emberek szokták, a kik makacsul vállalkoznak valami nem a nehézségei, hanem annak a révén lehetetlen dologra, mert az homlokegyenest ellenkezik a természetükkel; gyötörte magát az attól való rémülettel, hogy éppen a döntő pillanatban meg találja lepni a gyöngeség, és ennek következtében elveszti az önmaga iránt való tiszteletet.

Bár semmit se látott és semmit se hallott maga körül, ösztönszerűleg eltalálta az útját és nem tévesztette el azokat a közöket, melyek őt a Povarszkájára kivezették.

Minél inkább közeledett Pierre a Povarszkájához, annál sűrűbb és sűrűbb lett a füst, sőt már a tűz melege is kezdett érezhetővé válni. Olykor tüzes nyelvek kígyóztak fel a háztetők mögül. Mind több ember verődött össze az utcákon, s ezeken az embereken mind nagyobb aggodalom vett erőt. De Pierre, bár érezte, hogy valami rendkívüli történik körülötte, még sem adott számot magának arról, hogy most a tűz felé közeledik. Pierre, a mint egy, az egyik oldaláról a Povarszkájához, a másikkal Gruzinszkij herczeg kertjéhez símuló beépítetlen térségen átvezető ösvényen ballagott, egyszerre kétségbeesett női siránkozást hallott maga mellett. Mintha álmából ébredt volna föl, megállt és fölemelte a fejét.

Az ösvény mentén a leperzselt, poros fűvön rakásszámra hevert a házi holmi: dunnák, szamovárok, szentképek és ládák. A ládák mellett egy már nem fiatal, sovány asszony kuporgott, felső fogai kiállók, fekete ködmön és főkötő rajta. Ez az asszony jobbra-balra fordúlva és érthetetlen szokat mormogva torkaszakadtából sírt. Két, tíz-tizenkét esztendő, kurta és piszkos ruháskába és ködmönkébe öltözött leánykája, sápadt és megrémült arcán az elképedés kifejezésével bámult az anyjára. A legkisebbik, egy hétéves fiúcska, csujkában és rettentő nagy sipkával a fején öreg dadája karján pityergett. Az egyik ládán egy mezítlábas és mocskos leányzó ült és kese farkocsát kibontva, dörzsölgette és szagolgatta megperzselt haját. A férj, egy zömök és szélesvállú ember, kerekformájú pofaszakállal, símára fésült s egyenesen felrakott sipkája alól kikandikáló fürtöcskével, valami egyenruhába öltözve, az egymásra rakott ládák közt babrált és valami ruhafélét ránczigált ki alóluk.

Az asszony, mikor Pierret megpillantotta, szinte odaroskadt a lábaihoz.

- Lelkem, batyuskáim, igazhitű keresztények, mentsétek meg, segítsetek rajta!... segítsen hát valaki, - nyögte ki zokogva. - A kis leányom!... Az én édes leánykám!... A legkisebb leánykámot otthagyták!... Bennégett! Oooh! Hát azért gügyösgette... Ooooh!

- Hadd el már, Nikolajevna Marja, - fordult oda a férj halk hangon a feleségéhez, nyilván csak azért, hogy magát az idegen ember előtt igazolja. - Alkalmasint magával vitte a hugom, különben hol lehetne! - tette hozzá.

- Oh, te istentelen fatuskó! - ordított fel az asszony dühösen és abbahagyta a sírást. - Neked nincs szíved, a saját gyermekedet se sajnárod. Más még a tűzből is kihozta volna. De ez itt egy fatuskó és nem ember, még kevésbé apa. Ön nemes ember, uram, - fordult oda hadarva és szipogva Pierre-hez. - Tűz támadt a mi sorunkban, s átcsapott mihozzánk is. A cseléd elkiáltotta magát: tűz van! Felugráltunk, szedelőzködtünk. A hogy' voltunk, úgy menekültünk... Ez itt minden, a mit összekaptunk... A háziáldás, az én hajadon ágyam, ott veszett minden. Fogtuk a gyermeket, Katocska nincsen. Oooh! Oh, Istenem!... - s megint sírva fakadt. - Édes kicsi gyermekem, bennégett! Bennégett!

- De hát hol maradt, hol? - kérdezte Pierre. Megélénkülő arcának a kifejezéséről leolvasta, hogy ez az ember még tán segíthetne rajta.

- Batyuska! Jó uram! - ordított föl és átkarolta a lábait. - Én édes jóltevőm, nyugtassa meg a szívemet... Annuska, te, utálatos, menj és vezesd oda, - kiáltott rá a szolgálójára, bosszúsan eltátva a száját, a mi által még jobban kimutatta hosszú fogai sövényét.

- Vezess, vezess, én... én... megpróbálom, - mondotta Pierre szaporán pihegve.

A mocskos szolgáló előkerült a ládák mögül, feltűzte a farkocsát, s egyet sóhajtván, lúdtalpos, mezítelen lábaival megindult az ösvényen. Pierre mintha új életre ébredt volna valami nyomasztó ájulásból. Magasra emelte a fejét, szemeiben fölcillant az élet fénye s gyors léptekkel sietett a leány után, utólérte őt és kikanyarodott a Povarszkájára. Fekete füstfelleg borította az egész utcát. Itt-ott lángnyelvek csapkodtak föl ebből a felhőből. A nép nagy tömegekben szorongott a tűz körül. Az utca közepén egy francia tábornok állott és valamit

beszért a környezetének. Pierre a szolgáló vezetése alatt odaért, a hol a tábornok állott; de a francia katonák megállították.

- Itt nem lehet keresztülmenni! - kiáltott rá egy hang.

- Erre, gyagyenka, - kiáltott rá a leány: - majd átvágunk ezen a közön a Nikulinyn.

Pierre visszafordult s olykor szinte futva sietett utána, hogy utólrje. A leány keresztülfutott az utcán, azután balra befordult egy közbe, s a harmadik házban betért a kapún.

- Mindjárt ott leszünk, - szólott a leány s keresztülfutván az udvaron, kinyitotta egy léczkerítés ajtaját és megállván, rámutatott egy fából készült, kis szárnyépületre, mely már nagy lánggal égett. Egyik oldala bedőlt, a másik meg égett, s a tető alól és az ablaknyílásokon át hevesen csapkodtak föl a lángok.

Mikor Pierre belépett a kis ajtón, rettentő forróság csapta meg, úgy, hogy önkéntelenül is visszahökkent.

- Melyik az, melyik hát a ti házatok? - kérdezte.

- Oooh! - jajdult föl a leány s rámutatott a kis szárnyépületre. - Ez itt ni, ez volt a mi kis hajlékunk. Bennégtél, te drága kincsünk, Kátocskánk... gyönyörűségünk te, oooh! - jajdult föl Annuska, mikor a tüzet meglátta, és szükségét érezte, hogy szabad folyást engedjen az érzelmeinek.

Pierre bekukkant a házba, de olyan rettenetes volt a forróság, hogy a kis ház körül önkéntelenül is egy ívet csinált és egyszerre a nagy ház mellett találta magát, a melynek még csak az egyik oldalán égett a tető, s a mely körül egész sereg francia nyüzsgött. Pierre eleinte nem értette, mit csináltak ott ezek a francziák, a kik valamit vonszoltak maguk után; de mikor meglátott maga előtt egy francziát, a ki tompa oldalfegyverével püfölt egy parasztot és lehúzta róla a rókaprémcs bekecsét, akkor úgy homályosan megértette, hogy itt rabolnak, de arra már nem volt ideje, hogy ennél a gondolatnál megállapodjék.

A beomló falak és padmalyok recsegése és robaja, a lángok sistergése és a tömeg élénk zivaja, a hol sűrűn sötétlő és imbolgó fekete, hol csillámló szikrák közt fényesen föllobbanó füstfelhők, a hol sűrű, kéveszerű és piros, hol pedig a falakat nyaldosó, aranypikkelyes lángok látása, a forróság, a füst és a szédületesen gyors mozgás érzése a tűzvészek szokott izgató hatásával voltak Pierre-re. Mindez különösen azért volt olyan rendkívül nagy hatással rá, mert ennek a tűzvésznek a láttára egyszerre úgy érezte, hogy megszabadult nyomasztó gondolataitól. Fiatalnak, vidámnak, fürgének és elszántnak érezte magát. Megkerülte a szárnyépületet a ház felől s már-már be akart rohanni az épületnek abba a részébe, a mely még állott, mikor néhány hangnak a kiabálását hallotta, éppen a feje fölött, utána pedig valami, közvetlenül mellette lezuhanó súlyos tárgynak a recsegése és ropogása ütötte meg a fülét.

Pierre körülnézett s a ház ablakában francziákat pillantott meg, a kik az ablakból lehajították egy szekrénynek valami érczholmival megtöltött fiókját. Az alatt álló francia katonák legott odarohantak a fiókhoz.

- Hát ez ugyan mit akar még? - kiáltott rá az egyik francia Pierre-re.

- Egy gyermek van ebben a házban. Nem láttak benn egy gyereket? - kérdezte Pierre.

- Mi a fenét locsog ez itt össze-vissza? Menj már a pokolba! - hallatszott mindenfelől, s az egyik katona, a ki szemlátomást attól tartott, hogy Pierre-nek még utóbb eszébe jut elvenni tőlük a fiókban lévő ezüstöt és bronzokat, fenyegetően közeledett felé.

- Gyermekeket? - kiáltott le felülről egy francia, - én is hallottam valamit nyöszörögni a kertben. Lehet, tán, hogy a kis cselédjét keresi, emberségesnek kell lenni. Emberek vagyunk valamennyien...

- Hol van? Hol van? - kérdezgette Pierre.

- Erre, erre! - kiáltott le az ablakból a francia, s rámutatott a házat körülvevő kertre. - Megállj, tüstént lejövök. - És csakugyan, a következő pillanatban egy feketeszemű francia siheder, a kinek valami anyajegyféle volt az arcán, egy ingben kiugrott az alsó emelet ablakából, s Pierrenak a vállára csapva befutott vele a kertbe. - Szaporán, hé! - kiáltott oda a czimboráinak, - kezd ám már perzselni.

A ház mögött a homokkal behintett kerti ösvényre lépve, a francia megrántotta Pierre karját és odamutatott egy kis köröndre. Egy pad alatt egy rózsaszínű ruhácskába öltözött, háromesztendő kis leánya feküdt.

- Itt van ni, a gyermeked. De leány ám, ni, no, de annál jobb, - szólott a francia. - A viszontlátásra, te zsíros bődön. Végre is, emberségesnek kell lenni. Halandók vagyunk valamennyien, - s az anyajegyes francia visszasietett a czimboráihoz.

Pierre az örömtől lelkendezve futott oda a kis leányhoz és a karjára akarta venni. De az anyjához hasonló, görvélykóros és kellemetlen arcú leányka, az idegen ember láttára fölsikoltott és futásnak eredt. Pierre azonban utolérte s a karjára vette; a kicsike dühös kétségbeeséssel kezdett ordítani s apró kezecskéivel megpróbálta magáról lefejtetni Pierre kezét, és nyálas szájával elkezdte harapdálni. Pierre-t a rémület és az undor olyasféle érzése fogta el, mintha valami kis állatot érintett volna. De erőt vett magán, hogy a gyermeket le ne dobja és visszafutott vele a nagy házhoz. De ugyanazon az úton már nem lehetett visszajutnia: Aniszka, a szolgáló cseléd már nem volt ott és Pierre a szánalom és az undor érzésével eltelve, minél gyöngédebben iparkodott magához szorítani a keservesen síró és piszkos gyereket, s keresztülfutott vele a kerten, hogy más utat keressen.

XXXIV.

Mikor Pierre mindenféle udvarokon és közökön keresztül visszajutott a gyerekek Gruzinkij herczeg kertje mellé, a Povarszkaja szegletére, az első pillanatban meg sem ösmerte azt a helyet, a honnan a gyermekért elindult volt: annyira el volt lépve emberekkel és a házakból kihurczolt mindenféle lim-lommal. A holmijukat őrző és a tűzvész elől idemenekült orosz családokon kívül néhány francia katona is ödöngött ott a legkülönbélebb egyenruhában. Pierre rájuk se hederített. Sietett, hogy megtalálja annak a hivatalnoknak a családját, visszaadja a gyermekét az anyjának, s aztán megint elmenjen valakit megmenteni. Pierre-nek úgy tetszett, mintha hamarjában még nagyon sok teendője volna. A forróságtól és a sietségtől kihevülve, most még inkább érezte a fiatalságnak, az eleveenségnek és az elszántságnak azt az érzését, a mely akkor, a mikor elfutott, hogy azt a gyereket megmentse, elfogta volt őt. A kis leány most már elhallgatott, s kezecskéivel belefogózva Pierre kaftánjába, ült a karján és mint egy kis vadállat nézett körül. Pierre olykor rápillantott és könnyedén elmosolyodott. Úgy tetszett neki, mintha valami megindító ártatlanságot látna ebben az ijedt és beteges arczocskában.

Az előbbi helyen már sem a hivatalnokot, sem a feleségét nem találta ott. Pierre gyors léptekkel járt-kelt a tömeg között s folyton az elébe kerülő arczokat fürkészte. Önkéntelenül feltűnt neki egy grúz vagy örmény család, mely egy keleti jellegű, szép, de nagyon öreg s bélelt új bekecsbe s új csizmákba öltözött aggastyánból, egy hasonló jellegű öreg anyókából

és egy fiatal nőből állott. Ez a nagyon fiatal nő, az ő élesen körvonalozott és ívszerűen megrajzolt fekete szemöldökeivel s hosszúkás, szokatlanul finom pirossággal elárasztott és bár kifejezéstelen, de szép arczával a keleti szépség tökélyének tűnt föl Pierre előtt. A szerteszét hányt lim-lom közt, a tömegben ott azon a téren, az ő gazdag atlaszköntösében, s a fejére borított élénk lilaszín kendőjével valami, a hóra kihajított finom üvegházi növényre emlékeztetett. Valamivel az öreg anyóka mögött, a bugyrok között ült, s mozdulatlanul nagy, fekete és hosszú pillákkal árnyékolt, hosszúkás szemeivel szótlanul bámult maga elé a földre. Szemlátomást tudatában volt a szépségének és aggódott érte. Ez az arcz meglepte Pierre-t, a ki a nagy sietség közepett is, a melylyel a kerítés mellett elment, ismételten visszanézett rá. Elérkezvén a kerítés végére, s még se találván meg azokat, a kiket keresett, Pierre megállt és körülnézett.

Pierre alakja a gyermekkel a karján, most sokkal feltünőbb volt, mint annakelőtte, s így egész csoport orosz férfi és nő verődött össze körülötte.

- Kedves uram, tán elvesztett valakit? Ön a nemes emberek közül való, ugy-e? Kinek a gyermeke ez? - kérdezték tőle.

Pierre azt felelte, hogy a gyermek egy fekete ködmönös asszonyé, a ki ezen a helyen ült a gyermekeivel, és megkérdezte, nem ösmeri-e valaki s nem tudja-e, hova ment.

- Alkalmasint Anferovékat keresi, - szólott egy öreg gyakran egy ragyás asszonyhoz fordulva.

- Uram irgalmazz, uram irgalmazz, - tette hozzá gépies basszus hangon.

- Anferovékat? - felelt az asszony. - Anferovék még reggel elmentek. De ez a gyermek vagy Nikolajevna Marjáé vagy Ivanové.

- De hiszen azt mondta, hogy valami asszonyé, Nikolajevna Marja pedig - úrasszony - jegyezte meg egy cselédforma ember.

- Bizonyosan ösmerik, olyan sovány, és hosszú fogai vannak, - mondotta Pierre.

- Az az, Nikolajevna Marja. Bementek a kertbe, a mint ezek a farkasok meglepték őket, - szólott az asszony, s rámutatott a francia katonákra.

- Oh, uram irgalmazz, - tette hozzá ismét a gyakran.

- Menjen csak erre ni, ott vannak. Ő lesz az. Folyton sírt és a kezeit tördelte, - mondotta megint az asszony. - Ő az biztosan. Erre tessék, ni.

De Pierre nem hallgatott az asszonyra. Már pár pillanat óta le nem vette a szemét arról, a mi pár lépésnyire tőle történt. Azt az örmény családot nézte, és két francia katonára figyelt, a kik a családhoz odaléptek. Az egyik katona alacsonytermetű és fürgé emberbe volt, a ki kötéllel körülövezett kék köpenyt viselt. Meztláb állt ott s kalpag fityegett a fején. A másik, a ki különösen magára vonta Pierre figyelmét, egy hórihorgas, szélesvállú, szőke és sovány ember volt, mozdulatai habozók, arczkifejezése hülye. Ez friz süveget, kék nadrágot és rongyos, hosszúszerű csizmát viselt. A köpenyes és meztláb kis francia, odalépvén az örményekhez, alig pár szó után legott megrohanta az öreg lábait, a ki szó nélkül levetette a csizmáit. A másik, a süveges, megállt a szép örmény leány előtt és zsebredugott kézzel, mozdulatlanul és szótlanul bámult rá.

- Fogd, fogd ezt a gyermeket, - szólott oda Pierre szaporán és parancsoló hangon egy parasztasszonyhoz és odakínálta neki a kis leánykát. - Add oda nekik, add oda! - tette hozzá szinte kiabálva, s az asszonyhoz fordulva, letette a síró gyermeket a földre, miközben le nem vette a szemét a francziákról és az örmény családról. Az öreg ekkorra már meztláb ült ott. A kisebbik francia lehúzta a lábáról a második csizmát is, és egymáshoz verte őket. Az öreg szipogva mormogott valamit, de Pierre ezt csak futólag látta; minden figyelmét az a süveges

francia foglalta le, a ki ez alatt tévován imbolyogva közeledett a fiatal nőhöz, és kivevén a zsebéből a kezét, megfogta a nyakát.

Az örmény szépség még egyre ugyanabban a helyzetben, lesütött hosszú pillákkal ült ott, s mintha nem is látta s nem is érezte volna azt, a mit a katona vele tesz.

Mialatt Pierre azt a pár lépést megtette, mely őt a francziáktól elválasztotta, a hórihorgas fosztogató már letépte volt a nyakéket az örmény nő nyakáról, a ki a nyakához kapva élesen fölsikoltott.

- Hagyd békén azt a nőt! - rikácsolta Pierre éktelen dühvel, s vállon ragadva a hórihorgas katonát, félrelökte őt. A katona elbukott, de hamarosan felugrott és elszaladt. De a czimborája ledobta a csizmáit, kirántotta az oldalfegyverét és rárohant Pierre-re.

- Hé! Ne csinálj itt ostobaságokat! - kiáltott rá.

Pierre a dühnek abban az önkívületében volt, a melyben nem törődött semmivel, s a melyben szinte megkétszereződött az ereje. Rárohant a mezítlábas francziára s még mielőtt ez az oldalfegyverét kihúzhatta volna, leütötte a lábáról, s derekasan elkezdte gyomrozni az ökleivel. A helyeslés moraja zúgott végig a körülálló tömegen s ugyanakkor a szeglet mögül a francia dzsidásoknak egy lovas őrjárata bukkant elő. A dzsidások ügetve közeledtek Pierre felé, a kit a francziák csakhamar körülvettek. Pierre abból, a mi ez után történt, semmire sem emlékezett. Csak arra emlékezett, hogy ő is ütött valakit, őt is ütötték, és hogy végül érezte, hogy megkötözték a kezeit, s hogy francia katonák állottak körülötte és kutatják a ruháját.

- Hadnagy, tör is van nála! - ezek voltak az első szavak, a melyeket Pierre megértett.

- Áá, fegyver is van nála! - szólott a tiszt és odafordult ahhoz a mezítlábos katonához, a kit Pierre-rel együtt letartóztattak.

- Jó, jó, majd elmondhatsz mindent a haditörvényszék előtt, - szólott a tiszt. És azután Pierre-hez fordult: - Értesz francziául?

Pierre vérbenforgó szemekkel nézett körül és nem felelt. Alkalmasint rettenetesnek látszott az arcza, mert a tiszt valamit suttogott, mire még négy dzsidás vált ki a csapatból és két oldalt oda állott Pierre mellé.

- Beszél-e francziául? - ismételte a tiszt a kérdését, tiszteletteljes távolban tartván magát tőle.

- Hívjátok a tolmácsot. Egy polgári ruhába öltözött alacsony emberke lépett ki a sorból. Pierre a ruhája és beszédje után ítélve, legott megismerte benne egy moszkvai üzlet francia alkalmazottját.

- Nem látszik közönséges embernek, - jegyezte meg a tolmács, a mint Pierre-en végignézett.

- Sőt inkább nagyon is hasonlít valami gyujtogatóhoz, - jegyezte meg a tiszt. - Kérdezze meg tőle, kicsoda? - tette hozzá.

- Ki vagy? - kérdezte a tolmács. - Kell, hogy felelj a hatóságnak, - mondotta.

- Azt nem mondom meg, ki vagyok. A foglyotok vagyok. Vezessetek el, - mondotta Pierre egyszerre francziául.

- Áá! - szisszent föl a tiszt elkomolyodva. - Nos, hát, indulj!

Nagy tömeg verődött össze a dzsidások körül. Legközelebb állott Pierrehez az a ragyás asszony a gyermekkel a karján; mikor a menet megindult, ő is előre sietett.

- Hová visznek téged, lelkem? - kérdezte. - Hova tegyem ezt a leánykát, mi tévő legyek vele! - sopánkodott az asszony.

- Mit akar ez az asszony? - kérdezte a francia.

Pierre olyan volt, mintha ittas lett volna. Magánkívüli állapota még inkább fokozódott, mikor az általa megmentett leánykát megpillantotta.

- Hogy mit akar? - mondotta. - A leánykámat viszi a karján, a kit csak az imént mentettem ki a lángok közül, - szólott. - Isten veled! - és maga se tudván, hogy' csúszott ki a száján ez a céltalan hazugság, elszántan és ünnepélyesen lépkedett a francziák sorfala közt.

Ez a francia járőr-csapat, egyike volt azoknak, a melyeket Duronel parancsára abból a célból küldtek szét Moszkva utcáira, hogy a fosztogatást megakadályozzák és különösen, hogy a gyújtogatókat elfogják, mert aznap a francia hadsereg magasabb köreiben az volt az uralkodó nézet, hogy a tűzvészek gyújtogatásból származnak. Néhány utcán végigmenve, a járőr-csapat még vagy öt gyanús orosz embert tartóztatott le, egy boltossegédet, két szemináristát, egy parasztot, egy cselédet és néhány fosztogatót. De a gyanús emberek közt is Pierre-t tartotta mindenki a leggyanusabbnak.

Mikor éjszakára valamennyiüket beterelték egy a Zubovszkij-sánczon lévő házba, melyben a főőrség tanyázott, Pierret a legszigorúbb őrizet alatt, külön helyezték el.

NEGYEDIK KÖTET.

ELSŐ RÉSZ.

I.

Pétervár magasabb köreiben ezalatt sokkal nagyobb hévvel folyt, mint valaha, Rumjanczev, a francziák, Feodorovna Mária, a trónörökös és mások pártjainak a legszövevényesebb küzdelme, a melyet, mint mindig, szinte túlszárnyalt az udvari herék döngése. De a nyugodt, a fényűző s a csak rémlátásokkal és az élet tükörképeivel megzavart pétervári élet csak folyt tovább a maga régi medrében, és az embernek ugyancsak meg kellett erőltetnie magát, hogy e mögött az élet mögött fölismerje azt a veszedelmet, és azt a súlyos helyzetet, a melyben az orosz nép volt. A társaságok, a bálók, a francia színház, az udvar, a szolgálat és a kalandok érdekei mind ugyanazok voltak. Csak a legeslegmagasabb körökben erőlködtek valamelyest azon, hogy az adott helyzet súlyos voltára a figyelmet fölhívják. Halkan suttogva beszéltek egymásnak az emberek, hogy ezek közt az annyira súlyos körülmények közt egymással mily homlokegyenest ellenkező módon járt el a két császárné. Feodorovna Mária császárné, a ki aggódott a gondjaira bízott jótékonysági és nevelő intézetek sorsán, intézkedett, hogy ezek az intézetek mind áthelyeztessenek Kazánba és így ezeknek az intézeteknek a holmijai már be is voltak csomagolva. Alexejevna Jelizaveta császárné pedig, arra a kérdésre, hogy minő intézkedéseket kíván tenni, a vele sajátos orosz hazafisággal azt kegyeskedett felelni, hogy az állami intézményeket illetőleg nem rendelkezhetik, mert ez a császár hatáskörébe tartozik; arra nézve pedig, a mi egyénileg ő tőle függ, azt kegyeskedett mondani, hogy ő lesz az utolsó, a ki Pétervárt elhagyja.

Pavlovna Annánál augusztus 26-ikán, a borodinoi ütközet napján estély volt, a melynek fénypontjául annak a levélnek a felolvasása volt szánpva, a melyet a metropolita a legszentebb Szergej remete képeinek a megküldése alkalmából a császárhoz intézett. Ezt a levelet a hazafias egyházi ékesszólás valóságos remekének tartották. Úgy volt, hogy a levelet maga Vaszilij herczeg fogja felolvasni, a ki híres volt arról az igazi művészetről, a melylyel felolvasni tudott. (Még a császárné előtt is szokott volt felolvasni.) Az olvasás legnagyobb művészetét akkoriban abban látták, hogy a szavakat jó hangosan a kétségbeesett üvöltés és a halk suttogás közt, a jelentésüktől teljesen függetlenül úgy olvaszszák össze, hogy egyes szavakra egész véletlenül üvöltés, másokra pedig suttogás essék. Ennek a fölolvadásnak, éppen úgy, mint Pavlovna Anna minden estélyének, megvolt a maga politikai jelentősége. Megjelenendő volt ugyanis ezen az estélyen néhány előkelő személyiség, a kiket meg kellett szégyeníteni azért, mert a francia színházba jártak, s hazafias hangulatra kellett hangolni őket. Már elég szép számmal együtt voltak a vendégek, de Pavlovna Anna még nem látta együtt a szalonjában mindazokat, a kikre szüksége volt, s azért nem kezdte meg a fölolvadást, hanem élénk társalgásba sodorta vendégeit.

Aznapi Péterváron Bezuchaja grófné betegsége volt a legfrissebb újdonság. A grófné pár nappal azelőtt váratlanul megbetegedett, elmulasztott néhány összejövotelt, a melyeknek egyik díszje szokott volt lenni, s híre járt, hogy senkit se fogad és hogy a hírneves pétervári orvosok helyett, a kik rendesen kezelni szokták, ezúttal valami olasz orvosra bízta magát, a ki őt valami teljesen új és szokatlan módon gyógykezelte.

Valamennyien nagyon jól tudták, hogy a bájos grófné betegsége onnan származott, hogy nem mehetett férjhez egyszerre két emberhez, s hogy az olasz gyógykezelése abból állott, hogy megpróbálta az ebből támadt zavarokat elsímítani; de Pavlovna Anna jelenlétében nemcsak

hogyan gondolni se mert erre senki, de úgy látszott, mintha az egészről nem is lett volna tudomása senkinek.

- Azt mondják, szegény grófné nagyon rossz bőrben van. Az orvos azt állítja, hogy torokgyíkja van.

- Torokgyík? Oh, ez rettenetes egy nyavalya.

- Azt is mondják, hogy a vetélytársak a torokgyík révén kibékültek... - Az angina (torokgyík) szót mindenfelé nagy gyönyörűséggel ismételték.

- Az öreg gróf, mint mondják, nagyon lágyszívű. Úgy elsírta magát, mint a gyermek, mikor megmondta neki az orvos, hogy az eset veszedelmes.

- Oh, biz ez nagy veszteség volna. Egy ilyen bűbajos asszonyka!

- Önök a szegény grófnéről beszélnek, - mondotta Pavlovna Anna, miközben közelebb lépett, - elküldtem tudakozódni a hogyléte felől. Azt üzenték, hogy valamicskével jobban van. Oh, semmi kétségem az iránt, hogy ez a világ legbájosabb asszonya, - mondotta Pavlovna Anna, s maga is elmosolyodott a maga elragadtatásán. - Mi ugyan különböző táborhoz tartozunk, ez azonban nem állja útját annak, hogy az őt megillető tiszteletet megadjam neki. Szegény úgy is olyan boldogtalan! - tette hozzá Pavlovna Anna.

Egy szeleburdi fiatal ember, abból indulván ki, hogy Pavlovna Anna valamikor már amúgy is föllebbentette a leplet a grófné betegségéről, csodálkozását fejezte ki azon, hogy a grófnét nem ösmert nevű orvosok kezelik, hanem egy szédelgő, a ki esetleg ártalmas gyógyszereket is rendelhet neki.

- Lehet, hogy az ön forrásai hitelesebbek, mint az enyéim, - szólt rá egyszerre Pavlovna Anna maró gúnnyal a tapasztalatlan fiatal emberre. - De én meglehetősen jó forrásból tudom, hogy ez az orvos rendkívüli ügyes és tanult ember. Különbözik pedig a spanyol királyné háziorvosa. - És Pavlovna Anna, miután a fiatal embert ily módon letárgyalta, odafordult Bilibinhez, a ki egy másik csoportban a homlokát ránczolva és alkalmasint valami bon mot-ra készülődve, az osztrákokról beszélt.

- Én azt találom, hogy ez igazán pompás! - mondotta egy diplomáciai okmányról, a melylyel a Wittgenstein, vagy „Petropol hőse” - (mint a hogy’ őt Péterváron nevezték) által zsákmányul ejtett osztrák zászlókat visszaküldték Bécsbe.

- Hogy’ is, hogy’ is volt ez a dolog? - fordult hozzá Pavlovna Anna, hallgatást rögtönözve annak a motnak a meghallgatására, melyet ő már ösmert.

És Bilibin ismételte annak a diplomáciai táviratnak, a melyet ő fogalmazott, következő eredeti szövegét:

„A császár itt küldi az osztrák zászlókat, - mondotta Bilibin, - azokat az elkallódott hadi zászlókat, a melyeket az útszélen talált”, - fejezte be Bilibin s elsímította a feje bőrét.

- Pompás, pompás! - jegyezte meg Vaszilij herczeg.

- Lehet, hogy a varsói útra céloz, - mondotta Hyppolit herczeg hangosan és váratlanul. Valamennyien ránéztek, nem értvén meg, mit akar ezzel mondani. Hyppolit herczeg is derült kíváncsisággal nézett körül. Ő épp oly kevéssé tudta, mit jelentenek az általa mondott szavak, mint a többiek. Ő diplomáciai pályafutása alatt nem egyszer tapasztalta, hogy az ilyen váratlanul odavetett szavak később rendkívül elméseknek bizonyultak, s így szinte vaktában kibökte azt a pár szót, mely legelőbb a nyelvére jött. Lehet, hogy nagyon jól sült el - gondolta magában, - ha pedig nem, ezek itt majd csak eligazítják valahogy. És csakugyan, a meglehetősen kínos hallgatás ideje alatt belépett az a nem eléggé hazafias magatartású személyiség, a

kit Pavlovna Anna meg akart leckéztetni, mire ő az ujjával, mosolyogva megfenyegette Hyppolit herceget, és Vaszilij herceget az asztalhoz szólítván, odatett elé két gyertyát és a kéziratot és fölkérte őt, hogy kezdje el. Mindenki elhallgatott.

- Legkegyelmesebb Urunk és Császáruk! - kezdte el Vaszilij herceg szigorú hangon és mintha csak azt kérdezte volna, nincs-e valakinek ez ellen valami ellenvetése, végignézett a közönségen. De senkinek sem akadt mondanivalója. - Moszkva, a birodalom első székvárosa, az új Jeruzsálem úgy fogadja a karjaiba az ő Krisztusát, - itt egyszerre különösen hangsúlyozta az ő szócskát, - mint az anya az ő buzgó fiát és a leszálló homályon keresztül is látván a te hatalmad ragyogó dicsőségét, elragadtatással zengi: Hozsánna néked, áldott légy, mindörökkön örökké. - Vaszilij herceg szinte sírátkozó hangon ejtette ki ezeket az utolsó szavakat.

Bilibin figyelmesen nézegette a körmeit és sokan szemlátomást megszeppentek, mintha csak azt kérdezték volna, vajjon mit követtek el? Pavlovna Anna, mint a vénasszonyok az Úr imáját, már előre, suttogva ismételte: „Ám az aljas és arczátlan Góliáth, hadd...”

Vaszilij herceg folytatta:

„Ám csak hadd hozzon az aljas és arczátlan Góliáth halálthozó iszonyatot a francia határról Oroszország vidékére; a jámbor hit, az orosz Dávidnak ez a parittyája egyszerre be fogja zúzni vérszomjas büszkeségének fejét. A legszentebb Szergejnek, a mi hazánk jóléte ősrégi harcosának ezt a képmását hozzuk most császári Felséged elé. Végtelenül sajnálom, hogy gyengülő erőim nem engedik meg, hogy Felséged látásában magam is gyönyörködjem. Forró imát küldök az égbe, hogy gyarapítsa a Mindenható az igazak nemzetségét és teljesítse kegyesen felséged minden kívánságát”.

- Micsoda erő! Micsoda irány! - hallatszott mindenfelől a felolvasó és a szerző dicsérete. Pavlovna Annának ettől a levéltől fölbuzdult vendégei még sokáig beszélgettek a haza állapotáról, s mindenféle találgatásokba bocsátkoztak annak az ütközetnek a kimeneteléről, a melynek a napokban kellett volna megtörténnie.

- Meglássák, - mondotta Pavlovna Anna, - hogy holnap, a császár születésnapján, kapunk valamiféle hírt. Jó előérzetem van.

II.

Pavlovna Anna előérzete csakugyan bevált. Másnap, a császár születésnapja alkalmából a palotában tartott hálaadó isteni tisztelet alatt, kihívták a templomból Volkonszkij herceget és átadták neki Kutuzov levelét. Ez volt Kutuzovnak az a jelentése, a melyet az ütközet napján Tatarinovóból küldött. Kutuzov azt írta, hogy az oroszok egy lépést sem hátráltak, hogy a francziák sokkal többet vesztek mint mi, hogy ezt a jelentést csak úgy kutya-futtában írja a harctérről, a hol még mindig nem sikerült neki összeszednie az utolsó jelentéseket. De minden valószínűség szerint győzelemről fog beszámolhatni. És legott, mielőtt a templomból távoztak volna, hálaadó fohászt küldtek a Mindenhatóhoz támogatásáért és a diadalért.

Pavlovna Anna előérzete bevált, s a városban egész délelőtt örömteljesen ünnepélyes hangulat uralkodott. A diadalt befejezett ténynek tartotta mindenki, sőt voltak olyanok is, a kik Napoleon elfogatásáról és trónlemondásáról, és Franciaország számára új uralkodó választásáról beszéltek.

A csatától távol, az udvari élet körülményei közepett szinte lehetetlen volt, hogy a maga teljességében és erejében bontakozzék ki az események képe. Ilyenkor az események

önkéntelenül is valami jelentéktelen eset körül szoktak csoportosulni. Így most is az udvaroncok egyformán örültek a győzelemnek, meg annak, hogy a győzelem híre éppen az uralkodó születésnapján érkezett meg. Olyan volt ez, mint egy sikerült meglepetés. Kutuzov híradásában az oroszok veszteségeiről is esett szó, s azok közt Tucskov, Bagration és Kutajzov nevei is föl voltak sorolva. Az itteni pétervári világban az események szomorú oldala is, önkéntelenül egy másodrendű esemény - Kutajzov halála körül csoportosult. Őt mindenki ösmerte, a császár szerette, ezenkívül fiatal és érdekes is volt. Aznap mindenki ilyesféle szavakkal üdvözölte egymást:

- Milyen csodálatosan esett ez a dolog. Éppen az ima közben. De mekkora veszteség - Kutajzov! Oh, mennyire sajnálom!

- Nos, mit mondtam Kutuzovról? - kérkedett most Vaszilij herceg a látnok büszkeségével. - Mindig mondtam, hogy ő az egyetlen, a ki képes Napoleont legyőzni.

De másnap nem jött hír a hadseregtől és a közvélemény elkezdett aggódni. Az udvaroncokat bántotta az a bizonytalanság, mely az uralkodót gyötörte.

- Milyen borzasztó is a császár helyzete! - mondogatták az udvaroncok, s már nem magasztalták Kutuzovot, mint harmadnapja, hanem elítélték, mint a császár nyugtalanságának az okozóját. Vaszilij herceg aznap már nem kérkedett pártfogoltjával, Kutuzovval, hanem hallgatott, valahányszor a főparancsnokra fordult a szó. Ezenkívül aznap estére, mintha csak minden összejátszott volna arra, hogy Pétervár lakosságát aggodásba és nyugtalanságba kergesse: mindenhez hozzájárult még egy rettenetes újság. Bezuchaja Jelena grófné hirtelen belehalt abba a szörnyű betegségbe, melynek a nevét oly kellemes volt kiejteni. Hivatalosan, a nagyobb társaságokban mind azt beszéltek, hogy Bezuchaja grófné a torokgyíknak egy rettenetes rohamában halt meg, de a bizalmasabb körökben szájról-szájra járt az a hír, hogy a spanyol királyné udvari orvosa egy bizonyos hatás elérésére mérsékelt adagolásban rendelt valami gyógyszert Elennek, a ki azonban azon való elkeseredésében, hogy, az öreg gróf gyanakodott rá, az ura pedig (az a szerencsétlen, ledér Pierre), a kinek írt, nem felelt neki, egyszerre olyan hatalmas adagot vett be a számára rendelt orvosságból, hogy rettenetes kínok közt meghalt, még mielőtt segíthettek volna rajta. Azt is beszéltek, hogy Vaszilij herceg és az öreg gróf már-már le akarták tartóztatni az olaszt, a ki azonban olyan leveleket mutatott föl a szerencsétlen asszonytól, hogy azonnal szabadon bocsátották.

Általában a társalgás három szomorú esemény: a császár bizonytalansága, Kutajzov eleste és Elen halála körül folyt.

Harmadnapra Kutuzov jelentése után egy földbirtokos érkezett Moszkvából Pétervárra, s egyszerre az egész városban elterjedt annak a híre, hogy Moszkvát feladták a francziáknak. Ez rettenetes volt! Milyen helyzetbe sodorta az uralkodót! Kutuzov egyszerre árulóvá lett, és Vaszilij herceg, a leánya halála alkalmából nála tett részvétlátogatások alkalmával, mikor Kutuzovra fordult a szó (megbocsátható volt neki, hogy nagy szomorúságában megfeledkezett arról, a mit annakelőtte mondott), úgy nyilatkozott, hogy nem is lehetett egyebet várni ettől a vaksi, ledér vén embertől.

- Én csak azon csodálkozom, hogy' lehetett egy ilyen emberre bízni Oroszország sorsát.

A míg ez a hír nem volt hivatalos, még lehetett valamelyest kételkedni benne, de másnap megérkezett Rasztopcsin gróf következő jelentése:

„Kutuzov herceg segédtsíztje levelet hozott nekem, a melyben rendőrtiszteket kér tőlem, a kik a hadsereget a rjazani útra elvezessék. Azt mondja, hogy mély sajnálkozással hagyja el Moszkvát. Uram és császárom! Kutuzov eljárása eldöntötte Felsővéd székvárosának és birodalmának a sorsát. Oroszország meg fog rendülni, ha megtudja,

hogy földadták azt a várost, a hol Oroszország nagysága összpontosítva van, s a hol felséged őseinek a porai nyugosznak. Én megyek a hadsereg után. Én kihordattam a városból mindent, s nincs egyéb a számomra hátra, mint hogy keserű könnyeket hullassak hazám szomorú sorsán”.

A császár mikor ezt a jelentést megkapta, Volkonszkij herceg által a következő levelet küldte Kutuzovnak:

„Hilarionovics Mihail herceg! Augusztus 29-ikéről semmiféle jelentésem sincs öntől. Ellenben szeptember 1-éről a moszkvai főparancsnoktól, Jaroszlavon keresztül azt a szomorú hírt kaptam, hogy ön arra határozta magát, hogy a hadsereggel együtt elhagyja Moszkvát. Ön maga is elképzelheti azt a hatást, a melyet reám ez a hír tett, az ön hallgatása pedig csak fokozza a meglepetésemet. Ezt a levelet főhadsegédem, Volkonszkij herceg által küldöm, hogy mielőbb hírt kapjak öntől a hadsereg helyzetéről és azokról az okokról, a melyek önt erre a szomorú elhatározásra indították”.

III.

Három nappal Moszkva kiürítése után, Kutuzov egy futárja meghozta a hivatalos jelentést Moszkva feladásáról. Ez a futár egy Michaud nevű franczia volt, a ki nem tudott oroszul, de a ki „bár idegen, de szívvel, lélekkel orosz volt”, mint a hogy’ ő maga mondotta.

A császár a Kamennij-szigeten lévő palotájának a dolgozó-szobájában azonnal fogadta a futárt. Michaud, a ki a hadjárat előtt soha se látta Moszkvát s a ki nem tudott oroszul, mégis rendkívül meg volt indulva, mikor a mi legkegyelmesebb parancsolónk előtt (mint a hogy’ ő írta) megjelent Moszkva égésének a hírével, „a melynek a lángjai egész útját bevilágították”.

Ámbár Michaud szomorúságának a forrása egészen más lehetett, mint az, a melyből az orosz emberek fájdalomra fakadt, - Michaudnak, mikor a császár dolgozószobájába bevezették, olyan szomorú volt az ábrázata, hogy a császár legott megkérdezte tőle: „Milyen híreket hozott? Ugy-e szomorúakat, ezredes?”

- Nagyon szomorúakat, Felség, - felelt Michaud s mélyen felsóhajtva lesütötte a szemét: - Moszkvát kiürítettük.

- Tehát csakugyan, ütközet nélkül elhagyták az én székvárosomat? - szólott a császár szaporán fölattanva.

Michaud tiszteletteljesen tolmácsolta Kutuzov üzenetét, különösen azt, hogy Moszkvánál megütközni teljes lehetetlenség volt, és hogy miután csak a közt volt választás, hogy elveszítsék a hadsereget is, vagy pedig csak Moszkvát, a tábornagnak föltétlenül az utóbbit kellett választania.

A császár némán hallgatta Michaud-t, a nélkül, hogy ránézett volna.

- Bevonult már az ellenség a városba? - kérdezte.

- Igen is, Felség, és Moszkva ebben a pillanatban már teljesen elhamvadt. Mikor én eljöttem, már egy lángtenger volt az egész, - mondotta Michaud elszántan; de rápillantván a császárra, szinte megborzadt attól, a mit cselekedett. A császár szaporán és nehezen lélekezett, alsó ajka remegett, s gyönyörű kék szemei egy pillanat alatt könnybe lábbadtak.

De ez csak egy perczig tartott. Egyszerre, mintha bántotta volna a maga gyöngesége, elkomorodott az arcza. S fölemelvén a fejét, szilárd hangon fordult Michaud-hoz:

- Ezredes, én mindabból, a mi történik, csak azt látom, - mondotta, - hogy a Gondviselés tőlünk nagy áldozatokat kíván... Én mindenben kész vagyok megnyugodni az ő akaratában; de mondja csak Michaud, milyen állapotban hagyta ön hátra a hadsereget, mely kardcsapás nélkül adta föl az én ősrégi székvárosomat? Nem vett-e észre csüggedést rajta?

Michaud, legkegyelmesebb urának a megnyugvását látván, maga is megnyugodott, de a császár egyenes és fontos kérdésére, mely egyenes választ is kívánt, még nem volt ideje a megfelelő válasz előkészítésére.

- Felség, megengedi-e, hogy nyíltan beszéljek, a mint becsületes katonához illik? - kérdezte, hogy időt nyerjen.

- Ezredes, én mindig azt kívánom, - felelt a császár. - Ne titkoljon el semmit, föltétlenül a teljes igazságot akarom hallani.

- Felség! - szólott Michaud finom, alig észrevehető mosolylyal az ajkán, miután egy könnyed és tiszteletteljes szójáték formájában megfogalmazta a választ. - Felség! Én az egész hadsereget, kezdve a főparancsnoktól az utolsó közkatonaig, kivétel nélkül nagy és kétségbeesett rémületben hagytam el.

- Hogy-hogy'? - vágott közbe a császár szigorúan elkomolyodva. - Az én oroszaim, vajjon csüggedhetnek-e egy-egy balsikertől?... Soha!... - Michaud csak ezt várta, hogy előálljon a szójátékával.

- Felség, - mondotta tiszteletteljesen, tréfás arczkifejezéssel, - ők csak attól tartanak, hogy Felséged a maga szívjóságával esetleg még rátalálja szánni magát arra, hogy békét köt. Égnek a türelmetlenségtől, hogy újra verekedhessenek, - mondotta az orosz nép teljhatalmú megbizottja, - és életük fölládozásával is megmutassák Felségednek, mily ragaszkodással vannak Felséged iránt!...

- Áá! - kiáltott föl a császár megnyugodva és gyöngéden sugárzó szemekkel megveregette Michaud vállát. - Ön megnyugtat, ezredes.

A császár lehorgasztotta a fejét, s egy darabig hallgatott.

- Nos hát, térjen csak vissza a hadsereghez, - mondotta, s egész hosszában kihúzván magát, méltóságteljes mozdulattal fordult Michaudhoz; - mondja meg a mi hőseinknek, mondja meg mindenütt, a merre csak jár, az én derék alattvalóimnak, hogy majd ha már egyetlen katonám se lesz, magam fogok szeretett nemeseim és kedves parasztjaim élére állani és ily módon birodalmam végső erejét is ki fogom meríteni. De ez az erő még sokkal nagyobb, mintsem ellenségeim hiszik, - mondotta a császár mind jobban nekihevülve. - Ha pedig az isteni Gondviselés úgy rendelte volna, - mondotta, s ég felé emelte gyönyörű, szelid és érzéstől csillogó szemeit, - hogy a mi dynasztiánk megszűnnék őseim trónján uralkodni, akkor, miután minden erőmet, a mely rendelkezésemre állott, kimerítettem, megeresztem a szakállamat idáig (a császár rámutatott a kezével a melle közepére) és inkább elmegyek a legutolsó parasztomhoz krumplit enni, semhogy magamat rászánjam arra, hogy hazámnak és kedves népemnek, melynek áldozatkészségét mindenkor érdeme szerint tudtam méltányolni, a szégyenét aláírjam... - Miután a császár ezeket a szavakat izgatottságtól remegő hangon elmondotta, egyszerre, mintha el akarta volna rejteni Michaud elől a szemeibe tolaikodó könnyeket, elfordult és visszavonult a dolgozó-szobájába. Miután ott pár pillanatra megállt, nagy léptekkel visszatért Michaud-hoz s egy erőteljes mozdulattal, könnyökön alul megszorította a karját. Az uralkodó szép és szelid arcza kipirult s szemeiben az elszántság és a harag tüze égett.

- Michaud ezredes, ne feledkezzék meg arról, a mit önnek itt mondtam; lehet, hogy erre nagy meglepéssel fogunk még valamikor visszagondolni... Napoleon vagy én, - szólott az

uralkodó, megérintvén a mellét. - Mi együtt többé nem uralkodhatunk. Most kiösmertem őt, s nem fog tudni többé elámítani... - S a császár, homlokát összeránczolván, elhallgatott. Michaud ezeket a szavakat hallván, s a császár szemeiben a szilárd elszántság kifejezését látván, „bár idegen volt, de azért szívvel-lélekkel orosz”, ebben az ünnepélyes pillanatban el volt ragadtatva mindentől, a mit hallott (mint később ő maga beszélt) és alább következő szavaival nemcsak a maga, hanem az egész orosz nép érzelmeit tolmácsolta, a melynek meghatalmazottjaként magát tekintette.

- Felség! - mondotta, - Felséged ebben a pillanatban népének dicsőségét és Európa megmentését írja alá!

A császár egy néma fejbólintással elbocsátotta Michaud-t.

IV.

Abban az időben, a mikor Oroszország félig le volt igázva, Moszkva lakosai a távoli kormányzóságokba menekültek, és egyik népfölkelés a másik után állott fegyverbe hazája védelmére, nekünk, a kik nem éltünk abban az időben, önkéntelenül is úgy tűnik föl, mintha az oroszok apraja-nagyja mind csak azzal lett volna elfoglalva, hogy magát feláldozza, a hazáját megmentse, vagy sírjon a pusztulásán. Az akkori időkről szóló leírások és elbeszélések kivétel nélkül mind az oroszok önfeláldozásáról, hazaszeretetről, kétségbeeséséről, fájdalomról és hősiességéről szólnak. De a valóságban nem egészen így állott a dolog. Nekünk ez csak azért tetszik így, mert mi a múltból annak az időnek csak általános történelmi érdekét látjuk, de nem látjuk mindazokat az egyéni és emberi érdekeket, a melyek az akkori emberek lelkében éltek. Pedig hát a valóságban a jelennek ezek az egyéni érdekei annyival jelentékenyebbek az általános közérdekeknel, hogy közülük az általános érdek nemcsak hogy ki nem érezhető, de egyáltalában még csak észre se vehető. Amaz idők embereinek a legnagyobb része rá se hederített a dolgok általános menetére, és csak a jelen egyéni érdekeivel bíbelődött. És éppen ezek az emberek voltak azoknak az időknek a leghasznosabb tényezői.

Azok ellenben, a kik megpróbálták a dolgok általános menetét megérteni, s önfeláldozással és hősiességgel iparkodtak bennük résztvenni, a társadalom leghaszontalanabb tagjai voltak; mindent megfordítva láttak, és mindaz, a mit mint hasznos dolgot cselekedtek, a leghaszontalanabb badarságnak bizonyult, így Pierre és Mamonov ezredei, a melyek fosztogatták az orosz falvakat, így az orosz úri hölgyek által csinált tépés, mely soha se jutott el a sebesültekhez stb. Még azok is, a kik szerettek okoskodni és az érzelmeiknek kifejezést adni, a mikor Oroszország akkori helyzetéről beszéltek, beszédeikben akaratlanul is ott viselték vagy a ravaszság és a hazugság, vagy pedig az emberek elítélésének s az irántuk való elfogultságnak a bélyegét, olyasmikkel vádolván őket, a mikkel senki sem volt vádolható. A történelmi eseményekben legnyilvánvalóbb a tudás fája gyümölcseinek az élvezetére vonatkozó tilalom. Egyedül csak az öntudatlan tevékenység termi meg a maga gyümölcsét, és az az ember, a ki egy-egy történelmi eseményben szerepet játszik, soha sincsen tisztában annak a jelentőségével. Ha pedig megpróbálja megérteni a jelentőségét, teljes meddőségre van kárhoztatva.

Az Oroszországban akkoriban lejátszódó nagy eseményeknek a jelentősége annál kevésbé volt észrevehető, minél szembetűnőbb volt bennük az emberek szerepe. Péterváron és a Moszkvától távol fekvő kormányzóságokban a hölgyek és az urak népfölkelő-egyenruhákban siratták Oroszországot és a fővárost, és önfeláldozásról beszéltek stb.; de a hadseregben, mely Moszkván túl visszavonult, szinte alig beszéltek Moszkváról, alig gondoltak rá, és azok közül, a kik látták a város égését, senki sem esküdözött, hogy bosszút áll a francziákon,

hanem fizetése legközelebb esedékes részletére, a legközelebbi pihenő-helyre, Matrjoskára, a markotányosnóra s ehhez hasonlókra gondolt...

Rosztov Nikolaj, miután a háború éppen szolgálatban találta, minden önfeláldozási szándék nélkül, pusztán véletlenségből lett közvetlenül és tartósan a haza védelmének a részesévé, s éppen azért, minden kétségbeesés és komor töprengés nélkül nézte mindazt, ami Oroszországban akkoriban történt. Ha megkérdezték volna tőle, vajjon hogy vélekedik Oroszország mostani helyzetéről, azt felelte volna, hogy neki semmi oka sincsen ezen törni a fejét, hogy arra valók Kutuzov és a többiek, de hogy annyit hallott, hogy az ezredeket megint kiegészítik, s hogy a küzdelem alkalmasint még sokáig el fog tartani, és hogy a mostani körülmények közt éppen nem lehetetlen, hogy két év múlva ő is ezredparancsnokká lesz.

És éppen azért, mert így fogta fel a dolgokat, amikor a voronezsi lovasatöredék különítménybe beosztották, nemcsak hogy nem törődött vele, hogy ez által meg lesz fosztva attól, hogy az utolsó küzdelmekben résztvegyen, de a legnagyobb örömmel fogadta ezt a hírt, s nem is titkolta örömét, amelyet a bajtársai is teljesen érthetőnek találtak.

Pár nappal a borodinoi ütközet előtt Nikolaj pénzt és leveleket kapott, s egyik huszáráját előre küldvén, postalovakon ment el Voronezsba.

Csak az, aki keresztülment ezen, vagyis aki néhány hónapon át szakadatlanul benne élt a háborús élet légkörében, csak az értheti meg azt a gyönyörűséget, amelyet Nikolaj érzett, amikor kikerült arról a területről, amelyen a csapatok a maguk takarmányszerzéseikkel, élelmiszer-szállítmányaikkal és kórházaikkal éltek; amikor katonák és társzerekek nélkül, a tábori élet mocskos nyomai nélkül meglátta a falvakat az ő parasztembereikkel és asszonyaikkal, az udvarházakat, a réteken legelésző csordákat, az állomás-épületeket álmossággal, olyan örömet érzett, mintha mindezt most először látta volna. Különös meglepetést és tartós örömet szereztek neki a fiatal és egészséges nők, akik mögött nem settenkedtek tucatszámra a legyeskedő tisztek, s akiknek hízelgett és nagy örömet okozott az, hogy egy átutazó tisztecske eltréfált velük.

Nikolaj éjszakájának idején a legvidámabb hangulatban érkezett meg Voronezsba a fogadóba, megrendelte mindazt, amitől a hadseregben oly hosszú ideig meg volt fosztva, és másnap alaposan megberetvélve és régóta nem használt parádés egyenruháját magára öltve, elment jelentkezni felettes hatóságához.

A népfölkelés parancsnoka egy polgári tábornok volt, egy élteesebb ember, aki kit szemlátomást mulattatott katonai rangja és hivatása. Bosszúsan fogadta Nikolajt (azt híván, hogy ebben van a katonaság magatartás titka) és nagyképpen, mintha ehhez joga lett volna, s mintha a dolgok általános menetét akarta volna helyeslő vagy nem helyeslő bírálat tárgyává tenni, minden irányban alaposan kikérdezte. Nikolaj olyan vidám hangulatban volt, hogy mindez csak mulattatta.

A népfölkelés parancsnokától elment a kormányzóhoz. A kormányzó rendkívül szíves és egyszerű, eleven, apró emberke volt. Fölhívta Nikolaj figyelmét azokra a ménesekre, amelyekből lovakat szerezhet, ajánlott neki a városban egy lókupeczet s a várostól húsz versztnyre egy földbirtokost, a kinek az egész környéken a legjobb lovai voltak és minden irányban megígérte neki a támogatását.

- Ön Andrejevics Ilya fia? Az én feleségem nagyon jó barátságban volt az ön édesanyjával. Csütörtökön van a fogadó-napom; most csütörtökön minden teketória nélkül legyen szerencsém, - mondotta a kormányzó, amikor elbocsátotta.

A kormányzótól Nikolaj váltott lovakon az örmesterével együtt elvágatott ahhoz a húsz versztnyre lakó földbirtokoshoz, a kinek a legjobb lovai voltak. Nikolaj mindazt, ami

Voronezsben való tartózkodásának első napjaiban történt, vidámnak és könnyűnek találta, és mint az olyan embereknel, a kik maguk is jó hangulatban vannak, rendesen lenni szokott, a mibe csak fogott, minden jól ment és összevágott.

Az a földbirtokos, a kit Nikolaj fölkeresett, egy öreg, legénysorban élő lovastiszt volt, nagy ismerője a lovaknak, kitűnő vadász, egy szőnyegszövő telepnek, régi magyar borokat feldolgozó százesztendősz pálínkfőzőnek és mesés lovaknak a tulajdonosa.

Nikolaj hatezer rubelért egy-kettőre megvásárolt tizenhét darab mustra csikót (mint ő mondotta), hogy a lóállományát kiegészítse. Miután megebédelt és a kelletténél kissé több magyar bort ivott, Rosztov összecsókolódzott a földbirtokossal, a kivel hamarosan letegezték egymást, a legvidámabb hangulatban indult hazafelé, folyton sarkallván a kocsisát, hogy még idejében megérkezzék a kormányzó estélyére.

Nikolaj, miután átöltözött, beszagosította magát, lehűtötte a fejét hideg vízzel, s bár kissé elkésve, de készen tartván ezt a mondást: „Jobb későn, mint soha”, beállított a kormányzóhoz.

Ez voltaképpen nem volt bál, s nem volt előre kimondva, hogy táncolni is fognak; de mindenki tudta, hogy Petrovna Katerina keringőket és ecossaise-eket fog játszani a zongorán s hogy táncz is lesz, és így erre számítva, báli ruhában jelent meg mindenki.

A kormányzósági élet az 1812. évben éppen olyan volt, mint mindig, azzal a különbséggel, hogy a sok gazdag moszkvai család jelenléte élénkebbé tette a várost, és hogy mint mindenben, a mi csak Oroszországban ebben az időben történt, a mindennapi életben is valami nagy lábon élés, valami nembánomság és könnyűvérűség volt észlelhető, és hogy az a köznapi társalgás, mely az emberek közt elkerülhetetlen, míg azelőtt az időről s a közös ismerősökről, most Moszkváról, a csapatokról és Napoleonról folyt.

Az a társaság, mely a kormányzónál összeverődött, Voronezs társaságának a színe-java volt.

Hölgyek nagyon sokan voltak, s akadt köztük Nikolajnak néhány moszkvai ismerőse is; de a férfiak közt nem volt egyetlen egy sem, a ki egy ilyen György lovaggal, lóavató huszárral s egyúttal kedélyes és jól nevelt Rosztov gróffal csak valamelyest is versenyezhetett volna. Volt a férfiak sorában egy fogoly olasz, a franczia hadsereg egy tisztje is, és Nikolaj érezte, hogy ennek a fogolynak a jelenléte csak növelte az ő - az orosz hős - jelentőségét. Olyan volt ez, mint valami diadal-jel. Nikolaj érezte ezt, s úgy tetszett neki, hogy a többiek is ilyen szemmel néztek az olaszra, ő pedig a maga részéről méltóságteljes és tartózkodó gyöngédséggel bánt el vele.

Rosztov alig hogy parfüm- és bor-illatot terjesztve maga körül, huszár-egyenruhájában belépett és maga is elmondta, valamint hallotta is néhányszor ezeket a szavakat: „jobb későn, mint soha”, egyszeriben körülvették; minden szem felé fordult, s ő legott úgy érezte, hogy megint belejutott a mindenki kedvenczének, egy kormányzósági városban őt joggal megillető, és bár mindenkor kellemes, de most oly hosszú nélkülözés után őt a gyönyörűséggel szinte elkábító helyzetébe. Nemcsak, hogy az állomásokon, a fogadóknak és a földbirtokos szőnyegszövőjében a cselédek hízelgőnek találták irántuk tanúsított figyelmét; de itt a kormányzó estélyén is, (mint Nikolajnak tetszett) tömérdek olyan fiatal hölgy és csinos leány volt jelen, a ki türelmetlenül várta, hogy Nikolaj figyelmét magára vonja. A hölgyek és a leányok kaczerkodtak vele, s az öregek kezdettől fogva azon mesterkedtek, hogy' csalják lépre és hogy' házasítsák meg ezt a fiatal huszár-kópét. Ezek közé tartozott maga a kormányzó felesége is, a ki úgy fogadta Rosztovot, akárcsak közeli rokona lett volna, s „Nikolaj”-nak szólítván, kereken „letegezte” őt.

Petrovna Katerina csakugyan elkezdett keringőket és ecossaise-eket játszani, mire megkezdődött a táncz, melynek a során Nikolaj a maga szeretetreméltóságával még jobban meghódította az egész kormányzósági város társaságát. Sőt a tánczközben tanúsított fesztelen modorával mindenkit valósággal meglepett. Még magát Nikolajt is meglepte kissé az a modor, a melyet akkor este tánczközben tanúsított. Moszkvában nem tánczolt így soha, sőt ott tán illetlennek és közönségesnek tartotta volna ezt a túlságosan fesztelen modort; de itt szükségét érezte annak, hogy meglepje valamennyiüket valami különössel, valami olyassal, a mit ezek olyannak tartanak, a mi a fővárosokban ugyan már megszokott, de itt a vidéken még ösmeretlen.

Nikolaj egész este a legnagyobb figyelemmel tüntette ki egy kormányzósági tisztviselő kékszemű, telt idomú és kedves arcú, szőke feleségét. A vidám fiatal embereknek azzal a naiv meggyőződésével, a mely szerint mások feleségei csak az ő számukra vannak teremtve, Rosztov el nem mozdult e mellől az asszonyka mellől és szívélyesen, de valamelyest titokzatosan bánt el az urával, mintha csak ők ketten, már mint Nikolaj és ennek a férjnek a felesége, bár nem mondták ki, de tudták, hogy mily jól összeillenek. A férj azonban szemlátomást nem osztozott vele ebben a meggyőződésben s iparkodott minél ridegebben viselkedni Rosztovval szemben. De Nikolaj kedélyes naivsága olyan határtalan volt, hogy olykor még a férj is átengedte magát Nikolaj vidám hangulatának. Az estély vége felé azonban, abban a mérvben, a mint az asszonyka arcza mind pirosabb és elevenebb lett, a férj arcza mindjobban elszomorodott, mintha csak az élénkség egy bizonyos korlátolt adagban lett volna kimérve kettőjük számára, s minél inkább fokozódott a nőben, annál inkább csökkent a férjben.

V.

Nikolaj soha el nem tűnő mosolylyal az arczán, a karosszékében valamelyest félrehajolva, egészen közel ült a kis szőke mellett és mythológiai bókokkal szórakoztatta őt.

Kihívóan megváltoztatva feszülő lovaglónadrágba bújtatott lábszárainak a helyzetét s kellemes illatot árasztva maga körül, hol a hölgyében, hol lábainak szép formáiban gyönyörködött, és azt mondta a kis szőkének, hogy innen Voronezsból meg akar szöktetni egy hölgyet.

- Ugyan milyet?

- Egy bájos, egy isteni teremtetést. A szemei (Nikolaj rápillantott a hölgyére) kékek, az ajka, - mint két koráll, a fehérsége... - rásandított a vállaira, - termete - Dianáé...

A férj odalépett a feleségéhez és komoran megkérdezte, miről beszélgetnek.

- Áá! Ivanycs Nikita, - szólott Nikolaj s udvariasan fölállt. És mintha azt akarta volna, hogy Ivanycs Nikita is részesévé legyen a tréfáinak, vele is közölte azt a szándékát, hogy meg akar szöktetni egy szőke hölgyet.

A férj durczásan, a felesége pedig vidáman elmosolyodott. A kormányzó jóságos felesége elégedetlen arczczal lépett oda hozzájuk.

- Ignatyevna Anna szeretne téged látni, Nikolaj, - mondotta, olyan hangon ejtvén ki az Ignatyevna Anna nevet, a melyről Rosztov legott megértette, hogy Ignatyevna Anna valami nagyon előkelő személyiség. - Gyerünk, Nikolaj. Hiszen megengeded, hogy így szólítsalak.

- Hogyne, nénikém. De hát ki az?

- Molyvinczeva Ignatyevna Anna. Sokat hallott rólad az unokahugától, a kit megmentettél... Sejted már?...

- Jaj, de hányat mentettem én meg! - vetette oda Nikolaj.

- Az unokahugát, Bolkonszkaja hercegnőt. Itt van most Voronezsben a nénjével. De hogy' megszépült! No-no, talán bizony?...

- Soha, eszem ágába se jutott, hagyja el, nénikém!

- No, jó-jó. Ej, ej, beh furcsa vagy!

A kormányzó felesége odavezette őt egy magas és rendkívül kövér öreg asszonyhoz, a kinek kék dísz volt a fején, s a ki éppen akkor fejezte be a város legelőkelőbb személyiségeivel a kártya-játszmáját. Ez volt Molyvinczeva, Marja hercegnőnek anyai részről való nagynénje, egy gyermektelen és dúsgazdag özvegy, a ki állandóan Voronezsben lakott. Éppen állva az ütéseit olvasta össze, mikor Rosztov odalépett hozzá. Szigorúan és fontoskodva összeránczolta a homlokát, rápillantott, majd tovább szidta a tábornokot, a ki megnyerte tőle a játszmát.

- Nagyon örülök, kedvesem, - mondotta s kezet nyújtott neki. - Legyen szerencsém nálam.

Miután beszélt vele Marja hercegnőről és boldogult édesapjáról, a kit Molyvinczeva nyilván nem szeretett s miután kikérdezte Nikolajt, hogy mit tud Andrej hercegről, a ki szintén nem valami nagyon állhatott a kegyeiben, a tisztos matróna elbocsátotta őt, előbb azonban megismételte a meghívását.

Nikolaj megígérte, hogy eljön, s mikor Molyvinczevától elbúcsúzott, megint elpirult. Marja hercegnő nevének az említésére Rosztovot a szégyenlősségnek, sőt az ijedtségnek valami saját maga előtt is érthetetlen érzése fogta el.

Mikor Molyvinczevától eljött, Rosztov vissza akart menni a tánczolókhöz, de a kis kormányzóné pufók kezét rátette Nikolaj karjára, s azt mondván, hogy beszéde van vele, bevezette őt a pamlagos szobába, a melyből az otlévők legott kivonultak, hogy a kormányzónét ne háborgassák.

- Tudod-e, lelkem, - mondotta a kormányzóné kicsiny és jóságos arcának komoly kifejezésével, - lásd, ez éppen neked való parti; ha akarod, összeboronállak benneteket.

- Kivel, nénike? - kérdezte Nikolaj.

- Összeboronállak a hercegnővel. Petrovna Katarina ugyan azt mondja, hogy Lilivel, de szerintem nem, - a hercegnővel. Akarod? Meg vagyok győződve róla, hogy édes anyád is hálás lesz érte. Igazán, micsoda egy leány ez, valósággal elragadó! És nem is olyan csunya.

- Éppenséggel nem, - szólott Nikolaj, szinte sértődötten. - Én, nénikém, mint afféle katonáember, nem kéredzkedem sehova és nem is utasítok vissza semmit, - mondotta Rosztov, még mielőtt meggondolhatta volna, mit mond.

- Gondold meg jól, ez nem tréfa ám.

- Már hogy' volna tréfa!

- Persze, persze, - mondotta a kormányzóné, mintha csak önmagával beszélt volna. - De mást mondok, csak úgy közbevetőleg. Nagyon is legyeskedel a körül a kis szösze körül. Szinte sajnálom már az urát, igazán mondom...

- Dehogy' is, hiszen a legjobb barátok vagyunk, - mondotta Nikolaj a maga lelki egyszerűségében: esze ágába se jutott, hogy ez a rá nézve olyannyira kellemes időtöltés valakire nézve kellemetlen lehessen.

„De micsoda butaságot mondtam én a kormányzónénak!” - jutott egyszerre eszébe vacsora után Nikolajnak. „Még utóbb csakugyan elkezdd bennünket összeboronálni, és Szonya?...” És mikor búcsúzott a kormányzónétól s mikor ez mosolyogva még egyszer így szólt hozzá: „Nos hát, ne feledkezzél meg”, - félrehívta őt.

- Nézze csak, nénike, az igazat megvallva...

- No mi az, mi az lelkem; gyerünk és ülünk le amoda ni.

Nikolaj egyszeriben ellenállhatatlan vágyat érzett arra, hogy legbensőbb gondolatait is (olyanokat, a melyeket sem az anyjának, sem a hugának, se semmiféle jóbarátjának sem árult volna el) elárulja ennek a csaknem idegen asszonynak. Nikolajnak később, mikor ennek a semmi által nem indokolt és szinte megfoghatatlan őszinteségnek ez a hirtelen rohama, melynek pedig ő rá nézve nagyon komoly következményei voltak, eszébe jutott, úgy tetszett, hogy akkor egyszerűen rájött a bolondóra; pedig hát az őszinteség eme rohamának más jelentéktelen eseményekkel együtt reá, meg egész családjára nézve roppantul fontos következményei voltak.

- A dolog így áll, nénikém. Az én édes anyám már régóta össze akar engem házasítani valami gazdag leánynyal; de nékem annak még a gondolata is visszataszító, hogy pénzért házasodjam.

- No persze, ezt teljesen értem, - hagyta jóvá a kormányzóné.

- De Bolkonszkája hercegnő, az egészen más; először is, őszintén bevallom, nekem nagyon tetszik s nagyon kedvemre való, aztán meg azóta, hogy abban a válságos helyzetben ő vele találkoztam, nagyon sokszor eszembe jutott, hogy ez a sors ujjszúrása. És a mi a fő, képzelje csak: a mama már régen gondolt erre, de azelőtt nem volt alkalmam vele találkozni, valahogyan mindig úgy fordult a dolog, hogy - nem találkoztunk. Abban az időben pedig, a mikor a húgom, Natasa, jegyben járt az ő bátyjával, abban az időben nem is gondolhattam arra, hogy őt feleségül vegyem. Úgy kellett történnie, hogy éppen akkor találkoztam vele, mikor Natasa mátkasága fölbomlott, és azután meg... Így áll tehát a dolog. Erről még soha senkinek se szóltam és nem is szólok soha. Egyedül önnek.

A kormányzóné hálásan megszorította a könyökét.

- Ösmeri Sophiet, az unokahugomat? Én őt szeretem, meg is ígértem neki, hogy nőül veszem s ezt meg is fogom cselekedni... Ebből láthatja, hogy szó se lehet az egész dologról, - mondotta Nikolaj pirulva és minden átmenet nélkül.

- Édes lelkem, ugyan hova gondolsz? Hiszen Szonyának semmije sincs, és te magad mondtad, hogy édes apád dolgai nagyon rosszul állnak. És az anyád? Ez tönkretenné őt, - ez egy. Aztán meg Sophie, ha van szíve, - ugyan micsoda élet lenne ez neki? Az anyád a kétségbeesés örvényében, a dolgaitok a legnagyobb zűrzavarban... Nem, lelkem, ezt neked is, Szonyának is, meg kell értenetek.

Nikolaj hallgatott. Jól esett neki hallani ezt az okoskodást.

- Nénikém, azért erről mégse lehet szó, - mondotta rövid hallgatás után felsóhajtva. - Az is kérdés, hozzám jönne-e a hercegnő? Aztán meg megint gyászban van; lehet-e hát erre még csak gondolni is?

- Te tán azt hiszed, hogy én most tüstént megházasítlak? Mindennek megvan a maga módja, - szólott a kormányzóné.

- Milyen ügyes házasságszerző maga, nénikém, - mondotta Nikolaj, s megcsókolta pufók kis kezét.

VI.

Mikor Marja hercegnő Rosztovval való találkozása után Moszkvába érkezett, ott találta kis unokaöccsét a nevelőjével és Andrej hercegnek egy levelét, a melyben ez azt kívánta tőle, hogy menjen Voronezsbe a nagynénjéhez, Molyvinczevához. Az átköltözés gondjai, a bátyjáért való aggodalom, életének egy új házban való berendezése és unokaöccsének a nevelése, - mindez elnémította benne a kísértésnek azt az érzését, mely őt apja betegsége alatt és halála után, de különösen Rosztovval való találkozása óta gyötörte. Szomorú volt. Az apja elvesztésének a benyomása, mely összefolyt a lelkében Oroszország veszedelmével, most egy teljes csöndben eltöltött hónap után mind erősebbé lett benne. Aggódás fogta el a lelkét: azoknak a veszedelmeknek a gondolata, a melyeknek a bátyja, az egyetlen hozzá közel álló ember, a kit a sors meghagyott a számára, ki volt téve, állandóan gyötörte őt. Sok gondot okozott neki az unokaöccse nevelése is, a melyre kezdettől fogva képtelennek érezte magát; de a lelke fenekén azért teljes volt az összhang, melyet annak a tudatnak köszönhetett, hogy sikerült magában a Rosztov megjelenésével kapcsolatosan fölmerült egyéni ábrándokat és reményeket elfojtania.

Mikor a kormányzóné az estélyét követő napon elment Molyvinczevához s megbeszélte vele a tervét (arra is kitérvén, hogy bár a jelenlegi körülmények közt gondolni se lehet a formszerű eljegyzésre, azért mégis össze lehet hozni a fiatalokat, hogy egymást megismerjék) és mikor a néni hozzájárulását kieszközölván, a kormányzóné Marja hercegnő előtt szóba hozta Rosztovot, fölmagasztalta őt és elmondta, hogy' elpirult a hercegnő nevének az említésére, Marja hercegnőt nem örömteljes, hanem fájdalmas érzések fogták el: belső összhangja egyszeriben semmivé lett, és újra föltámadtak benne a vágyak, a kétségek, a szemrehányások és a remények.

Az alatt a két nap alatt, mely ezen hír és Rosztov látogatása közt eltelt, Marja hercegnő szüntelenül azon tünődött, vajjon hogy' viselkedjék Rosztov iránt. Majd arra határozta magát, hogy be se megy a fogadó-szobába, mikor Rosztov eljön a nagynénjéhez, mert mély gyászban lévén, nem is illik vendéget fogadnia; majd úgy találta, hogy azok után, a miket Rosztov ő érette tett, ez határozottan gorombaság volna; majd ismét az jutott eszébe, hogy a néniének és a kormányzónének holmi tervei vannak ő vele és Rosztovval (a pillantásaik és a szavaik olykor mintha megerősítették volna ezt a föltevést); majd megint úgy gondolkozott, hogy ilyesmit csakis ő tételezhetett föl róluk, a maga bűnösségében: mert hiszen lehetetlen, hogy ne gondoljanak arra, hogy az ő helyzetében, a mikor még a gyászfátyolt se tette le, az ilyen házassági előkészületek őt, meg édesapja emlékét csak sértenék. Abból indulván ki, hogy csakugyan nőül megy hozzá, Marja hercegnő elképzelte azokat a szavakat, a melyeket majd egymásnak mondanak, és ezek a szavak hol a kelleténél hidegebbeknek, hol meg nagyon is nagy jelentőségűeknek látszottak előtte. A vele való találkozással kapcsolatban leginkább attól a zavartól félt, mely őt föltétlenül meglepi, - ezt érezte, - és mindjárt az első találkozásra elárulja.

De mikor vasárnap, mise után az inas jelentette a fogadó-szobában, hogy Rosztov gróf megérkezett, a hercegnő legkevésbé se jött zavarba; csak halvány pirosság futotta el az arczát, s valami új és sugárzó fény villant meg a szemeiben.

- Látta őt, néni? - kérdezte Marja hercegnő nyugodt hangon, s maga se tudta, hogy' volt képes külsőleg olyan nyugodtan és természetesen viselkedni.

Mikor Rosztov a szobába lépett, a hercegnő mintegy időt akarván engedni vendégének arra, hogy a néni üdvözlje, egy pillanatra lehorgasztotta a fejét, és azután, ugyanakkor, a mikor Nikolaj hozzáfordult, fölemelte a fejét és csillogó szemekkel fogadta a tekintetét. Méltóság-teljes és kecses mozdulattal, örömteljes mosolylyal az ajkán, fölkel, odanyújtotta neki finom,

bársonyos kezét és megszólalt valami olyan hangon, a melyből most először csendültek ki a nőiesség határozott árnyalatai. M-lle Bourienne, a ki szintén ott volt a fogadó-szobában, bámuló csodálkozással nézett Marja hercegnőre. A legkörmönfontabb és kaczerább teremtés, még ő maga se tudott volna egy olyan emberrel való találkozás alkalmával, a kinek a tetszését meg akarta nyerni, ügyesebben viselkedni.

„Vagy nagyon jól áll neki a fekete szín, vagy pedig csakugyan megszépült, és én nem vettem észre. De a mi a fő, - ez a tapintat és ez a kecsesség!” - gondolta magában m-lle Bourienne.

Ha Marja hercegnő képes lett volna ebben a pillanatban gondolkozni, még m-lle Bourienne-nél is jobban elcsodálkozott volna azon a változáson, mely benne végbement. Attól a perctől kezdve, hogy ezt a kedves és szeretett arcot megpillantotta, az életnek valami friss ereje lett úrrá fölötte, és akaratán kívül való beszédre és cselekvésre készítette őt. Az arcza attól fogva, hogy Rosztov belépett, teljesen megváltozott. Valamint mikor az áttört, színes lámpában egyszerre lángra lobban a világosság, legott váratlan és megdöbbenő szépséggel bontakozik ki a falon az az annakelőtte durvának látszott, szövevényes és művészies munka, úgy alakult át egyszerre Marja hercegnő ábrázata is. Most először jutott kifejezésre rajta az a tiszta, benső és lelki munka, a melyben eddigi életét töltötte. Az ő egész belső és önmagával elégedetlen munkája, a szenvedése, a jóra való iparkodása, alázatossága, szeretete és önfeláldozása, - mindez ott ragyogott most tündöklő szemeiben, finom mosolyában és szelid arcza minden vonásában.

Rosztov épp oly tisztán látta mindezt, mintha csak az egész életét ösmerte volna. Érezte, hogy az a leány, a ki most ott állott előtte, valami egészen más és sokkal jobb volt, mint mindazok, a kikkel eddig találkozott, és a mi a fő, sokkalta jobb, mint ő maga.

A beszélgetésük a lehető legegyszerűbb és legjelentéktelenebb volt. Beszéltek a háborúról, miközben, mint mindenki, önkéntelenül túlozták az események fölött érzett szomorúságukat, beszéltek utolsó találkozásukról, de itt Nikolaj mindenképpen másra iparkodott átvinni a szót, beszéltek a jóságos kormányzónéről, s Nikolaj és Marja hercegnő rokonairól.

Marja hercegnő, a mint a nagynénje szóba hozta Andrej herceget, másra vitte át a szót és nem akart a bátyjáról beszélni. Nyilvánvaló volt, hogy Oroszország sanyarúságairól még képes volt némi alakoskodással beszélni, de a bátyja sokkal közelebb állott a szívéhez, semhogy csak úgy könnyedén tudott volna róla beszélni. Nikolaj észrevette ezt, mint a hogy' egyáltalában szokatlan éleslátással és megfigyeléssel észrevette Marja hercegnő jellemének legcsekélyebb árnyalatait is, a melyek mind csak megerősítették őt abban a meggyőződésében, hogy a hercegnő valami egészen különös és nem mindennapi teremtés. Nikolaj épp úgy, mint Marja hercegnő is, elpirult és zavarba jött, a mikor a hercegnőről beszéltek neki, sőt a mikor csak rá is gondolt, de a jelenlétében teljesen fesztelenül érezte magát, és egyáltalában nem úgy beszélt, mint a hogy' előre kiczirkalmazta volt, hanem egyenesen kimondta azt, a mi éppen az eszébe jutott és a nyelvére jött.

Nikolaj rövid látogatása alatt, mint mindenütt, a hol gyermekek vannak, a hallgatás egyik pillanatában Nikolaj odafordult Andrej herceg kis fiához, megsimogatta őt és megkérdezte tőle, vajjon szeretne-e huszár lenni? Kézen fogta a kicsikét, vidáman egyet pöndörített rajta és rápillantott Marja hercegnőre. Boldog, meghatott és bátortalan pillantás kísérte a szeretett férfi kezei közt lévő szeretett gyermeket. Nikolaj ezt a pillantást is észrevette, s mintegy megértvén a jelentőségét, elpirult a gyönyörűségtől és kedélyes vidámsággal kezdte a kis fiút csókolgatni.

Marja hercegnő mély gyászban lévén, nem járt sehova, Nikolaj pedig nem tartotta illendőnek, hogy gyakran járjon hozzájuk; a kormányzóné azért tovább folytatta házasságközvetítését és elmondván Nikolajnak mindazokat a hízelt nyilatkozatokat, a melyeket róla Marja

hercegnő tett és viszont, mindenképpen azon volt, hogy Rosztov mielőbb tisztázza a helyzetet Marja hercegnővel. Ebből a célból a mise előtt összehozta a fiatalokat a püspöknél.

Bár Rosztov kijelentette a kormányzónénak, hogy semmi tisztába hozni valója se lesz Marja hercegnővel, mégis megígérte, hogy eljön.

Valamint Tilsitben Rosztov nem mert kételkedni abban, vajjon csakugyan jó-e az, a mit mindenki jónak ösmer el, éppen úgy most is, mikor fölmerült előtte az a kérdés, vajjon a maga esze szerint rendezze-e be az életét, vagy pedig békességesen alárendelje magát a körülményeknek, rövid, de becsületes küzdelem után az utóbbira szánta el magát, és átengedte magát annak a hatalomnak, mely ellenállhatatlan erővel vonzotta őt (ezt érezte) valahová. Azt tudta, hogy Szonyának tett ígérete mellett elárulni az érzelmeit Marja hercegnő előtt, az lett volna, a mit ő alávalóságnak nevezett. És tudta, hogy alávalóságot ő elkövetni nem fog soha. De azt is tudta (sőt nemcsak hogy tudta, hanem a lelke fenekén érezte is), hogy ha most átengedi magát az őt irányító körülmények és emberek befolyásának, nemcsak hogy semmi rosszat, hanem valami nagyon, de nagyon fontos, valami annyira fontos dolgot cselekszik, a minőt életében még soha se cselekedett.

Marja hercegnővel való találkozása után, bár látszólag ugyanaz maradt, addigi élvezetei minden varázsukat elvesztették rá nézve, s mind gyakrabban kezdett Marja hercegnőre gondolni; de soha se gondolt rá úgy, mint a hogy a többi leányokra, a kikkel életében eddig találkozott, kivétel nélkül gondolni szokott s mint a hogy' valamikor és pedig jó hosszú időn át Szonyára is gondolt. A többi leányokra, mint csaknem minden tisztességes fiatal ember, úgy gondolt, mint leendő feleségére, s beleképzelte őket a házaseslet minden körülményeibe, látta rajtuk a fehér bóbitás főkötőt, ott látta őket a szamovár mellett, látta a gyermekeit, a papát és a mamát, ezeknek hozzá való viszonyát stb., stb.; s a jövőnek ezek a képei örömet szereztek neki; de mikor Marja hercegnőre gondolt, a kivel őt össze akarták boronálni, a jövőendő házasságukból soha semmit se tudott maga elé képzelni. Ha megkísérelte is, zavarosan és fonákul ütött ki a dolog. Mindössze csak azt érte el vele, hogy valami nyomasztó hangulat vett rajta erőt.

VII.

A borodinoi ütközetnek s halottakban és sebesültekben szenvedett veszteségeinknek a rettenetes, és Moszkva föladásának még rettenetesebb híre szeptember közepe táján érkezett meg Voronezsbe. Marja hercegnő, a ki csak a lapokból értesült a bátyja megsebesüléséről, és semmi határozott hírt sem kapott felőle, mint Nikolaj hallotta (mert személyesen nem találkozott vele), készült elutazni, hogy Andrej herceget valahol fölkutassa.

Rosztov, mikor a borodinoi ütközet és Moszkva kiürítése hírért meghallotta, se kétségbeesést, se haragot, bosszúságot, vagy ezekhez hasonló érzelmeket nem érzett, hanem egyszeriben unalmasnak és bosszantónak talált Voronezsben mindent, és kényelmetlenül kezdte magát érezni, mintha csak valamiért restelkedett volna. A beszélgetések, a melyeket hallott, mind olyan mesterkélteknek látszottak előtte; nem tudta, hogy' ítélje meg mindezt, s úgy érezte, hogy majd csak az ezredében lesz előtte megint minden világossá. Sietett a lóvásárlásait mielőbb lebonyolítani, és sokszor minden igaz ok nélkül kijött a sodrából a szolgaszemélyzetével és az őrmesterével szemben.

Pár nappal Rosztov elutazása előtt, az orosz csapatok győzelme alkalmából hálaadó isteni tisztelet volt kitűzve a székesegyházban, s erre a hálaadó isteni tiszteletre Nikolaj is elment. Valamivel a kormányzó mögött állott, és a legnagyobb higgadtsággal, a legkülönfélébb

dolgokon tűnődve állta végig az isteni tiszteletet. Mikor a hálaadó isteni tisztelet véget ért, a kormányzóné odaintette őt magához.

- Láttad a hercegnőt? - kérdezte tőle s rámutatott a fejével egy feketeruhás hölgyre, a ki a khorus mellett állott.

Nikolaj nem annyira az arczéle után, mely a kalapja alól kilátszott, mint inkább az óvatosságnak, a rémületnek és a szájalomnak amaz érzése után, mely őt elfogta, legott megösmerte Marja hercegnőt. Marja hercegnő, a ki szemlátomást el volt merülve a gondolataiba, a templomból való távozása előtt, éppen az utolsó keresztekot vetette magára.

Nikolaj csodálkozva nézett az arczába. Ez ugyanaz az arcz volt, melyet annakelotte látott, ugyanaz volt rajta a finom belső és lelki munka általános kifejezése; de most egészen másként volt megvilágítva. A szomorúság, az ájtatosság és a reménység megható kifejezése ült rajta. Mint a hogy' az ő jelenlétében azelőtt is megesett Nikolajjal, a nélkül, hogy a kormányzóné biztatását, hogy menjen oda hozzá, bevárta volna, a nélkül, hogy megkérdezte volna magától, vajjon helyes és illendő-e, hogy itt a templomban beszédbe ereszkedjék vele, odalépett hozzá s elmondta, hogy hallotta nagy fájdalmát s egész lelkével együtt érez vele. Alig, hogy a hercegnő a hangját meghallotta, élénk pirosság futotta el az arczát, s egyidejűleg a fájdalmát is, az örömet is megvilágította.

- Én csak egy dolgot akartam mondani önnek, hercegnő, - szólott Rosztov, - és ez az, hogy ha Nikolajevics Andrej herceg meghalt volna, mint ezredparancsnokról, erről a lapok is azonnal hírt adtak volna.

A hercegnő úgy nézett rá, mintha nem értette volna a szavait, de örült volna annak az őszinte részvétnek, melynek a kifejezése ott ült az arczán.

- De meg annyi példát tudok arra, hogy a gránátszilánkok által (mint a lapok írták) okozott seb vagy azonnal halált okoz, vagy pedig könnyű lefolyású, - mondotta Nikolaj. - Reméljük a legjobbat és én meg vagyok győződve...

Marja hercegnő közbevágott.

- Oh, ez olyan rettenetes... - kezdte el, de az izgatottságtól nem fejezte be, a mit mondani akart, egy kecses mozdulattal (mindig ilyen volt az ő jelenlétében) lehorgasztotta a fejét, és hálás pillantást vetvén rá, kiment a nagynénje után.

Aznapi este Nikolaj nem ment el sehová, hanem otthon maradt, még pedig azzal a föltett szándékkal, hogy rendbehozza a számadásait azokkal, a kiktől lovakat vásárolt. Mire a dolgot elvégezte, már késő volt ahhoz, hogy elmenjen valahová, ahhoz meg korán volt, hogy lefeküdjék, s így Nikolaj hosszú ideig egyedül járt föl s alá a szobájában és a mi vajmi ritkán esett meg vele, eltűnődött az élete folyásán.

Marja hercegnő már ott Szmolenszk közelében nagyon kellemes hatást tett rá. Azt, hogy olyan különös figyelemmel volt iránta, az idézte elő, hogy akkoriban olyan rendkívüli körülmények közt találkozott vele és hogy ugyanakkor az édes anyja, rá, mint gazdag leányra, különösen is fölhívta a figyelmét. Voronezsben, annak a látogatásnak az ideje alatt, a melyet nála tett, ez a benyomás nemcsak kellemes, hanem egyúttal erőteljes is volt. Nikolajt meglepte az a különös lelki szépség, melyet benne ezúttal fölfedezett. De hát ő utazni készült s esze ágába se jutott sajnálkozni azon, hogy ha Voronezsből elmegy, megfosztja magát annak a lehetőségétől, hogy a hercegnőt láthassa. De ez a mai találkozás Marja hercegnővel ott a templomban (Nikolaj érezte ezt) mélyebb nyomokat hagyott hátra a szívében, mint sem gondolta volna, sőt mélyebbet, mint a minőt a lelki nyugalma szempontjából kívánatosnak tarthatott volna. Ez a sápadt, szelíd és szomorú arcz, ez a sugárzó tekintet, ezek a csendes és kecses mozdulatok s legfőképpen ez a mélységes és szelíd szomorúság, mely minden

vonásában kifejezésre jutott, bántották őt és részvétet keltettek benne. Férfiakban Rosztov nem szívelhette a magasabbrendű, szellemi élet kifejezését (azért nem szerette Andrej herceget sem), a melyet ő kicsinylőleg bölcsekedésnek és ábrándozásnak nevezett, de Marja hercegnőben éppen ebből a szomorúságból, mely egy Nikolaj előtt teljesen ismeretlen lelki világ teljes mélységét tárta föl előtte, valami ellenállhatatlan vonzóerőt érzett ki.

„Csudálatos egy leánynak kell lennie! Valóságos angyal!” - mondotta magában. - „Miért is nem vagyok szabad, miért is hamarkodtam úgy el a dolgot Szonyával?” S önkéntelenül is párhuzamot vont kettőjük között és látta egyikben a szegénységét, a másokban pazar gazdagságát azoknak a lelki tulajdonságoknak, a melyek ő benne magában nem voltak meg s a melyeket éppen azért olyan sokra becsült. Megpróbálta elképzelni, mi volna akkor, ha ő most szabad volna. Hogy’ kérné meg a kezét és hogy’ tenné őt a feleségévé? De nem, ezt már nem tudta elképzelni. Elszorult a szíve s csak homályos képek kavarohtak előtte. Szonyával kapcsolatban már rég megalkotta maga előtt a jövő képét, a melyben, éppen azért, mert mindez csak a képzeletében volt meg s mert egész határozottsággal tudta, hogy Szonyában mi lakozik, olyan egyszerűnek és világosnak látszott előtte minden; de Marja hercegnővel már nem tudta elképzelni a jövőt, mert csak szerette, de nem ösmerte őt.

Szonyára vonatkozó ábrándjai mind olyan játsziak és derültek voltak. De Marja hercegnőre mindig nehéz, sőt valamelyest borzasztó volt gondolnia.

„Hogy’ imádkozott!” - jutott eszébe. - „Látszott rajta, hogy egész lelke benne volt abban az imádságban. Igen, ez az az imádság, mely még a hegyeket is megindítja, s meg vagyok győződve, hogy az ő imádsága nem talál süket fülekre. Miért is nem imádkozom én azért, a mire szükségem van?” - gondolta magában. - „De hát mire is van szükségem? Arra, hogy szabad legyek és föl legyek oldva Szonyától. Mégis csak igaza volt neki”, - jutottak eszébe a kormányzóné szavai, - „ha én őt feleségül veszem, abból csak boldogtalanság származhatik. Zűrzavar, a mama bánata... a viszonyok... rettenetes zűrzavar. Én Istenem! Szabadíts ki engem ebből a rettenetes, ebből a vígasztalan helyzetből!” - kezdett el egyszerre imádkozni. - „Igen, az ima arra is képes, hogy a hegyeket megindítsa, de ehhez hinni kell, nem pedig csak úgy imádkozni, mint a hogy’ mi gyermekkorunkban Natasával imádkoztunk azért, hogy válják odakünn czukorrá a hó, s aztán kimentünk az udvarra, hogy meggyőződünk róla, vajjon csakugyan czukorrá változott-e a hó. Nem, de hiszen én nem ilyen badarságokért imádkozom most”, - mondotta, miközben a sarokba állította a pipáját, s összetett kezekkel megállott a szentképek előtt. És megilletődve a Marja hercegnőre való emlékezéstől, elkezdett imádkozni, úgy, a mint már régóta nem imádkozott. A szemeiben és a torkában ott settenkedtek a könnyek, mikor belépett Lavruska holmi irományokkal.

- Te mafla! Mit lopózol be, ha nem hívlak, - szólt Nikolaj és szaporán megváltoztatta az állását.

- A kormányzótól, - mondotta Lavruska álmos hangon, - futár érkezett és leveleket hozott.

- No jó, köszönöm, csak menj.

Nikolaj fogta a két levelet. Az egyik az anyjától, a másik Szonyától volt. Megösmerte rajtuk a kézírást, és elsőnek a Szonya levelét bontotta föl. De alig olvasott belőle pár szót, egyszerre elsápadt az arcza, s rémülten és örömmel meredtek maguk elé a szemei.

- Nem, ez lehetetlen! - mondotta hangosan. Nem lévén képes egy helyben maradni, kezében a levéllel fölkelt, s föl és alá járkálva a szobában, olvasta tovább. Először csak úgy futotta át a levelet, majd elolvasta egyszer, kétszer s a vállát fölrántva s a kezeivel hadonászva, tátott szájjal s tágra nyitott szemekkel állott meg a szoba közepén. Az, a miért csak az imént Istenhez imádkozott, teljesedésbe ment, de Nikolajt ez annyira meglepte, mintha valami egészen rendkívüli dolog lett volna, mintha erre soha nem is számított volna, s mintha éppen az, hogy

a vágya oly gyorsan valóra vált, mintha az bizonyítaná, hogy nem Istentől eredt, a kihez kérésével fordult, hanem valami közönséges véletlenségből.

Azt a megoldhatatlannak látszó csomót, mely Rosztov szabadságát megkötötte, Szonya eme váratlan és (mint Nikolajnak tetszett) semmi által föl nem idézett levele egyszeriben megoldotta. Azt írta neki, hogy a legutóbbi szerencsétlen körülmények, az, hogy Rosztovék Moszkvában csaknem mindenüket elvesztették, s a grófnének az az ismételt kifejezett óhajta, hogy Nikolaj Bolkonszkája hercegnőt vegye feleségül, hosszas hallgatása és az utóbbi időben mutatott hidegsége, mindez együttvéve arra indította őt, hogy Nikolajt az ígérete alól feloldja és neki teljes szabadságát visszaadja.

„Nagyon terhes volt nekem az a gondolat, hogy esetleg fájdalmat okozzak és meghasonlást idézzek elő abban a családban, mely annyi jót tett velem”, - írta egyebek közt, - „s az én szerelmemnek egyetlen célja az azoknak a boldogsága, a kiket szeretek; s azért kérve kérem önt, Nikolas, tekintse magát teljesen szabadnak, és tudja meg, hogy mindezek ellenére is önt senki jobban nem szeretheti, mint az ön Szonyája”.

Mindakét levél Trojczában kelt. A másik levelet a grófné írta. Ebben a levélben le voltak írva a Moszkvában töltött utolsó napok, az elutazás, a város égése, és a család egész vagyonának pusztulása. Ebben a levélben a grófné egyebek közt azt is közölte, hogy Andrej herceg a sebesültek között, szintén ő velük hagyta el Moszkvát. Állapota rendkívül válságos, de az orvos az utóbbi időben valamikéivel több reménnyel biztat. Szonya és Natasa úgy gondozzák, akárcsak ápolónők volnának.

Nikolaj másnap elvitte ezt a levelet Marja hercegnőhöz. Se Nikolaj, se Marja hercegnő egyetlen szót sem ejtettek arról, mit jelenthet ez a pár szó: „Natasa gondolja őt”, de ennek a levélnek a révén Nikolaj egyszeriben szinte rokoni viszonyban kezdte magát érezni Marja hercegnővel.

Másnap Rosztov elkísérte Marja hercegnőt Jaroszlavba s pár nap múlva ő maga is visszament az ezredéhez.

VIII.

Szonyának Nikolajhoz intézett levele, mely imádságának megvalósulását jelentette, Trojczában kelt. A levél megírása pedig a következő körülményeknek volt köszönhető. Mind fokozottabb mértékben kezdte foglalkoztatni az öreg grófnét az a gondolat, hogy Nikolaj valami gazdag nőt vegyen feleségül. Tudta, hogy ennek a legfőbb akadálya Szonya. És Szonya élete az utóbbi időben, de különösen Nikolaj ama levele óta, a melyben Marja hercegnővel Bogucsarovban történt találkozását leírta, napról-napra terhesebbé vált a grófné házában. A grófné egyetlen alkalmat se mulasztott el arra, hogy valami sértő szót, kegyetlen vágást ne adjon Szonyának.

De pár nappal a Moszkvából való elutazás előtt, a grófné, a kit a történetek rendkívül meghatottak és fölizgattak, magához hívatta Szonyát s szemrehányások és követelözések helyett könnyek között fordult hozzá azzal a kéréssel, hogy hálából mindazért a sok jóért, a melyet a házukban élvezett, áldozza föl magát és szakítson Nikolajjal.

Szonya hiszterikus zokogásban tört ki és szipogva azt felelte, hogy megtesz mindent, kész mindenre, de határozott ígéretet azért még sem tett, s a lelke fenekén nem tudta magát rászánni arra, a mit tőle követeltek. Föl kellett magát áldoznia azért a családjáért, a mely őt fölnevelte és eltartotta. Magát másokért föláldozni rendes szokása volt Szonyának. Az ő

helyzete olyan volt ebben a házban, hogy csak áldozatok árán mutathatta ki az erényeit, és így hozzászólt az áldozatokhoz, a melyeket idők múltán szinte meg is kedvelt. De annakelőtte az önfeláldozás minden cselekedetében meg volt az az örömteljes tudata, hogy önmagát föláldozván, azáltal csak emeli a maga értékét a maga és a mások szemében, és még méltóbbá lesz Nikolajhoz, a kit az életben mindennél jobban szeretett; de most abból kellett állania ennek az áldozatnak, hogy lemondjon arról, a mi reá nézve áldozatának minden jutalma, életének egész tartalma lett volna. És, életében most először, keserűség fogta el azok iránt az emberek iránt, a kik csak azért cselekedtek vele jót, hogy őt annál érzékenyebben megkínózhassák; irígységet érzett Natasa iránt, a ki soha ehhez hasonlót nem érzett, a ki soha se volt kénytelen áldozatokat hozni, hanem ellenkezőleg, mindig másokat készített áldozatokra, s a kit mind a mellett mindenki szeretett. És Szonya most először érezte, hogy Nikolaj iránt táplált csöndes és tiszta szerelme egyszerre szenvedélyes érzéssé kezdett válni, mely a szabályoknak, meg az erényeknek és a vallásnak fölötte állott; és ennek az érzésnek a hatása alatt Szonya, a ki függő élete révén hozzászólt volt a zárkózottsághoz, általános és határozatlan szavakkal felelt a grófnénak, kerülte a vele való beszélgetést s elhatározta, hogy bevárja, míg találkozhatik Nikolajjal, még pedig azzal a föltett szándékkal, hogy e találkozás alkalmával nem hogy fölszabadítsa, de ellenkezőleg, mindörökre magához kösse őt.

A moszkvai tartózkodás utolsó napjainak a gondjai és borzalmi elnémították Szonyában az őt nyomasztó sötét gondolatokat. Örült, hogy menedéket talált előlük a gyakorlati tevékenységben. De mikor értesült róla, hogy Andrej herczeg a házukban van, minden őszinte szánalma ellenére is, a melylyel iránta és Natasa iránt viseltetett, annak az örömteljes és szinte babonás érzése fogta el, hogy az Isten nem akarja, hogy őt elválasszák Nikolajtól. Tudta, hogy Natasa csak Andrej herceget szerette s még most se szűnt meg őt szeretni. Tudta, hogy ilyen rettenetes körülmények közt találkozáskor most újra, meg fogják egymást szeretni, s hogy akkor Nikolaj a köztük létrejött rokoni viszony következtében, nem fogja Marja hercegnőt nőül vehetni. Mindama borzalmak ellenére, melyek az utolsó napokban és az utazás első napjaiban végbementek, ez az érzés és az a tudat, hogy íme a Gondviselés beleavatkozott az ő személyes ügyeibe, örömet okozott Szonyának.

A trojczai hegyi kolostorban tartották Rosztovék útközben az első pihenőt.

A kolostor fogadóházában három szobát rendeztek be a számukra, a melyek közül az egyiket Andrej herczeg foglalta el. A sebesült aznap sokkal jobban volt. Natasa ott ült mellette. A gróf és a grófné a szomszéd szobában üldögéltek s beszélgettek a perjellel, a ki meglátogatta volt régi ismerőseit és bőkezű jóakaróit. Szonya is ott volt s gyötörte a kíváncsiság, vajjon miről beszélgetett Andrej herczeg Natasával. Az ajtón keresztül hallotta a hangjukat. Andrej herczeg szobájának az ajtaja kinyílt, Natasa izgatott arczczal lépett ki onnan, s észre sem vevén a szerzetest, a ki üdvözlésére fölkelt a helyéről és a jobbkarjának a széles ujja felé nyúlt, odament Szonyához és megfogta a kezét.

- Natasa, mi lelt? Jer ide, - szólott a grófné.

Natasa elfogadta a perjel áldását, a ki azt tanácsolta neki, hogy forduljon segítségért az Istenhez és a beteg védszentjéhez.

A perjel eltávozása után Natasa legott karon fogta a barátnőjét és bement vele az üres szobába.

- Szonya, igen? Életben fog maradni? - kérdezte. - Szonya, milyen boldog és mégis milyen szerencsétlen vagyok én! Szonya, lelkem, - maradjon minden a régiben. Csak ő éljen. Az nem lehet, hogy ő... mert, mert... - és Natasa sírva fakadt.

- Így ni! Tudtam én ezt! Istennek hála, - mondotta Szonya. - Életben fog maradni.

Szonya nem kevésbé volt izgatott, mint barátnője, úgy az ő rémületétől és fájdalmától, mint a maga egyéni és senki előtt el nem árult gondolataitól. Zokogva csókolgatta és csittítgatta Natását. „Csak ő életben maradjon!” - gondolta. Miután jól kisírták és kibeszélték magukat és letörölték a könnyeiket, mind a ketten odamentek Andrej herczeg ajtajához. Natasa csöndesen kinyitván az ajtót, bepillantott a szobába. Szonya a félig nyitott ajtó előtt ott állott mellette.

Andrej herczeg magasan feküdt, egymásra tetézt három párnáján. Sápadt arcza nyugodt volt, a szemei le voltak hunyva, s látni lehetett, a mint egyenletesen lélekzett.

- Oh, Natasa! - kiáltott föl egyszerre Szonya s megkapván az unokahúga kezét, elhúzódt az ajtó mellől.

- Mi az, mi az? - kérdezte Natasa.

- Ez az, látod, ez az... - mondotta Szonya sápadt arczczal s reszkető ajakkal.

Natasa csöndesen betette az ajtót s odament Szonyával az ablakhoz, egyelőre sejtelve se lévén róla, hogy mit mondott neki Szonya.

- Emlékszel? - kérdezte Szonya rémült és ünnepélyes arczczal. - Emlékszel, mikor helyetted belenéztem a tükörbe... Otradnoeban, karácsonykor... Emlékszel rá, mit láttam akkor?...

- Igen, igen, - szólott Natasa tágra nyitott szemekkel, homályosan emlékezvén rá, hogy Szonya akkor valamit beszélt Andrej herczegről, a kit fekvé látott maga előtt.

- Emlékszel? - folytatta Szonya. - A mit akkor láttam, elmondtam mindenkinek, neked is, Donyasának is. Láttam, a mint az ágyon fekszik, - mondotta, s minden legkisebb részletnél valami mozdulatot tett kezének kinyújtott ujjával, - láttam, a mint lehuntya a szemeit s szakasztott olyan rózsaszínű paplannal volt letakarva, azután összekulcsolta a kezét, - mondotta Szonya, meg lévén győződve, hogy a mint az imént látott részleteket leirta, ugyanezeket akkor is *látta*. Akkor pedig semmit se látott, csak úgy mondta, hogy látta azt, a mi éppen az eszébe jutott; de az, a mit akkor kieszelt volt, épp oly valóságosnak látszott előtte most, mint bármilyen más emléke. Arra, a mit akkor mondott, hogy rápillantott és mosolygott s hogy valami pirossal volt letakarva, nemcsak emlékezett, de erősen meg volt róla győződve, hogy már akkor is látta és mondotta, hogy rózsaszínű paplannal, éppen rózsaszínűvel volt letakarva s a szemei le voltak hunyva.

- Igen, igen, éppen rózsaszínűvel, - mondotta Natasa, a ki azt hitte, hogy tisztán emlékszik rá, hogy akkor is rózsaszínűt mondott, s éppen ebben látta ennek a jóslásnak a rendkívüliségét és titokzatosságát.

- De hát mit jelent ez? - kérdezte Natasa elmélázva.

- Oh, én nem tudom, de mindez olyan rendkívüli, - mondotta Szonya s a fejéhez kapott.

*

Pár percz múlva Andrej herczeg csengetett és Natasa bement hozzá; Szonya pedig, a kin ritka magasfokú izgatottság és megilletődés vett erőt, ott maradt az ablaknál és eltűnődött a történetek szokatlanságán.

Ezen a napon kellett elküldeni a hadsereghez a leveleket és így a grófné is írt volt a fiának.

- Szonya, - mondotta a grófné, fölpillantván a levélről, mikor az unokahúga elment mellette. - Szonya, te nem írsz Nikolenyának? - kérdezte a grófné halk, reszkető hangon és bágyadt, pápaszemes szemeinek a tekintetéből Szonya mindazt kiolvasta, a mit a grófné ezekkel a szavakkal mondani akart. Benn volt ebben a pillantásban a rimázkodás, a visszautasítástól

való félelem, a szégyenkezés azért, a mit kérni akart, s a megtagadás esetén a kérlelhetetlen gyűlöletre való készség.

Szonya odament a grófnéhoz s letérdelve megcsókolta a kezét.

- Majd írok, mamácska, - mondotta.

Szonya ellágyult, izgatott lett és megilletődött mindattól, a mi ezen a napon történt, különösen jóslatának attól a titokzatos megvalósulásától, a mit az imént látott. Most, a mikor tudta, hogy abban az esetben, ha az Andrej herceg és Natasa közt való viszony megújul, Nikolaj nem veheti feleségül Marja hercegnőt, örömmel érezte az önfeláldozás ama hangulatának a visszatérését, a melyben a megszokás révén már úgy szeretett élni. És könnyekkel a szemében s annak az örömteljes tudatával, hogy valami nagylelkű cselekedetet visz véghez, mialatt a könnyek elhomályosították bársonyos, fekete szemeit, rövid szüneteket tartva megírta azt a megható levelet, a mely Nikolajt úgy megdöbbenettette.

IX.

A főőrségen, a hová Pierre-t elvezették, azok a tisztek és katonák, a kik őt elfogták, bár ellenséges indulattal, de mégis tiszteletteljesen bántak vele. Még kiérezhető volt a bánásmódjukból az a bizonytalanság, hogy nem tudták kicsoda (nem valami nagyon előkelő személyisége) és az az ellenséges indulat, melyet a csak az imént köztük lejátszódott személyes harc keltett föl bennük.

De mikor másnap reggel fölváltották az őrséget, Pierre érezte, hogy az új őrség előtt - sem a tisztek, sem a katonák előtt, - már nem volt meg neki az a jelentősége, mint azok előtt, a kik őt elfogták. És csakugyan a másnapi őrséghez tartozók ebben a paraszt kaftánba öltözött kövér emberben már nem látták azt az életteljes embert, a ki oly elszántan küzdött azzal a fosztogatóval, s az őrség katonáival, s a ki oly ünnepélyes hangon beszélt arról a gyerekekről, a kit a tűzből kimentett, hanem egyszerűen azok közül az oroszok közül, a kiket a felettes hatóság parancsára letartóztattak, a tizenhetediket látták. Ha volt is Pierre-ben valami különös, ez csak az ő bátor s mélázva tünődő lénye, és francia tudománya volt, a mely nyelven a francziák előtt szinte csodálatosan szépen tudta magát kifejezni. De mindezek ellenére Pierre-t ugyanaznap összecsuhták más összefogdosott gyanús emberekkel, mert arra a szobára, a melyben ő volt, egy tisztnek volt szüksége.

Mindazok az oroszok, a kiket Pierre-rel együtt letartóztattak, a legalsóbb néposztályhoz tartoztak. És ezek valamennyien fölismervén Pierre-ben az urat, annál is inkább idegenkedtek tőle, mert francziául is beszélt. Pierre szomorúan hallgatta, a mint rajta gúnyolódtak.

Másnap este Pierre megtudta, hogy a letartóztatottak fölött (és így alkalmasint ő fölött is) gyujtogatás vádja miatt készülnek törvényt ülni. Harmadnapra Pierre-t a többiekkel együtt elvezették valami házba, a hol egy fehér bajúszos francia tábornok, két ezredes és még néhány karszalagos francia ült egy asztal körül. Pierre-hez, úgy mint a többiekhez is, azzal a látszólag minden emberi gyöngédséget meghaladó pontossággal és szabatossággal, a melylyel a vádlottakkal szemben rendesen viselkedni szoktak, a legkülönbébb kérdéseket intézték az iránt, vajjon kicsoda? Honnan jött? Mi volt a szándéka? stb.

Mindezeknek a kérdéseknek, a melyek úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyták a szóban forgó ügy lényegét, és kizárták e lényeg földerítésének a lehetőségét, mint a hogy' ez a törvény előtt föltett kérdéseknél rendesen lenni szokott, kizárólag az volt a céljuk, hogy megássák azt a medret, a melybe az ítélőbírók a vádlott feleleteit terelni akarták, hogy így

eljussanak voltaképpeni céljukhoz, a vádlott elítéléséhez. A mint olyasvalamit kezdett mondani, a mi nem felelt meg ennek a célnak, legott elzárták a medret, s a víz folyhatott oda, a hova akart. Ezenkívül Pierre is érezte azt, a mit a vádlottak a törvény előtt mindig érezni szoktak, a csodálkozást, hogy miért is intézték hozzá mindezeket a kérdéseket. Úgy érezte, hogy csak pusztá leereszkedésből vagy udvariasságból alkalmazták ennek a kijelölt medernek a cselvetését. Tudta, hogy a hatalmában van ezeknek az embereknek, s hogy csak a hatalom juttatta őt ide, s csak a hatalom adott nekik jogot arra, hogy feleletet követeljenek tőle a kérdéseikre, s hogy ennek a gyülekezetnek kizárólagos célja az volt, hogy őt elítélje. S éppen azért, mert a kezükben volt a hatalom és az volt a vágyuk, hogy őt elítélhessék, teljesen fölösleges volt a kérdések és az egész bírósági eljárás komédiája. Nyilvánvaló volt, hogy minden feleletének csak a bűnösségét kellett bizonyítania. Arra a kérdésre, hogy mit csinált, mikor elfogták, Pierre némi tragikus lendülettel azt felelte, hogy visszaadott a szüleinek egy gyermeket, a kit „a lángok közül mentett meg.” Miért kapott hajba a fosztogatóval? Pierre azt felelte, hogy védelmére kelt egy nőnek, s hogy a bántalmazott nő védelme minden embernek kötelessége, hogy... Itt félbeszakították: ez már nem illett bele a számításukba. Mit keresett annak az égő háznak az udvarán, a hol több szemtanú látta? Azt felelte, hogy elment megnézni, mi történik Moszkvában. Itt megint félbeszakították: nem azt kérdezték, hova ment, hanem mit keresett ott a tűz mellett. Kicsoda ön? ismételték meg előtte az első kérdést, a melyre azt mondta volt, hogy nem akar válaszolni. Most megint csak azt felelte, hogy nem mondhatja meg, kicsoda.

- Írja csak, ez gyanús. Fölötte gyanús, - mondotta neki a fehér bajúszos és piros-pozsgás ábrázatú tábornok.

Negyednapra a zubovszki sáncz környékén is kiütött a tűz.

Pierre-t tizenharmadmagával átkísérték a krymi gázlóhoz s ott egy kereskedő házának a kocsiszinébe csukták. Az utcán menve, Pierre szinte fuldoklott a füsttől, mely úgy látszott, mintha az egész várost elborította volna. Minden oldalról tüzek látszottak. Pierre akkor még nem fogta föl Moszkva égésének a jelentőségét és borzadva nézte ezeket a tüzeket.

Még négy napot töltött Pierre egy, a krymi gázlónál lévő háznak a kocsiszinében, és ez alatt az idő alatt megtudta a franczia katonák beszélgetéséből, hogy a vele együtt elzárva lévőknapról-napra várhatták a sorsuk eldöntését, mely egy marsall kezében volt. De hogy ki volt ez a marsall, azt Pierre-nek nem sikerült a katonáktól megtudnia. A katonák szemében a marsall nyilván a hatalomnak valami magasabbrendű és valamelyest titokzatos láncszeme volt.

Szeptembernek ezek az első napjai, egészen nyolczadikáig, a mikor a foglyokat másodszor is kihallgatásra vitték, voltak Pierre-re nézve a legsúlyosabbak.

X.

Szeptember nyolczadikán, az után a tiszteletteljes viselkedés után ítélve, a melyet az őrség legénysége iránta tanúsított, egy nagyon magasrangú katonatiszt jött be a kocsiszinbe a foglyokhoz. Ez a tiszt, a ki alkalmasint a vezérkarhoz tartozott, kezében egy lajstrommal, fölolvasta az oroszok névsorát, Pierre-t pedig úgy szólította, mint „a ki nem akarja a nevét megmondani”. Azután egykedvűen és lomhán végignézhén a foglyokon, megparancsolta az őrség tisztjének, hogy mielőtt a marsall elé vezetné őket, öltöztesse föl tisztességesen és szedje rendbe valamennyiüket. Egy óra múlva megjelent egy szakasz katona, s Pierre-t a többi tizenhárommal együtt elvezették a Gyevecsje mezőre. A tegnapi eső után derült és napos idő lett, s rendkívüli tiszta volt a levegő. A füst nem csapódott le, mint azon a napon, a

mikor Pierre-t a zubovszki sánczon levő főőrségtől elkísérték, hanem sűrű oszlopokban emelkedett fölfelé a tiszta levegőben. A tüzek lángja sehol se látszott, de minden oldalról sűrű füstoszlopok emelkedtek, és egész Moszkva, mindaz, a mit Pierre csak láthatott, egyetlen tűztenger volt. Pusztaságok látszottak mindenfelé kályhákkal és kéményekkel, a melyek közt itt-ott leégett falak kandikáltak ki. Pierre elbámult maga körül, s nem ösmert rá a város jól ismert kerületeire. Itt-ott sértetlenül maradt templomok látszottak. A Kreml teljes épségben fehérlett a távolban tornyaival s rettenetes Iván szobrával. A közelben vidáman csillogott a novogyevicsei kolostor kupolája, s szokatlanul tisztán csengve áradt szét belőle a harangszó. Ez a harangozás eszébe juttatta Pierre-nek, hogy vasárnap és Mária születése napja van. De úgy látszott, nem volt a városban senki, a ki ezt az ünnepet megüli: mindenütt csak a tűz rombolása látszott, s az egész lakosságból mindössze lerongyolódott alakok bukkantak föl itt-ott, de a francziák láttára ezek is legott elrejtőztek.

Nyilvánvaló volt, hogy az orosz fészek el volt pusztítva, semmivé volt téve; de az orosz rendnek ebből a megsemmisüléséből Pierre önkéntelenül kiérezte, hogy ebben az elpusztított fészekben most egy egészen más, de erőteljes francia rend kapott lábra. Érezte ezt, a mint végignézett azokon a szabályosan zárt sorokban vidáman és önérzetesen lépkedő katonákon, a kik őt a többi bűnösökkel együtt kísérték; érezte, a mint meglátott egy velük szembe jövő kétlovas hintón ülő előkelő francia hivatalnokot, a kinek a lovait katona hajtotta, kiérezte ezt a mező baloldala felől feléje áradó katona-zene vidám hangjaiból, de különösen kiérezte és megértette ezt abból a névsorból, a melyet előttük az a francia tiszt ma délelőtt fölolvastott. Pierre-t fogták a katonák s néhány tucat más fogollyal együtt egyik helyről a másikra kísérték; úgy látszott, mintha esetleg meg is feledkezhetnének róla, vagy összetéveszthetnék másokkal. De nem: azok a feleletek, melyeket kihallgatásakor adott, visszatértek hozzá annak a megnevezésnek a formájában: „az a ki nem akarja megmondani a nevét.” S ezzel a névvel, mely olyan furcsának tűnt föl Pierre előtt, elvezették őt most valahová, azzal a kétségtelen és az arcukról leolvasható meggyőződéssel, hogy a többi foglyok és ő voltak azok, a kikre most szükség volt, s a kiket oda vezettek, a hova éppen kellett. Pierre valami hitvány kis forgácsnak érezte magát, mely egyelőre bár ösmeretlen, de szabályosan működő gép kerekei közé került.

Pierre-t a többi bűnösökkel együtt átvezették a Gyevecsje-mező jobb felére, egy a kolostortól nem messze fekvő házba, a melyet tágas kert vett körül. Ez Scserbatov herczeg háza volt, a melyben Pierre azelőtt gyakran megfordult, s a melyben most, mint a katonák beszélgetéséből megtudta, az eckmühleni herczeg és marsall lakott.

Odavezették őket a lépcsőhöz, a honnan egyenkint kísérték be őket a házba. Pierre volt a hatodik, a kit bevezettek. Egy üveges folyosón és egy Pierre előtt jól ösmert pitvaron és előszobán keresztül bevezették őt egy hosszú és alacsony szobába, a melynek az ajtajában egy segédtiszt állott.

Davoust a szoba végén egy asztal mellett ült, pápaszemmel az orrán. Pierre egészen közel odament hozzá. Davoust föl se pillantott s nyilván egyelőre heverő írásba volt elmerülve. A nélkül, hogy fölemelte volna a tekintetét, megkérdezte tőle: kicsoda maga?

Pierre most azért hallgatott, mert egyetlen szót is képtelen volt kiejteni. Pierre-re nézve Davoust nem volt egyszerű francia marsall, - Davoust az ő szemében egy kegyetlenkedéseiről ösmert ember volt. Pierre, a mint ránézett Davoust rideg arczára, a ki mint a szigorú tanító, el volt szánva, hogy egy ideig türelmesen vár a válaszra, érezte, hogy minden másodpercznyi késedelem esetleg az életébe kerülhet; de nem tudta, mit mondjon. Elmondani ugyanazt, a mit első kihallgatása alkalmával mondott, nem volt bátorsága, a kilétét és a rangját elárulnia pedig veszedelmes és szégyenletes lett volna. Pierre tehát hallgatott. De még

mielőtt valamire elhatározhatta volna magát, Davoust felütötte a fejét, feltolta a pápaszemét a homlokára, összehunyorította a szemeit és merően ránézett Pierre-re.

- Én ezt az embert ösmerem, - mondotta egyenletes és hideg hangon, mely nyilván arra volt szánva, hogy Pierre-t megijeszze. A hideg borzongás, mely az imént Pierre hátán átfutott, most mint valami vascsavar szorongatta a fejét.

- Tábornok, lehetetlen, hogy ön engem ösmerjen, én önt soha se láttam.

- Ez egy orosz kém, - vágott közbe Davoust a szobában levő másik tábornokhoz fordulva, a kit Pierre nem is vett észre. És Davoust elfordult tőle. Pierre valami szokatlan ércességgel a hangjában, egyszerre megszólalt.

- Nem, Fenség, - mondotta, hirtelen eszébe jutván, hogy Davoust hercegi rangban van. - Nem, Fenség, engem nem ösmerhet. Én népfölkelő tiszt vagyok, s nem távoztam el Moszkvából.

- A neve? - ismételte Davoust.

- Bezuchij.

- Mivel bizonyíthatja, hogy nem hazudik?

- Fenség! - kiáltott föl Pierre nem sértődött, de könyörgő hangon.

Davoust fölemelte a fejét és merően nézett Pierre-re. Pár pillanatig farkasszemet néztek és ez a pillantás mentette meg Pierre-t. Ennek a háború és a törvénykezés szabályai ellenére váltott pillantásnak a révén valami emberies viszony jött létre kettőjük közt. Ebben az egyetlen pillanatban a homályos érzések egész sora viharzott át mindkettőjükön, a miből megértették, hogy mindketten az emberiség gyermekei, hogy testvérek.

Davoust előtt, a ki felütötte a fejét az iratairól, a melyekben az emberek dolga és élete csak mint egy-egy szám szerepelt, az első pillanatban Pierre csak egy körülmény volt; és Davoust minden lelkiösmereti furdalás nélkül kész lett volna őt agyonlővetni; de most már az embert is meglátta benne. Egy pillanatra elgondolkozott.

- Mivel igazolja, hogy nem hazudik? - szólott Davoust hidegen.

Pierre-nek eszébe jutott Ramballes, s megnevezte az ezredét, a nevét és azt az utcát, a melyben a ház volt.

- Ön nem az, a kinek mondja magát, - szólott ismét Davoust.

Pierre reszkető és szakgatott hangon elkezdte felsorolni a vallomásának az igaz volta mellett szóló bizonyítékokat.

De ekkor belépett a segédtiszt és valamit jelentett Davoust-nak.

Davoust arcza arra a hírre, melyet a segédtiszt hozott, egyszerre fölragyogott és elkezdett begombolkozni. Pierre-ről nyilván teljesen megfeledkezett.

Mikor a segédtiszt fölhívta figyelmét a fogolyra, összeránczolta homlokát és Pierre felé intvén, parancsot adott, hogy vezessék el. De hova kellett őt elvezetniük, azt Pierre nem tudta: vissza a kocsiszínbe, vagy a kijelölt vesztőhelyre, a melyet a társai, mikor a Gyevicsjemező mellett eljöttek, megmutattak neki.

Félrefordította a fejét és látta, hogy a segédtiszt még valamit kérdezett a marsalltól.

- Igen, természetesen, - felelt Davoust, de hogy mire mondott „igen”-t, azt Pierre nem tudta.

Pierre nem emlékezett rá, hogy hova és mennyi ideig mentek. A teljes közönyösség és eltompultság állapotában rakta egymásután a lábait a többiekkel együtt mindaddig, míg valamennyien - s így ő is, - meg nem álltak.

Egész idő alatt csak egyetlen gondolat járt Pierre fejében. És pedig az: vajjon ki volt az, a ki őt halálra ítélte? Nem azok az emberek voltak, a kik őt kihallgatták: közülük egyik sem akarta és nyilván nem is tudta azt megcselekedni. Davoust se volt, a ki oly emberségesen nézett rá. Még egy pillanat, és Davoust belátta volna, hogy rosszat cselekszenek, de ezt a pillanatot megzavarta a segédtsízt, a ki belépett. És nyilván ez a segédtsízt sem akart semmi rosszat, csak éppen elhalaszthatta volna a belépését. De hát végre is ki volt az, a ki őt halálra ítélte, megölte, s minden emlékeivel, törekvéseivel, reményeivel és gondolataival együtt megfosztotta őt, Pierre-t az életétől? Ki tette ezt? És Pierre érezte, hogy senki.

A rend és a körülmények találkozása.

A rend volt az, mely őt, Pierre-t megölte, az életétől, mindenétől megfosztotta, semmivé tette.

XI.

Scserbatov házából a foglyokat egyenesen lekísérték a Gyevicsje-mezőre, balra a kolostor mellé, s odavezették egy veteményes kerthez, a mely mellett egy karó állott. A karó mellett egy mély gödör volt frissen kiásva s a karó és a gödör körül félkörben tömördek nép állott. A tömeg kisebb részében orosz, nagyobb részében pedig Napoleon hadseregéből való s a legkülönbébb egyenruhákat viselő német, olasz és francia katonákból állott. A karótól jobbra és balra, piros vállrojtos, kék egyenruhás, bakkancsos és csákós francia katonák állottak arczvonalban.

A bűnösöket a lajstrom sorrendjében állították föl (Pierre a hatodik volt) s odavezették őket a karóhoz. Egyszerre két oldalról megperdült néhány dob, és Pierre úgy érezte, mintha ezzel a dobpergéssel lelkének egy része kiszakadt volna. A gondolkodása és az ítélőképessége megbénult teljesen. Nem volt képes egyébre, mint látni és hallani. S csak az az egy vágya volt, vajha az a rettenetes dolog, a minek be kellett következnie, mielőbb bekövetkeznék. Pierre rápillantott a társaira és fürkészve nézte őket.

A sor szélén álló két ember, beretvált feje után ítélve, fegyencz volt. Az egyik magas és sovány; a másik fekete, kócos, izmos és laposorrú. A harmadik, valami cselédféle, vagy negyvenötesztendő, deresedő ember volt, teste kerek és jól táplált. A negyedik egy nagyon szép arcú paraszt, a szakálla gesztenyeszínű, szemei feketék. Az ötödik alig volt több tizenennyolcz évesnél, arca sovány és sárga, termete alacsony, valami gyári munkás lehetett.

Pierre hallotta, a mint a francziák azon tanakodtak, vajjon egyenkint vagy kettesével löjjék-e őket agyon. „Kettesével”, felelt hideg nyugalommal a rangban legidősebb tiszt. Mozgolódás támadt a katonák soraiban, s látszott, hogy valamennyien sietnek, sietnek pedig nem úgy, mint azok szoktak, a kikre valami mindenki előtt érthető munka vár, hanem úgy, mint azok, a kik mielőbb túl akarnak esni valami elkerülhetetlen, de kellemetlen és megfoghatatlan föladaton.

Egy szolgálati övvel fölszerelt francia tisztviselő odaállott a bűnösök sorának a jobb szélére s oroszul és francziául felolvasta az ítéletet.

Azután két pár francia odalépett a bűnösökhöz s a tiszt parancsára megfogta a sor szélén álló két fegyenczet. A fegyenczek a karóhoz lépve megállottak, s mialatt odahozták a zsákokat, melyekkel a fejüket beborították, szóltanul néztek körül, mint a hogy' a fölhajszolt vad vár a

közeledő vadászra. Az egyik folyton keresztet hányt magára, a másik meg a hátát vakarta és valahogy mosolyra emlékeztetőn elhúzta az ajkait. A katonák szaporán bekötötték a szemeket s odakötötték őket a karóhoz.

Tizenkét ember puskával a kezében, egyenletes és szilárd léptekkel kilépett a sorból s a karótól vagy nyolcz lépésnyire megállt. Pierre elfordult, hogy ne lássa azt, a mi most következik. Egyszerre ropogás és dörgés hallatszott, mely a legrettenetesebb égzengésnél is erősebbnek tűnt föl Pierre előtt, és odanézett. A francziák sápadt arczczal és reszkető kezekkel dolgoztak a nagy füstben a gödör körül. Elővezették a következő kettőt. Ezek is, ugyanolyan szemekkel, szóltanul, segítséget kunyorálva néztek mindenkire, s nyilván nem értették, mi fog velük történni, s nem is hittek benne. Nem is hitték, mert egyedül csak ők tudták, mi volt nekik az élet, s éppen azért nem értették és nem hitték, hogy lehetséges legyen őket ettől megfosztani.

Pierre nem akart odanézni és megint elfordult; de megint valami iszonyú, robbanásszerű dörej ütötte meg a fülét, s ezekkel a hangokkal egyidejűleg nagy füstöt és egy kis vért látott, látta ezenkívül a francziák sápadt és rémült ábrázatát, a kik megint valamit babráltak a gödör körül és reszkető kézzel taszigálták egymást. Pierre nehezen zihálva nézett körül, mintha csak azt kérdezte volna: mi ez? Ugyanez a kérdés mindazokban a pillantásokban benne volt, a melyek a Pierre pillantásával találkoztak.

Az oroszok, a francia katonák és tisztek, szóval kivétel nélkül az összes jelenlévők arczáról ugyanazt a félelmet, rémületet és küzdelmet olvasta le, mely az ő szívében háborgott. „De hát végre is, ki cselekszi ezt? Valamennyien épp úgy szenvednek, mint én? Ki az hát? Kicsoda?” - villant meg egy pillanatra Pierre lelkében.

- A nyolczvanhatosok lövészei, előre! - kiáltotta valaki. Az ötödiket, a ki Pierre mellett állott, elővezették, de - egyedül. Pierre nem tudta, hogy meg van mentve, s hogy őt meg a hátralévőket csak azért vezették ide, hogy a kivégzésnél jelen legyenek. Folyton növekedő rémülettel, sem örömet, sem megnyugvást nem érezve nézte azt, a mi ott előtte történt. Az ötödik az a köntösbe öltözött gyári munkás volt. Alig, hogy hozzányúltak, a rémülettől félreugrott és Pierre után kapott (Pierre megrezzent és kitepte magát a kezei közül). A munkás képtelen volt a lábán megállni. Megragadták hát a hóna alatt, miközben éktelenül jajveszékelt. Mikor odavezették a karóhoz, egyszerre elhallgatott. Mintha csak hirtelen észre tért volna. Vajjon belátta-e, hogy hasztalanul kiabál, vagy tán lehetetlennek hitte, hogy őt emberek megölhessék, de nyugodtan odaállt a karóhoz, várta, hogy bekössék a szemét, és mint a sebzett vad nézett körül csillogó szemeivel.

Pierre most már nem tudott elfordulni, nem tudta a szemeit eltakarni. Úgy a tömeg, mint az ő kíváncsisága és izgatottsága ennél az ötödik gyilkosságnál a legmagasabb fokra hágott. Valamint a többiek, ez az ötödik is nyugodtnak látszott: szétnyitotta a köntösét s az egyik meztelen lábával megvakarta a másikat.

Mikor elkezdték a szemeit bekötni, ő maga igazította meg a tarkóján a csomót, mely kissé nyomta a nyakát; majd, mikor odatámasztották a véres karóhoz, hátraszegte a fejét, s miután így sem volt kényelmes neki, állást változtatott, fesztelenül kinyújtotta a lábait és nyugodtan nekitámaszkodott a karónak. Pierre le nem vette róla a szemét s egyetlen, legkisebb mozdulata se kerülte el a figyelmét.

Ezután fel kellett hangzania a vezényszónak, s a vezényszó után el kellett dördülnie nyolcz puskának. De Pierre, bármennyire iparkodott is később visszaemlékezni, semmit se hallott a lövésekből. Csak azt látta, a mint a munkás teste egyszerre ránehezedett a kötelekre, a melyekkel oda volt kötve, a mint két helyen vér serkedt ki a testéből, a mint a kötelek a rájuk nehezülő test súlyától megereszkedtek, s a mint a munkás természetellenesen lecsüggesztvén

a fejét, megbicsaklott lábakkal leült a földre. Pierre odaszaladt a karóhoz. Nem tartotta vissza senki. A megrémült és sápadt emberek valamit babráltak a munkás körül. Az egyik bajszos, öreg francziának megrezdült az álla, mikor a köteleket kioldozta. A test leereszkedett. A katonák ügyetlenül és sietve odavonszolták a karó mögé és belökték a testet a gödörbe.

Valamennyien szemlátomást és minden kétséget kizáróan tudták, hogy bűnösök voltak, a kiknek mielőbb el kellett takarítaniuk szem elől bűnüknek a nyomait.

Pierre bepillantott a gödörbe és látta, a mint a munkás ott feküdt égnék meredt térdekkel, s egyik válla magasabban állott a másikonál. És ez a válla görcsösen és egyenletesen hol emelkedett, hol leszállott. De ekkorra már több lapátra való földet hánytak volt rá a testre. Az egyik katona bosszúsan, rosszakaratúlag és beteges ingerültséggel rákiáltott Pierre-re, hogy menjen a helyére. De Pierre nem értette meg, s tovább is ottmaradt a karó mellett, a honnan nem kergette el senki.

Mikor a gödör már egészen be volt temetve, fölhangzott egy vezényszó. Pierre-t visszavezették a helyére, és a karó két oldalán arcvonalban állott francia csapatok félfordulót csináltak és szabályos léptekkel elvonultak a karó mellett. Az a huszonnégy lövész, a ki töltött fegyverrel állott a kör közepén, sietve ugrott be a helyére, mialatt a szakasz elvonult.

Pierre most bamba szemekkel nézte a lövészeket, a kik párosával kivonultak a körből. Egynek kivételével valamennyien csatlakoztak a szakaszhoz. Az egyik fiatal katona, halott-halvány arccal, hátracsapott csákóval, fegyverét a földre eresztve, még mindig ott állott a gödörrel szemben azon a helyen, a honnan lőtt. Úgy tántorgott, mint a részeg, hol előre, hol hátra tett néhány lépést, hogy imbolygó testével fönntartsa az egyensúlyt. Egy öreg altiszt kiugrott a sorból s vállon ragadva a fiatal katonát, betuszkolta őt a szakaszba. Az oroszok és a francziák tömege kezdett oszladozni. Szótlanul és lehorgasztott fejjel mentek valamennyien.

- Ez majd megtanítja őket gyűjtogatni, - mondotta a francziák közül valaki. Pierre hátrafordult s ránézett arra, a ki ezt a megjegyzést tette. Egy katona volt, a ki szeretete volna valamivel megnyugtatni magát a történetekért, de nem tudta. A nélkül, hogy mindazt, a mit akart, kimondta volna, legyintett a kezével és tovább ment.

XII.

A kivégzés után Pierre-t elkülönítették a többi elítélttől, s egy piszkos, rombadőlt kis templomban helyezték el egyedül.

Estefelé két katonával egy őrsvezető altiszt lépett a templomba és közölte Pierre-el, hogy kegyelmet kapott, s hogy most a hadifoglyok barakjába kell mennie. Pierre, a nélkül, hogy megértette volna, a mit neki mondtak, fölkel és követte a katonákat. Odavezették őt a mező felső végén égett deszkákból, gerendákból és lécekből összetákolt bódékhoz, s az egyikbe bevezették. Vagy húsz mindenféle ember vette körül Pierre-t a sötétben. Pierre csak bámult ezekre az emberekre, s nem tudta kicsodák, miért vannak itt és mit akarnak tőle. Hallott egyes szavakat, melyeket hozzá intéztek, de semmiféle következtetéseket sem fűzött hozzájuk; nem értette meg őket. Ő maga megfelelt azokra a kérdésekre, a melyekkel hozzá fordultak, de nem törődött vele, kik hallgatják őt és hogy' értelmezik a feleleteit. Ránézett az arcokra, az alakokra, de egyformán érthetetleneknek látszottak előtte mind.

Attól a pillanattól kezdve, hogy Pierre azt a rettenetes gyilkolást látta, a melyet olyan emberek hajtottak végre, a kik nem akarnak ilyesmit cselekedni, mintha egyszerre megszakadt volna a lelkében az a rúgó, a mely benne mindent összetartott és körülötte mindenbe életet

öntött, s egyszeriben egy rakás zűrzavaros törmelékké omlott össze előtte minden. Bár ő maga sem adott magának erről számot, semmivé lett benne a világ bölcs berendezésébe, az emberiség és a maga lelkébe, valamint az Istenbe vetett hit. Ezt az állapotot Pierre már annakelőtte is ösmerte, de soha még oly erővel nem, mint mostan. Annakelőtte, a mikor Pierre-t ilyenféle kétségek fogták el, ezeknek a kétségeknek az ő saját hibájában volt a forrása. És akkor a lelke fenekén úgy érezte, hogy ama kétségbeesés, ama kétségek elől csak saját magában találhat menedéket. De most viszont érezte, hogy nem az ő hibája volt az oka annak, hogy összeomlott a szemei előtt a világ, s csak értelmetlen romok maradtak meg belőle. Érezte, hogy az életbe vetett hithez visszatérni, - nem áll többé hatalmában.

A homályban emberek álltak körülötte: nyilván volt benne valami, a mi nagyon érdekelte őket. Beszéltek neki valamit, egyet-mást kérdezgettek tőle, majd elvezették valahová, s végül egyszerre csak odakerült a bódé egyik szögletébe, a hol élénken társalgó és nevetgélő emberek voltak körülötte.

- Íme, czimborák,... ez ugyanaz a herczeg, *a ki* (ezt a szót különösen hangsúlyozták)... - mondotta valakinek a hangja a bódé túlsó szögletében.

Pierre, a ki némán és mozdulatlanul ült a fal mellett elszórt szalmán, hol kinyitotta, hol becsukta a szemeit. De alig hogy behúnyta a szemeit, maga előtt látta annak a gyári munkásnak a maga egyszerűségében borzalmas, és az önkéntelen gyilkosoknak a maguk nyugtalanságában még borzalmasabb ábrázatait. Erre megint kinyitotta a szemeit és bambán nézett körül a sötétben.

Mellette, összegörnyedve egy apró emberke kuporgott, a kinek a jelenlétét Pierre először arról az átható izzadság-szagról vette észre, mely belőle minden mozdulatánál szerteáradt. Ez az emberke valamit babrált a lábaival a sötétben, s ámbátor Pierre nem látta az arcát, mégis érezte, hogy ez az ember szakadatlanul őt bámulta. Mikor jobban odanézett, Pierre végre kivette, hogy ez az ember a cipőit vetette le. De Pierre-t az is érdekelte, hogy hogy' cselekedte ezt.

Miután az egyik lábáról lecsavarta a zsineget, a melylyel körül volt kötve, a zsineget gondosan összegöngyölítette, s egyre Pierret bámulva, legott hozzálátott a másik lábához. Mialatt egyik kezével felakasztotta a zsineget, a másikkal legott elkezdett babrálni a másik lábán. Miután ily módon kerek és ügyes mozdulatokkal gondosan levetette a lábbelijét, felakasztotta a feje fölött a falba vert faszegre, elővette a kését, körülnyírt vele valamit, félretette a vaczka alá, s kényelmesebben elhelyezkedvén, mindkét kezével átnyalábolta felhúzott térdeit és egyenesen rábámult Pierre-re. Pierre-ben ezek az ügyes mozdulatok s az abban a szögletben oly takaros berendezett kis háztartás, sőt ennek az embernek még az az átható szaga is valami kellemes, megnyugtató és jóleső érzést keltettek, úgy hogy le nem tudta venni róla a szemét.

- Sok nyomorúságon mehetett keresztül, uram? Hm? - szólalt meg egyszerre a kis emberke. S a gyöngédségnek és a közvetlenségnek olyan őszinte kifejezése csendült ki valamelyest éneklő hangjából, hogy Pierre felelni akart neki; de egyszerre megrendült az álla és könnyek szöttek a szemébe. Az apró emberke, még ugyanabban a pillanatban, a nélkül, hogy időt engedett volna Pierre-nek arra, hogy a zavarát elárulja, ugyanezen a kellemes hangon újból megszólalt.

- Eh, czimborám, soh' se' búsulj, - mondotta azzal a szelíden éneklő gyöngédséggel, a melylyel az orosz öregasszonyok szoktak beszélni. - Soh' se' búsulj pajtás: rövid a tűrés, örök az élet! Úgy bizony lelkem! Majd csak eléldégélünk itt valahogy', Istennek hála, nincsen semmi bántódásunk. Ők is csak emberek és vannak köztük jók is meg rosszak is, - mondotta,

s miközben beszélt, egy ürge mozdulattal ráhajolt a térdeire, fölkelte s köhécseelve elment valahová.

- Lám, a selyma, megjött! - hallotta Pierre a bódé túlsó végén ugyanazt a szelíd hangot. - Eljött a selyma, eszébe jutottunk! No-no, jól van no! - És ellökvén magától egy kis kutyát, mely örömmel ugrándozott föl rá, visszatért a helyére és leült. Egy rongyba csavart valami volt a kezében.

- Ihol ni, egyék egy cseppet, uram, - mondotta megint visszatérve az előbbeni tiszteletteljes hangra, s a rongyból néhány sült krumplit göngyölve ki, odanyújtotta Pierre-nek.

Pierre egész nap nem evett semmit, s a krumpli szaga kellemesnek tűnt föl előtte. Megköszönte a katonának, és elkezdte enni.

- Ugyan már, hát úgy kell vele bánni, - kérdezte a katona mosolyogva s maga is fogott egy krumplit. - Így kell ni. - Megint elővette a zsebkését, a tenyerén kettészelte a krumplit két egyforma részre, meghintette sóval és odanyújtotta Pierre-nek.

- Pompás krumpli, - ismételte. - Láss csak hozzá, így ni.

Pierre-nek úgy tetszett, hogy ilyen ízletes ételt még nem evett soha.

- Nem, nekem semmi bajom, - szólott Pierre, - de miért lőtték agyon azokat a szerencsétleneket!... Az utolsó alig volt több húsz évesnél.

- Pszt... pszt... - szólt rá az apró emberke. - Nagy bűn volt biz' az, nagy bűn... - tette hozzá szaporán s mintha a szavak mindig készen álltak volna a szájában és szinte véletlenségből röppentek volna ki az ajkán, így folytatta: - De hogy' is történt az uram, hogy így itt ragadt Moszkvában?

- Nem gondoltam, hogy olyan hamarosan itt teremjenek. Véletlenül ragadtam itt, - mondotta Pierre.

- De hát hogy' fogtak el, pajtás, a saját házában?

- Dehogy' is, elmentem a tüzet nézni, s ott csíptek el és elítéltek gyújtogatásért.

- Hjah, a hol a bíróság, ott az igazságtalanság, - bökte ki az apró emberke.

- Hát te régen vagy itt? - kérdezte Pierre, az utolsó krumplit majszolva.

- Én? Most vasárnap kerültem az ispotályból Moszkvába.

- Ki vagy te, katona?

- Az, az apseronszkij ezredből. Halálos lázban feküdtem. Egy árva szót se szóltak nekünk. Közülünk vagy húszan feküdtünk benn. Nem is gondoltuk, nem is sejtettük.

- Aztán nem fáj a szíved itten? - kérdezte Pierre.

- Dehogy nem, uram. Engem Platon-nak hívnak, a gúnynevem Karataev, - tette hozzá szemlátomást csak azért, hogy a vele való érintkezést megkönnyítse neki. - A szolgálatban meg sólyomnak neveztek el. Hogy' ne s fájna a szívem! Moszkva - a városok anyja. Hogy' ne fájna az ember szíve, ha ezt látja. No de, a ki másnak vermet ás, maga esik bele: így mondták ezt a mi apáink, - tette hozzá szaporán.

- Hogyan, hogy' mondtad ezt? - kérdezte Pierre.

- Én? - kérdezte Karataev, - nép szava Isten szava, - mondotta, azt híván, hogy ismétli, a mit az imént mondott. És legott folytatta: - Önnek, uram, alkalmasint ősi birtoka is van? Háza is van? Szóval, fenéig tejfel a pohara! Még felesége is van? És öreg szülei is élnek? - kérdezte, és bár Pierre a sötétben nem látta, de érezte, hogy szelid mosoly ránczolta össze a katona

ajkát, mialatt ezeket kérdezte. Szemlátomást elkeserítette őt az, hogy Pierrenak nem voltak szülei és különösen, hogy nem volt anyja.

- Jó bor, szép feleség, csöndes lelkiismeret, drága dolog a világon. Hejh, de azért nincsen párja az édes anyának! - mondotta. - Nos, és gyermekek is vannak? - folytatta a kérdezősködést. Pierre tagadó válasza megint szemlátomást elkeserítette őt, és sietett hozzátenni. - no, de hiszen még fiatalok, majd ad még az Isten. Csak jól megférjenek egymással...

- De hiszen most mindegy, - mondotta Pierre önkéntelenül.

- Eh, kedves jó uram, - felelt Platon. - Minden rossznak megvan a maga jó oldala. - Kényelmesebben elhelyezkedett, megköszönte a torkát s nyilván valami hosszabb elbeszélésre készült. - Bizony, kedves jó czimborám, volt idő, hogy én is otthon éltem, - kezdte el. - Volt szép ősi birtokunk, sok földünk, a melyen jó sorban élnek a parasztok, és saját házunk, Istennek hála. Édes apám hetedmagával járt ki kaszálni. Pompásan éltünk. Igazi keresztények voltunk. Történt egyszer... - és Karataev Platon egy hosszú históriát mondott el arról, hogy ment el fáért egy idegen erdőbe, hogy került a kezébe az erdővédnek, hogy korbácsolták meg, hogy ülték törvényt fölötte, s hogy adták be katonának. - De ime, uram, - mondotta a mosolygástól elváltozott hangon, - a végén csattan az ostor. A bátyámnak kellett volna elmenni, ha én nem csinálom azt a hunczfutságot. De a bátyámnak van vagy öt gyermeke, én meg csak az asszonyt hagytam hátra. Volt egy leánykám, de ezt az Isten még a katonáskodásom előtt magához vette. Egyszer aztán hazamentem látogatóba. Hát látom, hogy jobban élnek, mint annakelőtte. Teli az udvar állatokkal, az asszonyok otthon tesznek-vesznek, két bátyám meg munkában van. Csak a legkisebb, Mihajlo maradt otthon. Nem hiába mondogatta az apánk, hogy a gyerekek mind egyformák: bármelyik ujját harapja is le az ember, egyformán fáj valamennyi. És ha akkor nem sorozták volna be Platont, Mihajlonak kellett volna elmennie. Össze csődített valamennyiünket, - igazán mondom s odaállított bennünket a szentképek elé; Mihajlo - aszongya - ide gyere s borulj a lábaihoz, te is anyjuk, hajolj meg előtte, és ti unokák szintén. Megértettétek, - aszongya. - Úgy bizony, kedves barátocskám. Ember kell csak a sorsnak. Mi meg folyton okoskodunk: ez rossz, ez nem ér semmit. Olyan a mi szerencsénk, pajtás, mint a hálóban a víz: mikor húzod, szinte duzzad, ha kihúztad, - nincs benne semmi. Úgy bizony. - És Platon kényelmesebben elhelyezkedett a zsupján.

Rövid hallgatás után Platon fölkelt.

- Nos hát, talán bizony aludni akarsz? - kérdezte és szaporán elkezdvén magára keresztet hányni, így szólt:

- Uram, Jézus Krisztusom, Szent Nikola, Frola és Lavra, Uram, Jézus Krisztusom, Szent Nikola, Frola és Lavra, Uram, Jézus Krisztusom, irgalmazz nekünk és ne hagyj el bennünket! - fejezte be a földig hajolva, majd fölkelt, felsóhajtott és megint lekuporodott a zsupra. - Így ni. Jobb az Isten mindnyájunknál, maradjon a mi házunknál, - mondotta és magára húzván a köpenyét, leheveredett.

- Miféle imádságot mondtál el az imént? - kérdezte Pierre.

- Én? - szólott Platon (félig már aludt.) - Mit mondtam? Imádkoztam. Te tán nem szoktál imádkozni?

- Dehogyan nem szoktam, - mondotta Pierre. - De mit is beszéltél: Frola és Lavra?

- No persze, - felelt Platon szaporán, - hiszen a lovak ünnepe van. Sajnálni kell ám az állatot is, - mondotta Karataev. - Lám, a selyma visszajött. Visszajött melegedni a szuka lánya, - szólott és kitapogatván a lábainál heverő kutyát, egyet fordult és legott elaludt.

Odakünn, valahonnan messziről jajveszékelés és kiabálás hallatszott, s tűzfény szűrődött be a barak repedésein keresztül; de a barakban sötét és csendes volt minden. Pierre sokáig nem tudott elaludni, nyitott szemekkel feküdt a helyén a sötétségben, s hallgatta a mellette fekvő Platon egyenletes hortyogását, miközben úgy érezte, hogy az az annakelőtte összeomlott világ, most új és megingathatatlan alapokon, új szépséggel kezdett fölépülni a lelkében.

XIII.

Abban a barakban, a melybe Pierre került és a melyben négy hetet töltött huszonhárom fogoly katona, három tiszt és két hivatalnok volt ő kivüle.

Mindezek később csak ködös homályba burkolva tüntek föl Pierre előtt, de Karataev Platon mindörökre, mint a legerőteljesebb és legkedvesebb emlék, s mint a jóságos és tősgyökeres orosz ember megtestesülése maradt meg a lelkében. Mikor másnap hajnalban Pierre megpillantotta a szomszédját, az a legelső benyomás, a melyet rá Karataev tett, teljesen igazolódott: Platon egész alakja kerek volt, az ő zsineggel átkötött francia köpenyében, sipkájában és bocskoraival, ezenkívül a feje, a háta, a melle, a vállai, sőt még a kezei is, a melyeket mindig úgy tartott, mintha meg akart volna fogni velük valamit, kerekdedek voltak; kellemes mosolya, nagy, barna szemei is kerek benyomást tettek.

Karataev Platon azokról a hadjáratokról szóló elbeszélései után ítélve, a melyekben résztvett, körülbelül ötvenéves ember és jó régi katona lehetett. Ő maga nem tudta, hány esztendő; de fehéren csillogó és erőteljes fogai, melyeknek kettős félköre minden mosolyánál (pedig elég gyakran szokott mosolyogni) kivillant, szépek és épek voltak; egyetlen ősz szál se volt sem a hajában, sem a szakállában, és a teste nagy hajlékonyság s különösen szívósság és kitartás benyomását keltette.

Az arcának, az apró kerek ránczok ellenére is fiatalos és ártatlan volt a kifejezése, a hangja kellemes volt és éneklő. De beszédmodorának a fő sajátága a közvetlenség és talpraesettség volt. Meglátszott rajta, hogy soh'se törte azon a fejét, mit mondott vagy mit fog mondani; és ezért valami különös és ellenállhatatlan, meggyőző erő volt beszédjének a szaporaságában és őszinteségében.

Testi ereje és ruganyossága, fogságának az első idejében olyan volt, mintha sejtelve se lett volna róla, mi a kimerültség és a betegség. Naponta reggel és este, mikor fölkel és lefeküdt, így szólt: „Jobb az Isten mindnyájunknál, maradjon meg a házunknál;” reggel, mikor fölkel, a vállát vonogatva mindannyiszor elmondotta: „Alszom, mint a mesgyekő, kelek, mint a kényeső”. És csakugyan, alig hogy lefeküdt, tüstént úgy aludt, mint a kő, reggel pedig csak jól megrázta magát és legott, pillanatnyi habozás nélkül munkához látott, mint a gyermekek, a kik alig hogy a szemüket kinyitják, máris játszani kezdenek. Mindenhez értett, ha nem is valami jól, de rosszul se. Sütött, főzött, varrt, gyalult és bocskorokat csinált. Mindig el volt foglalva s csak éjszakánként engedte meg magának, hogy beszélgessen és énekeljen, a mit pedig nagyon szeretett. De nem úgy énekelt, mint az énekesek, a kik tudják, hogy hallgatják őket, hanem mint a hogy' a madarak dalolnak, még pedig azért, mert nyilvánvalóan épp oly szükség volt arra, hogy ilyen hangokat adjon, mint arra, hogy magát összehúzza és kinyújtózzék; s a hangjai mindig finomak, gyöngédek, szinte nőiesek és szomorúak voltak, s az arcza ekközben komoly kifejezést öltött.

Mikor fogságba esett s megnőtt a szakálla, szemlátomást levetkezett magáról minden idegen, katonás vonást és önkéntelenül visszatért azelőtti paraszti és népies modorához.

- Szabadságolt katonának daróczból van az inge, - mondogatta mindig. Nem szívesen beszélt a katonakoráról, bár nem panaszkodott és ismételten eldicsekedett vele, hogy egész szolgálati ideje alatt egyetlen egyszer se kapott verést. A mikor beszélt, legszívesebben mesélgetett az ő paraszti életének régi és előtte nyilván kedves emlékeiről. Azok a közmondások, a melyekkel tele volt a beszéde, nem azok a jobbára illetlen és vaskos közmondások voltak, a melyeket a katonák használni szoktak, hanem azok a bizonyos népies szólás-mondások, a melyek magukban véve olyan jelentékteleneknek látszanak, de egyszerre olyan mélységesen bölcs jelentőségre tesznek szert, mihelyt a maguk helyén alkalmaztatnak.

Sokszor homlokegyenest az ellenkezőjét mondta annak, a mit annakelőtte mondott, de azért helyes volt mindakettő. Szeretett beszélni és szépen beszélt, s beczező kifejezésekkel és közmondásokkal ékesítette a beszédét, a melyeket, mint Pierrenak tetszett, ő maga eszelt ki; de beszédének a legfőbb bája abban volt, hogy az ő előadásában még a legegyszerűbb, sőt sokszor olyan események is, melyeket Pierre maga is látott, de a melyekre ügyet se vetett, valami ünnepélyes formásság mezében jelentek meg. Szerette azokat a meséket hallgatni, a melyeket (és mindig ugyanazokat) esténként egy bajtársa szokott volt elmondani, de mégis legszívesebben hallgatta a való életből merített visszaemlékezéseket. A mikor ilyeneket hallott, örömmel elmosolyodott, s olyan közbeszólásokat ejtett és olyan kérdéseket tett, a melyek mind arra irányultak, hogy mindjobban kidomborítsák annak a formásságát, a mit neki meséltek. Karataev-nek, mint Pierre észrevette, se összeköttetései, se baráti, se szerelmi viszonyai nem voltak; de azért szeretett és szeretettel viseltetett mindenki és minden iránt, a kivel az élet összehozta, de különösen az ember iránt, - nem valami határozott és ösmert ember iránt, hanem azok iránt, a kik ott éltek a szemei előtt. Szerette a kis kutyáját, szerette francia bajtársait, szerette Pierre-t, a ki a szomszédja volt; de Pierre azért érezte, hogy mindama beczező gyöngédsége ellenére is, a melylyel ő iránta viseltetett (s a melyben megadta Pierre-nek azt a köteles elismerést, a melyre szellemi tulajdonságai révén számíthatott), egy pillanatra se keseredett volna el, ha el kellett volna tőle válnia. És Pierre is hasonló érzelmeket kezdett táplálni Karataev iránt.

Karataev Platon a többi foglyok szemeiben nem volt egyéb a legközönségesebb katonánál; elnevezték őt sólyomnak, vagy Platosának, kedélyesen eltréfáltak vele, s fölhasználták őt mindenféle apróbb szolgálatokra. De, Pierre-re nézve mindörökre megmaradt olyannak, a milyennek az első éjszaka látszott előtte, az egyszerűség és egyeneslelkűség utólérhetetlen, tökéletes és örök megtestesülésének.

Karataev az ő imádságán kívül semmit se tudott könyvnélkül. Mikor elkezdett beszélni, eleinte úgy látszott, mintha még nem tudná, hogy mivel fogja befejezni.

A mikor Pierre olykor szavainak a mély értelmétől meglepetve, megkérte őt, hogy ismétlje még egyszer, a mit mondott, Platon már nem tudott visszaemlékezni arra, a mit az előző pillanatban mondott, éppen úgy, mint a hogy' képtelen volt elmondani Pierre-nek a kedvencz dalát. Valami ilyesféle is volt benn: „Édes, kedves nyirerdőske, úgy fáj a szívem”, de mindennek se füle, se farka nem volt az ő előadásában. Egyes kikapott szavaknak az értelmét nem értette meg és képtelen volt megérteni. Minden szava és minden cselekedete csak annak az előtte ismeretlen tevékenységnek volt a megnyilatkozása, mely az ő életét megtöltötte. De az ő életének, a mint azt ő maga felfogta, mint külön életnek nem volt semmiféle jelentősége. Csak úgy volt jelentősége, mint egy nagy egész részecskéjének, a melynek állandóan tudatában volt. A szavai és a cselekedetei épp oly egyenletesen szükségszerűleg és közvetlenül folytak belőle, mint a hogy' az illat árad a virágból. Egy-egy külön cselekedetnek meg szónak sem az értékét, sem a jelentőségét nem volt képes megérteni.

XIV.

Marja hercegnő, mikor Nikolajtól értesült róla, hogy a bátyja Rosztovékkal együtt Jaroszlavban van, a nénje lebeszélése ellenére is, elhatározta, hogy legott elutazik oda, még pedig nem egyedül, hanem kis unokaöccsével együtt. Azt, vajjon terhes-e ez vagy sem, lehetséges-e vagy nem, nem kérdezte s nem is akarta tudni: neki kötelessége volt nemcsak az, hogy ő maga ott legyen esetleg már haldokló bátyja mellett, hanem az is, hogy mindent elkövessen arra, hogy elvigye hozzá a fiát, s így elkezdett készülni az útra. Azt, hogy Andrej herceg maga nem adott magáról hírt neki, Marja hercegnő részben azzal magyarázta, hogy nagyon is gyöngye ahhoz, hogy írni tudjon; másrészt pedig azzal, hogy ezt a hosszú utazást úgy ő reá, mint a fiára nézve, nagyon is fáradalmasnak és veszedelmesnek ítélte.

Marja hercegnő pár nap múlva csakugyan útnak is indult. Azon a hercegi batáron utazott, a melyben Voronezsbe is megérkezett, s néhány bricska és szekér volt a kísérete. Vele együtt mentek: m-elle Bourienne, Nikoluska a nevelőjével, az öreg dada, három komorna, Tichon, egy fiatal inas, meg egy hajdú, a kit a nénje adott mellé.

Arra, hogy a rendes úton, Moszkván keresztül menjenek, gondolni se lehetett, és így a kerülő út, a melyen Marja hercegnőnek Lipeczken, Rjazanon, Vladimiron és Suján keresztül mennie kellett, rendkívül hosszú, helyenkint a postalovak hiánya miatt nagyon fáradalmas és Rjazan környékén, a hol (mint híre járt) már mutatkoztak a francziák, még veszedelmes is volt.

Ennek a fáradalmas utazásnak az ideje alatt m-elle Bourienne, Desalle és Marja hercegnő cselédsége nem győzték csodálni a hercegnő lelki erejét és tevékenységét. Valamennyiüknél későbbben feküdt és korábban kelt, és semmiféle akadálytól se riadt vissza. Ennek a tevékenységnek és erélynek, a melyen utitársai is fölbuzdultak, volt köszönhető, hogy már a második hét végén megérkeztek Jaroszlavba.

Marja hercegnő, Voronezsben való tartózkodásának a vége felé élte át életének a legnagyobb boldogságát. Rosztov iránt való szerelme már nem gyötörte és nem izgatta őt. Ez a szerelem egész lelkét betöltötte, lényének elválaszthatatlan alkotórészévé vált, úgy, hogy már nem is küzdött ellene. Az utóbbi időben Marja hercegnő meggyőződött, - bár ha világosan, szavakba öltöztetve, erről soha sem adott számot magának, - meggyőződött róla, hogy a szerelmével viszonzásra is talált. Erről Nikolajjal való utolsó találkozásukon győződött meg, a mikor Nikolaj azért kereste őt fel, hogy megmondja neki, hogy a bátyja együtt van Rosztovékkal. Nikolaj egyetlen szóval se tett célzást arra, hogy most (Andrej herceg lábbadozása alkalmából) a herceg és Natasa közt volt azelőtti viszony megújulhat, de Marja hercegnő leolvasta az arczáról, hogy ezt hiszi, sőt tudja is. És ennek ellenére is, iránta való tartózkodó, gyöngéd és szeretetteljes viselkedése nemcsak hogy nem változott meg, de szinte meglátszott rajta, hogy örül, hogy most, a közte és Marja hercegnő közt létesülendő rokoni viszony majd lehetővé teszi neki, hogy, - mint Marja hercegnő olykor gondolta, - iránta érzett baráti szeretetének szabadabb kifejezést adjon. Marja hercegnő tudta magáról, hogy az életben most először és utoljára szeret, és érezte, hogy Nikolaj a szerelmét viszonozza s ebben a tekintetben nyugodt és boldog volt.

De ez a részleges boldogság nemcsak, hogy nem akadályozta őt abban, hogy teljes erővel ne érezze a bátyja állapota fölött való fájdalmit, sőt ellenkezőleg, ez az egy bizonyos irányban való lelki nyugalom még inkább lehetővé tette neki, hogy a bátyja iránt táplált érzelmeknek teljesen átengedje magát. A Voronezsből való távozás pillanatában ezek az érzelmek oly hevesen lepték meg őt, hogy a kísérei, elgyötört és kétségbeesett arczát látva, meg voltak győződve róla, hogy útközben meg fog betegedni; de éppen az utazás fáradalmai és gondjai, a

melyekbe Marja hercegnő úgy belemerült, mentették meg őt egy időre a fájdalomtól, és öntötték erőt lelkébe.

Mint útközben rendszeren lenni szokott, Marja hercegnő egész idő alatt csak magával az utazással volt elfoglalva, a nélkül, hogy az utazás céljára gondolt volna. De mikor közeledett Jaroszlavhoz, és föltárult előtte az, a mi nem is napok múlva, hanem már ma este esetleg reá vár, Marja hercegnő izgatottsága a tetőpontra hágott.

Mikor az a hajdú, a kit előre küldtek azért, hogy megtudja Jaroszlavban, hol laknak Rosztovék, és milyen állapotban van Andrej herceg, visszajövet a vámsorompónál találkozott a hercegnő hatalmas batárjával, valósággal megrémült a hercegnő rettentően sápadt arcától, mely a kocsi ablakán kihajolt felé.

- Megtudtam mindent, kegyelmes kisasszonyom: Rosztovék a téren laknak, Bronnikov kereskedő házában. Nincsen messze, mindjárt a Volga mellett, - szólott a hajdú.

Marja hercegnő rémülten kérdő pillantással nézett az arcába, nem értvén, miért nem felel a legfőbb kérdésre: hogy' van a bátyja? M-lle Bourienne megtette helyette ezt a kérdést.

- Hogy' van a herceg? - kérdezte.

- Ő Excellentiája velük lakik ugyanabban a házban.

„Tehát él,” - gondolta magában a hercegnő és halkán megkérdezte: „Hogy' van?”

- Azt mondják, még mindig egyformán.

Hogy mit jelentett az, hogy még mindig egyformán, azt a hercegnő nem is kérdezte, s miután egy futó pillantást vetett az előtte ülő hétesztendős Nikoluskára, a ki rendkívül megörült a városnak, lehorgasztotta a fejét, és föl se pillantott többé mindaddig, míg a nehéz batár dübörögve, döcögve és imbolyogva meg nem állott valahol. Nagy zajjal leeresztették a kocsi fölhágóját.

Kinyílt a batár ajtaja. Balfelől valami víz, - egy nagy folyó, jobbfelől pedig egy lépcső látszott; a lépcsőn egy csomó ember és cselédség között egy nagy, feketevarkocsos, piros arcú leány állott, a ki, mint Marja hercegnőnek rémlett, kellemetlenül és mesterkéltén mosolygott (ez volt Szonya!). A hercegnő felszaladt a lépcsőn, a mesterkéltén mosolygó leány így szólt: erre, erre! - és a hercegnő egyszerre egy előszobában találta magát egy keleties arcú öreg asszony előtt, a ki megindult arczkifejezéssel sietett elébe. Ez volt az öreg grófné. Megölelte s összecsókolta Marja hercegnőt.

- Édes gyermekem, - mondotta, - én önt szeretem és már régóta ösmerem.

Marja hercegnő minden izgatottsága ellenére is érezte, hogy ez a grófné, s hogy illenék valamit felelnie neki. Maga se tudta hogyan, ugyanolyan hangon, mint a milyenen a hozzá intézett szavak mondva voltak, elmondott néhány udvarias szót, azután legott megkérdezte: hogy van?

- Az orvos azt állítja, hogy nincs veszély, - mondotta a grófné, de ugyanakkor, a mikor ezt mondotta, mélyen fölsóhajtva ég felé emelte a szemeit, a mi homlokegyenest ellenkezett azokkal a szavakkal, a melyeket az imént mondott.

- De hát hol van? Láthatnám őt, láthatnám? - kérdezte a hercegnő.

- Tüstént, hercegnő, tüstént kedvesem. Ez az ő fiacskája? - kérdezte Nikoluskához fordulva, a ki éppen akkor lépett be Desalle-al. - Szépen elférünk valamennyien, elég nagy a ház. Jaj de bájos kis fiúcska!

A grófné bevezette a hercegnőt a fogadó-szobába. Szonya m-lle Bourienne-el beszélgetett. A grófné a kis fiúcskát becézgette. Az öreg gróf belépett a szobába és üdvözölte a hercegnőt. Az öreg gróf rendkívül megváltozott azóta, hogy a hercegnő őt utolszor látta. Akkor vidám, ürge és önbizalommal telt öreg ember volt, most pedig szánalmat gerjesztő, elveszett embernek látszott. Mikor a hercegnővel beszélt, folyton ide s tova tekintgetett, mintha csak azt kérdezte volna, vajjon úgy viseli-e magát, a mint illik. Moszkvának és a birtokának pusztulása után, kiköknénvén a rendes kerékvágásból, szemlátomást elvesztette a maga jelentőségének a tudatát, és érezte, hogy neki immár nincs helye az életben.

Mindamellet, hogy ebben a pillanatban csak egyetlen vágya volt, - mielőbb viszontlátni a btyját, s mindamellet, hogy bosszankodott, hogy most, a mikor ez az egy vágy izgatja, őt ravaszul lefoglalják és elkényszeredetten magasztalják az unokaöcscsét, a hercegnő mindent észrevett, a mi csak körülötte történt, és szükségesnek látta, hogy egyelőre alkalmazkodjék ehhez az új rendhez, a melybe került. Tudta, hogy ezt nem kerülheti el, s ha nehezebbre is esett a dolog, azért nem haragudott rájuk.

- Ez itt az én unokahúgocskám, - szólott a gróf, bemutatván neki Szonyát, - nem ösmeri, hercegnő?

A hercegnő odafordult hozzá, és iparkodván magába fojtani azt az ellenséges érzést, mely ez iránt a leány iránt föltámadt benne, megcsókolta. De nyomasztó súlylyal nehezedett rá az az érzés, hogy mindazoknak a hangulata, a kik őt körülvették, oly messze volt attól, a mi az ő lelkét betöltötte.

- De hát hol van? - kérdezte még egyszer odafordulva valamennyiükhöz.

- Lenn van, Natasa van vele, - felelt Szonya pirulva. - Már leküldtem hozzá. De a hercegnő alkalmasint el van fáradva?

A bosszúság könnyei csordultak ki a hercegnő szemeiből. Elfordult és megint meg akarta kérdezni a grófnétól, merre kell hozzá menni, - mikor egyszerre halk, de gyors és szinte vidám léptek zaja hallatszott. A hercegnő hátranézett és megpillantotta Natasát, a ki szinte futva közeledett felé, azt a Natasát, a ki akkor régen, ama moszkvai találkozás alkalmával annyira nem tetszett neki.

De a hercegnő alig hogy rápillantott Natasa arczára, legott érezte, hogy ez a leány neki a fájdalmában is őszinte osztályosa, s így őszinte barátnője. Így hát szaporán elébe rohant, s megölelvén őt, sírva borult a nyakába.

Natasa, a ki ott ült volt Andrej herceg ágya mellett, alig hogy értesült Marja hercegnő megérkezéséről, halkan kilépett a szobából, s azokkal a gyors, és mint Marja hercegnőnek tetszett, vidám léptekkel odasietett hozzá.

Mikor beszaladt a szobába, csak egyetlen kifejezés ült izgatott arcán, - a szeretet kifejezése iránta, a hercegnő iránt, és minden iránt, a mi ehhez a szeretett emberhez közel állott, - a szánalom és a szenvedés kifejezése a többiek iránt, és az a vágy, hogy egész lényét odaadja azért, hogy rajtuk segítsen. Látszott rajta, hogy ebben a pillanatban egyetlen gondolat se volt Natasa lelkében, mely a maga személyére és ő hozzá való viszonyára vonatkozott volna.

A finom érzésű Marja hercegnő mindezt az első pillantásra leolvasta Natasa arczáról, és fájdalmas gyönyörűséggel sírta ki magát a vállain.

- Gyerünk hozzá, gyerünk Mari, - mondotta Natasa és bevezette őt egy másik szobába.

A hercegnő fölemelte az arczát, letörölte a könnyeit és odafordult Natasához. Érezte, hogy tőle mindent meg fog hallani és tudni.

- Nos... - kezdett bele, de abban hagyta. Érezte, hogy itt szavakkal se kérdezni, se felelni nem lehet. Natasa arcza és szemei bizonyára mélységesebben és világosabban elmondanak mindent.

Natasa ránézett, de a mint látszott, meg volt rémülve és nem tudta elhatározni, elmondjon-e neki mindent, a mit tud; mintha csak úgy érezte volna, hogy ezek előtt a sugárzó szemek előtt, a melyek egyszeriben behatoltak a szíve legmélyére, lehetetlen nem mondani el a teljes igazságot, úgy, a mint ő látta. Natasa ajkai egyszerre megrezdültek, éktelen ránczok képződtek a szája körül, s hangos zokogásra fakadván, eltakarta a kezeivel az arczát.

Marja herczegnő mindent megértett.

De azért még egyre reménylett, és szavakkal is megkérdezte azt, a miben már nem mert hinni.

- De hát hogy' van a sebével? És egyáltalában, milyen az állapota?

- Majd, majd... meglátja, - Natasa csak ennyit tudott mondani.

Egy darabig odalenn ültek az ő szobájával szomszédos szobában, hogy abban hagyják a sírást és nyugodt arczczal menjenek be hozzá. - Milyen lefolyású volt a betegsége? Mikor volt olyan nagyon rosszul? Mikor történt az egész? - kérdezte Marja herczegnő.

Natasa elmesélte, hogy eleinte a lázas állapota és a szenvedései révén nagy volt a veszedelem, de Trojczában ez elmúlt, s az orvos ekkor már csak az orbáncztól tartott. De ennek a veszedelme is elmúlt. Mikor megérkeztek Jaroszlavba, a seb elkezdett gennyedni (Natasa mindent tudott, a mi a gennyedésre és egyebekre vonatkozott), s az orvos azt mondta, hogy a gennyedés rendes lefolyású is lehet. Újra láz jelentkezett. Az orvos úgy nyilatkozott, hogy ez a láz már nem olyan veszedelmes. De két nappal ezelőtt egyszerre megtörtént ez... Itt, alig tudott erőt venni a zokogásán. - Hogy mitől, azt nem tudom, de majd meglátja, hogy mi lett belőle.

- Elgyengült? Lesoványodott?... - faggatta őt a herczegnő.

Nem, nem az, de még ennél is rosszabb. Majd meg fogja látni. Oh Mari, ő nagyon is jó, nem élhet, nem élhet, mert...

XV.

Mikor Natasa szokott mozdulatával kinyitotta az ajtót, s a herczegnőt előre eresztette, Marja herczegnő érezte, hogy zokogás szorongatja a torkát. Bármennyire készült is és akart is nyugodt lenni, biztosra vette, hogy nem fogja tudni őt sírás nélkül viszontlátni.

Marja herczegnő tisztában volt azzal, a mit Natasa evvel, hogy: *ez két nappal ezelőtt történt vele*, mondani akart. Tisztában volt vele, hogy ez annyit jelentett, hogy a beteg egyszerre ellágyult, s hogy ez az ellágyulás, ez a meghatottság a halálnak volt az előhírnöke. A mint az ajtóhoz közeledett, már maga előtt a képzeletében látta Andrusának azt a gyöngéd, szelid és megilletődött arczát, a melyre még a gyermekkorából emlékezett, a mely oly ritka dolog volt nála, s a mely éppen azért mindig olyan nagy hatással volt rá. Tudta, hogy majd halk és gyöngéd szavakat intéz hozzá, olyanokat, a milyeneket közvetlenül a halála előtt az apja is mondott neki, s hogy ő ezt nem fogja tudni kiállani, és el fogja sírni magát. De előbb-utóbb át kellett esnie rajta, s így belépett a szobába. A zokogás mind közelebb és közelebb férközött a torkához, a mint rövidlító szemeivel mind tisztábban és tisztábban kivette az alakját, fűrészte a vonásait és egyszerre megpillantotta az arczát és találkozott a tekintetével.

A herceg hódrémes bundában, párnákkal körülrakva feküdt a pamlagon. Sovány volt és halvány. Egyik sovány, szinte áttetszően fehér kezében zsebkendő volt, a másiknak az ujjával pedig betegsége alatt megnőtt bajusza közt babrált. A szemei rámeredtek a belépőkre.

Marja hercegnő, mikor az arcát megpillantotta, s találkozott a tekintetével, egyszerre lassította a lépteit, s úgy érezte, mintha a könnyei hirtelen kiszáradtak, s a zokogás ingere megszűnt volna. Mikor a tekintetét s az arczkifejezését elleste, egyszerre bátortalanság vett erőt rajta, s bűnösnek érezte magát.

„De hát miben volnék én bűnös? - kérdezte magától. - Abban, hogy élsz, és az életre gondolsz, míg én?...” - felelt neki a beteg hideg és szigorú tekintete.

A mint lassan végignézett a hugán és Natasán, szinte ellenséges indulat villant föl, nem magából kifelé, hanem önmagába visszanéző pillantásából.

A hugával, régi szokásuk szerint, kölcsönösen megcsókolták egymás kezét.

- Isten hozott, Mari, hogy' kerültél ide? - kérdezte épp oly egyenletes és idegenszerű hangon, mint a milyen a pillantása volt. Ha kétségbeesetten fölsikoltott volna, ez a sikoltás sokkal kevésbé rémítette volna el Marja hercegnőt, mint szavának ez a hangja.

- Nikoluskát is elhozta? - kérdezte épp oly lassan és egyenletesen, s látszott rajta, hogy nagy megerőltetésébe kerül a visszaemlékezés.

- Hogy' áll most az egészséged? - szólalt meg Marja hercegnő s maga is csodálkozott azon, a mit mondott.

- Ezt, lelkem az orvostól kell megkérdezned, - felelt a herceg és szemlátomást nagy megerőltetésébe kerülve, hogy gyöngéd legyen, csak a szájával beszélt (látszott rajta, hogy teljességgel nem gondolta meg azt, a mit mondott).

- Köszönöm, édesem, hogy eljöttél.

Marja hercegnő megszorította a kezét. Andrej herceg a kézszorításra alig észrevehetően összeráncolta a homlokát. E mellett hallgatott, s a hercegnő se tudta, mit mondjon. Most már tudta, hogy mi történt vele két nappal azelőtt. A szavaiból, a hangjából, de különösen a tekintetéből, - ebből a hideg, szinte indulatos tekintetből, - a világi dolgoktól való s az egészséges embert rettenetesen érintő elidegenedés volt kiérezhető. Látszott rajta, hogy csak nagynehezen tudja megérteni mindazt, a mi az életre vonatkozik; de egyúttal az is érezhető volt, hogy nem azért nem értette meg azt, a mi az életre vonatkozott, mert meg volt fosztva a megértés képességétől, hanem azért, mert más valamit értett meg, valami olyast, a mit az egészséges emberek nem értettek meg, s a mi őt teljesen lefoglalta.

- Lám, milyen furcsán összehozott bennünket a sors, - mondotta megtörve a hallgatást, és rámutatott Natasára. - Állandóan itt van körülöttem.

Marja hercegnő csak hallgatta, de nem értette meg, hogy mit mond. Ő, a tapintatos és gyöngéd Andrej herceg, hogy' tudta ezt annak a jelenlétében mondani, a kit szeretett, s a ki őt szerette! Ha azt hitte volna, hogy életben marad, aligha mondta volna ezt olyan rideg és szinte sértő hangon. Ha nem tudta volna, hogy meghal, hogy' nem esett volna meg a szíve rajta, hogy' mondhatott volna ilyet a jelenlétében! Az egésznek csak egy magyarázata lehetett, s ez az, hogy neki tökéletesen mindegy volt minden, még pedig azért, mert valami más, mindennél sokkal fontosabb tárult föl előtte.

Rideg és összefüggéstelen volt a társalgás, mely minden pillanatban félbeszakadt.

- Mari Rjazanon keresztül jött, - mondotta Natasa. Andrej herczegnek föl se tűnt, hogy a hugát Marinak nevezte Natasa is, a ki az ő jelenlétében most először hívta őt így, csak most vette ezt észre.

- Nos, és? - kérdezte Andrej.

- Azt beszélték neki, hogy Moszkva teljesen leégett, tökéletesen, és hogy...

Natasa elhallgatott: lehetetlen volt tovább beszélnie. Andrej herczeg szemlátomást minden erejét megfeszítette, hogy odafigyeljen, de képtelen volt rá.

- Igen, mondják, hogy leégett, - mondotta. - Ez bizony szomorú dolog, - s újjaival a bajuszát babrálva szórakozottan bámult maga elé.

- De mondd csak, Mari, te találkoztál Nikolaj gróffal? - szólalt meg egyszerre Andrej herczeg, nyilván valami kellemeset akarván neki mondani. - Azt írta ide, hogy nagyon megtetszettél neki, - folytatta egyszerűen és nyugodtan, nyilván nem lévén képes azt a szövevényes jelentőséget a maga teljességében megérteni, a melylyel a szavai a körülötte lévő egészséges emberekre hatottak. - Ha te is megszeretted volna őt, az nagyon jó volna... egybekelhetnétek, - tette hozzá valamelyest szaporábban, mintha csak megörült volna azoknak a szavaknak, a melyeket sokáig keresett és végre megtalált. Marja herczegnő csak hallgatta a szavait, a melyeknek azonban semmi más jelentőségük nem volt előtte, mint az, hogy kétségtelenné tették, milyen rettenetesen messze volt a bátyja mindentől, a mi az életre vonatkozott.

- De minek beszélünk én rólam! - mondotta a herczegnő s nyugodtan nézett Natasára. Natasa magán érezvén a pillantását, nem nézett rá. Megint elhallgattak valamennyien.

- Andrej, akar... - szólalt meg egyszerre Marja herczegnő elcsukló hangon, - akardod látni Nikoluskát? Egész idő alatt folyton emlegetted.

Andrej herczeg először alig észrevehetően elmosolyodott, de Marja herczegnő, a ki oly jól ösmerte az arcját, rémülten látta, hogy ez nem az öröm és a fia iránt való gyöngédség, hanem a csendes és szelid gúny mosolya volt, azon, hogy Marja herczegnő az utolsó eszközt is megpróbálta, hogy őt magához térítse.

- Igen, nagyon örülök Nikoluskának. Egészséges?

*

Mikor bevezették Andrej herczeghez Nikoluskát, a ki ijedten nézett rá, de nem sírt, mert senkit se látott sírni, Andrej herczeg megcsókolta őt és látszott rajta, hogy nem tudja, mit beszéljen vele.

Mikor kivitték Nikoluskát, Marja herczegnő még egyszer odament a bátyjához, megcsókolta, s nem tudván magán tovább uralkodni, sírva fakadt.

Andrej herczeg merően nézett rá.

- Tán Nikoluskáért sírsz? - kérdezte.

Marja herczegnő csak zokogott tovább és igenlően bólintott. - Mari, ösmered az Evangéliumot... - de egyszerre elhallgatott.

- Mit akartál mondani?

- Semmit. Nem szabad itt sírni, - mondotta s ugyanolyan hideg pillantással nézett rá.

*

Mikor Marja hercegnő sírva fakadt, Andrej herceg tudta, hogy azért sír, hogy Nikoluska árván marad. Nagy megerőltetéssel megpróbált visszatérni az élethez s az ő álláspontjukra helyezkedni.

„Persze, előttük csak szomorúnak látszhatik a dolog! - gondolta magában. - Pedig olyan egyszerű az egész!”

„Az ég madarai nem vetnek és nem aratnak, s az Egek Ura mégis táplálja őket”, - mondotta magában, s ugyanazt el akarta mondani a hercegnőnek is; - „de nem, majd félre találják érteni, nem értik meg! Lehetetlen, hogy megértsék azt, hogy mindezek az érzések, a melyektől reszketnek, mindazok a gondolatok, a melyek oly fontosaknak látszanak előttük, - *fölöslegese*k. Mi, nem érthetjük meg egymást!” - és elhallgatott.

*

Andrej herceg kis fiacskája hétesztendős volt. Még alig-alig hogy olvasott, és nem tudott semmit. Sok mindenben ment keresztül ez után a nap után, sokat tanult, megfigyeléseket tett, tapasztalatokat szerzett; de ha már akkor rendelkezett volna is mindezekkel a később elsajátított képességekkel, akkor sem érthette volna meg jobban és mélyebben annak a jelenetnek a jelentőségét, a melyet az apja, Marja hercegnő és Natasa közt látott, mint a hogy' tényleg megértette. Mindent megértett és sírás nélkül kiment a szobából, szótlánul odament Natasához, a ki szintén kijött utána, bátortalanul nézett rá elmélázó, gyönyörű szemével: kissé duzzadt, piros felső ajka megrezdült, odaszorította hozzá a fejét és sírva fakadt.

Ettől a naptól kezdve került Desallet, került a grófnét, a ki mindig úgy becézte őt, és vagy magában üldögélt, vagy bátortalanul odament Marja hercegnőhöz és Natasához, a kit, a mint látszott, még a néniénél is jobban megszeretett, s szeliden és gyöngéden simogatta őt.

Marja hercegnő, mikor Andrej hercegtől kijött, teljesen megértette mindazt, a mit Natasa arcáról leolvasott. Nem is beszélt többé vele arról a reménységről, hogy a beteg élete talán még megmenthető. Fölváltva ott ült vele Andrej herceg pamlagja mellett, és nem sírt többé, hanem szakadatlanul imádkozott, s egész lelkével odafordult ahhoz a megfoghatatlan, örök Istenhez, a kinek a jelenléte e mellett a haldokló ember mellett most annyira érezhető volt.

XVI.

Andrej herceg nem csak tudta, hogy meg fog halni, de úgy érezte, hogy haldoklik, sőt, hogy félig már meg is halt. Valami öntudatos elidegenedést érzett minden földi dologtól, és a létnek valami örömteljes és furcsa könnyedsége lebegett körülötte. Nyugodtan és minden izgalom nélkül várta azt, a mi előtte állott. Az az örökké fenyegető, ösmeretlen és távoli valami, a minek a jelenlétét egész életén keresztül érezte, most egészen közel férközött hozzá, s a létnek annál a furcsa könnyedségénél fogva, melyet érzett, - ezt szinte az érzékeivel is megértette...

Azelőtt félt a végtől. A halál, a pusztulás félelmének azon a rettenetesen gyötrő érzésén már két ízben is keresztülment, de most szinte oda se nézett neki.

Először akkor érezte ezt az érzést, mikor az a gránát, mint a bűgőcsiga keringett ott előtte, és ő, a mint a tarlót, a cserjét s az eget nézte, tudta, hogy ott állott előtte a halál. Mikor a megsebesülése után magához tért, és egy pillanat alatt, mintegy az élet nyomasztó súlyától

fölszabadulva, kivirult a lelkében annak az örök, szabad és ettől az élettől független szeretetnek a virága, akkor már nem félt a haláltól és rá se gondolt többé.

A keserves magánynak és önkívületnek azokban az óráiban, a melyeket a megsebesülése után eltöltött, mind mélyebben elmerült annak az örök szeretetnek a habjaiban, mely előtte akkor föltárult, a nélkül, hogy maga is érezte volna, annál jobban elszakadt a földi élettől. Mindent és mindenkit szeretni, mindig föláldozni magát a szeretetnek, annyit tett, mint senkit se szeretni, annyit tett, mint nem élni ezt a földi életet. És minél jobban behatolt ebbe a szerelembe, annál inkább elszakadt az élettől, és annál teljesebben megsemmisítette ezt a választó falat, mely a szerelem nélkül ott áll az élet és a halál között. Mikor akkor eleinte eszébe jutott, hogy meg kell hálnia, így szólt magában: baj is az, annál jobb.

De az után a mytiszi-i éjszaka után, a mikor fél önkívületében megjelent előtte az, a ki után vágyódott, s mikor a kezeit az ajkaihoz szorítva örömteljes és csendesen pergő könnyekre fakadt, észrevétlenül belopódzott a szívébe az egy bizonyos nő iránt érzett szerelem, és megint volt valami, a mi őt az élethez fűzte. S örömteljes és aggodalmas gondolatok támadtak benne. Eszébe jutván az a pillanat ott a sebkötöző-helyen, a mikor Kuragint megpillantotta, most nem tudta fölidézni magában azt az érzést: csak az a kérdés gyötörte, vajjon él-e még vagy sem? S nem volt hozzá bátorsága, hogy ezt megkérdezze.

A betegsége testileg a rendes kerékvágásban folyt, de az, a mit Natasa úgy fejezett ki, hogy: *ez történt vele*, két nappal Marja hercegnő megérkezése előtt esett meg vele. Ez volt az az utolsó lelki harcz az élet és a halál között, a melyből a halál került ki győztesen. Ez volt az a váratlan öntudata annak, hogy még becsülte az életet, mely Natasa iránt való szerelmében kínálkozott neki, ez volt az ösmeretlentől való rémületnek legutolsó rohama.

Este történt. Abban a könnyed, lázas állapotban volt, mint rendesen ebéd után, s rendkívül tiszták voltak a gondolatai. Szonya ott ült az asztalnál. Andrej herceg szendergett. Egyszerre valami boldogító érzés vett erőt rajta.

„Alkalmasint ő jött le!” - gondolta magában.

Csakugyan, Szonya helyén Natasa ült az asztal mellett, a ki zajtalan léptekkel csak az imént lépett a szobába.

Attól az időtől kezdve, hogy Natasa ott volt körülötte, állandóan megérezte a közellétét. Natasa egy karosszékben ült, oldalvást fordulva hozzá, és eltakarván előle a gyertya világosságát, harisnyát kötött. (Akkor tanult meg harisnyát kötni, a mikor egyszer Andrej herceg azt mondta neki, hogy senki sem tud úgy beteget ápolni, mint az öreg dadák, a kik harisnyát kötögetnek, és hogy a harisnyakötésben van valami megnyugtató.) Finom újjai szaporán váltogatták az olykor egymáshoz ütődő kötőtűket, s megnyúlt arcának elmélázó arczéle tisztán odalátszott a beteghez. Megmozdult, s legurult az öléből a gombolyag. Összerezcent, rápillantott, s eltakarván kezeivel a gyertya lángját, óvatos, hajlékony mozdulattal lehajolt, fölvette a gombolyagot s megint visszaült a helyére.

Andrej herceg meg se pisszenve nézett rá és látta, hogy Natasának ez után a lehajlás után mély lélekzetet kellett volna vennie, de nem cselekedte ezt, hanem óvatosan lélekzett.

A troiczki kolostorban elbeszélgettek a multról s a herceg azt mondta neki, hogy ha életben maradna, hálát adna az örök Istennek a sebéért, mely megint összehozta őt vele; de attól fogva soha többé nem beszéltek a jövőről.

„Vajjon lehetséges volt-e ez vagy sem?”, - gondolta magában most, a mint őt elnézte, s a kötőtűk könnyed, aczélos hangjaira figyelt. Hát csak azért hozott volna újra olyan furcsán össze vele a sors, hogy meghaljak?... Csak azért tárult volna föl előttem az élet igazsága, hogy hazugságban éljek? Én mindennél jobban szeretem őt a világon. De hát mitévő legyek,

ha szeretem őt? - mondotta, és szokása szerint, melyet a szenvedései idejében vett föl, halk nyögést hallatott.

Natasa, mikor ezt a hangot meghallotta, letette a kötését, közelebb hajolt hozzá, és egyszerre, a mint sugárzó szemeit megpillantotta, könnyed léptekkel odament hozzá és fölébe hajolt.

- Hát nem alszik?

- Nem, már régóta önt nézem; megéreztem, mikor bejött. Senki nem adhatja meg nekem azt a lágy csöndet, azt a világosságot úgy, mint ön. Örömben szinte sírni szeretnék.

Natasa még közelebb húzódott hozzá. Diadalmas örömtől sugárzott az arca.

- Natasa, én túlságosan szeretem önt. Jobban, mint bármit ezen a világon.

- És én? - Egy pillanatra elfordult. - Miért mondja, hogy túlságosan? - kérdezte.

- Hogy miért túlságosan?... Mondja csak, mit gondol, a lelkében, a lelke fenekén hogy érzi, életben fogok én maradni? Mit gondol?

- Meg vagyok győződve, meg vagyok győződve, hogy igen! - szólott Natasa szinte kiabálva és szenvedélyes mozdulattal megfogta mind a két kezét.

Andrej herczeg hallgatott.

- Milyen jó volna! - S megfogván a kezét, megcsókolta.

Natasa boldog volt és izgatott; de legott eszébe jutott, hogy ez lehetetlen, neki nyugalomra van szüksége.

- De még nem is aludt, - mondotta, erőt vevén az örömen. - Iparkodjék elaludni... nagyon kérem.

Andrej herczeg, mielőtt eleresztette a kezét, megszorította, ő pedig visszament a gyertya mellé és leült úgy, mint annakelőtte. Kétszer is rápillantott s a szemei mind a kétszer csillogva néztek rá. Erre elhatározta, hogy addig föl se pillant többé a kötéséről, míg egy bizonyos számú sort el nem végez.

És csakugyan, a beteg kevéssel ezután behúnyta a szemét és elaludt. Nem sokáig aludt, s egyszerre hideg verejtékkal elborítva, aggodalmasan fölriadt.

Mikor fölébredt, mindig csak arra gondolt, a mi már egész idő alatt foglalkoztatta - az életre és a halálra. De leginkább a halálra. Közelebb érezte magát hozzá.

„Szerelem? Ugyan mi az a szerelem?” - gondolta.

„A szerelem zavarja a halált. A szerelem az élet. Mindent, mindent, a mit csak érzek, azért érzek, mert szeretek. Minden csak azért van, azért él, mert én szeretek. Mindent csak ez tart össze. A szerelem az Isten, és meghalni, előttem, mint a szerelem egy kis részecskéje előtt, annyit tesz, mint visszatérni a közös és örök forráshoz.” Ezek a gondolatok vígasztalóaknak látszottak előtte. De ezek csak gondolatok voltak. Valami hiányzott belőlük, valami egyéni és egyoldalú, valami mesterkélt volt bennük, - nem voltak meggyőzőek. És megint csak előállott a régi nyugtalanság és homály. Elaludt.

Azt álmodta, hogy ugyanabban a szobában fekszik, a melyben tényleg feküdt, de nem sebesülten, hanem egészségesen. Sok mindenféle jelentéktelen, közömbös ember jelenik meg Andrej herczeg előtt. Ő beszél velük és vitatkozik velük holmi haszontalanságokról. Azok meg készülődnek valahová. Andrej herczegnek úgy homályosan eszébe jut, hogy mindez semmiség, s hogy neki más, fontosabb gondjai is vannak, de azért csak tovább beszél, s szinte bámulatba ejti őket üres szellemeskedéseivel. Mindezek az alakok lassan eltűnnek, s

egyszerre az az egy kérdés kezdi őt izgatni, vajjon be van-e zárva az ajtó. Fölkel s odamegy az ajtóhoz, hogy rátolja a reteszt és bezárja. *Minden* attól függ, vajjon be tudja-e zárni vagy sem. Megy, megy, siet, de a lábai nem mozdulnak, és bár tudja, hogy nem fogja tudni az ajtót bezárni, mégis minden erejét megfeszíti. És kínos rémület fogja el. És ez a rémület a halál-félelem. Az ajtó előtt ott áll ő. De ugyanakkor, a mikor ügyetlen erőködéssel odasompolyog az ajtóhoz, az az iszonyatos valami a másik oldalról már nekifekszik és elkezd szorongatni. Valami emberfölötti - a halál - be akar rontani az ajtón, neki azt fel kell tartóztatnia. Megkapja az ajtót, végső erejét is megfeszíti, - ha már bezárni lehetetlen, - legalább be tudja szorítani; de gyöngye az ereje, ügyetlen, az iszonyatos valami által döngtetett ajtó kinyílik, majd újra becsukódik.

Ő még egyszer nekifekszik onnan. Utolsó, emberfölötti erőfeszítése is hiábavaló, s az ajtó mind a két szárnya kinyílt zajtalanul. Ő belépett, és ez az ő - a *halál*. És Andrej herceg meghalt.

De ugyanabban a pillanatban, a mikor meghalt, Andrej hercegnek eszébe jutott, hogy alszik és ugyanabban a pillanatban, mikor meghalt, nagy erőfeszítéssel fölébredt.

„Igen, ez a halál volt. - Én meghaltam - fölébredtem. Igen, a halál - ébredés”, - villant meg egyszerre lelkében, és az a függöny, mely eddig eltakarta előle az ismeretlent, egyszerre felgördült lelki szemei előtt. Úgy érezte, mintha az addig lekötve volt erők fölszabadultak volna benne, s érezte azt a sajátságos közönyösséget, mely azóta se hagyta el őt.

Mikor hideg verejtékkel elborítva fölébredt, Natasa odament hozzá és megkérdezte tőle, mi lelte. Ő nem felelt neki, s meg sem értvén őt, furcsa pillantással nézett rá.

Ez volt az a valami, a mi két nappal Marja hercegnő megérkezése előtt vele történt. Ettől a naptól kezdve, mint az inas mondta, az az emésztő láz rossz indulatúvá kezdett válni, de Natását nem érdekelte az, a mit az inas beszélt: ő maga is látta ezeket a szörnyű és minden kétséget kizáró előjeleket.

Andrej hercegre nézve ettől a naptól kezdve az álmából való ébredéssel együtt az életből való ébredés is elkezdődött. És az élet tartamához képest ez az ébredés semmivel se volt lassúbb, mint az álm tartamához képest az a másik ébredés.

Nem volt ebben az aránylag lassú ébredésben semmi borzasztó és semmi kirívó.

Utolsó napjai és órái a szokott módon s a legegyszerűbben teltek el. Ezt Marja hercegnő is, Natasa is érezték, a kik egy pillanatra se mozdultak el mellőle. Nem sírtak, nem borzongtak, s az utolsó időben, maguk is érezvén ezt, már nem is őt (ő már nem volt, elhagyta őket), hanem csak az ő legközelebb álló emlékét - a testét ápolták. Mindkettőjüknek olyan erősek voltak az érzelmei, hogy a halál külső, rettenetes oldala már nem is hatott rájuk, s nem tartották szükségesnek a fájdalmukat még fokozni. Nem sírtak sem előtte, sem a háta mögött, sőt soha nem is beszéltek róla egymással. Érezték, hogy szavakkal képtelenek lettek volna kifejezni azt, a mi a lelküket nyomta.

Mind a ketten látták, hogy lassan és nyugodtan, mind mélyebben elmerül előlük valahova, és mind a ketten tudták, hogy ennek így kell lenni, s hogy ez jól van így.

Meggyóntatták és megáldoztatták; mind bejöttek hozzá, hogy elbúcsúzzanak tőle. Mikor odavezették hozzá a fiát, megérintette őt az ajkaival és elfordult, nem azért, mintha megsajnálta volna őt, vagy nehéz lett volna érte a szíve (Marja hercegnő és Natasa ezzel tisztában voltak), hanem csak azért, mert azt hitte, hogy ez minden, a mit tőle kívánnak; de mikor arra kérték, hogy áldja meg, ezt is megtette és körülnézett, mintha csak azt kérdezte volna, nem kell-e még valamit tennie.

Mikor a lélek által elhagyott teste végsőt vonaglott, Marja hercegnő és Natasa voltak mellette.

- Vége?! - suttogta Marja hercegnő, miután a teste már néhány percz óta mozdulatlanul, s lassankint kihülve, ott hevert előtte. Natasa odament, belenézett a halott szemeibe és sietett lezárni őket. Lezárta őket, de nem csókolta meg, hanem rábámult mozdulatlan testére.

„Vajjon, hova ment? Hol van most?...”

Mikor a megmosdatott és felöltöztetett test ott feküdt az asztalon a koporsóban, mind bejöttek, hogy elbúcsúzzanak tőle, és sírtak valamennyien.

Nikoluska, valami beteges elképpedésből sírt, mely a szívét szaggatta. A grófné és Szonya azért sírtak, mert sajnálták Natasát és azt, hogy ő nincs többé. Az öreg gróf azért sírt, mert úgy érezte, neki is nemsokára meg kell tennie ezt a rettenetes lépést.

Most már Natasa és Marja hercegnő is sírtak, de nem egyéni fájdalmukban, hanem attól az áhítatos megilletődéstől sírtak, a melyet a halál amaz egyszerű és ünnepélyes mysteriumának az öntudata ébresztett bennük, mely előttük lejátszódott.

MÁSODIK RÉSZ.

I.

Az emberi elmére nézve a jelenségek okainak az összessége hozzáférhetetlen. Viszont az okok fürkészésének a szüksége be van oltva az ember lelkébe. És az emberi elme, a nélkül, hogy behatolna a jelenségek föltételeinek számtalanságába és szövevényességébe, a melyek közül külön-külön bármelyik is oka lehetne egy-egy jelenségnek, mohón kap az első és legkönnyebben érthető fogalom után, s azt mondja: íme az ok. Történelmi eseményekben (a melyekben a bűvarkodás tárgyai az emberek cselekedetei) a legősibb fogalomként az istenek akarata, azután pedig azoknak az embereknek az akarata jelentkezik, a kik a történelmileg legszembetűnőbb helyen állanak, - tehát a történelmi hősök akarata. De csak be kell pillantani minden történelmi eseménynek, vagyis az eseményben résztvevő emberek cselekvésének a lényegébe, hogy meggyőződjünk róla, hogy a történelmi hős akarata nemcsak hogy nem irányítja a tömegek működését, sőt éppen megfordítva. Az ember azt hihetné, hogy az tökéletesen mindegy, hogy egy-egy történelmi esemény jelentőségét így vagy úgy értelmezzük-e. De a közt az ember közt, a ki azt mondja, hogy a Nyugat népei azért vonultak Keletre, mert Napoleon így akarta, és a közt az ember közt, a ki azt mondja, hogy ez csak azért történt így, mert így kellett történnie, ugyanaz a különbség áll fenn, mint azok közt, a kik azt erősítették, hogy a föld szilárdan áll és a bolygók keringenek körülötte, és azok közt, a kik azt mondták, hogy ők ugyan nem tudják, hogy a földet mi tartja, azt azonban tudják, hogy vannak törvények, melyek úgy a föld, mint a többi bolygók mozgását szabályozzák. A történelmi eseménynek más oka nem lehet, mint az, a mely minden okoknak a végső oka. De vannak törvények, a melyek az eseményeket irányítják s ezeket részben nem ismerjük, részben pedig csak sejtjük. Ezeknek a törvényeknek a földerítése csak akkor lehetséges, ha teljesen szakítunk azzal az iránynyal, mely az okokat egyes ember akarataiban keresi, valamint hogy a bolygók mozgását szabályozó törvények földerítése is csak akkor vált lehetővé, a mikor az emberek szakítottak azzal a fölfogással, hogy a föld szilárdan áll a maga helyén.

*

A történészek a borodinoi ütközet, Moszkvának az ellenség által történt megszállása és fölgyújtása után, az 1812. évi hadjárat legfontosabb epizódjának az orosz hadseregnek a rjazani útról a kalugai útra és onnan a tarutánói táborba való visszavonulását tartják, mely a Krasznaja Pachra mögé való oldal-menetelés neve alatt ismeretes. A történészek ennek a lángelméjű haditettnek az érdemét különböző személyiségeknek tulajdonítják, és vitatkoznak rajta, vajjon kit illet meg voltaképpen ennek a dicsősége. Erről az oldal-menetelésről szólva, még a külföldi, sőt a francia történészek is elismerik az orosz hadvezérek lángelméjűségét. De azt, vajjon a hadtörténeti írók, és utánuk valamennyien, miért állítják azt, hogy ez az oldal-menetelés egy bizonyos személyiségnek az éleselméjű találmánya, mely Oroszországot megmentette, Napoleonnak pedig a vesztét okozta, - azt nagyon bajos megérteni. Először is bajos megérteni, vajjon miben van ennek a hadműveletnek a mélysége és lángelméjűsége, mert ahhoz, hogy az ember rájöjjön, hogy a hadseregnek nézve (a melyet nem támadnak) a legkedvezőbb hadállás az, a hol legkönnyebb az élelmezése, nem kell valami nagy elmebeli megerőltetés. És akár az utolsó tizenháromesztendő gyermek is minden nagyobb megerőltetés nélkül rájöhetett arra, hogy 1812-ben, az orosz hadseregnek nézve, a Moszkvától való visszavonulás után a legelőnyösebb hadállás a kalugai út mentén volt. Így tehát lehetetlen megérteni először azt, miféle okoskodások révén jutnak a történészek arra a következtetésre,

hogy ebben a hadműveletben valami mélységes értelmet keressenek. Másodszor, még nehezebb megérteni azt, vajjon miben látják a történészek ennek a hadműveletnek az oroszokra nézve megmentő, a francziákra nézve pedig romlást okozó voltát; mert hiszen ez az oldalmenetelés más megelőző, kísérő és következő körülmények között épp oly könnyen okozhatta volna az orosz csapatok romlását és a francia csapatok megmenekülését. Ha az orosz csapatok helyzete attól az időtől kezdve, hogy ezt a hadműveletet végrehajtották, javult, ebből még korántsem következik, hogy ennek az a hadművelet volt az oka.

Ez az oldalmenetelés az oroszokra nézve nemcsak hogy nem volt föltétlenül előnyös, de sőt könnyen vesztét is okozhatta volna az orosz hadseregnek, ha véletlenül más körülmények is nem játszottak volna közre. Mi lett volna, ha Moszkva nem égett volna le? Ha Murat nem vesztette volna el szem elől az oroszokat? Ha Napoleon nem merült volna tétlenségbe? Ha Krasznaja Pachra mellett az orosz hadsereg Bennigsen és Barclay tanácsára elfogadta volna az ütközetet? Mi történik, ha a francziák rohamot intéznek az oroszok ellen, mikor útban voltak Pachra felé. Mi lett volna, ha később Napoleon, Tarutinonál annak a tetterőnek csak a tizedrészével, mint Szmolenszk alatt, megtámadta volna az oroszokat? Mi történt volna, ha a francziák elmentek volna Pétervárra?... Mindeme föltevések mellett az oldalmenetelésnek menekülés helyett romlás lehetett volna a következése.

Végre harmadszor a legérthetetlenebb az, hogy a történelemben bűvárkodó emberek szándékosan nem akarják meglátni azt, hogy az oldalmenetelés eszméjét nem lehet semmiféle egyes embernek tulajdonítani, hogy ezt soha senki előre nem látta, hogy azt a hadműveletet, épp úgy, mint a Filej-be való visszavonulást is, a jelenben, a maga teljességében senki se tekintette át, hanem hogy ez lépcsőről-lépésre, eseményről-eseményre, pillanatról-pillanatra fejlődött ki a legkülönbélebb események megszámlálhatatlan sokaságából, és csak akkor tárult föl a maga teljességében, a mikor bekövetkezett és elmúltá lett.

A fileji tanácsban az orosz hadvezetőség körében az a gondolat volt az uralkodó, a mely szerint a visszavonulás magától érthetően a legegyszerűsebb vonalban visszafelé, vagyis a nizsnij novgorodi úton lett volna végrehajtandó. Ennek a bizonyítékaul szolgálhat az, hogy a tanácsban a szavazatok legnagyobb része ebben az értelemben hangzott el, de legfőképpen az az ismert beszélgetés, mely a tanács után a főparancsnok és Lanszkij közt, a ki az élelmezés élén állott, lefolyt. Lanszkij azt jelentette a főparancsnoknak, hogy a hadsereg élelmezési készletei főképpen a tulai és a kazáni kormányzóságokban, az Oka vidékén vannak fölhalmozva, és hogy ha a hadsereg Nizsnij felé vonulna vissza, az élelmikészleteket a hadseregtől a széles Oka folyó választaná el, a melyen tél elején az átkelés szinte lehetetlen. Ez volt az első jele annak, hogy az illetékes körök kénytelenek lettek eltérni attól az eleinte legtermészetesebbnek látszó gondolattól, hogy a hadsereggel egyenesen Nizsnij felé vonuljanak vissza. A hadsereg tehát inkább dél felé tartott a rjazani útnak, a hol közelebb volt a készletekhez. Később a francziák tétlensége, az a körülmény, hogy az orosz hadsereget teljesen elvesztették szem elől, a tulai gyár megoltalmazásának a gondjai, és, a mi a fő - a készletekhez való közeledés előnyei arra indították a hadsereget, hogy még délibb irányt vegyen s a tulai út felé tartson. Pachra mögött egy elszánt mozdulattal átmenvén a tulai útra, az orosz hadsereg parancsnokai Podolrukban szándékoztak megállapodni, s a tarutinói hadállásról szó se volt még akkor; de a körülmények töménytelen sokasága s a francia csapatok újból való megjelenése, a melyek azelőtt szem elől tévesztették volt az oroszokat, az ütközet fenti, és főképpen az eleségnek Kalugában fölhalmozott bősége, arra indították a mi hadseregünket, hogy még délibb irányt vegyen, és az élelmezési készletei közt, a középutra, a tulai útról a kalugai útra térjen át és Tarutinóba menjen.

Éppen úgy, mint a hogy nem lehet megfelelni arra a kérdésre, mikor hagyták el Moszkvát, úgy arra se lehet megfelelni, ki és mikor határozta el azt, hogy a csapatok Tarutinóba menjenek. Csak mikor a csapatok a legkülönbözőbb irányban működő erők következtében már átmertek volt Tarutinóba, akkor kezdték az emberek magukkal elhitetni, hogy ők is ezt akarták és már régen előrelátták.

II.

Az a híres oldal-menetelés mindössze abból állott, hogy az orosz csapatok, a melyek addig az előnyomulás irányával ellenkező irányban egyenesen vonultak vissza, az után, hogy a francziák előnyomulása fönnakadt, nem érezvén maguk mögött az üldözőket, eredetileg vett irányuktól eltértek, még pedig nagyon természetesen arra az oldalra, a melyre őket az élelmezési készletek bősége vonzotta.

Ha az orosz hadsereget, nem lángelméjű vezérekkel az élén, hanem egyszerűen, mint egy minden vezető nélkül való sereget képzeljük el, ez a sereg se tehetett volna egyebet, mint hogy visszavonulása közben ívet írt le arra az oldalra, a melyen jobb és gazdagabb vidék kecsegtette.

A nizsegorodszki útról a rjazani, tulai és kalugai útra történt emez átvonulás annyira természetes volt, hogy az orosz hadsereg fosztogatói is ebben az irányban szökdöstek el, és Pétervárról is azt kívánták Kutuzovtól, hogy ugyancsak ebbe az irányba terelje át a hadsereget. Tarutinóban Kutuzov valósággal szidást kapott a császártól azért, hogy a sereget a rjazani útra vezette, s Kalugával szemben ugyanazt a hadállást jelölték ki neki, a melyben akkor, a mikor a császár levelét megkapta, már benn is volt.

A orosz hadsereg golyója az egész hadjárat alatt és különösen a borodinoi ütközetben kapott lökés irányában visszapattanva, mikor ennek a lökésnek az ereje is megszűnt és újabb lökéseket nem kapott, elfoglalta azt az állást, a melyet természetesen el kellett foglalnia.

Kutuzov érdeme nem valami, mint mondani szokták, genális hadműveletnek a kieszelésében, hanem egyszerűen abban állott, hogy ő volt az egyetlen, a ki ennek a lejátszódó eseménynek a jelentőségét kellőleg mérlegelni tudta. Ő volt az egyetlen, a ki már akkor megértette a francia hadsereg tétlenségének a jelentőségét, s a ki váltig azt állította, hogy a borodinoi ütközet diadal volt; ő volt az egyetlen, - ő, a kinek mint főparancsnoknak volta-képpen a támadást kellett volna erőszakolnia, - ő volt az egyetlen, a ki minden erejét arra használta föl, hogy az orosz hadsereget a fölösleges csatározásoktól visszatartsa.

A sebzett vad ott hevert valahol Borodino körül, azon a helyen, a hol őt az elillant vadász hagyta; de vajjon élt-e, erős volt-e, vagy csak meghúzta magát, azt a vadász nem tudta. Egyszerre fölhangzott ennek a vadállatnak a nyögése.

Ennek a vadállatnak, a francia hadseregnek a nyögése, mely egyúttal bizonyítéka volt küszöbönálló romlásának is, abban nyilvánult meg, hogy Lauristont elküldték Kutuzov táborába békét kérni.

Napoleon az ő abbeli meggyőződésében, hogy nem az a jó, a mi jó, hanem az, a mi neki az eszébe ötlik, olyasmit írt Kutuzovnak, a mi éppen az eszébe jutott és a minek semmi értelme se volt.

„Kutuzov herczeg, - írta neki, - itt küldöm önhöz egyik főhadsegédemet, hogy önnel több fontos ügyet megbeszéljen. Kérem fenségedet, higgyen el neki mindent, a mit csak mondani fog, különösen, a mikor a tiszteletnek és a nagyrabecsülésnek amaz érzelmeit fogja tolmácsolni, a melyekkel én ön iránt a jelen pillanatban viseltetem. Ezek után arra kérem az Istent, hogy tartsa meg önt az ő szent oltalmában.

Moszkva 1812. október 30.

Napoleon.”

„Átokkal sújtana az utókor, ha joggal engem tarthatna bármi néven nevezendő megegyezés első okozójának: *ez most a mi népünk akarata*”, - felelt Kutuzov, és továbbra is minden erejét arra használta fel, hogy a csapatokat a támadástól visszatartsa.

Az alatt az egy hónap alatt, mi alatt a francia csapatok Moszkvát fosztogatták, az orosz csapatok pedig Tarutinoban nyugodtan pihentek, a két fél csapatainak az erőbeli viszonyaiban (a csapatok számát és szellemét tekintve) olyan változás ment végbe, melynek következtében az erők túlsúlya az oroszok részén lévőknek bizonyult.

Mindamellett, hogy az oroszok a francia csapatok szellemét és számát nem ösmerték, a mint a viszony megváltozott, legott számtalan jelben kifejezésre jutott a támadás szükségessége. Ezek a jelek voltak: Lauriston küldetése, Tarutinoban az élelmiszerek nagy bősége, a francziák tétlenségéről és züllöttségéről minden oldalról érkező hírek, a mi ezredeinknek ujonczokkal való kiegészítése, a szép idő, az orosz csapatok hosszas pihenése, a csapatok körében a hosszabb pihenők után rendszerint tapasztalható türelmetlenség az iránt, hogy a végére járjanak annak, a miért őket összegyűjtötték, az arra irányuló kíváncsiság, vajjon mi történik a francia hadseregben, melyet oly régóta elvesztettek szem elől, az a kihívó merészség, a melylyel az orosz előőrsök a Tarutino körül őgyelgő francziák körül forgolódtak, a parasztnak és a szabad csapatoknak a francziákon aratott könnyű győzelmeiről szóló hírek, az ezek által támasztott ígység, a bosszúság érzése, mely a francziák moszkvai tartózkodásának az egész ideje alatt minden ember lelkében megvolt, és a mi a fő, annak a homályos, de minden katona lelkébe beférkőzött tudata, hogy az erők egymáshoz való viszonya most megváltozott és a fölény a mi részünkön van. Az erők tényleges viszonya csakugyan megváltozott s a támadás elkerülhetetlenné vált. És épp oly biznysággal, mint a hogy az órában abban a pillanatban, a mint a mutató az egész kört körüljárta, legott elkezdt ütni és játszani a harangjáték, az erőviszonyok tényleges megváltozásával legott elkezdődött a magasabb körökben a harangjáték fokozott mozgása, berregése és játéka.

III.

Az orosz hadsereget Kutuzov, a törzskara és Pétervárról a császár igazgatta. Péterváron még a Moszkva kiürítéséről szóló hír megérkezése előtt összeállították az egész hadjárat részletes tervét, és miheztartás végett elküldték Kutuzovnak. Mindamellett, hogy ez a terv még arra a föltevésre volt alapítva, hogy Moszkva még a mi kezünkben van, ezt a tervet a vezérkar is jóváhagyta és kivitelre elfogadta. Kutuzov csak annyit írt a tervre vonatkozólag, hogy a távoli cselmozdulatokat mindig nehéz megvalósítani. És az esetleg fölmerülő nehézségek leküzdésére újabb utasítások és személyek mentek a harctérre, a kiknek az volt a hivatásuk, hogy a fővezérlet cselekedeteit figyelemmel kísérik és azokról jelentést tegyenek.

Az orosz hadseregben ezenkívül most az egész vezérkart reformálták. Betöltötték az elesett Bagration és az egyéni sérelmei miatt visszavonult Barclay helyét. Nagyon komolyan

meghányták-vetették, mi lesz jobb: Á-t tenni B. és B.-t C. helyére, vagy pedig ellenkezőleg, C.-t az A. helyére stb., mintha bizony ettől A. vagy B. megelégedettségén kívül egyéb is függhetett volna.

A hadsereg vezérkarában, a Kutuzov és vezérkari főnöke, Bennigsen közt fönnálló ellenséges viszony, a császár bizalmi embereinek a jelenléte és emez áthelyezések következtében, a szokottnál is szövevényesebb módon folyt a pártok fondorkodása. A. áskálódott B. ellen, C. pedig D. ellen stb., minden képzelhető cserében és összevetésben. Mindezeknél az áskálódásoknál a fondorkodások tárgya legnagyobb részt az a hadi esemény volt, a melyet mindazok az emberek irányítani akartak, a mely azonban mindamellett tőlük teljesen függetlenül ment a maga útján, mint a hogy' mennie kellett, vagyis soha sem úgy, mint a hogy' ezek az emberek kieszelték, hanem a tömegek egymáshoz való tényleges viszonyának megfelelően. Mindezek a felsőbb körökben egymást keresztező és egymást megzavaró ötletek csak hű tükörképét mutatták annak, a minek voltaképpen történnie kellett.

„Hilarionovics Mihail herczeg!” - írta a császár október másodikáról, abban a levélben, a mely a tarutinoi ütközet után került Kutuzov kezébe. - „Szeptember másodika óta Moszkva az ellenség kezeiben van. Az ön utolsó jelentései huszadikáról szólnak; és az alatt az egész idő alatt nem csak hogy semmi se történt arra nézve, hogy az ellenséggel szembeszálljunk és az én első székesfővárosomat fölszabadítsuk, sőt ön, az utolsó jelentés szerint még az eddiginél is messzebbre vissza vonult. Szerpuchovot már megszállotta az ellenséges különítmény és Tula az ő hírneves és a hadsereg nézve annyira fontos gyárával, szintén veszedelemben van. Vinczengerode tábornok jelentéseiből látom, hogy egy tízezer főnyi ellenséges sereg útban van Pétervár felé. Egy másik, néhány ezer főből álló sereg pedig Dmitrova felé vonul. A harmadik pedig a Vladimiri úton nyargal előre. A negyedik eléggé tekintélyes sereg végre Ruza és Muzsaiszk közt vesztegel. Napoleon maga huszonötödike óta Moszkvában van. Mindeme hírek mellett, a mikor az ellenség tekintélyes különítményekkel szétforgácsolta az erejét, mikor Napoleon a testőrségével együtt még Moszkvában van, vajjon lehetséges-e az, hogy az önnel szemben álló ellenséges haderők oly erősek legyenek, hogy önre nézve a támadó föllépést kizárják? Ellenkezőleg, minden valószínűség szerint föltehető, hogy az ellenség önt a gondjaira bízott hadseregénél sokkal kisebb erővel üldözi. Nekem úgy látszik, hogy ezeket a körülményeket kiaknázva, ön teljes sikerrel intézhetne támadást az önnel gyengébb hadsereg ellen, és kiirthatná, vagy legalább is visszavonulásra kényszeríthetné őt, visszaszerezhetné a számunkra a kormányzás nagy részét, a melyet most az ellenség tart megszállva s így elháríthatná a veszedelmet Tuláról és többi városainkról. Az ön lelkiösmeretén fog száradni, ha az ellenség képes lesz egy tekintélyes hadtestet vezényelni Pétervár felé, hogy ezt a székvárost is fenyegetse, a melyben csak csekélyszámú katonaság maradhatott, mert önnek a gondjaira bízott hadsereg révén, elszánt és öntudatos föllépése mellett, meg van adva a mód arra, hogy rólunk ezt az újabb csapást elhárítsa. Jusson eszébe, hogy ön még Moszkva elvesztéseért is számadással tartozik mélyen sújtott hazájának. Ön tapasztalhatta arra való készségemet, hogy ön iránt elismeréssel legyek. Ez a készség most se csökkent, de nekem és Oroszországnak jogunk van az ön részéről mindazt a buzgalmat, szilárdságot és sikert elvárni, a melyet az ön esze, katonai tehetségei, és az ön vezetése alatt álló csapatok vitézsége nekünk ígérnek”.

De akkor, a mikor ez a levél, mely tanuságot tett arról, hogy az erők egymáshoz való tényleges viszonya már Péterváron is ösmeretes volt, még útban volt, Kutuzov nem tudta a vezetése alatt álló hadsereget a támadástól tovább visszatartani, és az ütközet már megtörtént.

Október másodikán egy Sapovalov nevű portyázó kozák lőtt egy nyulat, egy másikat pedig megsebesített. Miközben a sebzett nyulat üldözte, Sapovalov nagyon is mélyen elbolyongott az erdőben és ott rábukkant Murat hadseregének a balszárnyára, mely minden óvintézkedés nélkül ott táborozott. A kozák mosolyogva beszélte el a bajtársainak, hogy kicsi híja, hogy a francziák kezébe nem került. Chorunzsij ezt hallván, legott közölte a parancsnokával.

A kozákat előállították, kikérdezték; a kozák parancsnokok ki akarták használni ezt az alkalmat arra, hogy lovakhoz jussanak, de a parancsnokok egyike, a ki a hadsereg magasabb köreiből is ösmerős volt, közölte ezt az esetet egy vezérkari tábornokkal. Az utóbbi időben a legnagyobb mértékben feszült volt a helyzet a hadsereg vezérkarában. Jermolov, pár nappal ezelőtt elmenvén Bennigsenhez, kérve kérte őt, használja föl a főparancsnoknál minden befolyását arra, hogy támadást kezdjenek.

- Ha nem ösmerném önt, azt kellene hinnem, hogy ön nem akarja azt, a mire most engem kér. Mert nem kell egyéb, mint hogy én valamit tanácsoljak a főparancsnoknak, s biztos, hogy ennek éppen az ellenkezőjét fogja megtenni, - felelt Bennigsen.

A kozákoknak a kiküldött járőrök által is teljes mértékben megerősített jelentése igazolta, hogy az események immár teljesen megértek. A megfeszített húr elpattant, megberrent az óra s elkezdődött a harangjáték. Kutuzov minden állítólagos hatalma, esze, tapasztaltsága és emberösmerete ellenére is, tekintettel Bennigsen levelére, a ki személyesen küldött jelentést a császárnak, a tábornokok összességének egyhangú óhajlására, a császárnak általuk föltételezett kívánságára és a kozákok jelentésére, többé nem volt képes ennek az elkerülhetetlen mozdulatnak gátat vetni, és kiadta a parancsot arra, a mit a maga részéről haszontalannak, sőt károsnak tartott, - a megvalósulás állapotában levő tényhez áldását adta.

IV.

Bennigsen levele és a kozákoknak a francia balszárny fedezetlenségére vonatkozó híradása csak utolsó jelei voltak a támadásra vonatkozó parancs elkerülhetetlenségének, s a támadást október ötödikére ki is tűzték.

Kutuzov negyedikén reggel írta alá a rendelkezést, melyet Toll felolvasott Jermolovnak s megkérte őt, hogy gondolkozzék a további intézkedésekről.

- Jó, de most nem érek rá, - mondotta Jermolov s kiment a szobából. A Toll által összeállított rendelkezés nagyon jó volt. Éppen úgy, mint az austerlitz-i rendelkezésben, bár nem németül, de meg volt írva benne:

„Az első hadoszlop megy ide meg ide, a második megy ide meg ide” stb. És papíroson mindezek a hadoszlopok a kitűzött időben meg is érkeztek a helyükre és annak rendje és módja szerint megsemmisítették az ellenséget. Mint minden rendelkezésben, ebben is minden nagyon szépen ki volt eszelve, de mint minden rendelkezés mellett, e mellett is, egyetlen hadoszlop sem érkezett meg a kellő időben a maga helyére.

Mikor a rendelkezést a megfelelő számú példányban elkészítették, hívtak egy tisztet és elküldték Jermolovhoz, hogy adja át neki az írásbeli utasításokat. Kutuzov parancsörtsíztje, egy fiatal lovas-testőrtiszt, a kinek hízelgett a megbízásnak a fontossága, elment Jermolov szállására.

- Elment, - felelt neki Jermolov legénye. A lovas-testőrtiszt elment a tábornokhoz, a kinél Jermolov gyakran meg szokott fordulni.

- Nincs itt, a tábornok sincs itt.

A lovas-testőrtiszt lóra ült s elment egy másikhoz.

- Nincs itt, elment.

„Csak aztán ne én legyek felelős a késedelemért! Micsoda bosszúság!” - gondolta a tiszt. Bejárta az egész tábornokot. Az egyik azt mondta neki, hogy látta Jermolovot, a mint más tábornokokkal együtt elment valahová; a másik azt mondta, hogy azóta már alkalmasint megint otthon lesz. A tiszt a nélkül, hogy ebédelt volna, este hat óráig hajszolta őt mindenfelé. Jermolov nem volt sehol és senki se tudta, hova lett. A tiszt egyik bajtársánál hamarosan bekapott egy pár falatot, aztán megint elment az elővédhez, Miloradovicshoz. Miloradovics szintén nem volt otthon, de ott azt mondták neki, hogy Miloradovics Kikán tábornok bálján van és Jermolov is alkalmasint ott lesz.

- De hát hol van ez?

- Amott ni, Jecskino-ban, - szólott a kozák tiszt s egy távoli földesúri ház felé mutatott.

- De hogy jussak oda, az előőrsökön át.

- Két ezredünk van az előőrsvonalban, ott ma olyan dorbézolás folyik, hogy szörnyűség! Két zene- és három énekkar.

A tiszt az előőrsvonalon keresztül elment Jecskinoba. A mint a ház felé közeledett, már messziről hallotta a katonák táncdalának kedélyes hangjait.

„Ra-ta-ta-ta dzsin-dzsin... ra-ta-ta-ta!...” - hallatszott felé a füttyszós és czintányéros zene-bona, melyet olykor szinte túlharsogott az emberi hangok rikoltozása. A tisztnek egyrészt fölvidult a lelke ezekre a hangokra, de másrészt megborzadt attól, hogy ő az oka annak, hogy ezt a reá bízott fontos parancsot ilyen soká nem adta át. Már este kilencz óra volt. Leszállt a lováról és belépett a francziák és oroszok közt fekvő épen maradt és tágas földszintes ház pitvarába. A tálalóban és az előszobában borokkal és ételekkel megrakva inasok sürögtek-forogtak. Az énekesek ott álltak az ablakok alatt. Odavezették a tisztet az ajtóhoz, és egyszerre együtt látta ott az orosz hadsereg minden tábornokát és köztük Jermolov szálas és feltűnő alakját is. A tábornokok mind kigombolt kabátban, élénk piros ábrázattal félkörben álltak ott, és hangosan kaczagtak. A terem közepén egy alacsony termetű, piros arcú, csinos tábornok fürgén és ügyesen járta a trepákat.

- Ha-ha-ha! Haj-haj, Ivanovics Nikolaj! Ha-ha-ha!

A tiszt érezte, hogy ha ebben a pillanatban és egy ilyen fontos parancscsal belép, kettős hibát követ el, s azért várni akart; de az egyik tábornok megpillantotta őt, és értesülvén róla, hogy miért jött, szólt Jermolovnak, Jermolov összeránczolt homlokkal lépett oda a tiszthez, s miután végighallgatta, szó nélkül átvette tőle az iratokat.

- Azt hiszed, hogy ő csak úgy véletlenül volt távol? - mondotta Jermolovról aznap este a lovas-testőrtisztnek egyik bajtársa. - Ezek hunczutságok, mindez szándékosan van így. Konovniczyn-nak akar borsot törni az orra alá. Vigyázz rá, micsoda zűrzavar lesz itt holnap!

V.

Másnap reggel a törődött Kutuzov korán fölkelte magát, imádkozott, felöltözött és azzal a kellemetlen tudattal, hogy egy olyan ütközetet kell vezetnie, a melyet nem tart helyesnek, felült a kocsijára és elindult Letasevkából arra a Tarutinotól öt versztnyire fekvő helyre, a hol

a támadásra kirendelt hadoszlopoknak gyülekezniök kellett. Útközben el-elszundított, majd ismét föl-fölbredt, s figyelt, nem hallatszik-e jobbfelől lövöldözés és nem kezdődött-e még el az ütközet. De még csöndes volt minden. Csak lassan kezdődött a nyirkos és borongós őszi nap pirkadása. Tarutinohoz érve, Kutuzov lovas katonákat látott, a kik azon az úton keresztül, a melyen a kocsija haladt, itatni vitték a lovaikat. Kutuzov elbámult rajtuk, megállította a kocsiját, és megkérdezte tőlük, melyik ezredből valók. A lovasok abból a hadoszlopból valók voltak, a melynek már régóta lesben kellett volna állania valahol elől. „Lehet, hogy valami tévedés”, - gondolta az öreg főparancsnok. De tovább menve, Kutuzov gyalogos ezredeket pillantott meg, a melyekben az emberek a gúlába rakott fegyverek körül, egy szál alsónadrágban a kásájuk mellett ültek. Odahívtak egy tisztet. A tiszt jelentette, hogy semmiféle parancsot se kaptak az előnyomulásra.

„Már hogy’ ne...” - kezdte el Kutuzov, de legott elhallgatott s odahívatta magához a rangban legidősebb tisztet, kiszállt a kocsijából, s lehorgasztott fejjel, nehezen zihálva, szótlánul várakozva járt föl és alá. Mikor az előhívott vezérkari tiszt Eichen személyében megjelent, Kutuzovnak bíborpirosra vált az arcza, nem azért, mintha ez a tiszt lett volna a tévedés oka, hanem azért, mert méltó tárgyául kínálkozott a haragja kiöntésének. És az öreg főhadparancsnok egyszerre olyan dühbe gurult, a minőre csak képes volt, a mikor dühében szinte a földön fetrengett, s remegve, zihálva rontott rá Eichenre, miközben ordította, az öklével megfenyegette és durva, piaczi szidalmakkal illette. Egy másik arra tévedt kapitány, valami Brozin nevű, a ki semminek se volt az oka, hasonló sorsban részesült.

- Hát ez már micsoda gázság? Agyon kell löni őket! A gazembereket! - ordította rekedten, és tántorogva hadonászott a kezeivel. Valósággal testileg is szenvedett. Ő, a főhadparancsnok, a fenség, a kiről mindenki váltig erősítgeti, hogy akkora hatalma van, mint Oroszországban eddig még soha senkinek se volt, most olyan helyzetbe került, hogy nevetség tárgya az egész hadsereg előtt. „Hiába iparkodtam ma olyan buzgón imádkozni, hiába volt, hogy egész éjjel nem aludtam és a mai nap esélyein tünődtem!” - gondolta magában. - „A mikor még fiatal tisztecske voltam, bizony senki se mert volna így megcsúfolni... De most!” - Valósággal olyan testi fájdalmat érzett, mint valami testi büntetés után s nem tudta megállani, hogy haragos és szenvedélyes kifakadásokban kifejezést is ne adjon neki; de az ereje cserbenhagyta, körülnézett, és érezvén, hogy már amúgy is sok csúnyaságot hordott össze, felült a kocsijára és szótlánul elhajtott haza.

A harag kitörései nem ismétlődtek többé, és Kutuzov a szemeivel tunyán pislogva hallgatta Bennigsen, Konovniczyn és Toll mentegetőzéseit, mosakodását (Jermolov maga egészen másnapig nem jelentkezett nála) és abbeli fogadkozásait, hogy a ma nem sikerült mozdulatot most már holnap kell megcsinálni. És Kutuzovnak megint csak bele kellett egyezni.

VI.

Másnap a csapatok már estefelé összejöttek a kijelölt helyeken, és éjjel megkezdték az előnyomulást. Feketés-lila árnyékokkal teljes őszi éjszaka volt, de nem esett az eső. A föld bár nedves volt, de nem volt sáros, úgy, hogy a csapatok zajtalanul vonultak tova, csak olykor hallatszott halkán a tűzérség zakatoló dübörgése. Megtiltották a hangos beszédet, a pipázást és a tűz-csiholást, a lovakat pedig visszatartották a nyerítéstől. Ez a titokzatosság csak fokozta a vállalkozás ingerlő voltát. Az emberek vidáman mentek előre, egyes hadoszlopok megállottak, s abban a hitben, hogy már megérkeztek rendeltetésük helyére, gúlákba rakták a fegyvereiket és lehevertek a hideg földre; mások (a legnagyobb rész) egész éjjel meneteltek és nyilván nem ott lyukadtak ki, a hol kellett volna.

Orlov-Deniszov gróf volt az egyetlen, a ki a kozákjaival (valamennyi közt ez volt a legjelentéktelenebb csapat) a kellő időben megérkezett a maga helyére. Ez a csapat az erdő legszélén, a Sztromilovoból Dmitrovszkájába vezető ösvényen állapotodott meg.

Napkelte előtt Orlov grófot felköltötték. Egy szökevényt hoztak elé, a ki megugrott volt a francia táborból. Ponyatovszkij hadtestének egyik lengyel altisztje volt. Ez az altiszt lengyel nyelven elmondta, hogy azért szökött át, mert sérelem érte a szolgálatban, hogy már régóta tisztnek kellene lennie, hogy vitézebb valamennyiüknél, s ezért hagyta ott őket s ezért akar bosszút állni rajtuk. Elmondta, hogy Murat alig egy versztnyire táborozik onnan, s ha adnak mellé száz embert, ő élve elfogja őt. Orlov-Deniszov gróf tanácsot tartott a bajtársaival. Az ajánlat sokkal csábítóbbnak látszott, semhogy el lehetett volna utasítani. Mindenki részt akart venni a kirándulásban s valamennyien azt tanácsolták, hogy meg kell próbálni a dolgot. Hosszas vita és megbeszélés után Grekov vezérőrnagy elhatározta, hogy két kozákezreddel együtt elmegy a lengyellel.

- De ne feledd, - mondotta Orlov-Deniszov gróf az altisztnek, a mikor őt elbocsátotta, - ha hazudtál, felköttelek, ha pedig igazat mondtál, száz arany üti a markodat.

Az altiszt elszánt ábrázattal, ezekre a szavakra mit se felelve, lóra pattant s elvágtatott Grekov hamarosan összeverődött embereivel. Eltűntek az erdőben. Orlov gróf a pirkadó hajnal frissességétől meg-megborzongva s attól a gondolattól izgatottan, hogy Grekov az ő kezdeményezésére és felelősségére vonult ki a kozákjaival, kilépett az erdőből és elkezdte fürkészní az ellenséges tábor, mely a pitymallat gyér világosságában s a kialvó őrüzek fényénél olyan csábító színben tűnt föl előtte. Orlov-Deniszov gróftól jobbfelé, egy nyílt domboldalon kellett a mi hadoszlopainknak megjelenniük. Orlov gróf arrafelé nézett; de mindamellett, hogy már jó messziről látni kellett volna őket, még hírük se volt sehol. A francia táborban, mint Orlov-Deniszov grófnak rémlett, s mint különösen rendkívül éber segédtsíztjének a szavaiból is kitűnt, elkezdődött a mozgolódás.

- Eh, csakugyan elkéstünk, - mondotta Orlov gróf a mint a tábor, nézte. Egyszerre, a mint ez gyakran megesik, a mikor az az ember, a kinek hitelt adtunk, nincs többé a szemeink előtt, egyszerre teljesen világossá és nyilvánvalóvá lett előtte, hogy az az altiszt közönséges csaló, hogy hazudott, és csak elrontja az egész rohamot, annak a két ezrednek a késlekedésével, a melyet az Isten tudja hová vezetett. Vajjon lehetséges-e a csapatok ilyen tömegéből éppen a főparancsnokot kihalászni!

- Igazán, hazudott ez a selyma, - szólott a gróf.

- Még visszahívhatjuk őket, - mondotta valaki a kíséretből, a ki épp oly bizalmatlansággal viseltetett a vállalkozás iránt, mint Orlov-Deniszov gróf, mikor a táboron végignézett.

- Micsoda? Igazán?... mit gondol, hagyjuk abba csakugyan? Vagy ne?

- Parancsolja, hogy visszahívjuk?

- Igen, igen, hívjuk csak vissza! - mondotta Orlov gróf egyszerre egész határozottsággal, az órájára pillantva, - késő lesz: már egészen megvirradt.

És a segédtsízt az erdőn keresztül elvágtatott, hogy Grekovot fölkeresse. Mikor Grekov visszatért, Orlov-Deniszov gróf, a kit a terv megváltoztatása és a gyalogsági hadoszlopokra való hasztalan várakozás és az ellenség közelsége módfelett fölízgatott (csapatának minden embere ugyanezt érezte), elhatározta, hogy támadni fog.

Suttogva adta ki a vezényszót: lóra! Eloszlottak, keresztet vetettek magukra... Isten nevében.

- Hurrá-á-á! - zúgott föl az erdőben, s a szotnyák, mintha csak zsákból szórták volna ki őket, egyensúlyban tartott vetődárdáikkal vad futásban repültek ki az erdőből egy patakon keresztül a tábor felé.

Az a francia, a ki a kozákokat legelőször megpillantotta, egy kétségbeesett és rémült kiáltást hallatott, mire mindenki, a ki csak a táborban volt, öltözetlenül, félálomban, az ágyúkat, a fegyvereket és a lovakat cserbenhagyva, eszeveszett futásnak eredt, a merre csak látott.

Ha a kozákok, tekintet nélkül arra, a mi mögöttük és körülöttük volt, üldözőbe vették volna a francziákat, Murat-t is elfoghatták volna, s hatalmukba keríthettek volna mindent, a mi csak ott volt. A parancsnokok így is akarták. De a kozákokat, a mint a prédához és a foglyokhoz hozzájutottak, nem lehetett többé a helyükből kimozdítani. Rá se hederített senki a vezényszavakra. Nem kevesebb, mint ezerötszáz foglyot, harmincznyolcz ágyút, zászlókat, és a mi a kozákokra nézve mindennél fontosabb volt, - lovakat, nyergeket, takarókat és más egyebeket ejtettek zsákmányul ezen a helyen. Mindezzel el kellett bánni, a foglyokat és az ágyúkat össze kellett olvasni, a zsákmányt nagy ordítózás, sőt hajbakapások közt el kellett osztani, a mi a kozákokat teljesen elfoglalta.

A francziák, látván, hogy nem üldözik őket, kezdtek magukhoz térni, csapatokba sorakoztak és el kezdtek lövöldözni. Orlov-Deniszov gróf a többi hadoszlopot is be akarta várni és nem nyomult tovább előre.

Ez alatt, a rendelkezés szerint: die erste Colonne marschirt stb., az elkésett hadoszlopok gyalogos csapatai, a melyeket Toll utasításai szerint Bennigsen vezényelt, a mint illik, útnak indultak, és, mint rendesen történni szokott, elmentek valahová, csak oda nem, a hová kellett volna. Mint rendesen, úgy most is, az emberek, a kik vígan indultak útnak, egyszerre elmaraadoztak; a zűrzavar tudatában az elégedetlenség hangjai hallatszottak mindenfelől, s a csapatok kezdtek visszashállingózni valahová. Segédtsztek és tábornokok vágattak ide s tova, ordítottak, bosszankodtak, hajba kaptak, elmondták, hogy nem ide kellett volna jönni, s hogy különben is elkéstek, szidtak valakit stb. és végre is valamennyien legyintettek a kezükkel, s azzal a gondolattal mentek tovább, hogy majd csak kilyukadnak valahová. „Valahol majd csak kilyukadunk!” És csakugyan, ki is lyukadtak, de nem oda, a hová kellett volna, vagy ha oda is, de annyira elkésve, hogy immár nem volt egyéb hasznuk, mint az, hogy az ellenség lövöldözhetett reájuk. Toll, a kinek ugyanaz a szerep jutott ebben az ütközetben, mint Veihrother-nak az austerlitz-ben, buzgón vágatott egyik helyről a másikra és mindenütt teljes fölfordulást talált. Így, mikor már egészen megvirradt, ráakadt az erdőben Bagovut hadtestére, a melynek már régen ott kellett volna lennie Orlov-Deniszov mellett. Toll a kudarczától elkeseredetten és ingerülten, és abban a föltevésben, hogy valaki okvetlenül oka ennek a zűrzavarnak, odalovagolt a hadtestparancsnokhoz és kemény szemrehányásokkal illette őt, azt mondván neki, hogy az ilyesmiért főbelövetés szokott járni. Bagovut, egy kipróbált, öreg és higgadt természetű tábornok, a kit a sok fönnakadás, zűrzavar és ellentmondás szintén kimerített, valamennyiük meglepetésére, természetével homlokegyenest ellentétben, egyszerre dühbe jött és kellemetlen dolgokat vágott oda Tollnak.

- Én leczkéket a világon senkitől se vagyok hajlandó elfogadni, a katonáimmal együtt meghalni pedig éppen olyan jól tudok, mint bárki más, - mondotta, és az egyik hadosztálylyal előre nyomult.

Az ingerült és vitéz Bagovut a francziák golyózáporában kiérvén a mezőre, nem sokat okoskodott, vajjon hasznos-e vagy haszontalan most és egyetlen hadosztálylyal előnyomulnia, hanem csak ment egyenesen előre, s bevezette a csapatait az ellenség tüzébe. Éppen a veszedelem, a lövegek és a golyók voltak azok, a mik után az ilyen ingerült hangulatban áhítozott. A legelső golyók egyike leterítette őt, a többiek pedig sok katonát megöltek. És az egész hadosztály, jó darabig minden cél nélkül állt ott a tűzben.

VII.

E közben egy másik hadoszlopnak szembe kellett volna támadni a francziákat, de ennél a hadoszlopnál volt maga Kutuzov is. Ő nagyon is tisztában volt vele, hogy ebből, az ő akarata ellenére kierőszakolt ütközetből más, mint zűrzavar nem származhatik, és a mennyire hatalmában állott, mindent elkövetett, hogy a csapatait visszatartsa. Nem mozdult a helyéből.

Szótlanul koczogott szürke lovacskáján, s kelletlenül válaszolt a rohamot sürgető észrevételekre.

- Önnek örökké nyelvén van a roham, és nem látja, hogy mi nem értünk az összetettebb hadműveletekhez, - mondotta Miloradovicsnak, a ki minden áron előre akart nyomulni.

- Ha ma reggel nem tudtuk élve elfogni Murat-t, és nem tudtunk idejében a helyünkre érkezni: most már hasztalan minden! - felelt egy másiknak.

Mikor jelentették Kutuzovnak, hogy a francziák háta mögött, a hol a kozákok jelentései szerint azelőtt senki se volt, most két zászlóalj lengyel áll, hátrasandított Jermolovra (tegnap óta még nem beszélt vele).

- Ime, sürgetik a rohamot, mindenféle tervekkel állnak elő, s alig hogy az ember hozzá akar látni, kiderül, hogy semmi sincsen készen, a jól értesített ellenség pedig már rég foganatosította a maga rendszabályait.

Jermolov ezeket a szavakat hallván, összehunyorította a szemeit és könnyedén elmosolyodott. Tisztában volt vele, hogy az ő feje felett elvonult a zivatar, s hogy Kutuzov be fogja érni ezzel az egy észrevétellel.

- Hogy' mulat az én rovásomra, - mondotta Jermolov halkan s meglökte térdével Raevszkijt, a ki ott állott mellette.

Kevéssel ezután Jermolov odalépett Kutuzov elé, és tiszteletteljesen jelentette:

- Még nem mulasztottunk semmit, fenség, az ellenség még itt van. Ha tán' parancsolja, hogy előrenyomuljunk? Mert különben a testőrség még puskaport se fog szagolni.

Kutuzov nem szólt semmit, de mikor jelentették neki, hogy Murat csapatai visszavonulnak, elrendelte ugyan az előnyomulást, de minden száz lépés után, legalább három fertály órára megállt.

Az egész ütközet mindössze abból állott, a mit Orlov-Deniszov kozákjai csináltak; a többi csapatok csak céltalanul vesztek el néhány száz embert.

Ennek az ütközetnek a révén Kutuzov valami gyémántos rendjelet, Bennigsen szintén gyémántokat és százezer rubelt kapott, mások a rangjuknak megfelelően nagy kitüntetésekben részesültek, s ez után az ütközet után újabb áthelyezések történtek a vezérkarban.

„Lám, hogy *nálunk mindig* és mindent megfordítva csinálnak!” - mondták a tarutinoi ütközet után az orosz tisztek és tábornokok, éppen úgy, a mint most is mondják, a mikor azt akarják éreztetni, hogy valami tökkel ütött ember bolondot csinált, de mi egész másként cselekedtünk volna. De azok az emberek, a kik így beszélnek, vagy nem értenek ehhez a dologhoz, a melyről beszélnek, vagy pedig célzatosan ámitják magukat. Minden ütközet, - a tarutinoi, a borodinoi, az austerlitzi, minden ütközet egyáltalán nem úgy megy végbe, mint a hogy' intézői tervezik. Ez nagyon lényeges körülmény.

Az ütközet irányát a szabad erőnek töméntelen sokasága (mert sehol sem annyira szabad az ember, mint az ütközetben, a hol életről és halálról van szó) befolyásolja és ezt az irányt soha se lehet előre tudni, s ez az irány soha sem esik össze egy-egy különálló erőnek az irányával.

Ha egy és ugyanazon időben több különböző irányú erő hat valamely testre, úgy eme test mozgásának az iránya az erők egyikének az irányával sem eshetik össze; hanem ez az irány mindig a középső és a legrövidebb lesz, a mely az erőműtanban mint az erők négyszögének az átlója ösmeretes.

Ha a történetírók, és pedig különösen a francziák leírásaiban azt olvassuk, hogy ő szerintük a háborúk és az ütközetek előre megállapított terv szerint mennek végbe, úgy az egyetlen következtetés, a melyet ebből vonhatunk az, hogy ezek a leírások nem felelnek meg a valóságnak.

A tarutinoi ütközet nyilván nem érte el azt a célt, a melyet Toll szem előtt tartott: hogy a rendelkezés értelmében teljes rendben vezesse ütközetbe a csapatokat, valamint azt sem, mely Orlov szemei előtt lebeghetett, - hogy fogságba ejti Murat-t, és azt sem, a melyre Bennigsen és mások gondolhattak, hogy egy pillanat alatt az egész hadtestet megsemmisíthessék, vagy annak a tisztnek a célját sem, a ki csak verekedni akart, hogy magát kitüntesse, vagy azét a kozákét, a ki nagyobb zsákmányra akart szert tenni, mint a mekkorára tett stb. De ha a cél az volt, a mi tényleg be is következett, és az, a mi akkor minden orosz embernek egyhangú óhajta volt (hogy a francziákat Oroszországból kiűzzék és a hadseregüket kiirtsák), úgy egészen világos, hogy a maga züllöttségében éppen a tarutinoi ütközet volt, a melyre a hadjáratnak abban a szakában szükség volt. Nehéz ennek az ütközetnek bármilyen más, célirányosabb kimenetelét elképzelni, mint a mi tényleg volt. A legcsekélyebb erőmegfeszítés, a legnagyobb zavar és a legjelentéktelenebb veszteségek mellett ekkor érték el a hadjárat legjelentősebb eseményét, mert megcsinálták az átmenetet a visszavonulásból a támadásba, leleplezték a francziák gyöngeségét, és megadták azt a lökést, a melyre a napoleoni hadseregnek szüksége volt, hogy megkezdje a menekülést.

VIII.

Napoleon a „de la Moszkva” melletti fényes diadal után bevonul Moszkvába; a diadalhoz kétség sem fér, mert hiszen a francziáké maradt a csatatér. Az oroszok visszavonulnak és föladják a fővárosukat. Az élelmi szerekkel, fegyverekkel, lőszerrel és töménytelen kincscsel zsúfolt Moszkva Napoleon kezében van. A francziákénál kétszerte gyöngébb hadsereg egy teljes hónap lefolyása alatt még csak egyetlen kísérletet se tesz a támadásra. Napoleon helyzete a lehető legfényesebb. Ahhoz, hogy kétszerte nagyobb erővel rávessék magukat az orosz hadsereg maradványaira s ezeket megsemmisítsék, ahhoz, hogy előnyös békét eszközjenek ki, vagy visszautasítás esetén egy fenyegető mozdulatot tegyenek Pétervár felé, ahhoz, hogy még kudarcz esetén is Szmolenszkba vagy Vilnába visszavonuljanak, vagy ott maradjanak Moszkvában; szóval, ahhoz, hogy azt a fényes helyzetet, melyben akkor a francia hadsereg volt, megtartsák, úgy látszott, hogy semmi különös genialitás se kellett. Ehhez mindössze is a következő rendkívül egyszerű és könnyű dolgokat kellett volna megcselekedni: nem engedni meg a csapatoknak a fosztogatást, előkészíteni a téli ruhát, a melyből az egész hadsereg számára elegendő volt együtt Moszkvában, s annak rendje és módja szerint összegyűjteni a Moszkvában fölhalmozott és az összes csapatok számára több mint fél esztendőre elégséges (a francia történetírók legalább azt állítják) élelmi szereket. De Napoleon, ez a lángelmék közt is első lángelme, a kinek, mint a történetírók állítják, megvolt a hatalma hozzá, hogy az egész hadsereget irányítsa, mindebből semmit se cselekedett.

Nemcsak hogy semmit se cselekedett mindezekből, de sőt ellenkezőleg minden hatalmát arra használta föl, hogy a tevékenység kínáló módjai közül a legostobábbat és legvészthözöbbat kiválassza. Mindabból a mit Napoleon csak tehetett: hogy Moszkvában teleljen,

elmenjen Pétervárra, elmenjen Nizsnij-Novgorodba, visszavonuljon észak felé, vagy ugyanazon az úton, a melyen később Kutuzov ment délfelé, a képzelhető legostobább és legvészhezóbb az volt, a mit Napoleon cselekedett, a mikor szabad prédául engedvén csapatainak a várost, októberig Moszkvában maradt, azután habozva elhagyta ezt a pontot, kivonult a városból, odament Kutuzovhoz, de nem bocsátkozott vele ütközetbe, hanem elvonult tőle jobbra, Malij Jaroszlavna felé, itt megint nem próbálta meg magát keresztültörni, s nem tért rá arra az útra, a melyen Kutuzov haladt, hanem az elpusztított szmolenszki úton visszament Mozsaiszkba, - ennél ostobábbat és a csapatokra nézve vészhezóbbat, a mint a következmények is igazolták, már nem is lehetett volna kieszelni. Ám próbálják meg a legügyesebb stratégiák, és abból a föltevésből indulva ki, hogy Napoleonnak az volt a célja, hogy a hadsereget romlásba kergesse, eszeljék ki a cselekedeteknek valami más sorozatát, a mely ilyen csalhatatlan biztonsággal, az orosz csapatok esetleges viselkedésétől függetlenül, vesztébe sodorta volna a francia hadsereget, mint az, a melyet Napoleon követett.

És ezt a lángelméjű Napoleon cselekedte. De azért azt mondani, hogy Napoleon ezt azért cselekedte, mert szándékosan romlásba akarta kergetni a hadsereget, vagy azért, mert nagyon is ostoba volt, épp oly igazságtalan dolog volna, mint azt mondani, hogy Napoleon azért vezette Moszkvába a seregét, mert úgy akarta s mert nagyon okos és geniális volt.

Úgy az egyik, mint a másik esetben az ő egyéni tevékenysége, a melynek semmivel se volt több ereje, mint az utolsó közkatona egyéni tevékenységének, csak összevágott azokkal a törvényekkel, a melyek szerint ez a jelenség végbement.

Teljesen téves a történetíróknak az az állítása (pusztán csak azért, mert a következmények nem igazolták Napoleon eljárásának a helyességét), hogy Napoleon erői Moszkvában elgyengültek. Ő akkor is éppen úgy, mint annakelőtte, vagy mint később 1813-ban, minden erejét és tudását arra használta föl, hogy magára és a hadseregére nézve a legjobbat cselekedje. Napoleonnak ebben az időben való tevékenysége nem kevésbé bámulatos, mint az, a melyet Egyiptomban, Olaszországban, Ausztriában vagy Poroszországban kifejtett. Nem tudjuk egész bizonyossággal, hogy mekkora volt Napoleon genialitása Egyiptomban, a hol négy ezredév nézett le a nagyságára, mert mindezeket a nagy hőstetteit csak a francia történetírók leírásából ösmerjük. Nem csak francia vagy német forrásokból vagyunk kénytelenek meríteni; de a németeket alkalmasint csak egész hadtesteiknek ütközet nélkül való meghódolása, és váraiknak minden ostrom nélkül való feladása indíthatta arra, hogy Napoleon lángelméjét elősmerjék, mert ez az egyetlen mód annak a háborúnak a megmagyarázására, mely annak idején Németországban folyt. De nekünk, hála az Istennek, semmi okunk sincs rá, hogy az ő lángelméjét csak azért ösmerjük el, hogy a magunk szégyenét elpalástoljuk. Mi megfizettünk azért, hogy jogunk legyen arra, hogy az eseményeket egyszerűen és tárgyilagosan bíráljuk el, és erről a jogunkról nem is vagyunk hajlandók lemondani.

Az ő tevékenysége Moszkvában épp oly bámulatos és geniális, mint bárhol egyebütt. Moszkvába való bevonulásának és onnan való kivonulásának az ideje alatt csak úgy árad belőle egyik parancs a másik után és egyik terv a másik után. Az, hogy a lakosok eltávoztak, s hogy nem fogadták őt küldöttségek, sőt még Moszkva égése is, a legkevésbé se hozta őt zavarba. Egyforma figyelemmel kíséri hadseregeinek a jólétét, az ellenség mozgulatait, Oroszország népeinek a jóvoltát, párisi ügyeinek az intézését, valamint a küszöbönálló béke föltételeire vonatkozó diplomáciai tárgyalásokat.

IX.

Napoleon Moszkvába való bevonulása után a hadviselés terén azonnal szigorú parancsot ad Sebastiani tábornoknak, hogy tartsa szemmel az orosz hadsereg mozdulatait, hadtesteket küld szét minden irányba és utasítja Murat-t, hogy kutassa föl Kutuzovot. Azután buzgón intézkedik a Kreml megerősítése iránt; majd megcsinálja Oroszország térképén a jövőő hadjárat egész geniális tervét.

Diplomáciai téren Napoleon magához hívja a kifosztott és lerongyolódott Jakovlev kapitányt, a ki nem tud hogy' kikászolódni Moszkvából, részletesen kifejti előtte egész politikáját és nagylelkűségét, és levelet írván Alexander császárnak, a melyben kötelességének tartja barátjával és testvérével közölni, hogy Rasztopcsin rosszul sáfárkodott Moszkvában, elküldi Jakovlevet Pétervárra. Ugyanilyen részletességgel kifejtve a szándékait és nagylelkűségét Tutolmin előtt, ezt az öreget is elküldi Pétervárra, hogy a tanácskozásokon résztvegyen.

Jogi téren a tűzvész után legott elrendeli, hogy a bűnösöket felkutassák és megbüntessék. S a gonosztévő Rasztopcsint azzal a büntetéssel sújtja, hogy felgyújtja a házat.

A közigazgatás terén alkotmányt ad Moszkvának. Megalakítja a törvényhatóságot és közhírré teszi a következőket:

„Moszkva lakosai!

Kegyetlen a ti szerencsétlenségeitek, de ő felsége a császár és király véget akar vetni neki. Az általa foganatosított rettenetes rendszabályokból megtanulhattátok, hogy' bünteti ő a bűnt és az engedetlenséget. Szigorú intézkedések történtek az iránt, hogy a rend és a közbiztonság a szokott mederbe visszatérjen. A nemzeti közigazgatás, melynek tagjai ti közületek fognak megválasztatni, lesz a ti törvényhatóságatok, vagy városi előljáróságatok. Ez lesz hivatva gondoskodni rólatok, a szükségleteitekről, a jóléteitekről. A törvényhatóság tagjait a vállukon átvett piros szalag fogja másoktól megkülönböztetni, a város feje pedig ezen felül még fehér övet is fog viselni. De szolgálaton kívül csak a bal karjukon fognak piros szalagot hordani.

A városi rendőrség megmarad az eddigi alapon, mert az ő közreműködése révén máris a legpéldásabb rend állott be a városban. A kormány két vezérbiztost vagy rendőrfőnököt és húsz biztost vagyis rendőrtisztviselőt állított a város, illetve a kerületek élére. Megösmérhetitek őket arról a fehér szalagról, a melyet a bal karjukon fognak viselni. A különféle vallásfelekezetek egyes templomai nyitva lesznek, s bennük akadálytalanul meg fognak tartatni az isteni tiszteletek. Polgártársaitok napról-napra többen térnek vissza a házaikba, s intézkedés történt az iránt, hogy ezek támogatást és oltalmat találjanak bennük, a nagy szerencsétlenség után. Ezek azok a rendszabályok, a melyeket a kormány azért, hogy a rendet helyreállítsa és a helyzeteteket megkönnyítse, életbe léptetett; de ahhoz, hogy ezt elérhessük, szükség van a ti iparkodástokra, valamint arra is, hogy, a mennyire lehetséges, a benneteket sújtott szerencsétlenséget, a melyen keresztülmentetek, elfeledjétek, bizalommal és reménységgel nézzetek az eddiginél jobb sorsotok elébe, meg legyetek győződve róla, hogy elkerülhetetlen és székénytel teljes halál vár mindazokra, a kik a ti személyetekre vagy megmaradt vagyontokra kezdet emelni merészkednek, s ennek következtében ne kételkedjétek abban, hogy mindenetek, a mitek van, sértetlenül meg is fog maradni, mert a leghatalmasabb és legigazságosabb uralkodónak ez az akarata. Katonák és lakosok, bármily nemzetiséghez tartozzatok is! Állítsátok vissza a közbizalmat, mely az állam boldogságának a forrása, éljétek úgy, mint a testvérek, nyújtsátok egymásnak kölcsönösen segélyt és támogatást, fogjátok kezét, hogy a gonoszok szándékait megghiúsíthassátok, vessétek alá magatokat úgy a katonai, mint a polgári hatóságoknak, s meglássátok, hogy könnyeitek csakhamar fölszáradnak.”

A csapatok élelmezése tekintetében Napoleon úgy rendelkezett, hogy a csapatok sorban egymásután vonuljanak be Moszkvába à la maraude, hogy élelmükről gondoskodjanak, hogy így a hadsereg élelmezése a jövőre nézve biztosítva legyen.

Vallási téren Napoleon elrendelte, hogy a papok visszatérjenek és a templomokban az isteni tiszteletek újra megkezdődjenek.

Kereskedelmi tekintetben s a hadsereg ellátására vonatkozólag a következő fölhívást függesztették ki mindenfelé.

FÖLHÍVÁS.

„Ti békés moszkvai lakosok, iparos- és munkás-emberek, a kiket a szerencsétlenség elűzött a városból, és ti szerteszéjjel szórt földművesek, a kiket oktan félelem még mindig künn tart a mezőkön, ide hallgassatok! A csönd lassanként visszatér az egész fővárosba, s a régi rend lassan helyreáll benne. Földieitek, látván, hogy megbecsülik őket, bátran előbújnak rejtekhelyeikről. Minden ellenük és a vagyonuk ellen elkövetett erőszakoskodás legott elveszi büntetését. Ő felsége a császár és a király oltalmába fogad valamennyiteket, és senkit sem tekint közületek ellenségének, azokat kivéve, a kik a parancsainak nem engedelmesskednek. Ő véget akar vetni a ti nyomorúságotoknak, és vissza akar adni benneteket az otthonotoknak és a családotoknak. Támogassátok hát őt az ő jóakarató szándokaiban, és jöjjetek ide hozzánk minden aggodalom nélkül. Lakosok! Térjete vissza bizalommal házaitekba; csakhamar módját fogjátok találni annak, hogy szükségleteiteket kielégíthessétek! Kézművesek és munkaszerető iparosok! Térjete vissza a ti foglalkozásaitokhoz: házak, boltok és oltalmazó őrségek várnak benneteket, s munkátokért meg fogjátok kapni a megfelelő fizetséget! És végre ti parasztok, - jertek elő az erdőkből, a hová rémületekben elbújtatok, térjete vissza minden félelem nélkül hajlékaitokba, azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy oltalmat találtok bennük. A városban hembárok vannak berendezve, a hová a parasztok behordhatják fölösleges gabonájukat és terményeiket. A kormány a következő intézkedéseket tette, hogy számukra a szabad vásárt biztosítsa: 1. A mai naptól kezdve a parasztok, a földművesek és mindazok, a kik Moszkva környékén laknak, minden veszedelem nélkül behozhatják a városba bármi néven nevezendő terményeiket, és el is helyezhetik azokat erre a célra a Mochováján és az Achatnij rjaddon kijelölt két hembárban. 2. Ezek a termények olyan árakon fognak tőlük megvásároltatni, a minőkben az eladó és a vevő egymással megegyeznek; de ha az eladó nem kapná meg az általa kívánt méltányos árat, úgy jogosítva van visszavinni terményeit a falujába, a miben őt senki semmiféle ürügy alatt meg nem akadályozhatja. 3. Hetenkint minden vasárnap és szerdán hetivásár van, miért is minden szombaton és kedden az országúton megfelelő számú katonaság lesz fölállítva a várostól olyan távolságra, hogy a hetivásárra érkező szekereket minden bajtól megoltalmazhassa. 4. Ugyanilyen intézkedések történnek az iránt is, hogy a parasztok lovaikkal és szekereikkel a hetivásárokról akadálytalanul hazatérhessenek. 5. Haladéktalanul megteszik a szükséges lépéseket arra, hogy a rendes vásárok is megtarthatók legyenek. A város és a falvak lakosai és ti munkások és iparosok, bármily nemzetiségűek legyetek is, ezennel fölhívnak benneteket arra, hogy teljesítsétek a császár és király ő felségének hazafias szándékait, s mozdítsátok elő általuk az általános jólétet. Lépjete tisztelettel és bizalommal elébe, és habozás nélkül csatlakozzatok hozzánk.”

A hadsereg és a nép kedvének emelése céljából szakadatlanul szemléket tartottak és jutalmakat osztottak ki. A császár lóháton járta be a város utcáit és vigasztalta a lakosokat; és az államügyekkel való nagymérvű elfoglaltsága mellett is megjelent az ő parancsára rendezett színelőadásokon.

A jótekonyság, a koronás fők eme legszebb ékessége terén Napoleon szintén megtett mindent, a mi csak tőle függött. A jótekonny intézetekre a következő fölírást tétette rá: Maison de ma mère, s ebben a cselekedetében a gyöngéd fiúi érzést egyesítette az uralkodói erények nagyságával. Meglátogatta a lelenczházat, és miután kezét csókoltatott magának az általa megmentett lelenczek által, kegyesen beszédbe ereszkedett Tutolminnal. Azután, Thiers ékesen szóló leírása szerint, a parancsára készült hamis bankókból kiadatta katonáinak a zsoldját.

„Ő hozzá és a franczia hadsereghez méltó cselekedetekkel is fokozni akarván ezeknek a rendszabályoknak a hatályát, elrendelte, hogy segélyt osszanak ki a tűzkárosultak között. De miután az élelmiszerek nagyon drágák voltak ahhoz, hogy azokat csak úgy kioszszák egy teljesen idegen ország jobbára ellenséges érzelmű lakossága között, Napoleon jobbnak látta pénzt adni nekik, hogy ők maguk gondoskodjanak az ellátásukról; s kiadta a parancsot, hogy papír-rubelekkel elégítsék ki őket.”

A hadsereg fegyelme érdekében egyre-másra adták ki a parancsokat, a melyekben szigorú büntetéssel fenyegették meg mindazokat, a kik szolgálati kötelezettségeiket elhanyagolják vagy fosztogatnak.

X.

De, különös, mindezek az intézkedések, gondoskodások és tervek, a melyek semmivel se voltak rosszabbak, mint azok, a melyekhez hasonló esetekben fordulni szoktak, a dolgok lényegét egyáltalában nem érintették, hanem mint az órának a szerkezettel semmi összeköttetésben sem álló számlapján a mutatók, a nélkül, hogy a kerekbe belekaptak volna, teljesen önkényesen és céltalanul működtek.

Hadászati tekintetben a hadjáratnak az a genális terve, a melyről Thiers így ír: „Az ő géniusza soha mélyebbet, soha mesteriebbet és soha bámulatosabbat nem alkotott”, s a melyről Thiers, mikor Fain-nal tollharczba bocsátkozott, bebizonyította, hogy ez a genális terv nem október 4-ikén, hanem 15-ikén készült, - ez a terv soha se valósult meg és nem is volt megvalósítható, még pedig azért, mert semmi köze se volt a valósághoz. A Kreml megerősítése, a mely végett le kellett hordatnia a la Mosquée-t (Napoleon így hívta szent Vaszilij templomát), teljesen haszontalannak bizonyult. A Kreml aláaknázása csak hozzájárult a császár Moszkvából való távozásakor kifejezett abbeli óhajtásának a megvalósításához, hogy a Kreml a levegőbe röptessék, vagyis hogy verést kapjon az a padló, a melyen a gyermek megütötte magát. Az orosz hadsereg üldözése, mely annyi gondot okozott Napoleonnak, valósággal hallatlan dolognak bizonyult. A franczia hadvezérek elvesztették szem elől a hatvanezer főnyi orosz hadsereget, és Thiers szavai szerint, Murat művészetének, és úgy tetszik, lángelméjének sikerült ezt a hatvanezer főnyi orosz hadsereget, mint valami gombostűt, megtalálni.

Diplomáciai téren Napoleonnak, a maga nagylelkűsége és igazságszeretete mellett úgy Tutolmin, mint Jakovlev előtt fölhozott érvei, a ki első sorban a köpenyek és szekerek megszerzése miatt aggodalmaskodott, haszontalanoknak bizonyultak: Alexander nem fogadta ezeket a követeket és nem is hederített erre a követségre.

A mi az igazságszolgáltatást illeti, az állítólagos gyűjtogatók kivégeztetése után Moszkva másik fele is leégett.

A közigazgatás terén a törvényhatóság létesítése nem akadályozta meg a fosztogatást, és csak a törvényhatóságban szereplő egyes embereknek vált hasznára, a kik a rend fenntartásának

ürügye alatt tovább fosztogatták Moszkvát, és megőrizték a maguk vagyonát a fosztogatóktól.

Vallási tekintetben Napoleon viselkedése, a ki Egyiptomban annak idején oly könnyű szerrel megoldotta a kérdést azzal, hogy a mecsetet meglátogatta, itt semmi eredményre se vezetett. Az a két-három pap, a kit Moszkvában találtak, megpróbálta Napoleon akaratát teljesíteni, de közülök az egyiket isteni tisztelet közben egy francia katona az arcán megsebesítette, a másiktól pedig egy francia tisztviselő a következőket jelentette: „Az a pap, a kit ott találtam és a misézésre fölszólítottam, kitisztogatta a templomot és bezárta. De ugyanakkor éjjel megint elkezdtek döngötni a kapukat, összetörték a zárat, szétépték a könyveket és más rendetlenségeket követtek el.”

A kereskedelem terén a munkaszerető kézművesekhez és a parasztokhoz intézett fölhívás éppenséggel semmi visszhangot se keltett. Munkaszerető kézművesek nem voltak, a parasztok pedig meglesték azokat a biztosokat, a kik ezekkel a fölhívásokkal nagyon is messzire kimerészkedtek, és agyonverték őket.

A mi a népnek és a csapatoknak színi előadások által való szórakoztatását illeti, ez szintén nem járt sikerrel. A Kremlben és a Poznyakov házában berendezett színházakat csakhamar be kellett zárni, mert a színészeket és a színésznőket kirabolták.

A jótekonyság se hozta meg a várt eredményeket. Hamis és nem hamis bankók árasztották el Moszkvát, a melyeknek semmi értékük se volt. A francziáknak, a kik zsákmányt gyűjtöttek, csak az arany kellett. Nemcsak a Napoleon által kibocsátott és a kárvallottak közt nagy kegyesen szétosztott hamis bankóknak nem volt értékük, hanem még az ezüstöt is az értékén alul adták oda az aranyért.

De a legfelsőbb rendszabályok gyakorlatiatlan voltának legmegdöbbentőbb jelensége volt abban az időben Napoleonnak az a törekvése, hogy a fosztogatást megszüntesse és a fegyelmet visszaállítsa.

Ime, milyen jelentéseket adtak a hadsereg tisztjei.

„A városban, a kiadott parancsok ellenére is, még egyre folyik a fosztogatás. A rend még mindig nem volt helyreállítható, és nincs egyetlen kereskedő sem, a ki törvényesen üzné a kereskedést. Csak a markotányosok árulnak és ezek is jobbra rablott holmit.”

„Az én kerülemem még egyre szenved a harmadik hadtest katonáinak a fosztogatásai miatt, a kik nem érik be azzal, hogy elveszik a szerencsétlen lakosoknak a pinczében elrejtett nyomorúságos holmiját, hanem még irgalmatlanul meg is kardlapozzák őket, a mint ezt magam is számtalanszor láttam.”

„Semmi ujság, csak az, hogy a katonák rabolnak és fosztogatnak. Október kilenczedikén.”

„A rablás és tolvajlás még egyre tart. A mi kerületünkben van egy tolvaj-banda, a melynek a garázdálkodását nyomatékosabb eszközökkel kell majd megakadályozni. Október tizenegyedikén.”

„A császár elégedetlen, hogy szigorú parancsai ellenére se látni egyebet, mint a gárdából való fosztogatóknak a Kremlbe visszatérő csapatait. A régi gárdában a rendetlenség és a rablás tegnap, az éjjel és ma erősebben fölütötte a fejét, mint valaha. A császár nagy sajnálattal látja, hogy azok a válogatott katonák, a kik arra volnának hivatva, hogy az ő személyét oltalmazzák, és a fegyelem példányképeiül szolgáljanak, annyira viszik az engedetlenséget, hogy még a hadsereg számára berendezett pinczéket és raktárakat is feltörik. Mások pedig még arra is vetemedtek, hogy nem engedelmeskedtek az őrségek és járőrségek tisztjeinek, szidalmazták és tetteleg bántalmazták őket.”

„A palota főhoppmestere keservesen panaszkodik - írta a kormányzó, - azon, hogy a katonák, minden tilalma ellenére is, őrséget tartanak az udvarokban és a császár ablakai alatt.”

Ezek a csapatok, mint a széztüllött nyáj, mely lábbal tiporja azt a takarmányt, a mely őt az éhhaláltól megmenthetné, minden, Moszkvában fölöslegesen eltöltött nappal jobban szét-hullottak és elzüllöttek.

De azért nem mozdultak.

Csak akkor eredtek futásnak, mikor néhány szekérnek a szmolenszki úton történt zsákmányul ejtése és a tarutinoi ütközet következtében páni félelem vett rajtuk erőt. A tarutinoi ütközet híre, mely egészen váratlanul, egy szemle alkalmával jutott Napoleon tudomására, volt az, a mi, mint Thiers írja, fölébresztette benne azt a vágyat, hogy az oroszokat megfenyítse, s kiadta a parancsot a kivonulásra, a mely után már az egész hadsereg áhítozott.

Moszkvából megfutamodván, ezeknek a csapatoknak az emberei magukkal vittek mindent, a mit csak zsákmányoltak. Napoleon is magával vitte az ő saját trësor-ját. Napoleon, mikor a hadsereg oly nyomasztóan ránehezedő szekereket meglátta (mint Thiers mondja), elször-nyűködött. De az ő hadi tapasztalataira támaszkodva, nem égettette föl a fölösleges szekereket, mint azt Moszkvába való bevonulása előtt egyik marsalljának a szekereivel tette: ránézett ezekre a batárookra és hintókra, a melyeken katonák ültek, és azt mondta, hogy nagyon helyes, hogy ezeket a fogatokat az eleség, a betegek és a sebesültek szállítására használják föl.

Az egész hadseregnek olyan volt a helyzete, mint azé a sebesült állaté, mely érzi a vesztét és nem tudja mit csinál. Napoleonnak és hadseregének, a Moszkvába való bevonulástól a hadsereg romlásáig lefolyt időig véghezvitt agyafúrt hadműveleteit és céljait tanulmányozni éppen annyi, mint a halálosan sebesült állat végső vonaglásának és vergődésének a jelentőségét tanulmányozni. Nagyon gyakran megesik, hogy a sebesült állat, ha neszt hall, egyenesen beleszalad a vadász puskájába, ide s tova futkos, és maga sietteti a végét. Napoleon is, egész hadseregének a nyomása alatt csak ugyanezt cselekedte. A tarutinoi ütközet nesze megijesztette az állatot, mely egyenesen lövésre szaladt a vadásznak, majd ismét megfordult és végre is, mint minden vad, visszatért, de nem a régi és helyes nyomon, hanem a leghátrá-nyosabb és legveszedelmesebb úton.

Napoleon, a kit mi mindeme mozdulatok irányítójának tartottunk (mint a hogy' a vadak a hajó orrán kifaragott alakot tartották annak az erőnek, mely a hajót irányítja) Napoleon, akkori tevékenységének egész ideje alatt olyan volt, mint a gyermek, mely a kocsi belsejéhez kötött czérnaszálba kapaszkodva azt hiszi, hogy ő hajt.

XI.

Október hatodikán Pierre korán reggel kilépett a bódéból és háttal az ajtófélnek dőlve, elkezdett egy hosszú derekú, lilásszürke kis kutyával játszani, mely kurta és görbe lábain ott ugrándozott körülötte. Ez a kis kutya ott ült velük a bódében és Karataev mellett hált, olykor azonban el-elbódorgott valamerre a városban, de megint csak visszakérült onnan. Alkalmasint soha se volt gazdája, s most se volt senkié sem, és még becsületes névre se tudott szert tenni. A francziák Azor-nak, az a mesemondó katona Ferrigolkának, Karataev és mások pedig Szjerij-nek vagy olykor Vaszilij-nek hívták. De úgy látszik sem a gazdátlanság, sem a névtelenség, sem az előkelő származás hiánya, sőt még a határozott szín nélkülözése se bántották a kis lilásszürke kutyát a legkevésbé sem. Bozontos farka, mint a tollforgó, mereven és kereken állt az ég felé, görbe lábai olyan pompásan szolgáltak, hogy sokszor

mintegy fölöslegesnek tartván mind a négy lábának a használatát, az egyik hátulsót kecsesen fölemelve, fürgén és szaporán futott tova három lábon is. Gyönyörűséget talált mindenben. Hol az örömtől vinnyogva hempergett a hátán, hol mélázó és jelentőségteljes pofával sütkérezett a napon, hol meg valami forgácscsal vagy szalmaszállal játszva, pajkoskodott.

Pierre öltözéke most egy rongyos és piszkos ingből, mely előbbi ruházatának egyetlen megmaradt darabja volt, katona-nadrágból, mely Karataev tanácsára, hogy nagyobb meleget tartson, a bokáin zsineggel volt összekötve, kaftánból és paraszt-sipkából állott. Pierre ekkortájt testileg nagyon megváltozott. Már nem látszott olyan kövérnek, bár a megjelenésében még mindig meg volt a családjában örökletes nagyság és erőteljesség. Arcának az alsó részét egészen benőtte a szakáll és a bajusz; hosszúra nőtt, kócos és bizonyos állatkákkal teli haja mint valami sipka vette körül a fejét. Szemeinek elszánt, nyugodt és mindenre kész volt a kifejezése, olyan, a minő azelőtt soha. Az előtti, a tekintetében is kifejezésre jutó nembánom-ságát most erélyes, cselekvésre és ellenállásra kész elszántság váltotta föl.

Pierre majd elnézett az előtte elterülő mezőségen, melyen egész délelőtt nyüzsögtek a szekerek és a lovasok, majd elbámult a folyón túl a messzeségbe, majd a kis kutyát nézte, mely úgy adta, mintha komolyan meg akarta volna őt harapni, majd meg meztelen lábait bámulta, a melyeket pusztá szórakozásból mindenféle állásba helyezett, miközben piszkos, kövér és nagy lábujjait ide s tova mozgatta. Ezek a meztelen lábak eszébe juttatták neki mindazt, a mit az utolsó időben átélt és tapasztalt, és ez a visszaemlékezés jól esett neki.

Már néhány napja csöndes és derült volt az időjárás, reggelenként gyöngén fagyott, szóval a „vénaasszonyok nyara” volt.

A szabadban, a napon elég meleg volt, és ez a meleg, a melyből azonban a reggeli fagyok frissessége még kiérezhető volt a levegőben, különösen kellemes volt.

Úgy a közelben, mint a távolban lévő tárgyakon, minden rajta volt az a tündériesen kristályszerű fény, mely csakis az ősznek ebben a szakában tapasztalható. A távolból odalátszóttak a Veréb-hegyek, ezek alján egy falu, templom, s egy nagy, fehér ház. A csupasz fák, a homok, a kövek, a háztetők, a templom tornyának zöldes csúcsa, annak a messzi fehér háznak a szögletei, - mind természetellenes pontossággal a legszabatosabb vonalakkal rajzolódtak bele az áttetsző levegőbe. A közelben egy, a francziák által megszállott, félig leégett urasági lak ösmerős omladékai látszóttak, melyeket zöldelő cserjék vetek körül. És még ez a rombadőlt, fölperzselt ház is, mely borongós időben szinte visszataszító volt a maga éktelenségében, most valami megnyugtatóan szépnek látszott ebben a verőfényes, mozdulatlan ragyogásban.

Egy franczia káplár, a kabátja kigombolva, hegyes sipka a fején, kurtaszárú pipa az agyarában, előkerült valahonnan a bódé szöglete mögül, és barátságos fejbólintással odalépett Pierre-hez.

- Micsoda pompás napocska, hm, Kirill úr? (a francziák mind így hívták Pierre-t). Akárcsak tavasz volna. - A káplár nekitámaszkodott az ajtónak, és megkínálta Pierre-t egy pipa dohánynyal, bár a hányszor eddig csak megkínálta, Pierre mindig visszautasította.

- Ilyen időben volna jó masirozni... - kezdte el.

Pierre megkérdezte tőle, mit hallani a kivonulásról, mire a káplár elmondta, hogy a csapatok csaknem mind kivonulnak, és hogy ma a foglyokra vonatkozó parancsnak is meg kell érkeznie. Abban a bódében, a melyben Pierre lakott, egy Szokolov nevű katona feküdt halálos betegen, és Pierre szólt a káplárnak, hogy valamit mégis csak kellene már csinálni ezzel a katonával. A káplár azt felelte Pierre-nek, hogy teljesen nyugodt lehet, mert erre valók

az állandó és a tábori kórházak, hogy a betegekre vonatkozólag is történik majd intézkedés, és hogy a parancsnokságnak mindenre van gondja, a mi csak esetleg előadhatja magát.

- Azután meg, Kirill úr, önnek csak egy szót kell szólnia a kapitánynak, hiszen tudja... Ez olyan ember... nem feledkezik meg semmiről sem. Szóljon a kapitánynak, ha jön az őrájával, önnek megtesz mindent...

Az a kapitány, a kiről a káplár beszélt, gyakran és hosszadalmasan elbeszélgetett Pierre-el, és rendkívül kegyesen viselkedett iránta.

- Látod-e S. Thomas, - mondotta nekem a minap, - Kirill, ez művelt ember, francziául is beszél; ez egy orosz úr, a ki szerencsétlenül járt, de - ember a talpán. Mindenhez ért... Ha szüksége van valamire, és megkér, én nem tagadok meg tőle semmit. Lásd, ha az ember úgy maga is tanult valamit, szereti a felvilágosodást és a jól nevelt embereket. Ezt önről mondom, Kirill úr. A minap, ha ön nincs, bizony rossz vége lett volna a dolognak.

És a káplár, miután még egy darabig fecsegett, elment. (Az a dolog, a mi a minap történt, s a melyre a káplár célzott, egy a foglyok és a francziák közt támadt verekedés volt, a melyben Pierre-nek sikerült a bajtársait lecsillapítani.) A foglyok közül néhányan hallották Pierre-nek a káplárral folytatott beszélgetését, és legott elkezdtek kérdezősködni, vajjon mit mondott. A mikor Pierre javában mesélte a bajtársainak, hogy mit mondott a káplár a kivonulásról, egy vézna, sárga és lerongyolódott franczia katona lépett oda a bódé kapujához. Gyors, de bátortalan mozdulattal, tisztelgés jeléül a homlokához emelte az ujjait és odafordulván Pierre-hez, megkérdezte tőle, vajjon ebben a bódében van-e Platon közkatona, a kinek odaadta az ingét, hogy megvarrja.

Egy héttel azelőtt kaptak a francziák bőrt és vásznat és szétosztották a fogoly katonák közt, hogy varrjanak belőle ingeket és bakkancsokat.

- Készen van, készen van, lelkem! - mondotta Karataev, s egy gondosan összehajtogatott inggel előlépett.

Karataev a meleg miatt, s hogy kényelmesebben dolgozhassék, egy szál nadrágban s egy a pizsoktól szinte fekete ingben volt. A haja, mint iparosoknál szokás, háncscsal volt hátra-kötve, s kerek arcza így még kerekebbnek és még csinosabbnak látszott.

- Az adott ígéret tiszta adósság. A mint ígértem, péntekre meg is csináltam, - mondotta Platon mosolyogva, és szétterítette az általa varrott inget.

A franczia nyugtalanul nézett körül, s mintha legyőzte volna a kétségeit, szaporán levetette a kabátját és felhúzta az ingét. A kabát alatt nem volt rajta ing, hanem egy hosszú, mocskos, virágos bársonyból való mellény volt ráhúzva sárga, sovány és meztelen testére. A franczia nyilván attól tartott, hogy a foglyok majd elnevetik magukat, ha ránéznek, és szaporán keresztüldugta a fejét az ingen. De a foglyok közül egy kukkot se szólt senki.

- Lásd, mintha csak rád öntötték volna, - mondotta Platon, miközben köröskörül leránczigálta az inget. A franczia, miután a fejét és a karjait keresztüldugta, lesütött szemekkel nézte magán az inget és vizsgálta, hogy van varrva.

- Biz' ez nem valami finom varrás, czimborám, hiszen nincs is hozzá való szerszámom, már pedig nem hiába mondják, hogy hozzávaló készség nélkül még egy tetűt is bajos megölni, - mondotta Platon kereken elmosolyodva, és szemlátomást még neki magának is öröme tellett a munkájában.

- Jó, jó, köszönöm; de még kellett maradni vászonnak, - szólott a franczia.

- Majd kitágul még, ha viseled, egy cseppet, - mondotta Karataev, a ki még egyre gyönyörködött az alkotásában. - Akkor aztán szép is lesz, kellemetes is lesz.

- Köszönöm, köszönöm lelkem. De a maradék... a maradék...? - ismételte a francia mosolyogva, s elővevén egy bankót, odaadta Karataevnek. - Add vissza a maradékot.

Pierre látta, hogy Platon nem akarta megérteni azt, a mit a francia mondott, de csak nézte őt a nélkül, hogy a dologba magát beleártotta volna. Karataev megköszönte a pénzt s tovább gyönyörködött a munkájában. A francia nem tágitott a maradéktól és megkérte Pierre-t, fordítsa le neki azt, a mit mondott.

- Ugyan minek neki az a maradék? - kérdezte Karataev. - Nekünk meg pompás kapcza telnék ki belőle. No de hát Isten neki. - És Karataev, hirtelen elváltozott szomorú ábrázattal elővett a kebléből egy csomó maradékot és odaadta a francziának, a nélkül, hogy csak egy pillantást is vetett volna rá. - Ördög vigye! - mondotta Karataev és hátat fordított neki. A francia rápillantott a maradékra, elgondolkozott, majd kérdő pillantást vetett Pierre-re, a kinek a tekintetéből, mintha kiolvasott volna valamit.

- Platon, hé Platon! - kiáltott föl egyszerre sáпитozó hangon, s pirulva a francia. - Tartsd meg magadnak, - mondotta, s odanyújtván neki a maradékot, sarkon fordult és kiment.

- Gyere csak ide, hallod-e, - mondotta Karataev fejcsóválva. - Azt mondják, nem keresztények, pedig nekik is van lelkük. Nem hiába mondják az öregek: az izzadt kéz adakozó, a száraz, az fukar. Maga is szinte csupaszon jár, mégis ideadta. - Karataev mélázva mosolygott s a maradékot mustrálgatván, egy darabig hallgatott. - Pompás egy pár kapcza lesz ám belőle, czimbora, - mondotta, és visszatért a bódéba.

XII.

Négy hét mult el azóta, hogy Pierre fogságba került. Bár a francziák megajánlották neki, hogy a közkatonák bódéjából átviszik a tiszti-bódéba, megmaradt ott, a hol első naptól kezdve volt.

Az elpusztított és elhamvadt Moszkvában Pierre keresztülment a nélkülözéseknek azon a legmagasabb fokán, a melyet egy ember csak elviselhet; de erőteljes szervezete és egészsége révén, a melyet eddig nem is ösmert fel magában, de különösen annak a révén, hogy ezek a nélkülözések olyan észrevétlenül szakadtak rá, hogy szinte lehetetlen lett volna megmondani, mikor kezdődtek, nemcsak könnyedén, de szinte örömteljesen viselte el a sorsát. És éppen ebben az időben találta meg azt a nyugalmat és elégedettséget, a melyre addig hasztalanul iparkodott. Hosszú ideig kereste életében a legkülönbözőbb irányban ezt a megnyugvást, azt a belső összhangot, azt a valamit, a mi őt a borodinoi ütközet alkalmával a katonákban annyira meglepte, - kereste az emberszeretben, a szabadkőművességben, a nagyvilági élet szórakozásaiban, a borban, az önfeláldozás hőstetteiben s a Natasa iránt való regényes szerelemben; kereste a gondolkodás útján is, de mindezek a kutatásai és próbálkozásai kudarcot vallottak. És mikor maga se gondolt rá, a halál borzalmai, a nélkülözések s Karataev lényének a megértése révén egyszerre hozzájutott ehhez a megnyugváshoz és belső összhanghoz. Azok a rettenetes percek, a melyeket a kivégzések alkalmával átélt, mintha csak mindörökre elsöpörték volna a képzeletéből és az emlékezetéből azokat a nyomasztó gondolatokat és érzéseket, a melyek azelőtt olyan fontosaknak tűntek föl előtte. Eszébe se jutott Oroszországra, a háborúra, a politikára vagy Napoleonra gondolni. Nyilvánvalóan állott előtte, hogy mindez nem tartozik rá, s ő nincs arra hivatva, hogy mindezekről ítéletet mondjon, s így nem is mondhat róluk ítéletet. Karataev szavai is megnyugtatták. Mert az a szándéka, hogy Napoleont meggyilkolja, úgyszintén a körül a kabalisztikus szám körül és az Apokalipsis fenevadja körül folytatott számadásai is érthetetleneknek, sőt nevetségeseknek

tetszettek előtte. A felesége ellen való fölháborodása s azon való aggodalma, nehogy a neve meggyaláztassék, most nem csak hitvány semmiségnek, de szinte mulatságosnak látszott előtte. Ugyan mi köze volt neki ahhoz, hogy ez a nő olyan életet folytatott ott valahol, a melyet neki tetszett? Kinek mi köze volt hozzá, de különösen neki, vajjon megtudják-e vagy sem, hogy a foglyuk neve Bezuchij gróf?

Mostanában sokszor eszébe jutott Andrej herczeggel folytatott beszélgetése, és teljesen egyetértett vele, azzal a különbséggel, hogy Andrej herczeg fölfogását valamelyest másként értelmezte. Andrej herczeg azt gondolta és mondta is, hogy a boldogság rendesen csak nemleges szokott lenni, de ezt ő a keserűség és a gúny bizonyos árnyalatával mondta. Mintha ezt mondván, ezzel egy más gondolatnak akart volna kifejezést adni, annak, hogy mindaz a határozott, igenleges boldogság után való törekvés, mely bennünk lakozik, csak azért van meg bennünk, hogy nem találván kielégítésre, gyötörjön bennünket. De Pierre minden hátsó gondolat nélkül elősmerte ennek az igazságát. A szenvedések hiánya, a szükségletek kielégítése és ennek következtében a foglalkozás, vagyis az életmód szabad megválasztásának a lehetősége, a legkétségtelenebb és legnagyobb emberi boldogságnak látszott most Pierre előtt. Itt és csak most tudta Pierre először a maga teljességében megbecsülni azt a gyönyörűséget, a melyet az evés okozott, ha enni akart, az ivás, ha inni akart, az alvás, ha álmos volt, a meleg, ha hideg volt, és az emberekkel való érintkezés, ha beszélni vagy emberi hangot hallani akart. A szükségletek kielégítése, - a jó étel, a tisztaság, a szabadság, - most, a mikor mind ettől meg volt fosztva, tökéletes boldogságnak látszott Pierre előtt, a foglalkozás, vagyis az életmód megválasztása pedig, most, a mikor ez a választás olyan szűk korlátok közé volt szorítva, olyan könnyű dolognak tűnt föl előtte, hogy teljesen megfeledezett róla, hogy az élet kényelmének a fölöslege megsemmisíti az igények kielégítésének minden gyönyörűségét, és hogy a foglalkozás megválasztásában való nagy szabadság, az a szabadság, a mit a műveltség, a gazdagság, világban elfoglalt állás adott meg neki az életben, hogy éppen ez a szabadság az, mely a foglalkozás megválasztását szinte megoldhatatlanul nehezíti, és megsemmisíti az emberben nemcsak a foglalkozás után való vágyakozást, de sőt magát a foglalkozás lehetőségét is.

Pierrenek most minden ábrándja a körül az idő körül forgott, a mikor majd megint szabad lesz. Pedig később, egész életén keresztül a legnagyobb elragadtatással tünődött és beszélt fogságának erről az egy hónapjáról, azokról a visszahozhatatlan, erős és örömteljes benyomásokról, és főképpen arról a teljes lelki megnyugvásról és arról a teljes benső szabadságról, a melyet csakis ebben az időben volt alkalma érezni.

Mikor első nap, korán reggel fölkelt, hajnalban kilépett a bódéból, és meglátta eleinte a Novogyevicsi-i kolostor sötét kupoláját és keresztjeit, meglátta a poros fűvön a fagyos deret, meglátta a Veréb-hegyek magaslatait, és a folyó mentén kanyargó s a lilaszín messzeségbe belevesző erdős partokat, mikor érezte a friss levegő cziróztatását és meghallotta a Moszkvából a mezők felett kiszálló csókák hangjait, és mikor később, kelet felől, szerteáradt a fény, a nap koronája diadalmasan kibukkant a felhők mögül, és a kupola, a kereszt, a harmat, a messzeség, a folyó, mind ujjongó fényárban úszott, - Pierre az élet örömének és erejének valami egészen új és soha sem tapasztalt érzésével lett tele.

És ez az érzés nemcsak, hogy nem hagyta el őt fogságának az egész ideje alatt, de sőt ellenkezőleg, ugyanabban a mértékben fokozódott benne, a melyben helyzetének a nehézségei növekedtek.

A mindenre való készségnek és a lelki elszántságnak ezt az érzését csak fokozta Pierre-ben az a nagy vélemény, a melyet fogolytársai a bódéba történt belépése után róla csakhamar táplálni kezdtek. Pierre az ő nyelvtudásával, azzal a tisztelettel, a melylyel iránta a francziák viseltettek, az ő egyszerűségével, a melylyel, a mit csak kértek tőle, mindent odaadott, (ő is,

mint a tisztek, hetenkint három rúbelt kapott), az erejével, a melyről tanúságot tett a katonák előtt, a mikor szögeket vert be a bódé falába, a szelídségével, a melyet a bajtársaival való érintkezésben tanúsított, és azzal, a többiek előtt teljesen megfoghatatlan képességével, hogy gondolatokba merülve, mozdulatlanul és tétlenül el tudott üldögélni, valamelyest titokzatos és magasabbrendű lénynek látszott a katonák előtt. Ugyanazok a tulajdonságai, a melyek abban a világban, a melyben annakelőtte élt, ha nem voltak is éppen hátrányosak rá nézve, de feszélyezték őt, - az ereje, az élet kényelmével való nem törődés, a szórakozottság, az egyszerűség, - itt, ezek között az emberek között, szinte a hősök sorába emelték. És Pierre érezte, hogy ez a vélemény kötelezte is őt.

XIII.

Október hatodikáról hetedikére virradó éjjel megkezdődött az elvonuló francziák mozgolódása: leszerelték a konyhákat és sátrakat, felpakkolták a társzekereket, s a csapatok is, a szekerek is útnak indultak.

Reggel hét órakor a francziák kísérő csapata teljes menet-fölszerelésben, csákóval, fegyverrel, borjúval és hatalmas tarisznyával fölszerelve, ott állott a bódék előtt, és szitkokkal vegyes franczia szó pattogott végig az egész vonalon.

A bódében készen állottak valamennyien s teljesen felöltözve várták a parancsot az indulásra. Szokolov, a beteg közkatona volt az egyetlen, a ki sápadtan és soványan, kékes karikákkal a szemei körül, mezítláb és öltözetlenül ült ott a helyén, s a betegségtől kidüledt szemekkel kérdő pillantásokat vetett rá se hederítő társaira, miközben halkan és szakgatottan nyöszörgött. Nyilvánvaló volt, hogy nem annyira a szenvedés, - vérhas volt a baja, - mint inkább a rémület és az attól való félelem, hogy egyedül marad, készítették őt erre a nyöszörgésre.

Pierre, félcipőekkel a lábán, a melyeket Karataev varrt meg a számára, abból a bőrből, melyet egy franczia azért hozott oda, hogy talpat csináltasson magának belőle, egy zsinaggal a derekán, odalépett a beteghez és leguggolt előtte.

- Mit búsulsz, Szokolov, hiszen nem megyünk el végképpen! Aztán meg itt vannak a kórházak. Lehet, hogy még jobb sorod lesz, mint nekünk, - mondotta Pierre.

- Oh, Istenem! Érzem én, hogy meghalok! Oh, Istenem! - sóhajtott föl a katona még hangosabban.

- No, majd megkérdem őket még egyszer, - mondotta Pierre, s fölkelvén odament a bódé ajtajához. Ugyanakkor, a mikor Pierre az ajtóhoz ért, két katonával belépett kívülről ugyanaz a káplár, a ki Pierre-t tegnap egy pipa dohánynyal megkínálta. A káplár meg a katonák, teljes menet-fölszerelésben voltak, borjúval, csákóban, leeresztett állszíjjal, mely ösmerős arcukat egészen elváltoztatta.

A káplár azzal jött oda az ajtóhoz, hogy azt a parancsnokság utasítására bezárja. Indulás előtt meg kellett számlálni a foglyokat.

- Káplár, mit csinálnak azzal a beteggel?... - kezdte el Pierre; de abban a pillanatban, a mikor ezt kimondta, kételkedni kezdett, vajjon csakugyan az az ismerős káplár-e az, vagy egy másik, ismeretlen, annyira el volt változva az arcza. Ezenkívül ugyanabban a pillanatban, a melyben Pierre azt kimondta, egyszerre két oldalról is megperdültek a dobok. A káplár Pierre szavaira elkomolyodott, s valami érthetetlen szitkot morzsolgatva, becsapta az ajtót. Félhomály volt a bódében; kétfelől élesen peregtek a dobok, s elnyelték a beteg nyöszörgését.

- Itt van!... Már megint itt van! - mondotta magában Pierre, és önkéntelenül hideg borzongás futott végig a hátán. A káplár elváltozott arczában, a hangja csengésében, a lelkesítő és fülsiketítő dobpergésben Pierre megint fölismerte azt a titokzatos részvétlen erőt, a mely arra készítette az embereket, hogy akaratuk ellenére öldössék egymást; azt az erőt, a melynek a hatását a kivégzések alkalmával látta. Félni, menekülni akarván ettől az erőtől, kérésekkel vagy rábeszélésekkel fordulni azokhoz az emberekhez, a kik ennek az erőnek az eszközei voltak, teljesen hiábavaló dolog lett volna. Ezt Pierre most már tudta. Itt csak várni és tűrni lehetett. Pierre nem ment oda többé a beteghez, és rá se nézett. Szótlanul és összeránczolt homlokkal állott a bódé ajtajában.

Mikor kinyílt a bódé ajtaja és a foglyok, mint valami birkanyáj, egymást szorongatva, tolongtak a kijárat felé, Pierre előrefurakodott és odament ahhoz a kapitányhoz, a ki, a káplár szavai szerint, mindenre kész volt Pierre kedvéért. A kapitány szintén teljes menetfelszerelésben volt, s hideg arcán szintén ott ült az a „valami”, a mit Pierre a káplár szavaiból s a dobok pergéséből kiolvasott.

- Csak tovább, tovább, - mondotta a kapitány szigorú ábrázattal s végignézett a mellette tolongó foglyokon. Pierre tudta, hogy hiábavaló lesz a próbálkozása, de azért odalépett hozzá.

- Nos, mi kell? - kérdezte a kapitány és hidegen nézett rá, mintha nem is ismerte volna meg. Pierre szóba hozta a beteget.

- Majd csak el tud vánszorogni, az ördögbe is! - szólott a kapitány. - Csak tovább, csak tovább, - folytatta, a nélkül, hogy Pierre-re ránézett volna.

- Dehogy is, hiszen haldoklik, - erősködött Pierre.

- Ugyan menjen a... - ripakodott rá a kapitány bosszúsan s magából kikelve.

Tram-ta-ta-tam, tam-tam, - peregtek a dobok, és Pierre átlátta, hogy az a titokzatos erő immár teljesen a hatalmába kerítette ezeket az embereket, s hogy most már teljesen hiábavaló volna a szót szaporítani.

A fogoly-tiszteket elkülönítették a közkatonáktól és előreküldték őket. A tisztek, Pierre-el együtt, vagy harminczan, a közkatonák pedig vagy háromezren lehetnek.

A fogoly tisztek, a kik a többi bódéból kerültek elő, valamennyien idegenek voltak, valamennyien sokkal jobban voltak öltözve, mint Pierre, és bizalmatlanul és idegenkedéssel néztek végig rajta az ő rongyos cipőjében. Pierre-től nem messze egy kazáni köntösbe öltözött, törülközővel körülvett, sárgás, bosszús és pufókarcú őrnagy ballagott, a ki szemlátomást fogolytársai nagy és általános tiszteletének örvendett. Egyik kezét a dohányzacskójával a keblébe rejtette, a másikban pedig csibukot tartott. Az őrnagy lihegve és nagyokat fújva zsörtölődött és haragudott valamennyiükre azért, mert úgy tetszett neki, hogy őt valamennyien tolják és sietnek, mikor semmi ok sincs a sietségre, és valamennyien csodálkoznak, mikor semmi ok sincs a csodálkozásra. Egy másik, alacsonytermetű és vézna tiszt mindenkivel szóba állott, és elkezdte találgatni, vajjon hova vezetik most őket, s mennyire tudnak eljutni még aznap. Egy posztócipős és hadbiztosi egyenruhába öltözött tisztviselő idestova futkosott és elbámészkodott az elhamvadt Moszkván, miközben hangosan közölte megfigyeléseit arról, hogy mi minden égett le és milyen volt Moszkvának ez vagy az a része. Egy harmadik, a kiejtéséről ítélve lengyel származású tiszt, hevesen vitatkozott a hadbiztossal, váltig bizonyítgatván neki, hogy Moszkva kerületeinek a megállapításánál tévedett.

- Miről vitatkoznak? - kérdezte bosszúsan az őrnagy. - Vajjon Nikola-e vagy Vlasza, az tökéletesen mindegy; azt látjuk, hogy leégett minden s azzal vége... Mit tolazkodnak, tán nem elég széles az út, - fordult oda bosszúsan azokhoz, a kik mögötte jöttek és éppenséggel nem szorongatták őt.

- Jaj, jaj, jaj, jaj, mit műveltek! - hallatszott hol innen, hol onnan a foglyok hangja, a kik az elhamvadt várost nézték. - A Zamoszkvorecsje is, a Zubovo is, a Kreml is... Nézzék csak, a fele volt-nincs. Lám, megmondtam, hogy az egész Zamoszkvorecsje is elpusztult, úgy is van.

- Ugyan már, ha olyan jól tudjátok, hogy mi égett le, miért veszekedtek hát! - szólott az őrnagy.

Mikor keresztülmentek Chamovnikin (ez egyike volt Moszkva csekélyszámú le nem égett kerületeinek), a templom mellett a foglyok egész tömege egyszerre oldalt szorult s a rémület és a megdöbbenés kifakadásaiban tört ki.

- Lám a gazemberek! Még se igazi keresztények! Biz' ez meghalt, csakugyan meghalt... És még be is kenték valamivel.

Pierre is odament a templomhoz, a mely mellett ott volt az, a mi ezeket a kifakadásokat okozta, és úgy homályosan megpillantott valamit, a mi oda volt támasztva a templom kőkerítéséhez. A társai szavából, a kik jobban látták, megtudta, hogy az a valami egy férfi holtteste volt, melyet álló helyzetben neki támasztottak a kerítésnek s bekenték az arcát korommal.

- Menjetek már, az ördögbe is! Menjetek, ha mondom, ezer millió kartács!... - hallatszott a kísérő csapatok szitkozódása, s a francziák újult dühvel kergették szét oldalfegyvereikkel a foglyok csoportját, a kik azon a holttesten elbámészkodtak.

XIV.

A Chamovniki közeiben a foglyok maguk voltak a kíséretükkel és az ahhoz tartozó és mögöttük döcögő szekerekkel és podgyáskocsikkal; de kiérve az élelmezési raktárakhoz, egyszerre belejutottak egy hatalmas és szűkösen szorongó tűzérési szállítmány kellő közepébe, a melyben itt-ott magánszekerek is voltak láthatók.

A hídnál aztán fönnakadtak valamennyien és be kellett várniok, míg azok, a kik elől voltak, tovább jutottak. A hídtól, a foglyok előttük és mögöttük is a szekereknek szinte végtelen sorát látták. Jobbfelől, ott, a hol a kalugai út Neszkucsnij mellett elkanyarodott és beleveszett a messzeségbe, a csapatok és szekerek végtelen sora vonult előre. Ezek Beauharnais hadtestének a csapatai voltak, a melyek legelőbb indultak útnak; hátul a part mentén és a Kamenni-hídon keresztül Ney csapatai és társzekerei vonultak.

Davoust csapatai, a melyekhez a foglyok is tartoztak, a krymi gázlón keltek át és részben már bekanyarodtak a Kaluzsszkaja-utczába. De a szekerek úgy elnyúltak, hogy Beauharnais utolsó szekerei még ki sem értek Moszkvából a Kaluzsszkaja-utczába, mikor Ney csapatainak az eleje már kivonult Balsaja Ordjukából.

A krymi gázlón átkelve, a foglyok alig hogy néhány lépést mentek, megálltak, majd újra megindultak s a fogatok és az emberek minden oldalról mind jobban összeszorultak. Miután beletellett több mint egy óra, míg azt a pár száz lépést megtették, mely a hidat a Kaluzsszkaja-utczától elválasztja, és kiértek arra a térre, a hol a Zamoszkvorecsje utcái beletorkolnak a Kaluzsszkaja-utczába, a foglyok csoportba verődve megállottak, s több órán át vesztegeltek ott az utcakeresztezésnél. Minden oldalról, mint a tenger mormolása, hallatszott a kerek szünni nem akaró dübörgése, a lábak dobogása, s a bosszúfölkialtások és szitkozódások pattogása. Pierre egy leégett ház falához támaszkodva állt ott s hallgatta ezt a morajt, mely az ő képzeletében összeolvadt a dobok pergésével.

Néhányan a fogoly tisztek közül, hogy jobban lássanak, fölmásztak annak a leégett háznak a falára, a mely mellett Pierre állott.

- Micsoda tömeg! Mennyi nép!... Még az ágyúkra is fölkapaszkodtak! Ni, azok a bundák... - mondogatták. - Lám, mi mindent összeharácsoltak ezek a gazemberek... Ni, ott hátul annak a talyigáján... Azok szentképek, Isten bizony azok!... Ezek alkalmasint németek. És a mi parasztunk, Isten uccse!... Oh, a gazemberek!... Lám, úgy fölrakodott, hogy alig bír mozogni! Hát amazok ni, még hintókat is raboltak a czudarok!... Ni, hogy fölkapaszkodott a ládák tetejére!... Összevesztek!

- Úgy, úgy, csak a pofáját, csak a pofáját!... Így aztán akár estig is eltart. Ni, ni, nézzétek csak... az ott bizonyosan maga Napoleon. Ni, milyenek a lovai! Rajtuk a címér a koronával. Ez meg egy tábori ház. Elejtett egy zsákot, s nem veszi észre. Megint hajbakaptak... Az az asszony azzal a gyerekekkel nem is olyan csúnya. Hogy is ne, majd csak úgy szó nélkül áteresztenek... Nézzétek csak, se' vége, se' hossza. Orosz parasztlányok, bizony Isten azok. Milyen szépen beletelepedtek a hintókba...

Úgy, mint az imént ott a chamovnikii templom mellett, az általános kíváncsiságnak egy hulláma megint mind kisodorta a foglyokat az útra, és Pierre csak hórihorgas természetnek köszönhetette, hogy a többiek fején keresztül is megláthatta azt, a mi a foglyok kíváncsiságát annyira fölszigázta. Három hintóban, a melyek a lőszerkocsik közé keveredtek, szorosan egymás mellett ülve, élénk színekbe öltözve és kipirulva parasztlányok ültek, és sápítózó hangon kiabáltak.

Attól a perctől kezdve, hogy Pierre fölismerte annak a titokzatos erőnek a megjelenését, semmi se látszott többé furcsának vagy borzasztónak előtte: sem az a pusztaság csintalanságból korommal bemázolt holttest, sem ezek a valahova iparkodó vászoncselédek, se Moszkva égése. Mindaz, a mit csak Pierre most látott, éppenséggel semmi benyomást se tett rá, mintha csak a lelke, mely valami nehéz küzdelemre készült, elutasított volna magától minden olyan benyomást, a mely őt esetleg gyöngíthette volna.

A vászoncselédek menete elvonult. Utánuk megint kocsik, katonák, szekerek, katonák, hintók, katonák, lőszerkocsik, katonák és olykor-olykor vászoncselédek következtek.

Pierre nem vette ki egyenkint az embereket, csak a vonulásukat látta.

Mindezeket az embereket és lovakat, mintha csak valami láthatatlan erő hajtotta volna, attól az egy vágytól sarkallva, hogy mielőbb elvonulhassanak valamennyien, az alatt az egy óra alatt áradtak ki a különböző utcákból, mialatt Pierre őket megfigyelte; mikor egymással összeütköztek, valamennyien egyforma haraggal mentek ökökre egymással; megcsillantak a fogak, ránczba szöktek a szemöldökök, ugyanazok a szitkok röpködtek ide s tova, s minden arczon ott ült ugyanaz az elszántan legénykedő és kegyetlenül hideg kifejezés, mely ma hajnalban, a dobpergés hangjai mellett Pierre-t a káplár arczán annyira megdöbbsentette.

A kísérő-csapat parancsnoka még alkonyat előtt összeszedte a különítményét és szitkozódva s kiabálva keresztültörte magát a szekerek során, a minden oldalról körülzárt foglyok pedig kimentek a kalugai útra.

Nagyon szaporán és minden pihenés nélkül lépkedtek, s csak akkor álltak meg, mikor a nap már lemenőben volt. A szekerek egymás után megálltak és az emberek elkezdtek készülődni a lefekvésre. Valamennyien bosszúsaknak és elégedetleneknek látszottak. Jó darabig szitkok, bosszús kiáltások és verekedések hallatszottak mindenfelől. Egy a kíséret mögött jövő hintó beleütközött a kísérő-csapat egyik szekérébe, s keresztülment rajta a rúdjaival. Minden oldalról odaszaladt a szekérhez néhány katona; egyesek rávetették magukat a hintóba fogott

lovakra, hogy megfordítsák őket, mások egymással hajbakaptak, és Pierre látta, hogy az egyik németnek a fején oldalfegyverrel súlyos sebet ejtettek.

Úgy látszott, hogy ezek az emberek most, a mikor az őszi este nyirkos homályában a nyílt mezőn megállottak, valamennyien az induláskor érzett nagy sietség és a valami ismeretlen hely felé való iparkodásból ébredésnek egy és ugyanazt a kellemetlen érzését tapasztalták. Mikor megálltak, mintha valamennyien megértették volna, hogy senki se tudja, hová mennek, s hogy ezen az úton még sok bajban és nyomorúságban lesz részük.

Ezen a pihenő-helyen a kísérő katonák még durvábban bántak el a foglyokkal, mint az induláskor. Ekkor történt először, hogy lóhúst adtak a foglyoknak.

A tisztektől kezdve, le az utolsó katonáig, mindenikükben valami személyes ingerültség volt észrevehető a foglyok mindenike iránt, mely oly váratlanul lépett az addigi barátságos viszony helyébe.

Ez az ingerültség csak még jobban fokozódott, mikor a foglyok megszámlálásakor kitűnt, hogy a Moszkvából való kivonulás zűrzavarában az egyik orosz katona, a ki gyomorfájást színlelt, megugrott. Pierre látta, a mint az egyik francia agyba-főbe vert egy orosz katonát azért, mert nagyon messzire letért az útról, és hallotta, a mint a barátja, a kapitány kiszidott egy altisztet egy orosz katonának a szökéséért, s azzal fenyegette őt, hogy hadi törvényszék elé állítja. Az altisztnek arra a mentegetőzésére, hogy az a katona beteg volt és nem tudott lábra állni, a tiszt azzal felelt, hogy azt, a ki elmarad, agyon kell lőni. Pierre érezte, hogy az a végzetes erő, mely őt a kivégzés egész ideje alatt gyötörte, s melyet a fogsága ideje alatt nem igen vett észre, most egész lényét újra halalmába kerítette. Borzadás fogta el; de érezte, hogy ennek az erőmegfeszítésnek a mértékében, a melylyel ez a végzetes erő le akarta őt teperni, együtt gyarapodott és fokozódott benne az életnek amattól független ereje.

Estére Pierre rozslisztból készült levest evett lóhússal és elbeszélgetett a bajtársaival.

Se Pierre, sem a bajtársai közül senki nem beszélt sem arról, a mit Moszkvában láttak, sem a francziák durva bánásmódjáról, sem arról az agyonlövétési parancsról, a melyet előttük kihirdettek; csupa daczból, a körülmények rosszabbra fordulásával szemben, valamennyien föltűnően élénkek és vidámak voltak. Személyes emlékeikről, s a hadjárat folyama alatt látott mulatságos jelenetekről beszéltek, de a mostani helyzet megbeszélésétől tartózkodtak.

A nap már régen lenyugodott. Itt-ott fényes csillagok villantak meg az égen; a kelő teliholdnak tűzvészhez hasonló piros fénye áradt szét az ég peremén, s a hatalmas, piros korong csodálatosan imbolygott a szürkés homályban. Egészen kivilágosodott. Már beesteledett, de az éjszaka még nem szállott le. Pierre fölkelt új bajtársai mellől, s az őrtüzek közt átment az út másik oldalára, a hol, mint hallotta, a fogoly katonák voltak. Kedve szottyant kissé elbeszélgetni velük. Az úton egy francia őrszem megállította és ráparancsolt, hogy térjen vissza.

Pierre megfordult, de nem ment vissza a bajtársaihoz, hanem odaballagott egy kifogott szekérhez, a hol nem volt senki. Maga alá szedte a lábait és lehorgasztott fejjel lekuporodott a hideg földre a kerekek mellé, s hosszú ideig mély gondolatokba merülve és mozdulatlanul ült ott. Elmúlt több, mint egy óra. Senki se zavarta Pierre-t. Egyszerre öblös és kedélyes hangján olyan hatalmasan fölkaczagott, hogy mindenfelől csodálkozva kezdtek figyelni erre a furcsa és nyilvánvalóan magános kaczagásra.

- Ha-ha-ha! - kaczagott Pierre. És hangosan így szólt magában: - Nem bocsátott keresztül az a katona. Elfogtak, becsuktak. Fogságban tartanak engem. Kit? Engem? Engem, - az én halhatatlan lelkemet! Ha-ha-ha!... Ha-ha-ha!... - kaczagott úgy, hogy szinte kicsordultak a könnyei.

Valaki fölkelt és odament, hogy megnézzé, mit kaczag ott magában ez a furcsa, nagy darab ember. Pierre elhallgatott s fölkelt, félrevonult a kíváncsi ember mellől és körülnézett.

A tüzek pattogásától s az emberek tereferéjétől azelőtt oly hangos, hatalmas és befejezetlen tábor elcsöndesedett; lassan elsápadtak és kialudtak az őrtüzek piros zsarátnokai. A teli hold magasan állott a derült égen. Az erdők és mezők, melyek annakelőtte a táboron kívül nem is látszottak, most messzire láthatókká lettek. És még ezeken az erdőkön és mezőkön túl is látszott a derült, az imbolygó és csábítóan hívogató végtelen messzeség. Pierre fölnézett a ragyogó csillagokkal behintett égre. „És mindez az enyém, mindez bennem van, mindez én vagyok!” - gondolta Pierre. - „És ők mindezt elfogták, bedugták egy deszkákkal elrekesztett bódéba.” - Elmosolyodott s visszament a társaihoz aludni.

XV.

Október első napjaiban még egy hadikövet érkezett Kutuzovhoz, Napoleonnak egy békét kínáló levelével, mely hamisan Moszkvából volt keltezve akkor, a mikor Napoleon már Kutuzovtól nem messze, a régi kalugai úton járt a seregével. Kutuzov erre a levélre is ugyanazt felelte, a mit arra az elsőre, a melyet Lauriston hozott neki: kijelentette, hogy a békéről szó se lehet.

Kevéssel ezután Dorochovnak Tarutintól balra portyázó csapatától az a jelentés érkezett, hogy Forminszkojében csapatok jelentek meg, hogy ezek a csapatok Broussier hadosztályából valók, s hogy ezt a többi csapatoktól különvált hadosztályt könnyen meg lehetne semmisíteni. A katonákban és a tisztekben megint fölébredt a tettvágy. A törzskari tábornokok, a kiket a Tarutinonál oly könnyű szerrel aratott győzelem emléke lelkesített, a mellett kardoskodtak Kutuzov előtt, hogy valósítsa meg Dorochof javaslatát. Kutuzov ellenben minden támadást fölöslegesnek tartott. A dologból azután a középút sült ki, vagyis az, a minek ki kellett sülnie, elküldtek Forminszkojeba egy kisebb különítményt, a melynek rohamot kellett intéznie Broussier ellen.

A véletlen sajátos játéka folytán ezt a kiküldetést, mely, mint később bebizonyosodott, egyike volt a legnehezebbeknek és legfontosabbaknak, Dochturov kapta meg; ugyanaz a szerény, kis Dochturov, a kiről senki sem írta meg, hogy csataterveket csinált, az ezredek előtt száguldott, vagy az ütegekre kereszteket hányt volna, stb., a kit határozatlannak és korlátozott elméjűnek tartottak és hívtak, de ugyanaz a Dochturov, a kit az oroszok és a francziák minden hadakozásában Austerlitztól 1813-ig mindenütt ott találunk, a hol csak nehéz volt a helyzet. Austerlitznál, a hol mindenki hanyatt-homlok rohant a veszébe, s egyetlen tábornok se maradt a hátvédben, ő maradt utolsónak az augeszti gáton, s összegyűjtötte a szétzüllött ezredek, és mentett, a mit tudott. Ő volt az, a ki lázbeteg húszezer emberrel elment Szmolenszkbe, hogy a várost Napoleon egész hadseregével szemben megvédelmezze. Szmolenszkben egy lázrohamában alig hogy a Malachovszkij-kapunál elszunnyadt, felriasztja álmából a Szmolenszk ellen indított ágyúzás, és a város egész napon át tartja magát. A borodinoi ütközetben, mikor Bagration elesik, a mi balszárnyunk csapataiban minden tíz emberből csak egy maradt meg, és a franczia tüzérség egész ereje oda van összpontosítva, megint csak nem küldenek oda mást, mint éppen ezt a határozatlan és korlátozott elméjű Dochturovot, és Kutuzov sietve iparkodik jóvá tenni a hibáját, mikor majdnem más valakit készült odaküldeni. És a csendes kis Dochturov megjelenik ott, és Borodino - az orosz csapatok legnagyobb dicsőségévé lesz. És bár versben és prózában sok hősünket megénekelték, de Dochturovról jóformán egyetlen szót sem ejtettek.

Most megint Dochturovot küldik oda Forminszkojeba és onnan Malij Jaroszlavec-be, arra a helyre, a hol a francziákkal az utolsó ütközet lezajlott, arra a helyre, a hol a francziák romlása nyilvánvalóan megkezdődött, és a hadjáratnak ebből az időszakából megint sok lángelmét és hőst énekeltek meg, de Dochturovról egyetlen szóval sem emlékeztek meg, vagy csak nagyon kevés és kétértelmű dicséretet ejtettek róla. Dochturovnak ez az agyonhallgatása mindennél fényesebb bizonyítéka az ő érdemeinek.

Nagyon természetes, hogy az az ember, a ki nincs tisztában egy gép szerkezetével, a mikor azt működni látja, a gép legfontosabb alkotó részének azt a forgácsot tartja, mely véletlenül hullott bele, s a működését akadályozván, szétforgácsolódik benne. Az olyan ember, a ki a gép szerkezetét nem ismeri, nem tudja megérteni, hogy nem az a gép működését zavaró forgács, hanem az a nesztelenül forgó összekötő-kerék a gép egyik legfontosabb alkotó része.

Október tizedikén, ugyanazon a napon, a mikor Dochturov Forminszkoje felé való előnyomulásának a fele útján Arisztov falunál megállapodott, hogy a kapott parancs minél pontosabb végrehajtására előkészüljön, az egész francia hadsereg, mely a maga ideges előnyomulásában, a mint látszott, azzal a célzattal, hogy az ellenséggel megütközzék, eljutott Murat hadosztályáig, egyszerre, minden ok nélkül, lekanyarodott balra az új kalugai útra, és Forminszkoje felé vonult, a hol eddig csak Broussier csapatai állottak. Ekkor Dorochovon kívül csak Fiquier és Szeszlain egy-egy kisebb csapatteste állott Dochturov parancsnoksága alatt.

Október tizenegyedikén este Szeszlain egy fogoly francia gárdistával eljött Arisztovba a parancsnoksághoz. Ez a fogoly elmondta, hogy azok a csapatok, melyek aznap Forminszkojeba érkeztek, az egész nagy hadsereg elővédje voltak, hogy Napoleon is velük jött, és hogy az egész hadsereg már ötödnapja elhagyta Moszkvát. Ugyanaznap este egy Borovszkaja-ból érkezett paraszt elmondta, hogy tömérdek katonát látott a városba bevonulni. Dorochov seregének a kozákjai jelentették, hogy látták a francia testőrséget Borovszkaja felé vonulni. Mindezekből a híradásokból nyilvánvalóvá lett, hogy ott, a hol azt hitték, hogy csak egy hadosztály áll, együtt volt az egész francia hadsereg, mely Moszkvából kivonulván, egészen váratlan irányt vett, és a régi kalugai útra tért rá. Dochturov, nem lévén tisztában vele, hogy mitévő legyen, egyelőre semmire sem akart vállalkozni. A parancs úgy szólt, hogy intézzon támadást Forminszkoje ellen. De Forminszkojeben, a hol azelőtt Broussier egymaga állott, most az egész francia hadsereg együtt volt. Jermolov a maga esze szerint akart eljárni, de Dochturov ragaszkodott ahhoz, hogy ő csak a fenség parancsai szerint cselekedhetik. Végre abban állapodtak meg, hogy jelentést tesznek a helyzetről a vezérkarnak.

Erre a célra egy Bolchovitinov nevű egyes tisztet szemeltek ki, a kinek az írásbeli jelentésen kívül, szóval is el kellett mondania az egész dolgot. Bolchovitinov, miután megkapta a jelentést és a szóbeli utasításokat, éjjel tizenkét órakor egy kozákkal és a szükséges tartaléklovakkal elindult a főhadiszállásra.

XVI.

Sötét és langyos volt az őszi éjszaka. Már negyedik napja szitált az eső. Bolchovitinov, miután két ízben lovat váltott és másfél óra alatt harmincz versztet tett meg a sáros és csatakos úton, éjjel két órakor megérkezett Letasevkába. Egy parasztviskó előtt, melynek a sövényére egy „Főhadiszállás” felírást tábla volt kifüggesztve, leszállt a lováról és belépett a sötét pitvarba.

- Kéretem a szolgálattelévő tábornokot, de szaporán! Nagyon fontos jelentést hozok! - mondotta valakinek, a ki a sötét pitvarban szipogva föltápáskodott.

- Az este óta nagyon rosszul van, már harmadik éjszakája, hogy nem alszik, - suttogta szabadkozva egy tisztiszolga. - Jobb lesz tán előbb a kapitányt felköltetni.

- Rendkívül fontos jelentést hozok Dochturov tábornoktól, - szólott Bolchovitinov, a mint tapogatózva odament a nyitott ajtóhoz. A tisztiszolga ott botorkált előtte és elkezdett valakit ébresztgetni. - Nagyságos uram, nagyságos uram, - futár érkezett.

- Mi az, mi az? Kitől? - dörmögte egy álmos hang.

- Dochturovtól és Petrovics Alexejtől. Napoleon Formiszkojében van, - mondotta Bolchovitinov, a ki bár nem látta a sötétben, hogy ki intézte hozzá ezt a kérdést, de a hangja után gondolta, hogy nem Konovniczyn.

A fölébresztett ember nagyot ásított és kinyújtózkodott.

- Nem igen szeretném őt felköltetni, - mondotta tapogatózva. - Gyöngélkedik! Lehet, hogy ezek csak olyan kósza hírek.

- Íme, itt a jelentés, - szólott Bolchovitinov; - parancsom van, hogy haladéktalanul adjam át a szolgálattelévő tábornoknak.

- Várjon, míg gyertyát gyújtok. Hová a pokolba rakod el mindig? - szólott a nyújtózkodó ember a legényéhez fordulva. Scserbinin, Konovniczyn segédtisztje volt. - Megvan már, megvan, - tette hozzá.

A legény tüzet csiholt s elkezdett tapogatózni a gyertyatartó után.

- Oh, az átkozottak! - mondotta bosszúsan.

A szikra villanásánál Bolchovitinov megpillantotta Scserbinin fiatalos arcát, kezében a gyertyával, s az elülső sarokban még egy másik alvó embert látott. Ez volt Konovniczyn.

Mikor eleinte kékes, majd később piros lánggal elkezdett égni a tapló és a kénes szalag, Scserbinin meggyújtott egy faggyúgyertyát, a melynek a tartójáról ijedten futottak szét a rajta rágódó csótánok, és végignézett a futáron. Bolchovitinov tele volt föcsölve sárral, s a mint a kabátja ujjával le akarta törölni, egészen besározta az arcát.

- De hát kinek a jelentése ez? - szólott Scserbinin, mikor az iratot átvette.

- Megbízható hírek, - felelt Bolchovitinov. - A foglyok, a kozákok és a kémek teljes egyhangúsággal ugyanazt jelentik.

- Mit csináljunk, mégis csak fel kell költetni - mondotta Scserbinin, s miután fölkel, odalépett a köpenynyel letakart alvó emberhez, a kinek hálósipka volt a fején. - Petrovics Pjotr! - kiáltott föl. Konovniczyn meg se mocczant. - A főhadiszállásra! - szólott mosolyogva, jól tudván, hogy ezekre a szavakra bizton fölébred. És csakugyan, a hálósipkás fej egyszeriben megmozdult. Konovniczyn szép és határozott arcán, mely lázas tűzben égett, egy pillanatig még ott lebegett az álom s a való helyzettől messzire elkalandozó ábrándok kifejezése, de egyszerre megrázkódott, és az arcza legott szokott nyugodt és határozott kifejezését öltötte föl.

- Nos, mi az? Kitől? - kérdezte, ugyan nem valami szaporán, de azonnal, miközben a gyertyavilágtól sűrűn hunyorgatott. Konovniczyn, miután a tiszt jelentését meghallgatta, felbontotta a levelet. Alig hogy elolvasta, gypjúharisnyákba bújtatott lábait legott leeresztette a földre és elkezdett öltözködni. Azután ledobta a hálósipkát és miután a halántékait megfésülte, föltette a tábori sipkáját.

- Hamar ideértél? Gyerünk a fenséghez.

Konovniczyn legott felösmerte, hogy a kapott hír rendkívül fontos, és hogy nincs idő a habozásra. Vajjon jó volt-e ez vagy rossz, azt eszébe se jutott megkérdezni magától. Ez őt nem érdekelte. Az egész hadjáratot ő nem az ész, nem a megfontolás, hanem valami egészen másnak a szempontjából nézte. A lelkében, bár titkon, de mély gyökeret vert az a meggyőződés, hogy minden jóra fordul; de hogy ebben nem szabad bízni, s annál kevésbbé szabad ezt kimondani, s egyszerűen mindenkinek meg kell tenni a magáét. És ő a magáét tőle telhetőleg meg is tette.

Konovniczyn Petrovics Pjotr, éppen úgy, mint Dochturov is, csak az illendőség kedvéért kerültek bele az 1812-ik év hősei, a Barclayk, a Rajevszkijk, a Jermolovok, a Platovok és a Miloradovicsok közé, ő is, éppen úgy, mint Dochturov, nagyon korlátolt tehetségű és tudású ember hírében állott, és ő is, éppen úgy, mint Dochturov, soha se csinált haditerveket, de azért mindig ott volt a legnehezebb ponton; attól kezdve, hogy szolgálattévő tábornoknak osztották be, mindig nyitott ajtónál aludt, s kiadta a parancsot, hogy bárhonnán érkezzék is futár, azonnal keltsék föl, az ütközetek alkalmával mindig ott volt a tűzben, úgy hogy Kutuzov már szemrehányásokkal is illette őt ezért, s félt őt valahová elküldeni, s éppen úgy, mint Dochturov, egyike volt azoknak az észrevétlen kerekéknek, a melyek bár nem kattognak és nem csapnak zajt, de azért mégis a gépnek legfontosabb alkotó részei.

Konovniczyn, mikor a házból a nyirkos és sötét éjszakába kilépett, részben fokozódó főfájásától, részben pedig egy kellemetlen gondolattól, mely a fejében megvillant, összeránczolta a homlokát. Elgondolta, hogy erre a hírre micsoda izgalom támad majd a törzskari befolyásos embereknek ebben a fészében, és különösen Bennigsen-ben, a ki Tarutino után kész lett volna szinte késhegyre menni Kutuzovval; micsoda tervezgetés, vitatkozás, parancsolgatás és rendelkezés lesz ebből. És ez az előérzet, bár tudta, hogy e nélkül nem lehet meglenni, kellemetlen volt neki.

És csakugyan, Toll, a kihez bement, hogy közölje vele ezt a legújabb hírt, legott elkezdte a vele együtt lakó tábornok előtt a felfogását fejtegetni, és Konovniczyn, a ki szótlánul és fáradtan hallgatta, végre is kénytelen volt őt emlékeztetni, hogy a fenséghez kell menniök.

XVII.

Kutuzov, mint a féle öreg ember, éjjelenként alig aludt valamit. Viszont napközben gyakran egészen váratlanul elszunnyadt; de éjjelenként, a mikor felöltözve hevert az ágyán, többnyire nem aludt és gondolkozott.

Most is úgy feküdt ott az ágyán, s nagy, nehéz és egy forradástól eltorzított fejét puha kezére hajtva, gondolatokba merült s tágra nyitott egyetlen szemével belebámult a sötétségbe.

Azóta, hogy Bennigsen levelezést folytatott a császárral s a törzskarban mindenkinél nagyobb befolyásra tevényt szert, kerülte őt, Kutuzov abban az irányban nyugodtabb volt, hogy nem egyhamar fogják őt belekényszeríteni, hogy mindenféle czéltalan, támadó hadműveletben résztvegyen a csapataival. Ezenkívül azt hitte, hogy az a fájdalmas emlékezetében lévő lecke, a melylyel a tarutinoi ütközet és annak az előestéje szolgált, még mindig érezteti a hatását.

„Végre is be kell látniok, hogy mi, ha a támadás terére lépünk, csak veszíthetünk. A türelem és az idő, már ezek az én igazi hőseim!” - gondolta Kutuzov. Tudta, hogy nem szabad letépni az almát, mielőtt megéri. Majd lehull az magától is, ha megéri, ha pedig éretlenül szakítod

le, elrontod az almát, elrontod a fát, s még a fogad is belevásik. Ő, mint aféle tapasztalt vadász, tudta, hogy az állat sebet kapott, még pedig olyan sebet, a minőt csak az egyesült orosz haderő adhatott, de vajjon az a seb halálos-e vagy sem, ez a kérdés még korántsem volt eldöntve. Most, Lauriston és Berthemy küldetése és a portyázó csapatok jelentései után, Kutuzov szinte biztos volt benne, hogy a seb halálos. De még bizonyítékokra, várakozásra volt szükség.

„Persze, szeretnének odaszaladni és megnézni, hogy’ ölték meg. Csak várjatok, majd meglátjátok. Mire való az az örökös fortélyoskodás és támadás!” - gondolta magában. „Minek. Mindenikük csak azon van, hogy kitüntesse magát. Mintha bizony verekedni valami mulatságos dolog volna. Szakasztott olyanok, mint a gyermekek, a kiktől teljes lehetetlenség kicsikarni, hogy’ is történt ez vagy az az eset, mert valamennyien azt akarják bebizonyítani, hogy értenek a verekedéshez. De hiszen most nem is erről van szó.”

„És micsoda agyafúrt fortélyokat ajánlanak nekem mind ezek az emberek! Azt képzelik, hogy ha két-három eshetőséggel számoltak (eszébe jutott a hadjáratnak Pétervárról küldött általános haditerve), számoltak valamennyivel. Pedig hát az eshetőségeknek se szeri, se száma!”

Az a megoldatlan kérdés, vajjon a Borodinsonál adott seb halálos-e vagy sem, immár egész hónap óta ott lebegett Kutuzov feje fölött. Egyrészt a francziák elfoglalták Moszkvát. Másrészt pedig Kutuzov minden kétséget kizárólag és egész lényével érezte, hogy az a rettenetes lesujtás, a melyre az egész orosz haderővel együtt, minden erejét összeszedte, halálos kellett, hogy legyen. De minden körülmények közt szüksége volt bizonyítékokra, a melyekre már egy hónap óta várakozott, s minél inkább múlt az idő, annál jobban kezdte veszíteni a türelmét. A mint álmatlan éjszakáin ott feküdt az ágyában, csak ugyanazt cselekedte, a mit az a fiatal tábornok-népség cselekedett, ugyanazt, a miért szemrehányásokat tett nekik. Átgondolta az összes lehetőségeket, épp úgy, mint azok a fiatalok, csak azzal a különbséggel, hogy ő semmit sem alapított ezekre a föltevésekre, és hogy ő nem két-három, hanem ezer meg ezer eshetőséget látott.

Minél tovább gondolkodott, annál több eshetőség bukkant föl előtte. Maga elé képzelte a Napoleon hadseregének a maga egészében, vagy egyes részeiben Pétervár ellen irányuló vagy a város körülrését célzó minden lehető mozdulatát, számolt azzal az eshetőséggel is (a melytől leginkább tartott), hogy Napoleon az ő saját fegyverével fog küzdeni ellene, és ott marad Moszkvában, hogy ott várja be őt. Kutuzov számbavette a Napoleoni hadsereg Medynbe és Juchnovba való visszavonulásának a lehetőségét is, de az egyetlen, a mivel nem számolhatott, az volt, a mi tényleg bekövetkezett, Napoleon csapatainak a Moszkvából való kivonulást követő első tizenegy napon véghezvitt esztelen és ideges ide s tova küldözgetése, - az a küldözgetés, mely lehetővé tette azt, a mire Kutuzov akkor még gondolni se merészelt: a francziák teljes és tökéletes kiirtását. Dorochovnak Broussier hadosztályáról szóló jelentése, a Napoleon hadseregének a nyomorúságáról a portyázó csapatoktól érkezett hírek, a Moszkvából való kivonulásra folytatott előkészületekről szóló híradások, - mindez csak megerősítette azt a föltevést, hogy a francia hadsereg szét van verve és menekülni készül; de ez azért mégis csak föltevés volt, mely fontosnak látszhatott a fiatalság, de nem Kutuzov előtt. Ő az ő hatvanesztendő tapasztalása nyomán tudta, hogy mennyit lehet adni a szállongó hírekre, tudta, hogy azok az emberek, a kik valamit óhajtanak, mennyire hajlandók a híreket mind úgy csoportosítani, hogy azok igazolják azt, a mit óhajtanak, és tudta, hogy az ilyen esetekben milyen szívesen mellőzik mindazt, a mi ennek ellene szól. És minél inkább óhajtotta ezt Kutuzov, annál kevésbbé mert hinni is benne. Ez a kérdés minden lelkierejét lefoglalta. Minden egyéb csak az élet megszokott igényeinek a kielégítése volt előtte. Ilyen megszokott igények kielégítésére szolgáltak az ő szemeiben a turszkoik emberekkel folytatott beszél-

getései, m-me Stahl-hoz Tarutinoból írt levelei, a regény-olvasás, a jutalmak kiosztása, a Pétervárral folytatott levelezés, stb. De a francziák pusztulása, a melyet egyedül ő látott előre, lelkének egyetlen, benső kívánsága volt.

Október tizennegyedikén éjjel is a kezére támaszkodva feküdt az ágyában és ezen gondolkozott.

A szomszéd szobában mozgolódás támadt; és fölhangzottak Toll, Konovniczyn és Bolchovitinov lépései.

- Hé, ki az? Jertek be, lépjen be! Mi ujság? - kiáltott reájuk a tábornagy.

Mialatt az inas gyertyát gyújtott, Toll elmondta a hírek lényegét.

- Ki hozta? - kérdezte Kutuzov olyan arczczal, mely a gyertya gyér világosságánál szinte megdöbbsentette Tollt a hidegségével.

- Semmi kétség se foroghat fönn, fenség!

- Hívjátok ide, hívjátok ide!

Kutuzov egyik lábát lelógatva ült az ágyon, s testének egész súlyával másik, behajtott lábára nehezedett rá. Hogy a küldöttet jobban lássa, összehunyorította a szemét, mintha csak az arczvonásaiból akarta volna kiolvasni azt, a mi érdekelte.

- Beszélj beszélj, lelkem, - mondotta Bolchovitinovnak, öreges hangján, miközben a mellén szétnyílt ingét összefogta. - Jer ide, jer ide közelébb. Micsoda híreket hoztál? Hm? Napoleon kivonult Moszkvából? Csakugyan úgy van? Hm?

Bolchovitinov eleinte teljes részletességgel elmondott mindent, a mit parancsoltak neki.

- Beszélj, beszélj hát szaporán, ne kínozd a lelkemet, - vágott közbe Kutuzov.

Bolchovitinov elmondott mindent és elhallgatott, várván a parancsokat. Toll elkezdett valamit mondani, de Kutuzov félbeszakította. Valamit akart mondani, de egyszerre megránczosodott, elkomolyodott az arcza; legyintett a kezével Toll felé, megfordult a másik oldalára, a szoba szöglete felé, a hol szentképek feketéllettek.

- Uram és Teremtőm! Meghallgattad a mi imádságunkat... - fohászkodott föl remegő hangon s összekulcsolt kezekkel. - Meg van mentve Oroszország. Hála neked érte, Istenem! - És sírva fakadt.

XVIII.

Ennek a hírnek a vételétől a hadjárat végéig Kutuzov minden tevékenysége abban összpontosult, hogy erővel, ravaszsággal, kéréssel visszatartsa a csapatait a haszontalan támadásoktól, fortélyoskodásoktól, s a veszendő ellenséggel való összeütközésektől. Dochturov Malojaroszlavecz felé vonul, de Kutuzov késlekedik a hadseregével, és kiadja a parancsot Kaluga kiürítésére, mert a visszavonulás oda nagyon is lehetségesnek tűnik föl előtte.

Kutuzov az egész vonalon visszavonul, de az ellenség be se várva az ő visszavonulását, eszeveszetten siet vissza az ellenkező irányban.

Napoleon történetírói leírják nekünk az ő tartutinoi és malojaroszlaveczy fortélyait, és találgatásokba bocsátkoznak a felől, vajjon mi történt volna, ha Napoleonnak sikerült volna a bőségben úszó, délvidéki kormányzóságokba benyomulni.

Arról nem is szólva, hogy semmi sem akadályozta Napoleont abban, hogy ezekbe a délvidéki tartományokba benyomuljon (miután az orosz hadsereg készségesen nyitott neki utat), a történetírók megfélemeznek arról, hogy Napoleon hadseregét immár semmi se menthette meg, mert a sereg magában hordta a végromlás elháríthatatlan föltételeit. Mi ok lett volna föltételezni azt, hogy ez a hadsereg, mely bőséges ellátást talált Moszkvában, de nem tudta azt megőrizni, hanem lábbal tiporta, hogy az a hadsereg, mely Szmolenszkbe érkezve, nem gyűjtötte össze az ott talált élelmi szereket, hanem elharácsolta, hogy ez a hadsereg összedhette volna magát a kalugai kormányzóságban, a melyben ugyanolyan oroszok laktak, mint akár Moszkvában, s a hol a tűznek szintén meg van az a sajátsága, hogy elhamvaszt mindent, a mit felgyűjtanak vele.

Ez a hadsereg többé soha és sehol se szedhette össze magát. A borodinoi ütközet és Moszkva kifosztása óta már magában hordta a végső feloszlásnak szinte vegyi föltételeit.

Ennek a volt hadseregnek a katonái a vezéreikkel együtt, maguk se tudták hová, de menekültek, miközben (Napoleonnak úgy, mint az utolsó katonának) csak egyetlen vágyuk volt: lehetőleg minél hamarább kikászolódni abból a vígasztalan helyzetből, a melynek, ha bár csak homályosan is, de valamennyien tudatában voltak.

Csak így történhetett, hogy a malojaroszlaveczi haditanácsban, mikor a tábornokok úgy tettek, mintha különféle nézeteket nyilvánítva, tanácskoztak volna, egy Mouton nevű egyszerű katonának a véleménye, a ki kimondta azt, a mit valamennyien gondoltak, hogy tudniillik azon kell iparkodni, hogy minél előbb továbbjussanak, mindannyiuknak a száját betömte, és senki, még maga Napoleon se tudott ez ellen a valamennyiük által fölsímt igazság ellen semmit felhozni.

De bár valamennyien tudták, hogy tovább kell menniök, még megmaradt annak a tudatnak a szégyene, hogy menekülniök kell. És itt egy külső lökésre volt szükség, mely ezt a szégyenérzetet legyőzze. És ez a lökés a kellő pillanatban be is következett. Ez volt a francziák által úgynevezett le Hourra de l'Empereur.

Másnap korán reggel, a haditanács után, Napoleon az alatt az ürügy alatt, hogy meg akarja nézni a csapatokat s a mult és a jövő ütközet színhelyét, a marsallok és egy fedező csapat kíséréte mellett ellovagolt a csapatvonal kellő közepére. A prédára leselkedő kozákok egyszerre rábukkantak a császárra, és kevés híja, hogy el nem fogták. Ha a kozákok ez alkalommal nem fogták el Napoleont, ugyanaz mentette meg őt, a mi a francziákat a vesztükbe sodorta: a zsákmány, a melyre a kozákok, mint Tarutinonál, itt is, az emberekkel nem is törődve, rávetették magukat. Rá se hederítettek Napoleonra, hanem lecsaptak a zsákmányra, úgy hogy Napoleonnak sikerült elmenekülnie.

Mikor aztán nyilvánvalóvá lett, hogy les enfants du Don a saját hadserege közepett elfoghatták volna magát a császárt, világos volt, hogy nincs egyéb hátra, mint a legközelebbi ösmerős úton minél hamarább menekülni. Napoleon az ő negyvenesztendő poczakjával, nem érezvén magában az azelőtti hajlékonyságot és elszántságot, megértette ezt a célzást. És annak a rémületnek a hatása alatt, melyet benne a kozákok keltettek, legott hozzájárult Mouton véleményéhez, és, mint a történetírók mondják, tüstént kiadta a parancsot a szmolenszki útra való visszavonulásra.

Az, hogy Napoleon hozzájárult Mouton véleményéhez, és a csapatok visszavonultak, nem bizonyítja azt, hogy ő parancsot is adott erre, csak azt, hogy azok az erők, a melyek abban az irányban, hogy a sereget a mozsaiszki útra tereljék, az egész hadsereg hatottak, egyidejűleg Napoleonra sem tévesztették el a hatást.

XIX.

A mikor az ember mozgásban van, mindig meg szokta fontolni ennek a mozgásnak a célját. Ahhoz, hogy valaki ezer versztet menjen, föltétlenül azt kell hinnie, hogy ott, ezen az ezer verszten túl, valami szép dolog vár rá. Az ígélet földét kell az embernek maga elé képzelnie, hogy legyen ereje a kitartó mozgásra.

Az ígélet földe a francziák szemében az Oroszországba való betöréskor Moszkva, a visszavonuláskor pedig a hazájuk földje volt. De a haza földje nagyon is messze volt, és az ember, a ki ezer versztes út előtt áll, a végcélról teljesen megfeledkezve, föltétlenül azt mondja magának, hogy ma megyek negyven versztet, s ott kipihenek és meghálok, s az első napi út alatt ez a hely az, mely eltakarja szem elől a végcél, s egyesíti magában az utas minden vágyát és reménységét. Azok a törekvések, melyek az egyes emberben kifejezésre jutnak, a tömegben mindig csak fokozódnak.

A francziákra nézve, a kik a régi szmolenszki úton vonultak vissza, a haza végcélja nagyon is messze volt, de a legközelebbi cél, az, a mely felé a tömegben óriási mértékben fokozódva, minden vágy és reménység irányult, Szmolenszk volt. Nem azért, mintha az emberek tudták volna, hogy Szmolenszkben sok az élelmiszer és a pihent csapat, nem azért, mintha azzal hitegették volna őket (sőt ellenkezőleg, a hadsereg vezetői és maga Napoleon is nagyon jól tudták, hogy ott kevés az élelmiszer), hanem egyszerűen azért, mert ez az egy adott nekik erőt ahhoz, hogy az adott nélkülözéseket elviseljék, azok, a kik ezt tudták, meg azok is, a kik nem tudták, egyaránt áztatván magukat, úgy iparkodtak Szmolenszk felé, mintha csak az ígélet földje lett volna.

Kiérve az országútra, a francziák megdöbbenő energiával, hallatlan gyorsasággal törtek kitűzött céljuk felé. Az általános iparkodásnak ezen az okán kívül, mely egy egészszé fűzte össze a francziák különálló tömegeit, és energiát öntött beléjük, volt még egy másik ok is, mely őket összekapcsolta. Ez az ok pedig az ő számukban rejtett. Legnagyobb tömegük éppen úgy mint a vonzódás természettani törvényében, magához vonzotta a különálló atomokat, az embereket. Úgy vonultak tovább százezer főnyi tömegükkel, mint akár egy egész ország.

Közülök minden embernek csak egyetlen vágya volt, - fogságba jutni és megszabadulni minden iszonyattól és nyomorúságtól; de egyrésről a célul kitűzött Szmolenszk felé való általános törekvés valamennyiüket egy irányba terelte. Más részről pedig lehetetlen volt, hogy egy hadtest egy szakasz által foglyul ejtesse magát, s bár a francziák minden kínálkozó alkalmat fölhasználtak arra, hogy egymástól elszakadjanak, s magukat az első kínálkozó alkalommal elfogassák, ezek a törekvések még se jártak mindig sikerrel. Már maga a nagy számuk s szörnyű és gyors menetelésük megfosztotta őket ennek a lehetőségétől és az oroszokra nézve nemcsak nehézzé, de lehetetlenné tette, hogy gátat vessenek ennek a mozgásnak, a melybe a francziák tömegei minden energiájukat belefektették. A test gépies szétदारabolása egy bizonyos határon túl nem siettethette a feloszlás megkezdett folyamatát.

Egy nagy rakás havat lehetetlen egy pillanat alatt megolvasztani. Van az időnek egy bizonyos határa, a melyen belül a hőnek semmiféle foka sem képes a havat megolvasztani. Ellenkezőleg, minél magasabb a hő, annál jobban megkeményszik az olvadó hó.

Ezt az orosz hadvezérek közül az egyetlen Kutuzov kivételével senki sem értette meg. Mikor a francia hadsereg menekülésének iránya a szmolenszki úton meg lett állapítva, akkor kezdődött az, a mit Konovniczyn október tizenegyedikén éjjel előre látott megvalósulni. A hadsereg minden magasabbrangú tisztje ki akarta magát tüntetni, el akarta vágni, föl akarta tartóztatni, foglyul akarta ejteni a francziákat, és valamennyien követelték a támadást.

Kutuzov volt az egyetlen, a ki minden erejét (ez az erő persze a főhadparancsnokoknál nem valami nagy szokott lenni) arra használta föl, hogy a támadást megakadályozza.

Nem mondhatta nekik azt, a mit mi most mondunk: mire való volna az ütközet és az út eltorlaszolása, mire való volna az emberek elvesztése és a szerencsétlenek embertelen lemészárlása, mire való volna mindez, a mikor Moszkvától Vjazmaig, ütközet nélkül is egy harmadára olvadt le ezeknek a csapatoknak a létszáma; de beszélt nekik arról, a mit öreg korának a bölcsességéből leszűrte, és a mit megérthettek, beszélt nekik az arany hídról, és ők mosolyogtak rajta, megrágalmazták őt, ott tülekedtek, ott settenkedtek és ott kóvályogtak az elejtett vad körül.

Vjazma alatt, Jermolov, Miloradovics, Platov és mások, közvetlenül a francziák közelében lévén, nem bírtak ellentállani annak a vágnak, hogy két franczia hadtestet szét ne verjenek. Kutuzovnak, hogy őt a szándékukról értesítsék, jelentés helyett egy borítékba zárt fehér papírlapot küldtek.

És bármennyire iparkodott is Kutuzov a csapatokat visszatartani, a mi csapataink támadtak, és iparkodtak az utat elzárni. A gyalogezredek, mint mesélik, zeneszóval és dobpergés közepett intézték a rohamot, miközben mindkét oldalról több ezer ember pusztult el.

De az útját senkinek se zárták el, és nem tettek tönkre egyetlen csapatot sem. És a franczia hadsereg, mely a veszedelemtől még erősebben tömörült, egyenletesen fogyva folytatta végzetes útját Szmolenszk felé.

HARMADIK RÉSZ.

I.

A borodinoi ütközet, Moszkvának azt követő elfoglalásával és a francziáknak minden újabb ütközet nélkül bekövetkezett megfutamodásával, egyike a történelem legtanulságosabb jelenségeinek.

Abban, hogy az államok és a népek külső tevékenysége az egymással való összekocczanások alkalmával, háborúkban jut kifejezésre; és hogy közvetlenül a hadseregek kisebb-nagyobb sikerei révén gyarapszik vagy csökken az államok és népek politikai ereje, a történetírók mind egyetértenek.

Bármilyen furcsák is annak a történelmi leírásai, hogy a mikor egy király vagy császár, egy másik császárral vagy királylyal összevész, mint gyűjti össze a csapatait, mint ütközik meg az ellenfél csapataival, mint arat diadalt, mint öl meg három-, öt- vagy tizezer embert és mint hódít meg ezzel egy országot s egy egész, pár millió főből álló nemzetet; bármennyire érthetetlen is az, hogy egy, a nép erejének alig egy tizedrészét kitevő hadsereg veresége meghódolásra bírja az egész nemzetet, - a történelem tényei (már a mennyire előttünk ösmeretese), csak megerősítik annak a tételnek az igazságát, hogy egy nemzet hadseregének egy másik nemzet hadseregével szemben elért kisebb vagy nagyobb sikerei az okai, vagy legalább is lényeges jelei a nemzeti erők gyarapodásának vagy csökkenésének. A sereg diadalt arat, s a győztes nemzet jogai a legyőzött nemzet rovására legott meggyarapodnak. A sereg vereséget szenvedett, és az illető nemzet a vereség mérvéhez képest legott veszít a jogaiból, seregének teljes veresége esetén pedig tökéletesen meghódol ellenfelének.

Így volt ez (a történelem tanúsága szerint), a legrégibb időktől fogva a mai napig mindig. Napoleon minden háborúja is csak igazolásul szolgál ennek a tételnek. Az osztrák hadsereg vereségének a mérvében veszt Ausztria a jogaiból és gyarapodnak viszont Franciaország jogai és erői. A francziák Jenánál és Auerstettnél aratott diadala megsemmisíti Poroszország önálló létezését.

De egyszerre, a francziák 1812-ben diadalt arattak Moszkvánál és el is foglalták Moszkvát, de ez után, a nélkül, hogy újabb ütközetre került volna a sor, nem Oroszország, hanem a hatszázezer főnyi francia hadsereg, utána pedig a napoleoni Franciaország lett semmivé. Ráhúzni a tényeket a történelem szabályára, azt állítani, hogy a borodinoi ütközetet az oroszok nyerték meg, s hogy Moszkva elfoglalása után még voltak olyan ütközetek, a melyek Napoleon hadseregét megsemmisítették - lehetetlen.

A francziák borodinoi győzelme után nem volt egyetlen, nemcsak hogy döntő, de csak valamelyest számottevő ütközet sem, és a francia hadsereg mégis semmivé lett. Vajjon mit jelent ez? Ha ez egy Khina történelméből vett példa volna, úgy még azt mondhatnók, hogy ez nem történelmi jelenség (rendesen ez szokott a történetírók kibúvója lenni, ha valami nem illik bele az ő számításaikba); ha egy rövidebb összecsapásról volna szó, a melyben csak csekély számú csapatok vettek részt, kivétel gyanánt foghatnók föl ezt a jelenséget; de ez az esemény apáink szemei előtt zajlott le, a kikre nézve akkor dőlt el hazájuk élet-halál kérdése, és ez a hadjárat minden ösmert hadjárat közt a legnagyobb volt...

Az 1812. évi hadjáratnak a borodinoi ütközettől a francziák kiűzetéséig terjedő időszaka bebizonyította, hogy egy nyert ütközet nemcsak hogy nem oka, de még csak nem is állandó

jele a meghódolásnak, - bebizonyította, hogy az az erő, mely a nemzetek sorsát eldönti, nem a hódítókban, sőt nem is a hadseregben és az ütközetekben, hanem más valamiben rejlik.

A francia történetírók, mikor a francia hadseregnek a Moszkvából való kivonulást megelőző állapotát leírják, váltig erősítgetik, hogy a nagy hadseregben rendben volt minden, a lovasságot, a tűzértséget és a társzekereket, valamint azt leszámítva, hogy nem volt elég takarmány a lovak és a szarvasmarhák számára. Ezen a nyomorúságon pedig semmi se segíthetett, mert a környékbeli parasztok inkább fölégették a szénájukat, semhogy oda adták volna a francziáknak.

A megnyert ütközet nem járt a szokott eredményekkel azért, mert Karp és Vlasz parasztok, a kik a francziák kivonulása után eljöttek a szekerekkel Moszkvába rabolni, és éppenséggel nem adták jelét valami vitézi érzelmeknek, úgyszintén a többi e fajta parasztok töménytelen sokasága, még a nekik felajánlott drága pénzért se hozott Moszkvába szénát, hanem inkább fölégette.

Képzeljünk el két embert, a kik karddal a kezükben, a vívás művészetének a szabályai szerint kiállanak egymással párviadalra: a mérkőzés már jó ideje tart, egyszerre az ellenfelek egyike érzi, hogy megsebesült, s belátván, hogy ez nem tréfa dolog, hanem hogy az életéről van szó, elhajította kardját s felkapván a keze ügyébe eső első husángot, elkezd hadonászni vele. De képzeljük el, hogy az a fél, a ki ilyen okosan felhasználta a célja elérésére a legjobb és legegyszerűbb eszközt, egyszersmind a lovagiasság hagyományai által lelkesítve, el akarta volna palástolni a helyzet lényegét, és ragaszkodott volna ahhoz, hogy a vívás szabályainak megfelelően karddal szerzi meg magának a diadalt. El lehet képzelni, micsoda homály és zűrzavar származnék egy párviadalnak ilyenén módon való leírásából!

Az a vívó, a ki a vívás szabályai szerint való küzdelmet kívánta, a francia hadsereg volt; az ellenfele, a ki elhajította a kardot és fölkapta a husángot, az orosz; azok pedig, a kik az egészet a vívás szabályai szerint akarták megmagyarázni, - a történetírók, a kik erről az eseményről írtak.

Szmolenszk égésével olyan háború vette kezdetét, mely a hadviselés eddigi hagyományaival semmi tekintetben se volt összeegyeztethető. A városok és falvak fölégetése, az ütközet után való visszavonulás, a borodinoi csapás és utána mindjárt a visszavonulás, Moszkva égése, a fosztogatók portyázása, a szállítmányok elkobzása, a portyázó csapatok háborúja, - mindez nyilvánvaló mellőzése volt a szabályoknak.

Napoleon érezte ezt, és attól az időtől fogva, a mikor ő Moszkvában szabályos vivóállásba helyezkedett, és ellenfelének a kardja helyett egy husángot látott a feje fölött, nem szűnt meg Kutuzovnak és Alexander császárnak panaszkodni azért, hogy a háború minden szabálylyal homlokegyenest ellenkező modorban folyik (mintha bizony volna valami szabály arra, hogy hogy' öljk egymást az emberek). Mind a mellett, hogy a francziák panaszkodtak a szabályok meg nem tartása miatt, mind a mellett, az oroszok, mint a kik felül voltak, szégyeltek husánggal verekedni, és jobban szerettek volna teljesen szabályszerűen en quarte vagy en tierce állásba állani, s egy mesteri primvágást csinálni stb., - a népháború husángja a maga egész félelmes és magasztos erejével fölemelkedett, és nem kérdezve senkinek az ízlését és szabályait, buta egyszerűséggel, de teljes céltudatossággal, semmivel sem törődve, addig püfölte a francziákat, a míg csak az egész betörő hadsereg el nem pusztult.

És jó annak a nemzetnek, a mely nem úgy tesz, mint a hogy a francziák tettek 1813-ban, a mikor annak rendje és módja szerint tisztelegtek, azután a markolatával fordítván a kardot az ellenfél felé, egy udvarias és kecses mozdulattal átnyújtották azt nagylelkű legyőzőjüknek, hanem jó annak a nemzetnek, mely a megpróbáltatás pillanatában, nem kérdezvén azt, hogy a

szabályoknak megfelelően, hogy' jártak el mások hasonló esetekben, hanem könnyedén, minden teketória nélkül fölkapja a keze ügyébe eső első husángot, és addig püföl vele, a míg csak a sérelem és bosszú érzését föl nem váltja a lelkében a lenézés és szájalom érzése.

II.

A hadviselés úgynevezett szabályaitól való egyik legkézzelfoghatóbb és legelőnyösebb eltérés a szétszórt embereknek a csapatba verődött emberek ellen való hadviselése. A hadviselésnek ez a módja minden olyan háborúban észlelhető, a mely nemzeti jelleget ölt. Ez a hadviselés abban áll, hogy az emberek a helyett, hogy tömegben állának szembe a tömeggel, szétszóródnak, egyenkint támadnak, és ha nagy erővel ütnek rajtuk, legott szétszaladnak, utána azonban, a mint alkalom kínálkozik rá, megint csak támadnak. Ezt csinálták Spanyolországban a guerillas-ok; ezt csinálták a Kaukázusban a hegylakók; ezt csinálták 1812-ben az oroszok.

A hadviselésnek ezt a módját portyázásnak nevezték el, és azt hitték, hogy ezzel az elnevezéssel egyúttal a jelentőségét is megmagyarázták. Pedig a hadviselésnek ez a módja nemcsak hogy nem felel meg semmiféle szabálynak, de homlokegyenest ellenkezik a harcászat csálhatatlanul elősmert szabályával. Ez a szabály ugyanis úgy szól, hogy a támadó félnek össze kell vonni a csapatait, hogy a megütközés pillanatában erősebb legyen az ellenfelénél.

A portyázó hadviselés (mely azonban a történelem tanúsága szerint mindig sikerrel jár), homlokegyenest ellenkezik ezzel a szabállyal.

Ez az ellentét onnan származik, hogy a hadtudomány a csapatok erejét azonosnak veszi a csapatok számával. A hadi tudomány azt mondja, hogy minél nagyobbak a csapatok, annál erősebbek. Les gros batalions ont toujours raison.

A hadi tudomány, amikor ezt mondja, olyan, mint az a gépész volna, a ki az erők mérlegelésénél csak azok tömegének egymáshoz való viszonyát véve tekintetbe, azt mondaná, hogy bizonyos erők egyenlők vagy nem egyenlők azért, mert a tömegek egyenlők vagy nem egyenlők.

Az erő (a mozgásnak egy bizonyos mennyisége) egyenlő a tömeg és a gyorsaság szorzatával.

A hadviselésben a csapatok ereje szintén egyenlő a tömegnek és valami ilyesfélének, valami ösmeretlen X-nek a szorzatával.

A hadi tudomány számtalan példáját látván a történelemben annak, hogy a csapatok tömege nem mindig áll arányban azok erejével, hogy kisebb csapatok legyőzik a nagyobbakat, úgy homályosan beösméri ennek az ismeretlen szorzónak a létezését, és iparkodik is azt, hol a mértani fölállításban, hol a fölszerelésben, hol pedig, a mi megszokásosabb, - a hadvezérek genialitásában megtalálni. De a szorzó mindeme jelentéseinek a beállítása sem vezet a történelmi tényeknek megfelelő eredményre.

Pedig ahhoz, hogy az ember ezt az ösmeretlen X-et megtalálja, nem kell egyéb, mint szakítani azzal a hősök javára általánosan elterjedt, hazug fölfogással, mely a felsőbb hatalmak rendelkezéseinek tényleges és hathatós befolyást tulajdonít a háború menetére.

Ez az X - a hadsereg szelleme, vagyis az ezt a hadsereget alkotó embereknek csekélyebb vagy fokozottabb vágya arra, hogy verekedjenek s hogy magukat a veszedelemnek kitegyék, teljesen függetlenül attól, vajjon két vagy három vonalban, husángokkal vagy olyan fegy-

verekkel küzdenek-e, a melyek perczenként harmincz lövést tesznek. Azok az emberek, a kik leginkább égnék a vágytól, hogy küzdhessenek, rendszerint a küzdelem szempontjából legelőnyösebb helyzetet is meg tudják maguknak teremteni.

A csapatok szelleme az a szorzó, a melylyel ha a tömeget megszorozzuk, eredményképpen megkapjuk az erőt. A csapatok szellemének, ennek az ösmeretlen szorzónak a jelentőségét meghatározni és kifejezni, ez már a tudomány föladata.

Ez a föladat csak akkor lehetséges, ha ennek az ösmeretlen X-nek a helyébe nem állítjuk oda önkényesen azokat a föltételeket, a melyek mellett az erő megnyilatkozik, a minők: a hadvezér intézkedése, a fölszerelés stb., ezeket ruháztatván föl annak a szorzónak a jelentőségével, hanem a maga teljességében vagyis a küzdelemre és a veszedelmek elviselésére irányuló csekélyebb vagy fokozottabb mérvű vágyakozásban ismerjük föl azt az ösmeretlent, csakis akkor, ha az ösmert történelmi tényeket egyenletekkel fejezzük ki, csakis akkor válik lehetségessé ez ismeretlen viszonylagos jelentőségének az összehasonlítása révén magának ennek az ösmeretlennek a meghatározása.

Tíz ember, zászlóalj vagy hadosztály megütköztén tizenöt emberrel, zászlóaljjal vagy hadosztálylyal, tizenötöt győzött le, vagyis megölt vagy foglyul ejtett mindenkit, ő maga pedig négyet vesztett, következésképpen az egyik részről négy, a másiktól pedig tizenöt semmisült meg. Következésképpen négy egyenlő volt tizenöttel, következésképpen $4x=15y$. Következésképpen $x:y=15:4$. Ez az egyenlet nem adja ugyan annak az ösmeretlennek a meghatározását, de megadja két ösmeretlennek egymáshoz való viszonyát. S a különféle történelmi egységeknek (ütközetek, hadjáratok, a háború időszakai) ilyen egyenletekbe való foglalása olyan számsorokat eredményez, a melyeknek okvetlenül meg vannak a maguk törvényei, és ezek a törvények ilyenformán aztán ki is deríthetők.

Az a harcászati szabály, a mely szerint támadásnál tömegekkel kell dolgozni, visszavonuláskor pedig szétszórta, önkéntelenül is csak megerősíti azt az igazságot, hogy a csapatok ereje azok szellemétől függ. Ahhoz, hogy az embereket a golyók záporába bevezessük, sokkal nagyobb fegyelemre van szükség, melyet csak a tömegekben való előnyomulással érhetni el, mint ahhoz, hogy a támadók elől őket visszavonjuk. De ez a szabály, mely szem elől téveszti a csapatok szellemét, lépten-nyomon helytelennek bizonyul, és különösen megdöbbsentően ellentmond a valóságnak ott, a hol a csapatok szellemének erőteljes csüggedése vagy föllendülése tapasztalható, - tehát minden nemzeti háborúban.

A francziák, mikor 1812-ben visszavonulnak, bár a harcászat szabályai szerint szétszórta kellene védekezniök, tömegekbe verődnek össze; mert a csapatok szelleme annyira csüggedt, hogy csak a tömeg képes őket együtt tartani. Az oroszoknak pedig, éppen ellenkezőleg, a harcászat szabályai szerint tömegekben kellett volna támadniök, és mégis szertekalandoznak, mert a szellemük annyira emelkedett, hogy az egyes emberek is minden parancs nélkül ütök a francziákat és nem szorulnak kényszerre ahhoz, hogy a veszedelmektől és a fáradságtól vissza ne riadjanak.

III.

Az úgynevezett portyázó háború akkor kezdődött, a mikor az ellenség bevonult Szmolenszkbe.

Még mielőtt a mi kormányunk a portyázó háborút hivatalosan elfogadta volna, a kozákok és a parasztok már ezerszámra irtották az ellenséges hadsereg embereit, - az elmaradozott betegeket, a takarmányszerzőket, - s épp oly öntudatlanul ütötték le ezeket az embereket, mint a mily öntudatlanul a kutya a közjük tévedt veszett ebet szétmarczangolják. Davydov Denisz

volt az első, a ki az ő orosz szimatjával megérezte annak a rettenetes huságnak a jelentőségét, mely nem kutatva a hadviselés szabályait, semmivé tette a francziákat, s őt illeti meg az első lépés dicsősége, a hadviselés eme módszerének a törvényesítése felé.

Augusztus huszonnegyedikén szervezték Davydov parancsnoksága alatt az első ilyen portyázó csapatot, a mely után gyors egymásutánban szervezkedtek a többiek is. Minél tovább húzódott a hadjárat, annál jobban szaporodott ezeknek a csapatoknak a száma.

A portyázó csapatok részletekben semmisítették meg a nagy hadsereget, összeszedték azokat a lehullott leveleket, a melyek maguktól váltak le a francia hadsereg veszendő fájáról, és olykor bizony jól meg is rázták ezt a fát. Októberben, a mikor a francziák Szmolenszk alá menekültek, már százával működtek ezek a különböző nagyságú és jellegű csapatok. Voltak olyanok, melyek teljesen a hadsereg mintájára szervezkedtek, gyalogsággal, tűzérsséggel, törzskarral és az ellátás minden kényelmével; voltak lovascsapatok, melyek kizárólag kozákokból álltak; voltak kisebb, szedett-vedett gyalogos- és lovascsapatok, parasztiak és földesúriak, mindenki előtt ösmeretlenek. Volt egy gyácsok, a ki mint az egyik csapat parancsnoka egy hónap alatt néhány száz foglyot ejtett; volt egy sztároszta Vaszilisz a nevű felesége, a ki százával pusztította a francziákat.

A portyázó háború október utolsó napjaiban érte el a tetőpontját. Ennek a háborúnak az első időszaka, a melynek az ideje alatt a portyázók maguk is csodálkozván a merészségükön, minden pillanatban attól tartottak, hogy a francziák körülveszik és elfogják őket, s így le se nyergelve, sőt a nyeregből szinte le se szállva bujdostak az erdőkben, perczről-perczre el lévén készülve rá, hogy üldözőbe veszik őket, már elmúlt. Most már ez a háború egészen kialakult és mindenki tisztán látta, hogy a francziákkal szemben mire vállalkozhatnak és mire nem vállalkozhatnak. Már csak azok a csapatparancsnokok tartottak sok mindent lehetetlennek, a kik törzskarukkal, a szabályok megtartásával, a francziáktól jó messze vonultak előre. Az apróbb portyázó csapatok azonban, a melyek már régóta működésben voltak, és közvetlen közélről látták a francziákat, sok olyat is lehetségesnek tartottak, a mire a nagyobb csapatok parancsnokai még csak gondolni se mertek volna. A kozákok és a parasztok pedig, a kik ott settenkedtek a francziák közt, azt tartották, hogy most már minden lehetséges.

Október huszonkettedikén Deniszov, a ki szintén egyike volt a portyázóknak, a maga csapatával nyakig úszott a portyázás szenvedélyében. Reggel óta útban volt a csapatával. Az országút mentén elnyúló erdőkben egész napon át nyomon követte a francziáknak egy nagy takarmány- és fogoly-szállítmányát, mely elszakadt volt a többi csapatoktól, és, mint a kémektől s a foglyoktól megtudta, erős fedezet mellett vonult Szmolenszk felé. Erről a szállítmányról nemcsak Deniszovnak és Dolochovnak (a ki szintén egy kisebb portyázó csapat élén állott), a ki Deniszov közelében settenkedett, hanem a rendes, törzskari csapatok parancsnokainak is volt tudomásuk: valamennyien tudtak erről a szállítmányról, és mint Deniszov mondta, fenték is rá a fogukat. A rendes csapatok parancsnokai közül ketten, - az egyik lengyel, a másik német, - csaknem ugyanabban az időben elküldtek Deniszovhoz és felszólították őt, hogy csatlakozzék az ő csapataikhoz, hogy így egyesült erővel üthessenek rajt' a francia szállítmányon.

- Nem, bavátocskám, magam is megbivkózzom vele, - mondotta Deniszov, mikor a leveleket elolvasta, és azt írta vissza a németnek, hogy bár egész lelkéből szeretne egy ilyen érdemes és híres tábornok parancsnoksága alatt szolgálni, legnagyobb sajnálatára, mégis le kell mondania erről a szerencséről, mert már a lengyel tábornok parancsnoksága alá lépett. A lengyel tábornoknak persze ugyanezt írta, értesítvén őt, hogy már belépett a német parancsnoksága alá.

Deniszovnak, a mikor így cselekedett, az volt a szándéka, hogy Dolochovval együtt, bár nem rendelkezett valami nagy haderővel, a felsőbb hatóság tudta nélkül megtámadja és kézrekeríti

ezt a szállítmányt. A szállítmány október huszonkettedikén Mikulinaja falutól Samseva felé volt útbán. Mikulinaja és Samseva közt balfelől erdőségek húzódtak végig, melyek olykor szint' az útig lenyúltak, helyenkint pedig több mint egy versztnyire eltávolodtak tőle. Ebben az erdőben lopózott tova Deniszov egész nap a csapatával s majd behúzódt az erdő mélyére, majd kimerészkedett egészen a szélére, de egy pillanatra se tévesztette szem elől a vonuló francziákat. Reggel, nem messze Mikulinajától, azon a helyen, a hol az erdő messze lenyúlt az út közelébe, Deniszov csapatából való kozákok hoppon fogtak két a sárban veszteglő és nyergeket szállító francia társzekeret és bevonszolták őket az erdőbe. A csapat ettől kezdve késő estig, a nélkül, hogy támadt volna, szüntelenül figyelemmel kísérte a francziák minden mozdulatát. Az volt a terv, hogy békességesen el hagyják őket jutni Samseváig, és akkor Dolochovval egyesülve, a kinek estére megbeszélés végett oda kellett érkezni egy az erdőben lévő kis őrházhoz (Samsevától egy versztnyire), hajnalban, mint a villám, két oldalról egyszerre rajtuk ütnek, elverik rajtuk a port, s elcsípiik valamennyiüket egyszerre.

Hátul, Mikulinajától két versztnyire, ott, a hol az erdő szint' az útig lenyúlt, hat kozákok hagytak hátra, a kiknek az volt a kötelességük, hogy legott jelentést tegyenek, mihelyt újabb francia hadoszlopokat pillantanak meg.

Samseva előtt meg Dolochovnak kellett az utat szemmel tartania, hogy tudja, milyen távolságra jönnek újabb francia csapatok. A szállítmánynál, hír szerint, ezeröttszáz ember volt együtt. Deniszovnak kétszáz, és Dolochovnak körülbelül szintén annyi embere volt. De az ellenség számbeli fölénye nem tartóztatta föl Deniszovot. Csak egy dolgot kellett még megtudnia, azt, hogy miféle fegyvernemhez tartozó csapatok voltak azok; és ebből a célból Deniszovnak szert kellett tennie egy az ellenséges hadoszlopból való emberre. A társzekerek ellen intézett hajnali támadást olyan gyorsasággal hajtották végre, hogy a szekerek körül volt francziákat mind kardélre hányták s csak egy dobosfélét fogtak el élve, a ki azonban elmaradt volt a szállítmánytól, s így semmi határozott fölvilágosítást se tudott adni arról, hogy miféle csapatok voltak a hadoszlopban.

Egy második támadást Deniszov veszedelmesnek tartott, mert ezzel esetleg megriaszthatta volna az egész hadoszlopot, s azért előre küldött Samsevába egy az ő csapatához tartozó, Scserbatov Tichon nevű parasztot, azzal a megbízással, hogy ha lehetséges, csípien el legalább csak egyet a francia kvártélycsinálók közül.

IV.

Langyos és esős őszi nap volt. A zavaros víz szürke színe lepte el az eget és az egész szemhatárt. Hol úgy látszott, mintha köd ereszkedett volna alá, hol pedig hirtelen nagy csöppekben és ferdén megeredt az eső.

Deniszov csuromvizes kerek köpenyben, cserkeszspikával a fején ült nemesfajú, sovány és hosszúderekú lován. A lova a füleit hátrahúzza oldalt szegte a fejét, ő pedig összeránczolta a homlokát és aggodalmasan nézett előre. Sűrű, kurta és fekete szakállal benőtt sovány arcza bosszúsnak látszott.

Deniszov mellett, ugyancsak kerek köpenyben és cserkeszspikával a fején koczogott erőteljes, jól táplált doni lovackáján egy kozáktiszt, Deniszov hűségese munkatársa.

A harmadik, Lovaiszkij hadnagy, szintén kerek köpenyben és cserkeszspikában, hórihorgas, mint a deszka, olyan lapos, fehérarcú és szőke ember volt, csillogó szemei keskenyek, s arcza, egész megjelenése önelégült és nyugodt. Bár lehetetlen lett volna megmondani, hogy

miben állott ennek a lónak és lovasának a sajátságosága, de csak egy pillantást kellett vetni a kozáktisztre és Deniszovra, hogy az ember meglássa, hogy Deniszov csuromvizes és kényelmetlenül érzi magát, - hogy Deniszov ember, a ki lóra ült, míg egy pillantás a kozáktisztre, legott nyilvánvalóvá tette, hogy ő épp oly nyugodtan és kényelmesen érzi magát, mint rendesen, s hogy ő nem olyan ember, a ki lóra ült, hanem ember, a ki úgyszólván egy a lovával, valami kétszeres erővel felruházott lény.

Valamivel előttük szürke kaftánban és fehér sipkában egy bőrig ázott paraszt vezető ballagott.

Kissé hátrább, bozontos farkú és sörényű, vérig feltört szájú, sovány, vézna kirgiz lovon, két francia köpenybe burkolt fiatal tiszt lovagolt.

Mellette egy huszár lovagolt, a ki rongyos francia egyenruhába bujtatott, kéksipkás fiút czipelt a lova farán magával. A fiú a hidegtől kivörösödött kézzel kapaszkodott meg a huszárbán, ide s tova rugdalózva próbálta meztelen lábait fölmelegíteni, s a szemöldökeit fölrántva, ijedten nézett körül. Ez volt az a kis francia dobos-fiú, a kit aznap reggel elfogtak.

Hátul, ki kerek köpenyben, ki francia köpenyegben, ki pedig lópokrócczal a fején, hármasával, négyesével, huszárok, majd kozákok lépkedtek a keskeny, sáros és kitaposott erdei úton. A szakadó záporban még a világos- és sötétpej lovak is mind feketéknek látszottak. A lovak nyaka a lucskos sörény révén rendkívül vékonynak látszott. Valamennyien erősen gőzölögtek. A ruhák, a nyergek és a kantárszárak épp oly vizesek, sikosak és savanyú szagúak voltak, mint a föld és az utat elborító lehullott levelek. Az emberek gunnyasztva ültek és iparkodtak nem megmozdulni, hogy a testükhöz eljutott vizet megmelegítsék és ne bocsássanak be több hideg vizet, mely az ülepük és a térdük alá s a nyakukba becsurgott. A kozákcsapat közepén, az út vízzel telt kátyúiban nagyokat szortyanva, kozák nyergeslovakkal vontatott két francia szekér döcögött a tuskók és a faágak közt, és szortyogott.

Deniszov lova egy, az út közepén lévő pocsolyát akarván kikerülni, oldalt húzódott és odaszorította a lovasa egyik térdét egy fához.

- Eh, az övdögbe is! - kiáltott föl Deniszov bosszúsan, s a fogait vicsorgatva kettőt-hármat vágott az ostorával a lovára, miközben úgy magát, mint a bajtársait egészen beföcsölte sárral. Deniszov rosszkedvű volt: részben az esőtől, részben az éhségtől (reggel óta egy falatot sem evett senki), de legfőképpen attól, hogy Dolochovnak mindeddig híre se volt, és az, a kit előre küldött volt, hogy egy francziát elcsípjén, még mindig nem került vissza.

„Aligha fog a szállítmány megtámadására még egy olyan kedvező alkalom kínálkozni, mint ma. Az, hogy egyedül támadjuk meg, nagyon is kockázatos dolog volna, ha meg másnapra halasztanók, még elkaparíthatná az orrunk előtt valami nagyobb portyázó csapat”, - gondolta magában Deniszov, miközben abban a reményben, hogy végre mégis csak megpillantja Dolochov várva várt küldöttét, folyton csak előre nézett.

Egy tisztásra érve, a melyen messze el lehetett látni jobb felé, Deniszov megállott.

- Valaki jön, - mondotta.

A kozáktiszt elnézett abban az irányba, a melybe Deniszov mutatott.

- Ketten jönnek, - egy tiszt és egy kozák. De *alig föltehető*, hogy maga az alezredes legyen, - szólott a kozáktiszt, a ki szeretett a kozákok előtt ösmeretlen szavakat használni.

A lovasok hegynek lefelé közeledtek, s miután eltűntek szem elől, pár pillanat múlva megint kibukkantak. Elől, fáradt vágatással jött a tiszt, a ki szöges korbáccsal hajszolta a lovát, - le volt rongyolódva, bőrig át volt ázva s térdén felül fel volt gyűrve a nadrágja. Utána a

kengyelben állva poroszkált egy kozák. A tisz, egy széles- és pirosarcú, gyors és vidám tekintetű, nagyon fiatal fiú, odaugratott Deniszovhoz és átadott neki egy elázott levelet.

- A tábornoktól, - mondotta a tisz, - bocsásson meg, hogy nem éppen a legszárazabb...

Deniszov ránczolt homlokkal átvette a levelet és felbontotta.

- Lám, mindenki azzal biztatott, hogy veszedelmes lesz az utunk, - mondotta a tisz a kozák-hadnagyhoz fordulva, mialatt Deniszov a levelet olvasta. - Egyébiránt mi ketten Komorovval, - rámutatott a kozákra, - alaposan felkészültünk. Két pisztoly is van mindenikünknel... Hát ez mi? - kérdezte, megpillantván a franczia dobos-fiút, - fogoly? Talán már megütköztek? Lehet vele beszélni?

- Vosztov! Petya! - kiáltott fel ekkor Deniszov, miután a levelet átfutotta. - De hát miévt nem mondtad meg, hogy ki vagy? - és Deniszov odafordult hozzá és mosolyogva nyújtott neki kezét.

A tisz Rosztov Petya volt.

Petya már egész úton készült rá, hogy fogja magát mint felnőtt emberhez és katonatiszthez illik, a nélkül, hogy megelőző ismerettségükre csak czélozna is, Deniszovval szemben viselni. De alig hogy Deniszov rámosolygott, Petyának földerült az arcza, az örömtől elpirult, és teljesen megfeledkezvén az előkészített hivatalos föllépésről, elkezdte mesélni, hogy surrant el a francziák mellett, mennyire örül, hogy ilyen megbízást adtak neki, hogy ő már a vjazmai ütközetben is részt vett, s hogy ott egy huszár mennyire kitüntette magát.

- No, igazán övölök, hogy látlak, - szakította félbe Deniszov, s megint aggodalmas kifejezést öltött az arcza.

- Feoklitycs Mihail, - fordult oda a kozák tiszhez, - ez megint a némettől jött. Ez a bajtávsunk ott van mellette. - És Deniszov elmondta a kozák tisznek, hogy a most kapott levélben a német ismételten sürgeti, hogy vele egyesüljenek és közös erővel támadják meg a szállítmányt. - Ha tehát holnap hoppon nem fogjuk, még utóbb elhalászsa az ovvunk elől - fejezte be.

Mialatt Deniszov a kozák tiszszel beszélt, Petya, a kit Deniszov rideg hangja zavarba hozott, s a ki azt hitte, hogy ennek a ridegségnek az ő nadrágja volt az oka, a köpenye alatt, úgy, hogy senki észre ne vegye, megpróbálta felcsúszott nadrágját rendbehozni, iparkodván minél katonásabb külsőre szert tenni.

- Lesz valami parancsom méltóságodtól? - mondotta Deniszovnak s megint a sipkájához emelvén a kezét visszatért a segédtisztesdi és tábornokosdi játékhoz, a melyre készült, - vagy pedig itt kell még maradnom méltóságod mellett?

- Pavancs?... - szólott Deniszov eltűnődve. - Nem mavadhatnál itt holnapig?

- Oh, kész örömmel... Tehát maradhatok? - kiáltott föl Petya.

- Attól függ, milyen pavancsot kaptál a tábornoktól, - tüstént vissza kell tévned? - kérdezte Deniszov. Petya elpirult.

- Erre nézve semmi parancsom sincs, azt hiszem, maradhatok? - szólott kérdő hangon.

- Akkov jó van, - mondotta Deniszov. És odafordulván az alárendeltjeihez, intézkedett az iránt, hogy a csapata elmenjen az erdőben fekvő és pihenőül kitűzött őrházhoz, és hogy az a kirgiz lovas tisz (ez töltötte be mellette a segédtiszt szerepét) próbálja meg felkutatni Dolochovot, tudja meg hol van, s megjön-e estére. Maga Deniszov pedig a kozák tiszszel és Petyával ki akart menni az erdőnek Samseva felé eső szélére, hogy onnan egy pillantást vessen a francziáknak arra a hadállására, a mely ellen a holnapi támadást intézendők voltak.

- No te szakállas vitéz, - fordult oda a paraszt vezetőhöz, - előve, Samsevába.

Deniszov, Petya s a kozák tiszt, néhány kozákkal és azzal a huszárral, a ki a foglyát vitte magával, balra tartottak s egy gulyoron keresztül elindultak az erdő szélé felé.

V.

Az eső elállt, csak köd ereszkedett s nagy cseppek potyogtak a fák ágairól. Deniszov, a kozák tiszt és Petya szótlanul mentek a sipkás paraszt után, a ki háncsczipőbe bújtatott görbe lábaival könnyedén és zajtalanul lépkedett a gyökerek és a lucskos levelek közt s elvezette őket az erdő szélére.

Egy lankásra érve, a paraszt megállt, körülnézett és elindult a fák mind jobban ritkuló fala felé. Egy hatalmas tölgy mellett, mely még nem hullatta volt el a leveleit, megállt és titokzatosan intett a kezével.

Deniszov és Petya odamentek hozzá. Arra a helyre, a hol a paraszt megállt, odalátszottak a francziák. Közvetlenül az erdőszéle mellett nyári vetés húzódott le a domboldalon. Jobbra egy mély gulyor fölött egy kis falucska s egy bedőlt tetejű úri lakocska látszott. Ebben a faluban és az úri lakban, úgyszintén a dombos kertben, a kutaknál és a tónál, valamint a hídtól a faluba hegynek fölfelé vezető úton, kétszáz százsennél nem szélesebb területen, nagy tömeg látszott az imbolygó ködben. Tisztán kivehető volt rossz orosz nyelvű kiabálásuk, a melylyel szekereikbe fogott s hegynek fölfelé kapaszkodó lovaikat és egymást szólongatták.

- Hozzátok ide a foglyot, - szólott Deniszov halkan és le nem vette a szeméit a francziákról.

Egy kozák leszállt a lováról, fogta a fiút és vele együtt odament Deniszovhoz. Deniszov a francziákra mutatva megkérdezte tőle, miféle csapatok azok. A fiú megdermedt ujjait a zsebébe dugva s a szemöldökeit fölrántva, ijedten nézett Deniszovra, és mindamellett, hogy látszott rajta, hogy el akart mondani mindent, a mit csak tudott, belezavarodott a feleleteibe, és csak jóváhagyta mindazt, a mit Deniszov kérdezett tőle. Deniszov elkomolyodva elfordult tőle és elmondta a kozák tisztnek a véleményét.

Petya szaporán forgatta a fejét és hol a dobost, hol Deniszovot, hol a kozák tisztet, hol a faluban és az úton nyüzsgő francziákat nézte s mindenképpen azon volt, hogy valami fontosat el ne mulasztson.

- Akáv jön Dolochov, akáv nem, hozzá kell látnunk! Hm? - szólott Deniszov vidáman csillogó szemekkel.

- A hely alkalmas, - jegyezte meg a kozák tiszt.

- A gyalogságot leküldjük oda a mocsavakhoz, - folytatta Deniszov; - ezek odalopóznak a kevt alá; ön a kozákokkal onnan támad, - Deniszov rámutatott a falu mögött lévő erdőre, - én pedig a huszárjaimmal innen. És egy lövés lesz a jel...

- Azon a lapon bajos lesz átjutni, nagyon ingoványos, - mondotta a kozák tiszt. - Belesüppednek a lovak, meg kell majd kerülni balra egy cseppet...

Mialatt halkan beszélgettek, odalenn a laponban a tó felől eldörrent egy lövés, fehérítő füst szállt az ég felé, s fölhangzott a dombon álló francziák százainak jókedvű, szinte vidám kiabálása. Az első pillanatban Deniszov is, a kozák tiszt is visszahőköltek. Olyan közel voltak, hogy úgy rémlett előttük, mintha ennek a lövésnek és ennek a kiabálásnak ők lettek

volna az okai. De a lövés és a kiabálás nem őket illették. Odalenn a mocsarak körül egy ember futott, valami pirossal a kezében. Nyilván erre lőttek és kiabáltak a francziák.

- De hiszen ez a mi Tichonunk, - szólott a kozák tiszt.

- Ő az, csakugyan ő az!

- Lám, a selyma, - mondotta Deniszov.

- Eltűnt! - szólott a kozák tiszt hunyorgatva.

A menekülő ember, a kit ők Tichonnak hívtak, egy folyócskához érve, olyan tüzzel ugrott bele, hogy szerte fröcscsent nyomában a víz, s egy pillanatra eltűnván szem elől, az iszaptól feketén, négykézláb mászott ki belőle és szaladt tovább. A francziák, a kik üldözték, megállottak.

- Ez már beszéd, - jegyezte meg a kozák tiszt.

- Micsoda bestia, - szólott Deniszov bosszúsan. - És ugyan hol jávt mostanáig.

- Ki az? - kérdezte Petya.

- Ez a mi gyalog kozákunk. Elküldtem, hogy fogjon hoppon egy francziát.

- Hjah úgy, - szólott oda Petya Deniszovnak, s mindjárt az első szavánál bólogatott a fejével, mintha megértett volna mindent, pedig voltaképpen egy árva kukkot sem értett az egészből.

*

Scserbatij Tichon egyike volt a portyázó csapat legnélkülözhetetlenebb embereinek. Egy Pokrovszkoje-ből a Gzsat aljából való paraszt volt. Mikor Deniszov önálló működésének az elején elment Pokrovszkoje-ba és mint mindig, magához hivatván a sztarosztát, megkérdezte tőle, mit tud a francziákról, a sztarosztá úgy felelt, mint a sztaroszták rendszeren szoktak, hogy nem látott semmit, nem hallott semmit, nem tud semmit. De mikor Deniszov elmondta, hogy ő szét akarja verni a francziákat, és mikor megkérdezte, nem jártak-e arra francziák, a sztarosztá elmondta, hogy csakugyan jártak arra fosztogatók, de hogy ezekkel a dolgokkal a faluban csak az egy Scserbatij Tichon szokott foglalkozni. Deniszov maga elé hívatta Tichont, és megdicsérvén őt a működéséért, néhány szót szólt neki a sztarosztá előtt arról a czár és a haza iránt való hűségről és a francziák iránt való gyűlöletről, a melyet a haza minden fiának ápolnia kell magában.

- Nem bántjuk mi a francziákat, - szólott Tichon, Deniszov eme szavaitól nyilván megszeppenve. - Csak úgy mulatságból eltréfáltunk velük. Az igaz, hogy vagy két tucsat fosztogatót agyonvertünk, de más egyebet nem csináltunk... - Másnap, mikor Deniszov erről a parasztról teljesen megfellelkezvén, kivonult Pokrovszkojéből, jelentették neki, hogy Tichon csatlakozott a csapathoz és kérte, hogy hagyják meg benne. Deniszov intézkedett, hogy ott tartsák.

Tichon, a ki eleinte csak piszkos munkákat végzett, az őrtüzek szétszedésénél, a vízfordásnál, a lőtisztogatásnál stb. segédkezett, csakhamar nagy hajlandóságot és tehetséget árult el a portyázó hadviselésre. Éjszakánként elment zsákmány után, s mindannyiszor hozott magával francia ruhákat és fegyvereket, sőt ha ráparancsoltak, még foglyot is. Deniszov fölmentette őt a munkák alól, kezdte magával vinni a portyázásokra és beosztotta a kozákok közé.

Tichon nem szeretett lovagolni és a nélkül, hogy a lovasságtól csak egyszer is elmaradt volna, mindig gyalog járt. A fegyverzete muskétából, a melyet inkább csak a multság kedvéért hordott magával, lándzsából és baltából állott, a melyekkel úgy tudott bánni, mint a farkas a fogaival, a melyekkel épp oly könnyen szedegeti ki a bundájából a bolhát, mint a mily

könnyen kettéharapja a legnagyobb csontot is. Tichon teljes erővel és biztonsággal hasogatta szét baltájával a gerendákat, s a balta fokával vékony karócskákat vágott ki vagy kanalakat faragott ki belőlük. Tichon valami egészen különös és kiváltságos helyet foglalt el Deniszov csapatában. Mikor valami nagyon nehéz és czudar dolgot kellett véghezvinni, - egy szekeret vállal a sárba dönteni, egy lovat a farkánál fogva kihúzni a mocsárból, az istenadtát talpra állítani, a franczia tábor kellő közepébe belopózni, egy nap ötven verszetet gyalogolni - nevetve, mindenki csak Tichon-ra mutogatott.

- Meg se kottyán ez annak az ördögös ficzkónak, oda se néz neki, - mondogatták róla.

Egy ízben egy franczia, a kit Tichon nyakon csípett, pisztolylyal belelőtt a lágyékába. Ez a seb, a melyet Tichon egyébként belsőleg és külsőleg egyaránt csak pálinkával gyógyított, az egész csapatban a legvidámabb tréfák tárgya volt, a melyekhez Tichon nagyon szívesen rúdnak állott.

- Nos, czimbora, mi lesz! Vagy tán már egészen leromlottál? - nevettek rajta a kozákok, és Tichon szándékosan görnyedezve, pofákat vágva és haragot színelve a legkaczagtatóbb szitkokat szórta a francziákra. Ennek a balesetnek csak annyiban volt hatása Tichonra, hogy a sebesülése után már gyérebben hozott foglyokat.

Tichon a csapatnak leghasznosabb és legvitézebb embere volt. Senki jobb alkalmakat nem eszelt ki a támadásra, senki több francziát nem ölt meg és nem csípett el, mint ő; és ennek következtében úgyszólván bohóczává lett a kozákoknak és huszároknak, s nagyon szívesen vállalta ezt a szerepet. Most Deniszov még éjszaka elküldte volt Tichont Samsevaba, hogy csípijen el egy francziát. De vagy azért, mert nem érte be egy francziával, vagy azért, mert az éjszakát átaludta, fényes nappal lopózott be a bokrok közt a francziák kellő közepébe, a hol, mint Deniszov a dombtetőről látta, ezúttal rajtacsípték.

VI.

Deniszov, miután még egy darabig beszélgetett a kozák tiszttel a holnapi támadásról, a melyre most, hogy közvetlen közelből látta a francziákat, úgy látszik, véglegesen rászánta magát, megfordította a lovát és visszalovagolt.

- No pajtás, most gyevünk és szávítkozzunk meg valamelyest, - mondotta Petyának.

Az erdei őrház felé közeledve Deniszov megállt és benézett az erdőbe. Az erdőben a fák közt, hosszú lábain jókora és könnyed léptekkel, kezeit lógázva ballagott egy zekés, hánacs-czipős és kazáni kalapos ember, puska a vállán és balta az övében. Mikor Deniszovot megpillantotta, hamarosan lehajított valamit a bokrok közé s lekapván a fejéről lehajtott karimáju, csuromvizes kalapját, odament a parancsnokához. Tichon volt. Ránczos és ragyás arczán, apró és keskeny szemeiben vidám önelégültség csillogott. Magasra emelte a fejét, s mintegy elharapván a nevetését, merően bámult Deniszovra.

- Nos hát hova lettél? - kérdezte Deniszov.

- Hova lettem? Francziákért voltam, - felelt Tichon szaporán és kihívóan, rekedt és éneklő basszus hangján.

- Mévt mentél oda fényes nappal? Te bavom. Nos, és nem csíptél el egyet sem?

- Csípni csíptem, - felelt Tichon.

- Hol van hát?

- Hjah, ezt még kora hajnalban csíptem el, - folytatta Tichon, hánacs-czipőbe bújtatott lúdtalpú lábait szétterpesztve, - és bevittem az erdőbe. De látom, hogy semmit sem ér. Visszamegyek, gondoltam magamban, még egyszer, és hozok egy jobbat.

- Lám, micsoda selyma, - szólt oda Deniszov a kozák tisztnek. - De hát mévt nem hoztad el azt?

- Ugyan mit hoztam volna rajta, - vágott közbe Tichon szaporán és bosszúsan, - mikor egy fabatkát sem ér. Mintha bizony nem tudnám, hogy milyenre van itt szükség.

- Micsoda bestia!... Nos és?...

- Elmentem egy másikért, - folytatta Tichon, - belopóztam szépen az erdőbe és lehasaltam, így ni. - Tichon egész váratlanul és fürgén hasra vágódott, be akarván mutatni, hogy' csinálta a dolgot. - És csakugyan akadt egy, - folytatta, - meg is csíptem szerencsésen. - Tichon gyorsan és fürgén fölugrott. - Gyerünk, mondok, az ezredeshez. Elkezdett lafogni valamit. Egyszerre négyen is ott termettek mellettem. Rámrohantak a gyíklesőikkel. Én meg nekik a baltámmal, így ni; ugyan mit akartok, mondok, a Krisztus nevében, - kiáltott föl Tichon s haragosan kidüllesztvén a mellét, elkezdett hadonászni a kezeivel.

- Azt már láttuk a dombtetőről, a mint a pocsolyán keresztül kereket oldottál, - szólott a kozák tiszt és összehúzta csillogó szemeit.

Petyának nagy kedve lett volna nevetni, de látta, hogy valamennyien visszafojtották a nevetést. Tichon arczáról hamarosan rápillantott Deniszov és a kozák tiszt arczára és sehogy' se tudta megérteni, mit jelentsen mindez.

- Ne csinálj magadból bolondot, - szólt rá Deniszov bosszúsan köhécselve. - Miévt nem hoztad ide azt az elsőt?

Tichon elkezdte az egyik kezével a hátát, a másikkal a fejét vakarni, s egyszerre ragyogó, buta mosolyra derült a pofája, mely elárulta foghíjas voltát (azért is hívták Scserbatovnak). Deniszov elmosolyodott, Petya vidám kacagásra fakadt, a melyhez Tichon is csatlakozott.

- De mikor egy fabatkát sem ért, - szólott Tichon. - Csupa rongy volt a ruhája, mit czipeljen az ember ilyet magával. És még milyen goromba volt hozzá, nagyságos uram. No persze, - magam is gyenerálisnak vagyok a fia, nem megyek bíz' én, - aszongya.

- Oh, te bavom, te! - szólott Deniszov. - Hiszen éppen avva kellett, hogy kivallassam...

- De hiszen vallattam én is, - mondotta Tichon. - Rosszul, csak jelekkel beszélt. - A mieink, - aszongya, - sokan vannak, de rossz lábon állnak valamennyien, éppen csak hogy vannak. Csak rájuk kell fűjni, - aszongya, - fölfordul valamennyi, - fejezte be Tichon s vidáman és elszántan nézett bele Deniszov szemeibe.

- Annyit mondok, hogy száz jó bovsosat vágatok vád, ha még tovább is bolondozol, - szólt rá Deniszov szigorúan.

- Ugyan mit zsörtölődik, - szólott Tichon, - hát nem láttam a maga francziáit? Hadd legyen csak sötét, hozok én akár hármat is, a melyet csak tetszik.

- No gyevünk, - mondotta Deniszov, s bosszúsan elkomolyodva, szótlánul ment az őrházig.

Tichon hátul bandukolt és Petya hallotta, hogy nevetgéltek vele és rajta a kozákok, a kik holmi csizmákat emlegettek, melyeket a bokrok közé hajított.

Mikor az a nevetőroham, mely Tichon szavaira és mosolyára erőt vett rajta, lecsillapodott és Petya egy pillanatra tisztán látta, hogy Tichon embert ölt, kezdte magát kényelmetlenül érezni. Hátranézett a fogoly dobos fiúra, és belenyilallott valami a szívébe. De ez az érzés

csak egy pillanatig tartott. Szükségét érezte annak, hogy magasabbra emelje a fejét, magához térjen és fontoskodó arczczal kikérdezte a kozák tisztet a holnapi vállalkozásról, hogy ne legyen méltatlan ahhoz a társasághoz, a melyben volt.

Útközben Deniszov találkozott egy tiszttel, a ki azt hozta hírül, hogy Dolochov is mindjárt itt lesz és hogy ő nála rendben van minden.

Deniszov egyszerre fölvidult és odahívta magához Petyát.

- Beszélj hát máv valamit magadvól is, - mondotta neki.

VII.

Petya, miután a szüleitől elbúcsúzván, elhagyta Moszkvát, csatlakozott az ezredéhez, és csakhamar ezután mint parancsőrtszt került egy tábornok mellé, a ki egy nagyobb csapat élén állott. Petya, tisztté történt kineveztetése óta, de különösen azóta, hogy belépett a működő hadseregbe, a melylyel a vjazmai ütközetben is résztvett, állandóan az azon való öröm boldog és izgatott állapotában volt, hogy végre felnőtt ember számba ment, és szakadatlan lelkes éberséggel őrködött rajta, nehogy az igazi hősiességre kínálkozó valamely alkalmat elszalaszson; a mit a hadseregben látott és tapasztalt, rendkívül boldoggá tette őt, de egyúttal mindig úgy tetszett neki, hogy éppen ott megy végbe valami fontos és vitézi esemény, a hol ő nincsen ott. És így mindig sietett oda, a hol nem volt.

Mikor október huszonegyedikén a tábornoka annak az óhajlásának adott kifejezést, hogy elküldjön valakit Deniszov csapatához, Petya olyan keservesen rimázkodott, hogy őt küldje, hogy a tábornok nem tudott neki nem-et mondani. De mielőtt útnak bocsátotta, nagyon jól emlékeztén még Petyának a vjazmai ütközetben tanúsított esztelen viselkedésére, a mikor, a helyett, hogy az úton ment volna el oda, a hová küldték, a francziák golyózápora közepett egyenesen belelovagolt a tűzvonalba, a hol két lövést is tett a pisztolyából, - midőn útnak indította, szigorúan megtiltotta neki, hogy Deniszov bármi néven nevezendő vállalkozásában résztvegyen. Ez volt az oka annak, hogy Petya, mikor Deniszov megkérdezte tőle, vajjon ott maradhat-e nála, elpirult és zavarba jött. Egészen addig, míg ki nem jutottak az erdő szélére, Petya úgy érezte, hogy ha a kapott parancsot pontosan teljesíteni akarja, tüstént vissza kell térnie. De mikor meglátta a francziákat, meglátta Tichont és meghallotta, hogy még az éjjel bizton meg lesz a támadás, azzal a gyorsasággal, a melylyel a fiatal emberek a fölfogásaikat változtatják, úgy kezdett okoskodni, hogy az ő tábornoka, a kit addig a legnagyobb mértékben tisztelt, hitvány német, hogy ellenben Deniszov is, a kozák tiszt is, Tichon is valóságos hősök, és hogy szégyenletes dolog volna, ha ilyen válságos pillanatban elhagyná őket.

Már alkonyodott, mikor Deniszov Petyával és a kozák tiszttel odaért az őrházhoz. A félhomályban fölnyergelt lovak, kozákok és huszárok látszottak, a mint sátrakat ütöttek a tisztáson, és (nehogy a francziák a füstöt meglássák) benn az erdei gugyorban tüzet raktak. A kis parasztviskó pitvarában egy kozák az inge újját felgyűrve aprította a birkahúst. Magában a viskóban három, Deniszov csapatához tartozó tiszt volt együtt, és az ajtóból asztalt próbált csinálni. Petya ledobta a ruháját és odaadta megszáritani. Maga pedig legott elkezdett az ebédlőasztal összetákolásában a tiszteknek segíteni.

Tíz percz múlva készen volt az asztal, melyet szalvétával takartak le. Az asztalon volt pálinka, tábori palaczkokban rum, fehér kenyér és báránysült sóval.

Petyán, a mint a tisztekkel együtt ott ült az asztalnál, és kezeivel, a melyeken szinte csurgott végig a faggyú, szedte szét a zsíros és illatos birkahúst, a megilletődésnek s a mindenki iránt

való gyöngéd szeretetnek valami gyerekesen ünnepélyes érzése vett erőt, s ennek a révén meg volt győződve, hogy mások is ugyanilyen szeretettel voltak eltelve ő iránta.

- Tehát mit gondol, Fedorovics Vaszilij, - fordult oda Deniszovhoz, - nem lesz belőle baj, hogy ha egy napig még itt maradok. - És be se várván a választ, így felelt magának: - a parancsom úgy szól, hogy tudjam meg... de hiszen éppen azért, hogy megtudjam... Csak arra kérem, ereszsen engem előre... bele a legnagyobb kavarodásba... Nem számítok jutalomra... De olyan kedvem szottyant... - Petya a fogait görcsösen vicsorgatva, felütötte a fejét, körül nézett és elkezdett a kezeivel hadonászni.

- A legnagyobb kavavodásba... - ismételte Deniszov mosolyogva.

- Csak arra kérem, bízsa rám a vezényletet, hogy én magam vezényelhessek, - folytatta Petya, - hiszen nem kerül önnek semmibe? Oh, önnek kés kell? - fordult oda az egyik tiszthez, a ki egy darab húst akart volna leszelni. És odaadta neki a zsebkését.

A tiszt megdicsérte a zsebkést.

- Tartsa meg, kérem, tartsa meg egészen. Nekem egész sereg ilyen késem van... - mondotta Petya elpirulva. - Batyuska! Egészen megfeledkeztem róla, - kiáltott föl egyszerre. - Van pompás mazsolaszőlőm, olyan, a melyiknek nincs magja. Új markotányosunk van, a kinél remek holmit lehet kapni. Vettem belőle vagy tíz fontot. Nagyon hozzászoktam az édességekhez... Parancsolnak?... - És Petya kiszaladt a pitvarba a kozákhához s behozta a táskáját, a melyben vagy öt font mazsolát hozott magával. - Parancsoljanak uraim, parancsoljanak.

- Aztán nincs szükségük kávéskannára? - fordult oda a kozák tiszthez. - Egy csudaszépet vettem a markotányosunktól! Gyönyörű dolgai vannak. És rendkívül becsületes ember. Ez pedig a fődolog. Föltétlenül elküldöm önöknek. Aztán lehet, hogy tán elkoptak a kováik, - hisz' ez megesik olykor. Én hoztam magammal azt is, amott van ni... - rámutatott a tarisznyájára, - legalább száz darab. Rendkívül olcsón vettem őket. Vegyenek belőle, kérem, a mennyi csak kell, vagy tartsák meg mind... - És egyszerre zavarba jövén, nem hazudott-e véletlenül, pirulva elhallgatott.

Elkezdett tünődni rajt', vajjon nem követett-e el már valami ostobaságot. És a mint szemlét tartott a mai nap emlékein, eszébe jutott az a kis franczia dobos fiú. - „Mi csak megvagyunk itt pompásan, de vajjon mit csinál ő? Hova dugták? Adtak-e neki enni? Nem bántalmazták-e?” - gondolta magában. De rájövén, hogy a kovák dolgában füllentett, megszeppent egy csöppet.

Vajjon megkérdezhetném-e tőlük? - gondolta, - de azt felelnék: lám, milyen gyerek, meg-sajnálta a másik gyereket. Majd megmutatom nekik holnap, milyen gyerek vagyok! De hát szégyen volna az, ha mégis megkérdezném? - tünődött Petya. - Eh, mindegy! - és legott elpirulván, szepegő pillantásokat vetett a tisztekre, vajjon nem jelenik-e meg az arcukon a gúnyolódás, és megkérdezte:

- Tán idehívhatnók azt a fiút, a kit elfogtak? Adhatnánk neki valamit enni... tán...

- Bizony, szegény kis fiú, - szólt Deniszov, a ki semmi szégyenleteset se látott ebben az emlékeztetésben. - Hívjátok csak ide. Vincent Boss-nak hívják. Hadd jöjjön ide.

- Majd én idehívom, - kapott rajta Petya.

- Hívjad, hívjad. Szegény kis fiú, - ismételte Deniszov.

Petya az ajtóban állott, a mikor Deniszov ezt mondotta. Keresztül furakodott a tisztek közt és egészen közel odament Deniszovhoz.

- Engedje, hogy megcsókoljam, - súgta oda neki. - Jaj, micsoda derék, micsoda pompás ember! - És miután megcsókolta Deniszovot, kiszaladt az udvarra.

- Boss! Vincent! - kiáltott Petya, az ajtóban.

- Kit parancsol, uram? - szólalt meg egy hang a sötétben. Petya azt felelte, hogy azt a fogoly francia fiút hívja.

- Áá! A Veszennij-t? - felelt a kozák.

A nevét, Vincent-et, a kozákok már átformálták Veszennij-re, a parasztok és a katonák pedig Viszenjá-ra. Ez a név mind a két formájában a tavaszra⁴ emlékeztetett és így teljesen ráillett a fiatal fiúra.

- Ott melegedett az imént a tűznél. Hé, Viszenya! Viszenya! Veszennij! - hallatszott a sötétben, a mint nevetve szájról-szájra adták a nevét. - Ügyes egy ficzkó, - jegyezte meg egy huszár, a ki Petya mellett állott. - Csak az imént adtunk neki enni. Rettenetes éhes volt az istenadta.

Léptek hallatszottak a sötétben, s a dobos, meztelen lábaival a sárban locsogva, odajött az ajtóhoz.

- Áá, ön az! - szólott Petya. - Akar valamit enni? Ne féljen, nem esik semmi baja, - tette hozzá s gyöngéden és bátoritanul megérintette a kezét. - Jöjjön no, jöjjön.

- Köszönöm, - felelt a dobos reszkető és szinte gyermekes hangon, s elkezdte sáros lábait törölgetni a küszöb előtt. Petya sok mindent szeretett volna mondani a dobosnak, de nem volt hozzá bátorsága. Zavartan állott mellette a pitvarban. Azután megfogta a kezét a sötétben és megszorította. - Jöjjön, jöjjön, - ismételte gyöngéd suttogással.

- Oh, mit tehetnék még neki! - tündökölt magában Petya, és kinyitván az ajtót, el hagyta menni maga mellett a fiút.

Mikor a dobos belépett a szobácskába, Petya valamivel távolabb ült le tőle, mert megalázónak tartotta magára nézve, hogy tovább is érdeklődjek iránta. Csak pénz után tapogatózott a zsebében, s kétségei voltak az iránt, vajjon nem lenne-e szégyen, ha odaadja a kis dobosnak.

VIII.

A dobosról, a kinek Deniszov parancsára pálinkát és báránysültet adtak, és a kit ugyancsak az ő utasítására orosz kaftánba öltöztettek, hogy ne kelljen a foglyokkal mennie, hanem a csapatnál maradjon, csakhamar elterelte Petya figyelmét Dolochov megérkezése. Petya roppant sokat hallott a hadseregben Dolochov vitézségéről és a francziákkal szemben elkövetett kegyetlenkedéseiről, s azért attól a percztől kezdve, hogy Dolochov a szobába lépett, le nem vette róla a szemét, s a fejét hetykén hátraszegve, mind jobban nekibátorodott, hogy ne legyen méltatlan még az olyan társasághoz sem, a minő a Dolochové volt.

Dolochov külseje, a maga egyszerűségével, furcsán érintette Petyát.

Deniszov kurta kaftánban járt, szakállt viselt, a mellén ott függött csudatévő Szent Miklós képe, s a beszédmodorában, meg a megjelenésében elárulta helyzetének a sajátosságát. Dolochov pedig, ellenkezőleg, míg azelőtt, Moszkvában persa ruhában járt, most a legkőcsozabb testőrtiszt benyomását keltette. Az arcza símára meg volt borotválva, vattával kitömött testőrkabátot viselt, melynek a gomblyukában ott díszlett a György kereszt szalagja, és egyszerű sikkája egyenesen volt a fejébe nyomva. A szögletben levetette kerek, átázott

⁴ Oroszul a tavaszt veszná-nak hívják. (A ford.)

köpenyét, s odalépve Deniszovhoz, a nélkül, hogy bárkit is üdvözölt volna, tüstént elkezdett a holnapi támadásról beszélni. Deniszov elmondta neki, mint vetettek szemet a szállítmányra a nagyobb csapatok is, beszélt neki Petya küldetéséről, valamint arról is, hogy mit felelt mind a két tábornoknak. Végül elmondott neki mindent, a mit arról a francia csapatról csak tudott.

- Ez mind szép. De tudnunk kell, hogy miféle csapatok azok és hányan vannak, - jegyezte meg Dolochov; - oda fog kelleni nézni valakinek. A nélkül, hogy tudnók, hányan vannak, nem lehet belemenni a dologba. Én szeretem jól végezni a dolgomat. Nos, nem volna-e kedve az urak közül valakinek eljönni velem a táborukba. Francia egyenruha is van nálam.

- Én, én... én elmegyek önnel! - kiáltott föl Petya.

- Semmi szükség nincs vá, hogy elmenj, - mondotta Deniszov Dolochovhoz fordulva, - őt pedig semmi szín alatt sem evesztem el.

- No ez derék! - kiáltott föl Petya, - már miért ne mehetnék én?

- Azévt, mevt semmi ok sincs vá.

- No már megbocsásson, de... de én bizony elmegyek és vége. Elvisz magával? - fordult oda Dolochovhoz.

- Miért ne?... - felelt Dolochov szórakozottan, s elbámészkodott a francia dobos fiú arcán.

- Rég itt van nálad ez a fiú? - kérdezte Deniszovtól.

- Ma fogták el, de nem tud semmivől semmit. Itt taptottam magamnál.

- Nos és a többiekkel mit csinálsz? - kérdezte Dolochov.

- Hogy-hogy' mit? Lajstvommal elküldöm őket! - kiáltott föl Deniszov, hirtelen elpirulva. - Én bátran kimondom, hogy egyetlen embev sincs a lelkemen. Talán bizony olyan sokkal nehezebb havmincz vagy hávomszáz embevt fedezet mellett beküldeni a vávosba, mint, - én bizony keveken kimondom, - beszennyezni a katonabecsületet.

- No, ez igazán ehhez a tizenhatesztendő grófocskához illő beszéd, - jegyezte meg Dolochov hideg gúnnyal, - de nálad már ideje volna, hogy abbahagyd az ilyesmit.

- Miért, én nem szólok semmit, én csak azt mondom, hogy föltétlenül elmegyek önnel, - szólt Petya bátoritanul.

- De nekünk kettőnknek, pajtás, már ideje, hogy szakítsunk az ilyen érzélgéssel, - folytatta Dolochov, mintha csak különös öröme tellett volna benne, hogy erről a tárgyról beszéljen, mely Deniszovot annyira ingerelte. - Hát ezt minek hoztad magaddal, - mondotta fejcsóválva, - minek, ugyan mit sajnálsz rajta? Hiszen ismerjük mi már a te fogoly-szállítmányaidat. Elküldesz száz embert, s megérkezik belőle harmincz. Éhen vesznek vagy elpusztulnak. Nem mindegy hát, ha el se küldi őket az ember?

A kozák tiszt derült szemeit összehunyorítva, helyeslőleg bólintott.

- Az már nekem mindegy, itt nincs mit okoskodni. Én nem veszem a lelkemre. Azt mondod - elpusztulnak. Ám jó. Csak ne általam pusztuljanak el.

Dolochov elnevette magát.

- Hát ugyan ki parancsolta nekik, hogy engem akár hússzor is el ne fogjanak? És ha egyszer elcsípnék, - engem és téged, a te lovagiasságoddal, egyre megy, az első nyárfára felkötnék mind a kettőnket. - Elhallgatott. - De végre is térjünk a dologra. A kozákom hozza ide a csomagomat. Van nálam két francia egyenruha. Nos, hát megünneljük? - kérdezte Petyától.

- Én? Igen, igen, föltétlenül, - kiáltott föl Petya szinte fülig elpirulva, miközben rápillantott Deniszovra.

Mialatt Dolochov megint azon czivódott Deniszovval, hogy a foglyokkal mítettők legyenek, Petya újra kényelmetlenül érezte magát és türelmetlenkedni kezdett; de megint csak nem tudta egészen megérteni, hogy miről is beszélnek voltaképpen. „Ha a közismert és felnőtt emberek így gondolkodnak, ez annyit tesz, hogy így is kell s hogy így van jól, - gondolta magában. - De a fődolog az, hogy Deniszov ne merészelje azt hinni, hogy én engedelmeskedem neki, s hogy ő korlátlanul rendelkezhetik velem. Föltétlenül elmegyek Dolochovval a francia táborba. Ha ő megteheti, én is megtehetem!”

Deniszov minden rábeszélésére, hogy ne menjen, Petya csak azt felelte, hogy ő is megszokta, hogy mindent pontosan, és ne csak úgy hübele Balázs módjára csináljon, és hogy neki soha esze ágába se jut a veszedelem.

- Mert, - azt csak maga is beláthatja, - hogy ha nem tudjuk pontosan, hogy azok odaát mennyien vannak, ettől esetleg százaknak függhet az élete, míg mi csak magunk vagyunk, aztán meg igen nagy kedvem is szottyant valami ilyesmire, s föltétlenül, föltétlenül elmegyek, hiába is próbál tartóztatni, - mondotta, - csak annál rosszabb lesz...

IX.

Petya és Dolochov, francia köpenyt és csákót öltve, elmentek arra a tisztásra, a honnan Deniszov a tábort fürkészte, és teljes sötétségben kiérve az erdőből, leereszkedtek a völgybe. Leérkezve, Dolochov megparancsolta az őket kísérő kozákoknak, hogy várjanak ott rájuk, ő pedig erős ügetésben elindult a híd felé vezető úton. Petya az izgatottságtól szinte megdermedve, kitartott mellette.

- Ha lépre találunk kerülni, én élve ugyan meg nem adom magamat, itt van a pisztolyom, - suttogta Petya.

- Ne beszélj oroszul, - szólt rá Dolochov szapora suttogással, s ugyanabban a pillanatban fölhangzott a sötétségben a „ki az?” fölkiáltás s egy puska csattogása.

Petyának a fejébe szökött a vér, s a pisztolya után kapott.

- Dzsidasok a hatodik ezredből, - felelt Dolochov, a nélkül, hogy lassított, vagy gyorsított volna. Az őrszem fekete alakja ott állott a hídon.

- Mi a jelszó?

Dolochov visszatartotta a lovát és lépésben kezdett menni.

- Mondja csak, itt van Gerard ezredes? - kérdezte.

- Mi a jelszó, - ismételte az őrszem, a nélkül, hogy felelt volna, és elállotta az útját.

- Mikor egy tiszt körüljárja az őrsvonalat, az őrszemek nem kérdik a jelszót!... - kiáltott Dolochov hirtelen fölpattanva s lovával nekivágott az őrszemnek. - Azt kérdeztem, itt van-e az ezredes.

És be sem várva az őrszem választát, a ki most már kitért előle, Dolochov lépésben megindult a hegyen fölfelé.

Dolochov megpillantván egy az úton keresztül vágó ember fekete árnyékát, megállította ezt az embert és megkérdezte tőle, hol van a parancsnok meg a tisztek?... Ez az ember, a ki

szintén katona volt és zsákokat cipelt a vállán, megállott, egészen közel odament Dolochov lovához, hozzá is ért a kezével, s egyszerűen és minden teketória nélkül elmondta, hogy a parancsnok és a tisztek ott följebb vannak a hegy jobb oldalán, egy majorság udvarában (így hívta az urasági udvarházat).

Tovább haladván az úton, melynek mind a két oldalán franczia szó hallatszott az őrtüzek körül, Dolochov befordult a földesúri lak udvarába. A kapun belépve, leugrott a lováról és odament egy lobogó lánggal égő őrtűzhöz, a mely körül hangosan beszélgetve ült néhány ember. Valami fött a peremes kondérban s egy kék köpenyes és kéksipkás katona, a ki ott térdelt mellette, és a kinek fényesen megvilágította az arcát a tűz, a puskevesszejével kavarta.

- No hisz' ez olyan kemény, hogy nem fő meg soha, - mondotta egy a tisztek közül, a kik a tűz túlsó oldalán az árnyékban ültek.

- Még a bicskája is beletörik az embernek, - szólott egy másik nevetve. Mind a ketten elhallgattak s belebámultak a sötétbe, a honnan Dolochov és Petya lépteinek a zaja hallatszott, a kik a lovaikkal együtt közeledtek a tűz felé.

- Adj' Isten, urak! - szólalt meg Dolochov hangosan és érthetően.

A tisztek megmozdultak a tűzrakás árnyékában, s egy hosszúnyakú, hórihorgas tiszttel megkerülvén a tüzet, odalépett Dolochovhoz.

- Ön az, Clement! - mondotta. - Honnan az ördögből... - de rájövén, hogy tévedett, nem fejezte be, s elkomolyodva idegenül üdvözölte Dolochovot, megkérdezvén, miben lehet szolgálatára. Dolochov elmondta, hogy a bajtársával együtt az ezrede után igyekeznek, s egész általánosságban megkérdezte a jelenlévőktől, nem tudnak-e valamit a hatodik ezredről. De senki se tudott róla semmit; és Petyának úgy rémlett, hogy a tisztek ellenséges indulattal és bizalmatlanul kezdték őt és Dolochovot fürkészni. Pár pillanatig valamennyien hallgattak.

- Ha vacsorára is számítottak, attól ugyan elkéstek, - mondotta a tűz mögül egy hang visszafojtott nevetéssel.

Dolochov azt felelte, hogy jóllakott, s hogy még az éjjel tovább kell menniök.

Átadta a lovakat annak a katonának, a ki a kondért keverte, és lekuporodott a hosszúnyakú tiszttel mellé a tűzhöz.

Ez a tiszttel le nem vette a szemét Dolochovról, és még egyszer megkérdezte tőle, melyik ezredből való? Dolochov, mintha nem hallotta volna a kérdést, nem felelt, és rágyújtván kurtaszárú franczia pipájára, a melyet a zsebéből vett elő, megkérdezte a tisztektől, meddig szabad előttük az út a kozákoktól.

- Ott vannak ezek a zsidók mindenhol, - felelt az egyik tiszttel a tűz mögül.

Dolochov azt mondta, hogy a kozákok csak az olyan elmaradottakra nézve veszedelmesek, mint ő és a bajtársa, de úgy nagyobb csapatokat aligha mernek megtámadni, tette hozzá kérdőleg. Senki se felelt semmit.

„No, de most már talán csak megyünk”, - gondolta Petya minden pillanatban, a mint ott ácsorgott a tűz mellett és hallgatta a beszélgetést.

De Dolochov megint csak elkezdte a fönnakadt társalgást, s egyenesen megkérdezte tőlük, hány ember van egy-egy zászlóaljukban, hány zászlóaljuk és hány foglyuk van. A velük volt orosz foglyok száma után tudakozódva, Dolochov így szólt:

- Utálatos egy dolog így vonszolni maguk után ezeket a koloncokat. Legjobb volna halomra lövetni ezt a csöcseléket, - és olyan hangos és furcsa kacagásra fakadt, hogy Petyának úgy

tetszett, a francziák legott rájönnek az ámításra, s önkéntelenül egyet lépett hátrafelé a tűz mellől. Dolochov szavaira és kaczagására senki se felelt, s az egyik tiszt, a ki nem is látszott (a köpenyébe burkolva hevert a tűz mellett), fölkelt és valamit sűgött egyik társának. Dolochov is fölkelt és szólította azt a katonát, a ki a lovaikat fogta.

„Vajjon ideadják-e a lovainkat vagy sem?” - gondolta Petya s önkéntelenül is közelebb húzódott Dolochovhoz.

A lovakat elővezették. - Adjon Isten, urak, - mondotta Dolochov.

Petya bon soirt akart mondani, de képtelen volt egy szót is szólni. A tisztek valamit suttogtak egymás között. Dolochov csak nagy sokára tudott felkapaszkodni a lovára, mely sehogy sem akart nyugodtan állani; majd lépésben kifordult a kapun. Petya ott lovagolt mellette és szeretett volna, de nem mert hátrapillantani, hogy megnézzé, vajjon futnak-e utánuk a francziák, vagy sem.

Kiérve az útra, Dolochov nem lovagolt vissza, hanem végig ment a falun. Egy helyen megállott és fülelni kezdett. „Hallod?” - kérdezte. Petya megösmerte az orosz szót, s az őrtűzek mellett megpillantotta az orosz foglyok sötét alakjait. Leereszkedvén a hídhöz, Petya és Dolochov elhagyták az őrszemet, mely meg se pisszenve, nyugodtan járt föl és alá a hídon, és kijutottak a laposra, a hol a kozákok várakoztak rájuk.

- Most pedig, Isten veled. Mondd meg Deniszovnak, hogy pitymallatkor az első lövésre, - szólott Dolochov és tovább akart menni, de Petya két kézzel kapott utána.

- Nem! - kiáltott föl, - ön igazi hős. Oh milyen gyönyörű! Milyen remek! Mennyire szeretem önt!

- Jó, jó, - szólott Dolochov, de Petya nem eresztette el őt, és Dolochov a sötétben is tisztán kivette, hogy Petya odahajolt hozzá. Meg akarta csókolni. Dolochov megcsókolta őt, elmosolyodott s megfordítván a lovát, eltűnt a sötétségben.

X.

Az őrházba visszatérve, Petya a pítvarban találta Deniszovot. Deniszov izgatottan, nyugtalanul s azon bosszankodva várta Petyát, hogy őt eleresztette.

- Hála Istennek! - kiáltott föl. - Hála Istennek! - ismételte, a mint Petya lelkes elbeszélését hallgatta. - De, hallod-e, hogy vinne el az övdög, te miattad nem tudtam aludni! - dörögte Deniszov. - No de hála Istennek, most aztán feküdj le és aludj. Veggelig még alhatnánk egyet.

- De... Nem, - szólott Petya. - Nekem még nincs kedvem aludni. Aztán meg ösmerem magamat, ha most elalszom, akkor végem van. De meg hozzá is vagyok szokva, hogy ütközet előtt ne aludjam.

Petya egy darabig még ott ült a szobában, s örömteljesen gondolt vissza kirándulásának a részleteire, és élénken elképzelte, hogy mi lesz majd holnap. Azután észrevevén, hogy Deniszov elaludt, fölkelt és kiment.

Künn még egészen sötét volt. Az eső egészen elállott, de a fákról még hullottak a cseppek. Az őrházhoz odalátszottak a kozákok rőzse-kalyibái és az összekötözött lovak fekete alakjai. A zászló mellett két alak feketéllett, a melyek mellett lovak állottak, s a gúgyorból fölpiroslott a kialvófélben lévő tűz pislogó zsarátnoka. A kozákok és a huszárok nem mind aludtak;

itt-ott a hulló cseppek neszével és a lovak csámcsogásának közeli hangjaival együtt halk és suttogó beszéd is hallatszott.

Petya kilépett a pitvarból, körülnézett a sötétben és odament a szekerekhez. A szekerek alján hortyogott valaki, mellettük pedig zabot ropogatva fölnyergelt lovak állottak. Petya a sötétben is fölismerte a lovát, a melyet, bár egyszerű kisorosz ló volt, Karabachnak keresztelt el és odalépett hozzá.

- Nos, Karabach, holnapra aztán lesz ám dolgunk, - mondotta s megszagolván az orraczimpáit, megcsókolta.

- Mi az, uram, nem alszik? - kérdezte az a kozák, a ki a szekér alatt kuporgott.

- Nem: de... Lichacsev, azt hiszem úgy hívnak? Csak az imént érkeztem vissza. A francziáknál jártunk. - Petya teljes részletességgel elmesélte a kozáknak nemcsak a kirándulását, de azt is, hogy miért jártak ott, és hogy miért tartja ő azt, hogy jobb akár az életét is kockára tenni, mintsem hübele Balázs módjára cselekedni.

- De tán szundikálna egy cseppet, - szólott a kozák.

- Nem, megszoktam én ezt már, - felelt Petya. - Nem kopott még el a kova a pisztolyaitokban? Én hoztam magammal. Nincs rá szükséged? Adok, ha kell.

A kozák kibújt a szekér alól, hogy jobban lássa Petyát.

- Ez mind azért van, mert én megszoktam, hogy mindenben pontos legyek. - Vannak, a kik csak Isten nevében indulnak útnak, nem készülnek és később aztán megbánják. Én ezt nem szeretem.

- A' már igaz, - hagyta jóvá a kozák.

- De nézd csak, kérlek, élesítsd meg a kardomat, eltomp... (de Petya félt hazudni), mert még soha nem is volt megélesítve. Lehet?

- Miért ne lehetne.

Lichacsev fölkelt, kotorászott a csomagok közt, és Petya fülét csakhamar megütötték az aczél és a köszörűkő harcziás hangjai. Fölmászott az egyik szekérre és leült a szélére. A kozák a szekér alatt a kardot élesítette.

- Hát a fiúk alusznak? - kérdezte Petya.

- Ki alszik, ki meg nem.

- Hát az a fiú?

- A Veszennij? Ott ragadt valahol a pitvarban. Csupa félelemből úgy alszik, mint a duda. Milyen örömben volt.

Petya ez után jó darabig hallgatott s a hangokra figyelt. Léptek hallatszottak a sötétben, s megjelent egy fekete alak.

- Hát te mit köszörülsz? - kérdezte egy ember a szekérhez lépve.

- A gazdámnak élesítem meg a kardját.

- Ez már beszéd, - szólott az ösmeretlen, a kit Petya huszárnak nézett. - Van-e valahol egy poharatok?

- Amott van ni, a kerék mellett. - A huszár fogta a poharat. - Nemsokára megvirrad, - mondotta ásítva és odább állott valahová.

Petyának tudnia kellett volna, hogy ő most az erdőben, Deniszov csapatánál, az úttól egy versztnyire van, hogy egy a francziáktól zsákmányolt szekéren ül, a melyhez köröskörül lovak vannak odakötte, hogy alatta Kupony Lichacsev, a kozák élesíti a kardját, hogy a nagy fekete pont, ott balra, az őrház, az a fényes pont ott balra meg a pislákoló őrtűz, hogy az az ember, a ki pohárért jött oda, - huszár, a ki inni akar; de ő minderről nem tudott és nem is akart tudni semmit. Tündérorszáiban kalandozott, a melyben semmi sem hasonlított a valósághoz. Az a nagy, fekete folt, lehet, hogy őrház volt, de az is lehet, hogy egy barlang, mely bevezet a föld mélyébe. Az a piros folt, lehet, hogy tűz, de az is lehet, hogy valami rettenetes szörnyetegnek a szeme. Lehet, hogy csakugyan egy szekéren ül, de nagyon könnyen lehet az is, hogy nem szekéren, hanem egy irtalmatlanul magas tornyon ül, a melyről, ha lepottyan, egy egész napon, egész hónapon át esik, folyton esik és még se jut le soha. Lehet, hogy a szekér alatt egyszerűen Lichacsev ül, de az is lehet, hogy ez a világon a legjobb, legvitézebb, legcsodálatosabb és legkiválóbb ember, a kit senki sem ösmer. Lehet, hogy csakugyan egy huszár jött vízért és leszállt a laposba, de az is lehet, hogy csak eltűnt szem elől, végképpen eltűnt, s voltaképpen itt se volt.

Bármit látott volna most Petya, nem lepte volna meg semmi. Tündérorszáiban kalandozott, a hol nem volt lehetetlen semmi.

Fölpillantott az égre. S az ég épp oly tündéries volt, mint a föld. Tisztult az ég, és a fák sudarai fölött gyorsan szálltak tova a felhők, s egymásután tárták föl a csillagokat. Olykor úgy tetszett, hogy teljesen kitisztult az ég, s csak sötét és tiszta boltozata látszott. Olykor úgy látszott, hogy ezek a fekete foltok - felhők. Olykor úgy rémlett, mintha az ég magasra emelkednék az ember feje fölött; olykor viszont olyan mélyen alászállott, hogy akár kézzel is el lehetett volna érni.

Petya kezdte behúnyni a szemeit s elkezdett bóbiskolni.

Hullottak a cseppek. Halk beszéd hallatszott. A lovak meg-meg horkantak s megcsipkedték egymást. Valaki hortyogott.

- Zs - zszs - zszszs - zs - zszs... - zúgott az élesedő kard és Petya egyszerre pompás zenét hallott, mely valami ösmeretlen és ünnepélyesen édes hymnust játszott. Petyának volt tehetsége a zenére, épp úgy, mint Natasának, és több, mint Nikolajnak, de soha se tanult s nem is gondolt a zenére, és éppen azért, azok a dallamok, a melyek most a fejében egészen váratlanul megcsendültek, valami különös újság ingerével hatottak rá. A zene mind hangosabban és hangosabban szólt. A dallam is mind jobban kidomborodott és hangszerről-hangszerre szökdelt. Következett valami, a mit fugának hívnak, bár Petyának halvány sejtelve se volt arról, mi az a fuga. Minden hangszer, mely hol a hegedűre, hol a trombitára emlékeztetett, de szebb és tisztább volt, mint a hegedű vagy a trombita, - minden hangszer a magáét játszotta, s még mielőtt a maga dallamát befejezte volna, beleolvadt egy másikba, mely ugyanúgy kezdődött, egy harmadikba, egy negyedikbe, majd valamennyien összeolvadtak, szétbomlottak és hol valami ünnepélyes templomi énekben, hol valami ragyogóan tündöklő és diadalmas visszhangban újra összeölekeztek.

„Jaj, hiszen én ezt csak álmodtam”, - mondotta magában Petya, a mint előre bukott a feje. „Ez csak úgy cseng a fülemben. De az is lehet, hogy ez az én művem. Nos hát, rajta. Hadd szóljon az én zeném! Csak rajta!...”

Behúnyni a szemeit. S mindenfelől, a nagy messzeségből megrezdültek a hangok, elkezdtek összeolvadni, szertefolyni, ölekezni, míg végül ugyanabban az édes és diadalmas hymnuszban megint egyesültek. - Oh milyen gyönyörűség! A mennyit akarok, és a milyet akarok, - mondotta magában Petya. Megpróbálta vezetni a hangszereknek ezt az óriási karát.

- No most, halkabban, halkabban, elhalóan. S a hangok szépen engedelmeskedtek neki. - No, most erősebben, vidámabban. Még, még ujjongóbban. - S az ösmeretlen mélységekből hatalmas, diadalmas hangok törtek elő. - No most, az énekhangok! - parancsolta Petya. És a távolból eleinte férfi-, majd női-hangok hallatszottak. A hangok egyenletes, diadalmas erővel fokozódtak. Petya örült és borzadt, a mint szokatlan szépségükben gyönyörködött.

Az ünnepélyes, diadalmas indulóval összeolvadt az ének, s a cseppek hullottak, és zs - zszs - zszs - zs... - süvített a kard, és megint meg-meg horkanva egymást csipkedték a lovak, de ez nemcsak, hogy nem zavarta meg a kart, de sőt összeolvadt vele.

Petyának fogalma se volt róla, hogy ez meddig tartott; ő csak élvezett, egész idő alatt csodálkozott az élvezetén és csak azt sajnálta, hogy nem volt kivel megosztania azt. Lichacsev gyöngéd hangjára ébred föl.

- Készen van, nagyságos uram, akár ketté hasíthatja vele azt a francziát.

Petya felocsúdott.

- Már pirkad, csakugyan, virrad! - kiáltott föl.

Az addig láthatatlan lovak most tisztán láthatókká lettek, s a csupasz ágakon nedves világosság szűrődött keresztül. Petya megrázkódott, felugrott, elővett a zsebéből egy ezüstrúbelt, odaadta Lichacsevnek, próbaképpen egyet suhintott a kardjával és visszatette a hüvelyébe. A kozákok eloldották a lovaikat és meghúzták rajtuk a hevedereket.

- Ime itt a parancsnok is, - mondotta Lichacsev.

Deniszov kilépett az őrházból, szólította Petyát és kiadta a parancsot a készülődésre.

XI.

A virradat félhomályában szaporán szétválasztották a lovakat, meghúzták a hevedereket és sorakoztak. Deniszov ott állt az őrháznál és utolsó parancsait osztogatta. A csapat gyalogsága a sárban lubiczkolva ment előre az úton, s a fák között hamarosan beleveszett a virradat ködébe. A kozáktiszt valamit parancsolt a kozákoknak. Petya a kantárnál fogva tartotta a lovát, és türelmetlenül várta a „lóra!” vezényszót. Hideg vízzel lemosott orcái és különösen a szemei tüzesek voltak, hideg borzongás futott végig a hátán, s egyenletes és szapora remegés fogta el egész testét.

- Nos, készen van-e minden? - kérdezte Deniszov. - Hozzátok a lovakat.

Előhozták a lovakat, Deniszov megharagudott a kozákra azért, hogy a hevederek nem voltak jól meghúzva, s miután jól kiszidta a legényét, felült a lovára. Petya a kengyelvashoz kapott. A lova, szokás szerint, meg akarta harapni a lábikráját, de Petya nem is érezvén a testsúlyát, szaporán nyeregbe kapott, és a sötétben hátrapillantva a mögötte megindult huszárokra, odament Deniszovhoz.

- Fedorovics Vaszily, meg fog-e bízni valamivel? Az Istenre kérem... tegye meg... - mondotta. Deniszov úgy látszott, mintha teljesen megfedkezett volna róla, hogy Petya is a világon van. Ránézett.

- Csak egyve kévlek, - mondotta szigorúan: - engedelmeskedjél nekem, és ne avatkozzál semmibe. Deniszov egész úton egyetlen szót se szólt többé Petyához, és szótlanként ült a lován. Mikor az erdő szélére értek, a mezőségen már szemlátomást derengeni kezdett. Deniszov suttogva mondott valamit a kozák tisztnek, és a kozákok szaporán elvonultak Petya és

Deniszov mellett. Mikor valamennyien elvonultak, Deniszov is megindította a lovát és leereszkedett a dombról. A lovak a farukra ereszkedve csúsztak le lovasaikkal a laposra. Petya Deniszov mellett lovagolt. Egész teste mind erősebben remegett. Mind világosabb és világosabb lett s csak a messze fekvő tárgyak voltak még ködbe burkolva. Mikor elérkeztek, Deniszov hátrapillantott s a fejével intett a mellette álló kozáknak.

- A jelt! - mondotta. A kozák fölemelte a kezét s eldőrdült egy lövés. És ugyanabban a pillanatban előrevágató lovak dobogása, minden oldalról vad kiáltások és újabb lövések hallatszottak.

Ugyanabban a pillanatban, mikor az első lódobogás fölhangzott, Petya végigvágott a lován, s nem engedelmeskedvén Deniszovnak, a ki eszeveszetten ordította utána, a kantárszárakat megeresztve vágatott előre. Petyának úgy rémlett, hogy abban a pillanatban, a mikor a lövés eldőrdült, olyan világos lett, akár délben. Odarohant a hídhöz. Előtte kozákok vágattak az úton. A hídnál beleütközött egy elmaradt kozákba, de legott sietett tovább. Elöl valamiféle emberek, - alkalmasint a francziák voltak, - az út jobb oldaláról átszaladtak a túloldalra. Egyikük Petya lovának a lábai alatt belebukott a sárba.

Az egyik viskónál összetorlódtak a kozákok és valamit csináltak. A tömeg közepén borzalmas kiáltás hangzott föl. Petya odarohant a tömeghez és az első, a mit látott, egy francziának a sápadt, remegő állú arcza volt, a ki kétségbeesetten kapaszkodott egy felé irányzott lándzsa nyelébe.

- Hurrá!... Fiúk... előre... - kiáltott föl Petya és még jobban megeresztvén tüzes lovának a kantárját, vadul száguldott végig az utcán.

Elöl lövések hallatszottak. Kozákok, huszárok és lerongyolódott orosz foglyok, a kik az út két oldalán futottak, hangosan és össze-vissza ordítottak. Egy mogorva és pirosarcú franczia, kék köpeny a vállán, feje fődetlen, szuronyal védekezett a huszárok ellen. Mire Petya odaért, már elesett volt. „Megint elkéstem”, villant meg Petya fejében, s elrohant oda, a honnét a sűrű lövöldözés hallatszott. A lövések annak az úrilaknak az udvaráról hallatszottak, a melyben az éjjel Dolochovval járt. A francziák meghúzták magukat a bozóttal benőtt kertben a sövény mögött és onnan lövöldöztek a kapuban szorongó kozákokra. A kapuhoz érve Petya a löporfüstben megpillantotta a sápadt és szinte zöldes arcszínű Dolochovot, a ki valamit kiabált az embereinek. - Állj! A gyalogság várjon! - ordította éppen akkor, mikor Petya odament hozzá.

- Várni?... Hurrá!... - kiáltott föl Petya, s egy pillanatig sem késve rohant arrafelé, a honnan a lövések hallatszottak, s a hol legsűrűbb volt a löporfüst. Sortűz hallatszott s iszonyúan füttyöltek a repülő és itt-ott becsapó golyók. A kozákok és Dolochov berohantak Petya után a ház kapuin. A francziák közül az imbolygó sűrű füstben egyesek elhajigálták a fegyvereiket és kiszaladtak a bozótból, neki a kozákoknak, mások pedig a hegyen le a tó felé menekültek. Petya végigszáguldott a ház udvarán, és a helyett, hogy fogta volna a kantárszárát, mindkét kezével furcsán és szaporán integetett és mindinkább oldalt hajolt a nyeregben. A ló nekiszaladván egy a hajnali világosságban pislogó tűzrakásnak, megtorpant és Petya nagyot zuhant a lucskos földre. A kozákok látták, a mint a kezei és lábai szaporán rángatóztak, bár a feje meg se moczcant. Golyó ment keresztül a fején.

Dolochov éppen a legidősebb franczia tiszttel beszélgetett, a ki fehér kendővel a kardján kilépett a házból és kijelentette, hogy megadják magukat; hamarosan leszállt a lováról és odament a szétterpesztett karokkal és mozdulatlanul a földön heverő Petyához.

- Vége, - mondotta elkomolyodva és odament a kapun vele szembe közeledő Deniszov elé.

- Meghalt?! - kiáltott föl Deniszov, a ki már messziről látta azt az ösmerős, és minden kétségen felül élettelen helyzetet, a melyben Petya teste hevert.

- Vége, - ismételte Dolochov, mintha ennek a szónak a kiejtése élvezetet szerzett volna neki, és szaporán odament a foglyokhoz, a kiket a kozákok hamarosan körülvettek. - Mi nem viszünk foglyokat! - kiáltott oda Deniszovnak.

Deniszov nem felelt; odament Petyához, leszállott a lováról s reszkető kézzel maga felé fordította Petya sárral és vérrel beföcsölt és immár halavány arcát.

„Úgy megszoktam az édességet. Pompás mazsola, tartsák meg mind”, - jutott az eszébe. S a kozákok csodálkozva füleltek azokra a kutyaugatáshoz hasonló hangokra, a melyekkel Deniszov szaporán elfordult s a sövényhez lépve mind a két kezével belekapaszkodott.

A Deniszov és Dolochov által visszazsákmányolt orosz foglyok közt Bezuchij Pierre is ott volt.

XII.

A foglyok ama csapatára vonatkozólag, a melyhez Pierre is tartozott, Moszkvától egészen idáig semmi újabb rendelkezést se tett a francia főparancsnokság. Október huszonkettedikén ez a csapat már nem volt ugyanazokkal a csapatokkal és szekerekkel együtt, a melyekkel Moszkvából elindult. Azoknak a kétszersülttel megrakott társzekereknek a felét, a melyek az első napokban utánuk jöttek, zsákmányul ejtették a kozákok, a másik fele pedig előrement; a gyalog lovasoknak, melyek előttük vonultak, már hírmondója se maradt; eltűntek mind. A tűzérés helyét, mely az első napokban ott látszott előttük, most Junot marsall óriási szekerei foglalták el, melyeket westpháliaiak kísértek. A foglyok után pedig a lovasság társzekerei következtek.

Vjazmától kezdve a francia csapatok, a melyek addig három hadoszlopban meneteltek, egy rakáson folytatták az útjokat. A rendetlenségnek azok a jelei, a melyeket Pierre már a Moszkva után következő legelső pihenőnél észrevett, most a legmagasabb fokra hágtak.

Az az út, a melyen haladtak, mindkét oldalán el volt borítva elesett lovakkal; az úton különféle csapattestektől elmaradozott, lerongyolódott emberek kószáltak szanaszét és hol csatlakoztak a vonuló hadoszlophoz, hol megint elmaradoztak tőle.

A menetelés alatt több ízben támadt vaklárma, s a fedező csapatok katonái lekapták a fegyvereiket, lőttek és egymást szorongatva, hanyatt-homlok szaladtak szét, de később megint csak összeverődtek és szidták egymást hiábavaló rémületükért.

Ez a három együtt haladó különítmény, - a lovassági raktár, a fogoly-szállítmány és Junot vonatszaka, - még mindig valami külön egészlet alkotott, bárha az egyik is, a másik is, a harmadik is szaporán olvadt lefelé.

A szállítmányból, a mely eleinte százhusz szekérből állott, most alig maradt hatvan; a többieket vagy elharácsolták tőlük, vagy ők maguk hagyták cserben. Junot szekerei közül szintén elvesztettek vagy elhagytak néhányat. Három szekeret Davoust hadtestének az elmaradott emberei raboltak ki. Pierre a németek beszélgetéséből megtudta, hogy ehhez a szállítmányhoz nagyobb őrseget osztottak be, mint a foglyokhoz, és hogy egyik társukat, egy német katonát, magának a marsallnak a parancsára lőttek agyon azért, mert egy ezüstkanalat találtak nála, a mely a marsallé volt.

De ebből a három különítményből leginkább megcsappant a foglyok szállítmánya. Abból a háromszázharmincz emberből, a ki Moszkvából elindult, már csak száznál is kevesebb volt. A foglyok még jobban terhére voltak a fedezetül szolgáló csapatoknak, mint akár a lovassági raktár nyergei, akár Junot szekerei. Azt még értették, hogy a nyergek és a Junot kanalai értek valamit, de hogy miért kellett az éhes és didergő katonáknak ugyanolyan éhes és didergő oroszokat őrizniök, a kik megdermedve maradtak el útközben, s a kiket agyon kellett löniök, ez nemcsak érthetetlen, de visszaszító is volt előttük. És a kísérő csapatok, mintegy attól tartván, hogy nyomorúságos helyzetükben esetleg át találnák magukat engedni a foglyok iránt való szánsalom érzésének, ezzel csak még jobban rontották a helyzetüket, kérlelhetetlen szigorral és ridegséggel bántak el velük.

Dorogobuzsban, mialatt a kísérő katonák a foglyokat egy istállóba zárva, elmentek a saját raktárukat fosztogatni, a fogoly katonák közül néhányan a fal alját kiásván, megszöktek, de a francziák elcsípték és föbe lőtték őket.

Az a Moszkvából való kivonuláskor megállapított rend, a mely szerint a tisztek a katonáktól el voltak különítve, már régen megbomlott; mindazok, a kik még tudtak járni, együtt mentek, és Pierre már a harmadik napon megint csatlakozott Karataevhez és a görbelábú kénesszürke kis kutyához, a mely Karataevet választotta gazdájának.

Karataev a Moszkvából való kivonulás után harmadnapra megint megkapta azt a lázt, a mely miatt a moszkvai kórházban is feküdt, s minél inkább gyengült, Pierre annál inkább elmaradozott tőle. Pierre maga se tudta miért, de azóta, hogy Karataev elkezdett gyengülni, Pierrenak erőszakot kellett magán elkövetnie, hogy odamenjen hozzá. És mikor odament hozzá és azokat a halk sóhajtasokat hallotta, a melyekkel Karataev a pihenőkön rendesen le szokott pihenni, és azt a folyton erősödő rossz szagot érezte, melyet Karataev terjesztett, mind távolabbra húzódott tőle, és utóbb már rá se gondolt többé.

A fogságban, abban a pajtában, Pierre nem az eszével, hanem egész lényével rájött arra, hogy az ember a boldogságra van teremtve, hogy a boldogság ő benne magában, a természetes emberi igények kielégítésében rejlik, és hogy minden boldogtalanságnak nem a nélkülözés, hanem a bőség a forrása; de most, a hadjáratnak ebben az utolsó három hetében még egy másik új és megnyugtató igazságot is fedezett föl, - rájött arra, hogy az életben semmi rettenetes sincsen. Rájött, hogy éppen úgy, a mint nincs a világon olyan helyzet, a melyben az ember teljesen szabad és boldog lehetne, éppen úgy olyan helyzet sincsen, a melyben boldogtalan volna és minden szabadságától meg volna fosztva. Rájött, hogy a szenvedésnek és a szabadságnak is meg van a maga határa, és hogy ez a határ meglehetősen szűk; hogy az az ember, a ki a miatt szenved, hogy rózsákból vetett ágyn felpöndörödött egy rózsaszirm, éppen úgy szenved, mint most ő, a ki a pusztá, nyirkos földön alszik s mialatt az egyik oldalát melengeti, a másikon fázik; hogy akkor, a mikor felhúzta szűk, báli harisnyáit, éppen úgy szenvedett, mint most, a mikor már teljesen meztláb járt (a czipő már rég lerongyolódott a lábáról) s tele voltak a lábai fekélyekkel. Rájött, hogy akkor, a mikor, mint ő hitte, a maga akaratából elvette a feleségét, semmivel se volt szabadabb, mint most, a mikor bezárták őt éjszakára egy istállóba. Mindabból, a mit később ő maga is szenvedésnek nevezett, de a mit akkor szinte alig érzett, a legfőbb meztelen, feltört és sebes lábainak a sajgása volt. (A lóhús ízletes és tápláló, a löpornak a söt pótoló salétrom szaga szinte kellemes volt, a hideg nem volt tűrhetetlen, a mennyiben napközben és járás közben még melege is volt, éjszakánként meg ott voltak az őrüzek; a tetők, a melyek csípték, csak melegítették a testét.) Csak egy volt olyan rettenetes eleinte, - a lábai.

Mikor a menetelés második napján megnézte a tűz mellett a lábán a fekélyeket, azt hitte, hogy lehetetlen lesz többé lábra állania, de mikor valamennyien fölkerekedtek, ő is csak utánuk sántikált, és később, mikor belemelegedett, minden fájdalom nélkül ment tovább, bár

estére még rettenetesebb állapotba jutottak a lábai. De ő rájuk se hederített és egészen másra gondolt.

Pierre csak most értette meg az ember életerejét a maga teljességében, és annak a képességnek a megváltó erejét, hogy a figyelmét egyes dolgokról másra terelje át, a minek éppen olyan szerepe van az emberben, mint a gőzgépeken annak a biztosító szelepnek, mely abban a pillanatban, a mikor a gőz sűrűsége a megengedett határokat túllépi, tüstént kiereszti a fölösleges gőzt.

Se nem látta, se nem hallotta, mint lövöldözték agyon az elmaradozó foglyokat, bár már több százan pusztultak el ilyen módon. Rá se gondolt Karataevre, a ki, miután napról-napra gyengült, alkalmasint hasonló sorsnak nézett elébe. De még kevésbbé gondolt magára. Minél súlyosabbra vált a helyzete, minél rettenetesebb színben látta a jövőt, annál inkább függetlenítette magát attól a helyzettől, a melyben volt, s örömteljes és megnyugtató gondolatok, emlékek és képzetek váltakoztak a lelkében.

XIII.

Huszonkettedikén délben Pierre egy sáros és sikamlós úton ment hegynek fölfelé, s hol a lábait, hol a hepehupás utat nézegette. Olykor egy-egy pillantást vetett arra az ösmerős tömegre, mely őt körülvette, majd megint a lábait nézte. Ez is, az is egyformán közel állott hozzá, s egyformán ösmerős volt előtte. A szürkés-lila, görbelábú Szjerij, vidáman futott az út szélén és olykor, ügyességének és elégedettségének a bizonyításául, egyik hátsó lábát maga alá kapta, és három lábon biczegett tovább, majd ismét mind a négyen szaladt és ugatva rohant rá a dögökön lakmározó varjakra. Szjerij vidámabb és fürgébb volt, mint Moszkvában. Az embertől kezdve a lóig, a feloszlás különböző állapotában, mindenféle állatnak a hullái heverték szanaszét köröskörül; a farkasokat távoltartották az útról a rajta vánszorgó emberek, és így Szjerij kénye-kedve szerint telezabálhatta magát.

Már reggel óta szitált az eső, s mindig úgy látszott, hogy legott eláll és kitisztul az ég, mikor egy-egy rövidebb szünet után még jobban megeredt a zápor. Az esőtől átázott föld már nem fogadott magába több vizet, s így az út kátyúiban egész patakok csörgedeztek.

Pierre jobbra-balra tekintgetve ment az útján, s hármásával számlálgatta az újjain a lépéseket. Gondolatban az esőhöz fordulva, imígyen biztatgatta magában: nocsak, nocsak, rajta, rajta hát.

Neki úgy tetszett, hogy nem gondol semmire; de valahol messze és mélyen, fontos és megnyugtató gondolatok támadtak föl a lelkében. Ezek a gondolatok Karataevnek tegnap folytatott beszélgetéséből fakadtak.

Tegnap az éjjeli pihenő-helyen, Pierre a kialvó tűz mellett dideregvén, fölkelt és áttelepedett a legközelebbi, jobban égő tűz mellé. E mellett a tűz mellett, a melyhez odament, köpenyével, mint valami miseruhával nyakig betakarózva ott ült Platon, s öblös, kellemes, de gyönges és beteges hangján egy Pierre előtt ösmert históriát mesélt a katonáknak. Éjfél már jóval elmúlt. Ez volt az az időszak, a mikor Karataev a lázrohamától rendszerint megélné, és különösen eleven szokott lenni. Pierre, mikor a tűzhöz lépve meghallotta Platon gyönges és beteges hangját és megpillantotta a tűz által fényesen megvilágított, szálnalmas arcát, valami kellemetlen nyilalást érzett a szívében. Megrettent az iránta érzett szánalomtól és el akart menni, de más tüzet nem látott, s így, iparkodván nem nézni Platonra, letelepedett a tűz mellé.

- Nos, hogy' vagy az egészségeddel? - kérdezte tőle.

- Az egészséggel? A ki panaszkodik, azt nem engedi meghalni az Isten, - mondotta Karataev s legott visszatért a megkezdett elbeszéléshez.

- Nos tehát, barátim, - folytatta Platon, sovány és sápadt arcán mosoly és valami különös, örömteljes csillogás a szemében. - Nos tehát, barátim...

Pierre már régen ösmerte ezt a históriát, Karataev már legalább hatszor, és mindannyiszor örömteljes érzéssel, elmondta volt neki. De bármilyen jól ösmerte is Pierre ezt a históriát, most mégis úgy hallgatta, mintha valami egészen új lett volna, és az a titkos elragadtatás, mely Karataevet beszédközben szemlátomást elfogta, Pierre-re is átragadt. Ez a história egy öreg kereskedőről szólt, a ki derék és istenfélő életet élt a családjával, és egy ízben egy társával, egy gazdag kereskedővel, elment a nizensiji vásárra.

„Megszállván egy fogadóban, mind a két kereskedő lefeküdt aludni, és másnap az istenfélő kereskedő társát meggyilkolva és kirabolva találták meg a szobájában. A véres késre az öreg kereskedő párnái alatt akadtak rá. A kereskedőt törvény elé állították, megkorbácsolták, és az orrlyukait felhasítva, - a mint illet, - mesélte Karataev, - kényszermunkára ítélték.

- Nos tehát, barátim (ekkor érkezett oda Pierre Karataevhez), azóta több mint tíz esztendő múlt el. Az ott éldegél valahol mint fegyencz. Megadja magát a sorsnak, a mint illik is, és semmi rosszat se cselekszik. Csak arra kéri az Istent, hogy engedje már meghalni. - Helyes. És a fegyenczek éjjelenként épp úgy összeültek, mint mi, és az öreg is ott volt közöttük. Szóba került, hogy ki miért szenved, s kinek mi volt a bűne. Kezdték mesélni, hogy az egyik egy, a másik két gyilkosságot követett el, az egyik gyújtogatott, a másik katonaszökevény volt, és így tovább, kezdték az öreget faggatni: hát te, vajjon miért szenvedsz, öreg? Én, kedves czimboráim, a magam és az emberek bűneiért szenvedek. Én se nem öltem, sem idegen jószághoz nem nyúltam, legföljebb, ha egy-egy koldust fölruháztam. Én, kedves czimboráim, kereskedő vagyok, és nagy vagyonom volt. Így és így, aszongya. És elmondott nekik mindent, annak rendje és módja szerint. Én, aszongya, magamért nem búsulok. Úgy látszik, ez volt az Isten akarata. Én csak az öregemet és a gyermekeimet sajnálom, - aszongya. S erre az öreg sírva fakadt. Véletlenül ott volt a társaságukban az az ember is, a ki annak idején azt a kereskedőt meggyilkolta. Hol történt az, öreg? - kérdi. - Mikor, melyik hónapban? Jól kikérdezte. Megfájult a szíve. Odament hát az öreghez és a lábaihoz borult. Öregem, te én miattam jutottál ide. Ez szent egy igaz; fiúk, aszongya, ez az ember ártatlanul, minden ok nélkül szenved. Azt a gyilkosságot, aszongya, én követtem el, s a kést, mikor aludtak, én rejtettem a párnák alá. Bocsáss meg, öregem, aszongya, a Krisztusra kérlek, bocsáss meg.”

Karataev elhallgatott, örvendve elmosolyodott, belenézett a tűzbe s megigazította benne a fahasábokat.

- „Az öreg meg imígyen szólott: az Isten meg fog bocsátani neked, de lásd ni, aszongya, valamennyien bűnösök vagyunk. Már én csak az én bűneimért szenvedek, melyekért már oly sok forró könnyűt hullattam. És képzeljétek czimborák,” - mondotta Karataev mind derültebben és elragadtatással teljes sugárzó mosollyal, mintha az elbeszélésnek legfőbb bája és jelentősége abban volna, a mi most következik, - „képzeljétek, czimborák, ez a gyilkos maga jelentkezett a hatóságnál. Én, aszongya, hat embert öltem meg (nagy gonosztévő volt), de valamennyinél jobban sajnálom ezt az öreg embert. Én miattam ne szenvedjen tovább. Jelentkezett: jegyzőkönyvet vettek föl, és elküldték annak rendje és módja szerint. Persze messze kellett küldeni, míg aztán a törvényszék átvizsgálta az ügyet, míg megírtak mindent, a mit kellett, sok idő telt el. Még a csár elé is került a dolog. Egyszerre jött egy csári ukáz: el kell az öreget bocsátani, kárpótlást kell neki adni annyit, a mennyit megítéltek, - jöttek az iratok s elkezdtek kutatni az öreg után. Hol az az öreg, a ki ártatlanul szenvedett? Jött neki

egy írás, magától a czártól. Elkezdtek keresni.” Karataevnek megrezzent az álla. „Az Isten ekkorra már megbocsátott neki, - meghalt. Úgy ám, czimborák,” - fejezte be Karataev, és jó darabig mosolyogva bámult maga elé.

Nem maga az elbeszélés, hanem annak titokzatos jelentése, az az örömteljes elragadtatás, mely Karataev arcán sugárzott és ennek az örömmnek a titokzatos jelentősége volt az, a mi Pierre lelkét most, bár homályosan, de olyan örömmel eltöltötte.

XIV.

- Helyre! - kiáltott föl egyszerre egy hang. A foglyok és a kísérő katonák közt örömteljes izgalom s boldog és ünnepélyes várakozás támadt. Minden oldalról vezényszók hallatszottak, és balfelől, a foglyokat megkerülve, gyors ügetéssel, szép lovakon, jól öltözött lovasok bukkantak föl. Minden arczon kiült annak a feszült figyelemnek a kifejezése, mely a legfőbb hatalom közelségekor az embereknél tapasztalható. A foglyok csoportba verődtek, már leszorították őket az útról. A kísérő katonák sorakoztak.

- A császár! A marsall! A herceg!... - és alig hogy a jól táplált kísérő katonák elvonultak, előrerobogott egy szürke batár. Pierre úgy futólag látta egy háromszögletű kalapos embernek a nyugodt, szép, pufók és fehér ábrázatát. Ez a marsallok egyike volt. A marsall tekintete ráesett Pierre erőteljes és feltűnő alakjára, és Pierre abban a kifejezésben, a melylyel ez a marsall a homlokát ránczolta s az arczát elfordította, mintha szánalmat s ennek az elpalástolására irányuló szándékot fedezett volna föl.

A tábornok, a ki a szállítmányt vezette, piros és rémült arczczal hajszolva a lovát, ügetett a batár után. Néhány tiszt összedugta a fejét, s a katonák legott körülvették őket. Valamennyiüknek izgatott és feszült volt az arczkifejezése.

- Mit mondott? Mit mondott? - hallotta Pierre mindenfelől.

A marsall megérkezésekor a foglyok csoportba verődtek s Pierre megpillantotta köztük Karataevet, a kit aznap még nem látott. Karataev a köpenyébe burkolózva egy nyárfához támaszkodva ült. Az arczán, a tegnapi örömteljes megindultság kifejezésén kívül, mely az öreg kereskedő ártatlan szenvedéseinek az elbeszélése közben elfogta, még a csöndes ünnepélyességnek valami kifejezése ült.

Karataev jóságos és kerek szemeivel, melyekben könnyek csillogtak, ránézett Pierre-re, és szemlátomást hívta őt magához, valamit akart mondani neki. De Pierre-en valami borzadás vett erőt. Úgy tett, mintha nem is vette volna észre a pillantását és sietve tovább ment.

Mikor a foglyok újra megindultak, Pierre hátranézett. Karataev ott ült az út szélén a nyárfa mellett; és két francia valamin tanakodott mellette. Pierre nem nézett többé hátra. Biczegve ment fölfelé a hegyen.

Hátulról, arról a helyről, a hol Karataev ült, lövés hallatszott. Pierre egészen tisztán hallotta ezt a lövést, de ugyanabban a pillanatban, a mikor hallotta, eszébe jutott, hogy még nem fejezte be annak, a marsall megérkezése előtt megkezdett kiszámítását, hogy hány napi út van még hátra Szmolenszkig. És elkezdett számolgatni. Két francia katona rohant el Pierre mellett, a kik közül az egyik még a kezében tartotta füstölgő fegyverét. Mindaketten sápadtak voltak, - az egyik bátoratlan pillantást vetett Pierre-re, - és Pierre valami ahhoz hasonlót látott az arczkifejezésükben, a mi akkor a kivégzés után ott remegett annak a fiatal katonának az arczán. Pierre ránézett a katonára, és eszébe jutott az, a mint ez a katona most harmadnapja a tűz mellett szárítkozáván, kiégette az ingét, s a mint a többiek jót kaczagtak rajta.

Hátul, azon a helyen, a hol Karataev ült, keservesen szűkölt egy kutya. „Lám a bolond, ugyan mit vonít?” - gondolta Pierre.

A katonák és a bajtársak, a kik Pierre mellett mentek, épp oly kevésbé néztek hátra arra a helyre, a hol az a lövés eldőrdült s a honnan a kutya vonítása hallatszott; de komor kifejezés ült mindenikük arcán.

XV.

A lovassági raktár, a foglyok és a marsall podgyászos szekerei, Samseva faluban megállottak. Az emberek valamennyien az őrtüzek körül verődtek össze. Pierre odament a tűzhöz, evett egy kis sült lóhúst, leheveredett háttal a tűz felé és legott elaludt. Megint azt az álmát aludta, mint akkor Moszkvában, Borodino után.

A valóság eseményei megint összeölkeztek a lelkében az álmokkal és valaki, ő maga-e vagy más, megint gondolatokat sugalmazott neki, még pedig ugyanazokat, mint akkor, ott Moszkvában.

Az élet minden. Az élet az Isten. Mozog s a helyét változtatja minden, és ez a mozgás az Isten. És a míg élet van, addig meg van az Istenség öntudatának a gyönyörűsége is. Szeretni az életet és szeretni az Istent. Mindennél nehezebb, de egyúttal mindennél boldogítóbb is a maga szenvedéseiben és a szenvedések ártatlanságának a tudatában, szeretni ezt az életet.

- Karataev! - jutott eszébe Pierre-nek.

És Pierre egyszerre élénken maga előtt látta egy rég elfelejtett, öreg tanítóját, a ki Svájcban a földrajzra oktatta őt. - „Ide figyelj”, - szólt az öreg. És megmutatta Pierre-nek a földtekét. Ez a földteke élő és imbolygó gömb volt, melynek nem voltak méretei. Egész felülete sűrűen egymás mellé zsúfolt cseppekből állott. És ezek a cseppek mozogtak, összekeveredtek és majd többen egygyé olvadtak, majd pedig egyenként több kisebb cseppekre szakadtak szét. Mindenik csepp azon iparkodott, hogy szétfolyjék és minél nagyobb területet foglaljon el, de a többiek, a melyek ugyanarra törekedtek, szorongatták, olykor megsemmisítették, olykor meg összeolvadtak vele.

- Ime az élet, - mondotta az öreg tanító.

„Milyen egyszerű és világos ez”, - gondolta Pierre. „Hogy’ nem tudtam én ezt már előbb. A középen ott van az Isten, és minden csepp azon iparkodik, hogy minél jobban szétterpeszkedjék, s hogy minél nagyobb méretekben tükröztethesse vissza őt. E közben nő, össze folyik, összeszorul, eltűnik a felszínről, leszáll a mélyre és megint a felszínre bukkan. Ime, itt van Karataev, ő szétfolyt és eltűnt.” - Megértette gyermekem, - mondotta a tanító.

- Megértette, hogy vinné el az ördög, - kiáltott föl egy hang, és Pierre fölébredt.

Föltápáskodott és felült. A tűz mellett guggolt egy franczia, a ki csak az imént lökött félre egy orosz katonát és a puskavesszejére szúrva húst sütött. Izmos, szőrös és vörös kezeinek kurta ujjai ügyesen forgatták a puskavesszőt. Fahéjszínű, bozontos szemöldökei, sötét arcza a parázs világánál tisztán kivehető volt.

- Neki mindegy, - mormogta s szaporán a mögötte álló katonához fordult... - zsvány! Igazán mondom! - És a katona, miközben a puskavesszőt forgatta, sötétén nézett Pierre-re. Pierre elfordult és belenézett az árnyékba. Egy orosz fogoly-katona, ugyanaz, a kit a franczia félretaszított, ott ült a tűz mellett és valamit símogatott a kezeivel. Pierre, a mint jobban odanézett, megpillantotta a szürkéslila kis kutyát, mely farkcsóválva állt a katona mellett.

- Áá, előkerült? - szólott Pierre. - De Pla... - kezdte el, de elharapta a szót. A képzeletében egyszerre, egymással összefolyva, fölbukkant annak a pillantásnak az emléke, a melylyel Platon a mellől a fa mellől ránézett, az a lövés, a melyet ugyanarról a helyről hallott, a kutya keserves szűkülése, a mellette elsuhanó két francia katona bűnbánó arca, az a füstölgő fegyver, Karataev távolléte, - s már-már kész volt megérteni, hogy Karataevet megölték, de ugyanabban a pillanatban, Isten tudja honnan, felbukkant a lelkében annak az estnek az emléke, a melyet nyáron kievi házának az erkélyén, egy szép lengyel nővel eltöltött. És mégis, a nélkül, hogy a mai nap emlékét összefoglalta és belőlük bármit is következtetett volna, Pierre behúnyta a szemeit, s a nyári természet képe összeolvadt a lelkében a fürdés emlékével, azzal a nedves, imbolygó gömbbel és egyszerre úgy érezte, mintha leereszkedett volna valahová a víz alá, úgy, hogy a víz egészen elborította a fejét.

Napkelte előtt hangos és sűrű lövöldözésre, eszeveszett ordítozásra riadt föl. Francziák futottak el Pierre mellett.

- A kozákok! - kiáltott fel közülük az egyik s a következő pillanatban egy sereg orosz arcz vette körül Pierre-t.

Pierre sokáig nem tudta megérteni, mi történt. Minden oldalról csak örvendező társainak az ujjongását hallotta.

- Barátaim! - kedveseim! - kiáltottak sírva az öreg katonák, a mint a kozákokat és a huszárokat ölelgették. A huszárok és a kozákok körülvették a foglyokat, és ki ruhával, ki csizmával, ki kenyérrel kínálhatta őket. Pierre zokogott, a mint ott kuporgott közöttük, s egyetlen szót se tudott kimondani; megölelte a legelső katonát, a ki a keze ügyébe akadt, és sírva csókolgatta az arcját.

Dolohov ott állott a rombadőlt ház kapujában és elvonultatta maga előtt a fegyvereiktől megfosztott francziákat. A francziák a történetek által felizgatva, hangosan beszélgettek, de mikor elmentek Dolohov mellett, a ki az ostorával könnyedén csapkodta a csizmáit, és hideg, üveges és semmi jót sem ígérő tekintetével rájuk nézett, elnémult a beszélgetés. A másik oldalon ott állott Dolohov kozákja és a foglyokat számlálta, miközben krétával írta föl a kapura a százasokat.

- Mennyi? - kérdezte Dolohov a kozáktól, a ki a foglyokat számlálta.

- Kétszáznál több, - felelt a kozák.

- Tovább, csak tovább, - mondotta Dolohov, a ki a francziáktól tanulta el ezt a kifejezést, s a mint a szemei találkoztak a foglyok pillantásaival, kegyetlen fény villant föl a tekintetében.

Deniszov levett sipkával és sötét arcczal lépdelt a kozákok után, a kik Rosztov Petya tetemét vitték egy a kertben ásott gödör felé.

XVI.

Október huszonnyolczadikától kezdve, a mikor fagyni kezdett, a francziák futása a megdermedt és a tüzek körül szinte halálra pörkölődött emberek, és a rabolt holmival, bundába burkolva és hintókon továbbvonuló császár, királyok és hercegek révén csak még tragikusabb jelleget öltött; de azért a francziák futásának és végső feloszlásának a folyamata lényegében mit se változott.

Moszkvától Vjazmaig, a hetvenháromezer főnyi francia hadseregből, nem számítva a testőrséget (mely a hadjárat egész ideje alatt semmit se csinált, csak rabolt), - a hetvenháromezer

főnyi francia hadseregből: megmaradt harminczhatezer (ezek közül nem több, mint ötezer veszett el az ütközetekben). Ime a haladványnak első tagja, a mely mennyiségtani pontossággal meghatározta a következőket is. A francia hadsereg ugyanebben az arányban fogyott és pusztult Moszkvától Vjazmáig, Vjazmától Szmolenszkig, Szmolenszktől Berezináig és Berezinától Vilnáig, még pedig a kisebb vagy nagyobb hidegtől, az üldözésektől, az ütköztben fölmerült akadályoktól és más egyéb körülményektől teljesen függetlenül. Vjazmától kezdve a francia csapatok, a három hadoszlop helyett, egy tömegbe verődtek össze, és így mentek mindvégig. Berthier, mikor írt a császárnak (tudvalévő dolog, hogy a parancsnokok az igazságnak mennyire meg nem felelő módon szokták a hadsereg állapotát leírni), ezeket írta:

„Kötelességemnek tartom, hogy az általam az utolsó három nap alatt megvizsgált különböző hadtestek állapotáról felségednek jelentést tegyek. A csapatok mind csaknem teljesen szétzüllöttek. A katonáknak alig egy negyedrésze marad meg ezredének a zászlója alatt, a többiek mindenféle irányban mennek, s iparkodnak szert tenni eleségre és a fegyelem alól menekülni. Valamennyien csak Szmolenszkre gondolnak, azt remélvén, hogy ott megpihenhetnek. Az utóbbi napokban azt tapasztaltuk, hogy sok katona elhánnya a fegyverét és a lőszereit. A dolgok ilyen állása mellett, bárminők legyenek is felséged további szándékai, a szolgálati érdek nevében jól tenné felséged, ha hadtesteit Szmolenszkben összegyűjtené, kimustrálná közülük azokat, a kik nem valók a sorokba, mint a gyalogosított lovasokat, a fegyverteleneket, a fölösleges szekereket és a tűzérség egy részét, a mely most éppenséggel nincs arányban a csapatok létszámával. Föltétlenül szükség van eleségre és pár napi nyugalomra; a katonák az éhségtől és a fáradtságtól teljesen ki vannak merülve; az utóbbi napokban ütköztben és a táborokban nagyon sokan pusztultak el. Ez a nyomorúságos helyzet folyton rosszabbá válik, úgy hogy attól lehet tartani, hogy ha a baj elkerülésére sürgősen nem történik valami, csakhamar odajutunk, hogy már az ütközt alatt se fogunk tudni bírni a csapatokkal. November 9-ikén, Szmolenszktől harmincz versztnyre.”

A francziák, mikor Szmolenszkbe, mely az Ígért Földének tűnt föl előttük, berontottak, egymást öldösték az élelmiszerek miatt, kirabolták a saját raktáraikat, és mikor mindent kifosztottak, szépen tovább álltak.

Mentek, mentek, a nélkül, hogy tudták volna, miért és hova mennek. Legkevesbbé tudta ezt maga Napoleon géniusza, mert hiszen neki senki se parancsolt. De azért úgy ő, mint a környezetében lévők, hűségesen megőrizték régi szokásaikat: írták a parancsokat, leveleket, jelentéseket, és napi följegyzéseiket; felségnek, barátomnak, Eckmühl herczegének, nápolyi királynak stb. nevezték egymást. De a parancsok és a jelentések csak papiroson voltak, és nem valósult, mert nem is valósulhatott meg belőlük semmi, és mindamellett, hogy egymást felségnek, fenségnek és cousinnek szólították, érezték, hogy ők voltaképpen szánalmas és alávaló emberek, a kik tömérdek rosszat cselekedtek, a melyért most bűnhődniök kell. És ámbátor úgy mutatták, mintha a hadseregről gondoskodnának, mindenikük csak magára és arra gondolt, hogy minél hamarább odább álljon és meneküljön.

XVII.

Az orosz és a francia csapatoknak a Moszkvától a Nyemán folyóig való visszavonulása alatt véghezvitt hadműveletei olyanok voltak, mint a szembekötödsdi, a mikor a két játékosnak bekötik a szemét, s közülük az egyik, hogy életjelt adjon magáról annak, a ki őt el akarja fogni, olykor megrázza a csengetyűjét. Eleinte az, a ki a másikat el akarja fogni, szintén

csönget és nem fél az ellenfelétől, de mikor szorul a kapczája, iparkodván nesztelenül járni, megfutamodik az ellenfelétől, és sokszor abban a hitben, hogy most menekül, egyenesen belerohan ellenfelének a karjába.

Eleinte, a kalugai úton való visszavonulás első időszakában, még adtak olykor életjelt magukról a Napoleoni csapatok, de később, mikor kijutottak a szmolenszki útra, a csengetyű nyelvét szorongatva siettek tovább, és sokszor megesett, hogy abban a hitben, hogy sikerült elillanniok, egyenesen nekiszaladtak az oroszoknak.

A francziák s az őket üldöző oroszok futásának a gyorsasága mellett és annak a kimerültségnek a következtében, mely a lovakat, az ellenség helyzetéről való hozzávetőleges tájékozódásnak ezeket a legfőbb eszközeit szinte használhatatlannokká tette, lovas járőröknek már híre se volt sehol. Ezenkívül a két hadsereg helyzetének sűrű és gyors változása következtében, még a beszerezhető hírek sem érkeztek meg idejében. Ha másodikán arról jött hír, hogy az ellenséges hadsereg elsején itt és itt állott, úgy harmadikára, a mikor esetleg lehetett volna valamire vállalkozni, a hadsereg már két napi menetet végzett és egészen más helyzetben volt.

Az egyik hadsereg menekült, a másik meg üldözte. Szmolenszktól kezdve sok mindenféle út kínálkozott a francziáknak, és az ember azt hihetné, hogy miután négy teljes napig veszteltek ott, módjukban lett volna kifürkészni, hogy hol az ellenség, s lett volna rá idejük, hogy valami okosat kisüssenek, és valami új tervet kieszeljenek. De négy napi vesztéglés után megint csak nagy tömegekben futásnak eredtek, még pedig se jobbra, se balra, hanem minden fortélyoskodás és megfontolás nélkül a kitaposott nyomon a Krasznaja és Orsa felé vezető régi, és gyalázatos állapotban lévő úton.

A francziák, miután az ellenséget hátulról és nem előlről várták, egymástól olykor huszonnégy órányi távolságra széthúzódva menekültek. Legelől futott a császár, utána a királyok és végül a hercegek. Az orosz hadsereg abban a hitben, hogy Napoleon jobbra fog tartani a Dnyepr felé, a mi az egyetlen okos dolog lett volna, szintén jobbra tartott és kijutott a krasznajei útra. És itt a francziák, mint a szembekötősdiben, rábukkantak a mi elővédünkre. A francziák, mikor az ellenséget egészen váratlanul megpillantották, zavarba jöttek, a váratlan rémülettől megálltak, de utóbb megint csak futásnak eredtek és cserben hagyták utánuk következő bajtársaikat. Előbb az alkirály, majd Davoust és Ney különálló csapatai, három napon át menekültek így, szinte az oroszok kettős arcvonala között. Valamennyien elhagyták egymást, elhajigálták mindenüket, cserben hagyták a tűzérőségüket, az embereik felét, és rohantak, csak éjjelenként kerülván meg jobbfelől félköralakban az oroszokat.

Ney, a ki utolsónak maradt (mert, kedvezőtlen helyzetük ellenére, vagy tán éppen ennek következtében, neki szottyant kedve az ő tízezer főből álló hadtestével megfenyíteni azt a padlót, a melyben magát megütötte, s így azzal töltötte az időt, hogy lerombolja Szmolenszk falait, a melyek senkinek sem állottak útjában) - tehát Ney, a ki utolsónak maradt, mindössze ezer emberrel érkezett meg Napoleonhoz Orsába, s útközben úgy az embereit, mint az ágyúit cserbenhagyta: és éjjel, titokban lopózva tovább, az erdők sűrűjében kelt át a Dnyepren.

Orsától kezdve, az üldöző ellenséggel épp úgy szembekötősdit játszva, menekültek tovább Vilna felé. Berezinánál megint összekavarodtak, sokan a vízbe fúltak, sokan megadták magukat, de azok, a kik átvergődtek a folyón, hanyatt-homlok menekültek tovább. A főparancsnokuk belebújt a bundájába, felült a szánkájára, s a bajtársait cserben hagyva, egyedül folytatta az útját. A ki tudott, az ment tovább, a ki pedig nem, az megadta magát vagy meghalt.

XVIII.

Az ember azt hinné, hogy a francziák menekülése közben, a mikor minden lehetőit elkövettek arra, hogy a vesztükbe rohanjanak, a mikor a kalugai útra történt befordulástól kezdve a főparancsnok meneküléséig e tömeg egyetlen mozdulatának se volt semmi értelme sem, - az ember azt hinné, hogy a hadjáratnak ebben az időszakában, lehetetlen, hogy azok a történetírók, a kik a tömegek mozdulatait egyes emberek egyéni akaratának az eredményeképpen fogják föl, ezt a visszavonulást a maguk fölfogása szerint magyarázták. De nem! A történetírók rakásszámra gyártják a könyveket erről a hadjátról, s ezek mindenikében leírják Napoleon rendelkezéseit és mélységes értelmű terveit és fortélyait, a melyek a csapatok mozdulatait irányították, nemkülönben marsalljainak a lángelméjű intézkedéseit.

Azt a körülményt, hogy Napoleon akkor, a mikor az ellenség egy bőségben úszó vidéken is utat engedett neki, s a mikor nyitva állott előtte az a párhuzamos út, a melyen őt később Kutuzov üldözőbe vette, mégis minden szükség nélkül azon a másik, letarolt úton vonult vissza Malojarszlavecztől, mindenféle mélyértelmű szempontokkal magyarázzák. Ugyanilyen mélyértelmű megfontolások kapcsán írják le Szmolenszktől Orsába történt visszavonulását is. Azután ecsetelik az ő Krasznojenál tanúsított hősiességét, a hol állítólag a maga személyes vezérlete alatt készült az ütközetet elfogadni, és nyírfavesszővel a kezében föl és alá járva így szólt:

- Eleget voltam már császár, ideje, hogy tábornok is legyek. - De ennek ellenére is, tüstént ez után, megint csak fut tovább és sorsukra hagyja a hadseregnek mögötte jövő és szétzüllött csapatait.

Azután leírják a marsallok, és különösen Ney lelki nagyságát, - azt a lelki nagyságot, mely abban jutott kifejezésre, hogy éjszakának idején, az erdőségek sűrű leple alatt kerülő úton átkelt a Dnyeperen, s zászlók és tűzéréség nélkül, s embereinek a kilencztizedrészét cserben hagyva, eljutott Orsába.

És végül a nagy császárnak vitéz hadseregétől való utolsó elutazását, mint valami nagy és genialis dolgot találják föl nekünk a történetírók. A csúfos megfutamodásnak még ez az utolsó mozzanata is, mely emberi nyelven a legvégső aljasságnak nevezhető, s a melyről minden gyermek azt tanulja, hogy az a legnagyobb szégyen, - még ez a mozzanat is megtalálja a történetírók előadásában a maga igazolását.

Akkor, a mikor már lehetetlen a történelmi okoskodásoknak ezt az annyira izgalmas fonalát tovább húzni, a mikor egy cselekedet immár tisztán és világosan homlokegyenest ellenkezik azzal, a mit az emberiség jónak vagy akár csak igazságosnak is tart, akkor segítségére siet a történetíróknak a fenség megváltó fogalma. Mintha bizony a fenség kizárná a jó és a rossz zsinórmértékének az alkalmazását. A nagy emberre nézve a rossz - nem létezik. Nincs az a borzalom, a mi bűnül volna felróható annak, a ki nagy.

- Ez fönséges (c'est grand)! - mondják a történetírók, és ilyenkor aztán nincsen se jó, se rossz, hanem csak „grand” és „nem grand”. Grand - jó, nem grand - rossz. Grand, ez az ő felfogásuk szerint valami egészen különös fajta élőlényeknek a sajátja, a kiket ők hősöknek neveznek. És Napoleon, a mikor jó meleg bundájába burkolózva, nemcsak a társait, hanem azokat az embereket is (az ő megkülönböztetése szerint) cserben hagyva, a kiket ő hozott ide, takarodik hazafelé, úgy érzi, que c'est grand, s ebben megnyugszik a lelke.

„A fönségestől a nevetségesig csak egy lépés” (ő valami fenségest is látott magában), mondja ő. És az egész világ ötven esztendőn keresztül ezt hajtogatja: fönséges! nagyszerű! Napoleon nagy. A fönségestől a nevetségesig csak egy lépés.

És esze ágába se jut senkinek sem, hogy a jó és a rossz zsinórmértékével meg nem mérhető nagyság beösmérése nem egyéb, mint a maga semmiségének és mérhetetlen kicsiségének a beösmérése.

Mi reánk nézve, a kik Krisztustól megkaptuk a jó és a rossz zsinórmértékét, nincs semmi, a mi megérthetetlen volna. És nagyságról szó se lehet ott, a hol nincs egyszerűség, jóság és igazság.

XIX.

Vajjon hol az az orosz ember, a ki az 1812. évi hadjárat utolsó szakának a leírásait olvasván, ne tapasztalta volna a bosszúság, a kielégítetlenség és a homályosság érzését. Ki ne kérdezte volna magában: hogy' eshetett az, hogy nem fogdosták össze és nem semmisítették meg a francziákat mind, mikor mind a három hadsereg túlnyomó számmal körülvette őket, mikor a szétzüllött, éhes és didergő francziák tömegesen megadták magukat, és mikor (mint a történetírók beszélik) az oroszoknak éppen az volt a céljuk, hogy a francziákat mind feltartóztassák, egymástól elvágják és foglyul ejtsék.

Hogy' esett az, hogy az az orosz hadsereg, mely számra nézve gyengébb volt a francziánál, elfogadta a borodinoi ütközetet, hogy' esett az, hogy ez a sereg, mely azzal a szándékkal, hogy őket hoppon fogja, három oldalról körülvette a francziákat, ezt a célját nem érte el? Talán bizony a francziák olyan fölényben vannak fölöttünk, hogy ámbár számbelileg többen voltunk, s körül is fogtuk őket, még sem arathattunk győzelmet rajtuk? Hogy' történhetett ez?

A történelem (az, a melyet így hívnak), mikor ezekre a kérdésekre megfelel, azt mondja, hogy mindez azért történt, mert Kutuzov és Tormaszov, és Csicsagov és ezek meg ezek nem csinálták meg ezeket és ezeket a hadműveleteket.

De hát miért nem csinálták meg mindezeket a hadműveleteket? És hogy ha ők voltak az okai annak, hogy a kitűzött cél nem értük el, miért nem állították törvény elé, és miért nem végezték ki őket? De még ha megengedjük is azt, hogy az oroszok kudarcának Kutuzov, Csicsagov stb. voltak az okai, azt még mindig nem foghatjuk föl, hogy olyan körülmények közt, a minők közt az orosz csapatok Krasznoje és Berezina mellett voltak (az oroszok mindkét helyen számbelileg előnyben voltak), miért nem fogták el a francia sereget marsalljaival, királyaival és császárával együtt, mikor az oroszoknak éppen ez volt a céljuk?

Ennek a furcsa jelenségnek az a magyarázata (a melylyel az orosz hadtörténeti írók előállanak), hogy Kutuzov akadályozta a támadást, nem állhat meg, mert tudjuk, hogy Kutuzov akarata se Vjazmánál, se Tarutininál nem tudta a csapatok támadását megakadályozni.

Hogy' van az, hogy azt az orosz hadsereget, mely gyengébb létére is diadalt aratott a teljes erőben lévő ellenségen Borodininál, Krasznojenál, Berezinánál, a hol erősebb volt az ellenség, megverték a francziák szétzüllött csapatjai?

Ha az oroszoknak az volt a céljuk, hogy Napoleont és a marsallokat elvágják és foglyul ejtsék, és ha azt a cél nemcsak hogy el nem érték, de minden erre irányuló kísérletük mindannyiszor szégyenletes kudarcot vallott, úgy a francziák teljes joggal tartják a hadjárat utolsó időszakát magukra nézve a diadalok egész sorozatának, viszont teljesen jogtalan az orosz történetíróknak az a fölfogása, a mely szerint ez az időszak az oroszokra nézve volt diadalmas.

Az orosz hadtörténelmi írók, a mennyiben a logika szabályait magukra nézve is kötelezőknek elősmerik, önkéntelenül is erre a következtetésre jutnak, és minden a férfiaságra és az oda-

adásra stb. vonatkozó logikus elmeftutatásaik ellenére is akaratlanul kénytelenek elősmerni, hogy a francziáknak Moszkvából való visszavonulása Napoleon győzelmeinek és Kutuzov vereségeinek a sorozata.

De a nemzeti hiúságot teljesen számításon kívül hagyva is érezhető, hogy ez a következtetés már magában véve is ellentmondást rejt magában, mert a francziák győzelmeinek a sorozata őket teljesen megsemmisítette, az oroszok vereségeinek a sorozata pedig az ellenség teljes megsemmisülését és a hazának tőlük való megtisztítását eredményezte.

Ennek az ellentmondásnak a forrása abban van, hogy azok a történészek, a kik az eseményeket a császárok és tábornokok leveleiből, a jelentésekből, előterjesztésekből, tervekből stb. tanulmányozzák, abból a hazug föltevésből indultak ki, hogy az 1812. évi hadjárat utolsó szakának az volt a célja, hogy Napoleont, a marsallokat és az egész francia hadsereget elfogják, a mi pedig nem igaz.

Ez a cél soha sem volt és nem is lehetett kitűzve, mert semmi értelme se lett volna, és mert nem is volt semmiképpen sem érthető.

Ennek a célnak semmi értelme se volt először azért, mert Napoleon szétszűllött hadserege a lehető legnagyobb gyorsasággal menekült Oroszországból, vagyis valóra váltotta azt, a mi után minden orosz áhítozott. Mire való lett volna tehát mindenféle hadműveletekkel operálni a francziák ellen, a kik amúgy is oly gyorsan futottak, a hogy' csak bírtak?

Másodszor esztelenség lett volna az útjába állani azoknak az embereknek, a kik minden erejüket a futásra összpontosították.

Harmadszor esztelenség lett volna a magunk csapatait annak a francia hadseregnek megsemmisítéséért koczkára tenni, mely minden külső ok nélkül is olyan arányban fogyott, hogy még ha semmi sem állja útját, akkor se képes több embert átvinni a határon, mint a mennyit decemberben át is vitt, vagyis az összes csapatoknak egy századrészét.

Negyedszer esztelenség lett volna az a kívánság, hogy foglyul ejtsék a császárt, a királyokat és a hercegeket, - mind csupa olyan embert, a kiknek a fogsága a legnagyobb mértékben megnehezítette volna az oroszok szabad mozgását, a mint ezt az akkori kor legkiválóbb diplomatái is elősmerték (J. Maistre és mások). Még esztelenebb lett volna az a kívánság, hogy foglyul ejtsük a francziák hadtesteit, mikor Krasznojeig a mi csapataink is létszámuknak a felére fogytak le, a fogoly hadtestek mellé pedig külön kísérő különítményeket kellett volna kirendelni, és mikor a mi katonáink se kapták meg mindig teljes eleség-adagukat, s az addig ejtett foglyok is már majd meghaltak éhen.

Az arra vonatkozó egész mélyértelmű terv, hogy Napoleont a hadseregével együtt bekerítsük és elfogjuk, hasonló lett volna annak a kertésznek a tervéhez, a ki kiűzvé a kertjéből a marhát, mely az ágyait és a palántáit összegázolta, odaállott volna a kert-ajtóhoz, s elkezdte volna agyba-főbe verni azt a marhát. Az egyetlen, a mit a kertész mentségére föl lehetne hozni, az volna, hogy nagyon is föl volt böszülve. De a terv kieszelőiről még azt se lehetne elmondani, mert hiszen az ágyak összegázolása nem az ő káruk volt.

De azonkívül, hogy Napoleon és a hadsereg körülzárásának a terve esztelen volt, még hozzá nem is volt keresztülvihető.

Nem volt keresztülvihető először azért, mert miután a tapasztalás bizonyítja, hogy a hadoszlopok mozgása egy-egy ütközetben még öt verszten belül se felel meg az előre megállapított terveknek, annak a valószínűsége, hogy Csicsagov, Kutuzov és Wittgenstein idejében érkeztek volna meg az előre kitűzött helyen, annyira csekély volt, hogy egyértelművé lett a lehetetlenséggel; így gondolkozott Kutuzov is, a ki már akkor, a mikor a tervet megkapta,

megmondotta, hogy a nagy távolságokra való cselmozdulatok nem szoktak a várt eredménnyel járni.

Keresztülvihetetlen volt másodszor azért, mert ahhoz, hogy a tehetetlenségnek azt az erejét, a melylyel Napoleon csapatai visszavonulásukat siettették, ellensúlyozhassák, hasonlíthatatlanul nagyobb seregre lett volna szükség, mint a melylyel az oroszok akkor rendelkeztek.

Keresztülvihetetlen volt ez harmadszor azért, mert ennek a hadászati műszónak: elvágni, semmi értelme sincsen. Elvágni lehet egy darab kenyeret, de nem egy hadsereget. Egy hadsereget elvágni, - elzárni az útját, - semmiképpen se lehet, mert számtalan út nyílik köröskörül, a melyen elvonulhat, és van éjszaka, a mikor semmit se látni, a miről akár Krasznóje vagy Berezina példájából is meggyőződhetnek a hadtörténelem tudósai. Foglyul ejteni pedig valakit, a nélkül, hogy ebbe ő maga is beleegyezzék, épp annyira lehetetlen, mint a hogy' lehetetlen elfogni egy fecskét, hacsak nem ül rá az ember kezére. Foglyul ejteni csak azt lehet, a kik, mint a németek, a hadászat és a harcászat szabályai szerint megadják magukat. De a francia csapatok ezt, teljes joggal, nem tartották szükségesnek, mert akár a futásban, akár a fogságban egyformán az éhség és a hideg révén való elpusztulás várt rájuk.

Negyedszer és legfőképpen lehetetlen volt ez azért, mert a mióta a világ áll, még nem volt háború, mely olyan rettenetes körülmények közt folyt volna, mint az 1812-ik évi, és az orosz csapatok a francziák üldözésében minden erejüket megfeszítették, és nagyobb erőt már nem fejthettek ki a nélkül, hogy magukat tönkre ne tegyék.

Az orosz hadsereg Tarutintól Krasznójeig való vonulása közben ötvenezer beteget és elmaradtat veszített, a mi olyan szám, mely egy nagy, kormányzósági város lakosságának felel meg. A hadseregnek több mint a fele, ütközet nélkül dőlt ki a sorokból.

És a hadjáratnak erről a szakáról, a mikor a katonák mezitláb és meleg ruha nélkül, fogytékos élelmezés mellett, pálinkát nem kapva hónapokon keresztül tizenöt fokos hidegben a hóban háltak; mikor a nappal csak hét-nyolcz óra hosszat tart, a többi éjszaka, a mikor a fegyelem nem érvényesülhet, mikor az emberek nem úgy, mint az ütközetek alkalmával, csak néhány órára kerülnek bele a halál birodalmába, a hol megszűnik a fegyelem, hanem hónapokon keresztül úgy élnek, hogy minden pillanatban küzdeniök kell a hideggel és az éhhalállal; mikor egyetlen hónap alatt a hadsereg fele elpusztul, - a hadjáratnak erről az időszakáról a történészek úgy írnak, hogy: Miloradovicsnak oldal-menetelést kellett volna csinálni ide és ide, Tormasovnak amoda, Csicsagovnak erre és erre a helyre kellett volna sietnie (sietni térden felül érő hóban), és ezt meg ezt a csapatot elvágnia vagy szétvernie stb. stb.

Az oroszok, a kiknek a fele éhen vezett, mindent megtettek, a mit lehetett, és a mit meg kellett tenniök arra nézve, hogy a kitűzött és a nemzethez méltó célzt elérjék, és nem tehetnek róla, hogy akadtak más orosz emberek, a kik meleg szobákban ültek s a kik olyasmire akartak vállalkozni, a mi teljességgel kivihetetlen volt.

A tények és a történelmi leírások közt tapasztalható ezen furcsa és megfoghatatlan ellentmondás csakis onnan származott, hogy a történetírók, a kik erről az eseményről írtak, egyes tábornokok érzelmeinek és szavainak a történetét, nem pedig az események történetét írták meg.

Ő előttük rendkívül figyelemreméltóknak látszanak Miloradovics szavai és azok a kitüntetések, a melyekben ez vagy az a tábornok részesült, de az az ötvenezer ember, a ki a kórházakba és a sírba került, nem is érdekli őket, mert nem tartozik tanulmányaik tárgyai közé.

Pedig hát nem kell egyéb, mint a tábornoki tervek és jelentések tanulmányozásától elfordulni, s egy pillantást vetni azoknak a százezreknek a mozgalmába, a kik az eseményekben egyenes és közvetlen résztvettek, és mindaz, a mi annakelőtte megoldhatatlan kérdésnek látszott,

egyszerre szokatlan könnyűséggel és egyszerűséggel, s minden kétséget kizárólag megoldhatónak bizonyul.

Az a csel, hogy Napoleont a hadseregével együtt elvágják, soha nem is létezett, legfeljebb tán néhány tuczat embernek a képzeletében. Nem is létezhetett, mert esztelenség volt, az elérése pedig a lehetetlenségek sorába tartozott.

A népnek csak egyetlen célja volt: megtisztítani a földjét az ellenséges csapatoktól. Ez a cél először is maga-magától megvalósult, mert a francziák menekültek, s így nem kellett egyéb, mint nem állni útját a menekülésüknek. Másodszor megvalósult ez a cél a nemzeti háború tényei által is, melyek a francziákat megsemmisítették, harmadszor pedig az által, hogy a nagy orosz hadsereg nyomon követte a francziát és készen állott arra, hogy abban az esetben, ha a francziák menekülése fönnakadna, ha kell, akár erőszakhoz is nyúljon.

Az orosz hadseregnek úgy kellett hatnia, mint az ostornak a menekülő állatra. És a tapasztalt üldöző nagyon jól tudta, hogy az a legelőnyösebb, ha állandóan magasra emelve tartja az ostort, hogy bár szüntelenül fenyegetse a menekülő állatot, de soha le ne sújtson vele a fejére.

NEGYESIK RÉSZ.

I.

Mikor az ember haldokló állatot lát, rendesen rémület fogja el: az, a mi ő maga, - az ő lénye, nyilvánvalóan, a szemeláttára megsemmisül - megszűnik létezni. De mikor ember, még pedig szeretett ember az, a ki haldoklik, akkor az élet megsemmisülésén érzett rémületen kívül még valami sajgást és lelki sebet is érzünk, mely éppen úgy, mint a testi seb, olykor öl, olykor begyógyul, de mindig fáj, és mindig fél a külső és izgató érintéstől.

Andrej herczeg halála után Natasa és Marja herczegnő egyaránt érezte ezt. Erkölcsileg megtörve, és a halálnak felettük lebegő és fenyegető felhője előtt szemet hunyva, nem mertek az élettel szembe nézni. Nyitott sebeiket gondosan óvták a sértő és fájdalmat okozó érintésektől. Minden: egy az utcán gyorsan tovagördülő fogat, az ebédre való emlékeztetés, a cseléd egyetlen kérdése az iránt, hogy minő ruhát készítsen ki, vagy a mi rosszabb, - a tettetett, bágyadt részvét egy-egy szava, fájdalmasan izgatta a sebet, sérelemnek tetszett előttük, és megzavarta azt a feltétlen csöndet, a melyben mindketten iparkodtak arra a képzeletükben még el nem némult, komor és borzalmas khorusra figyelni, és megakadályozta őket abban, hogy belenézzenek abba a végtelen messzeségbe, mely egy-egy pillanatra föltárult előttük.

Csak akkor nem fáj a szívük, a mikor együtt voltak. Egymással is csak keveset beszéltek. És ha beszéltek is, csak a legjelentéktelenebb dolgokkal foglalkoztak. Mindketten gondosan elkerülték, hogy olyasmit említsenek, a mi a jövőre vonatkozik.

Elösmerni a jövőt, úgy tűnt föl előttük, mint az ő emlékének a megsértése. Még óvatosabban elkerülték a társalgásukban minden olyasmit, a mi az elhúnytra vonatkozhatott. Úgy rémlett előttük, hogy az, a mit átéltek és átszenvedtek, szavakkal egyáltalában ki nem fejezhető. Úgy látszott előttük, hogy az ő életének a részleteiről szavakkal való megemlékezése csak sérti annak a rejtélynek a magasztosságát és szentségét, mely a szemeik előtt lejátszódott.

A beszédetől való szakadatlan tartózkodás, mind annak az állandó és gondos elkerülése, a mi esetleg ő rá terelhetné a szót: ezek az annak a határán való megállások, a miről nem volt szabad beszélni, még tisztábban és még világosabban a képzeletük elé állították azt, a mit éreztek.

De a tiszta és teljes bánat épp úgy lehetetlen, mint a tiszta és teljes öröm. Marja herczegnőt, a ki a helyzeténél fogva egyedüli és független intézője volt a sorsának, s a ki gyámja és vezetője volt az unokaöcscsének, elsőnek szólította ki az élet a szomorúságnak abból a világából, a melyben az első két hetet eltöltötte. Leveleket kapott a rokonaitól, a melyekre felelnie kellett; az a szoba, a melyben Nikoluskát elhelyezték, nedves volt, úgy, hogy elkezdett köhögni. Alpatycs megjött Jaroszlavból s magával hozta a számadásait és azzal a javaslattal állott elő, hogy költözzenek át Moszkvába, a Vozdvizsenkán levő házukba, mely épen maradt, és mindössze némi kis javítást igényelt. Az élet nem állott meg, és neki is élnie kellett. Bármily nehezére esett is Marja herczegnőnek a magányos szemlélődésnek abból a világából, a melyben eddig élt, kilépnie, bármennyire sajnálta, sőt lelkiismeretlen csúnya dolognak tartotta is Natasát egyedül hagyni, - az élet gondjai megkívánták az ő közreműködését, és ő önkéntelenül is megadta magát nekik. Átnézte Alpatycs számadásait, tanácskozott Desalle-al az unokaöcscséről és megtette az előkészületeket és intézkedéseket a Moszkvába leendő átköltözésre.

Natasa egyedül maradt, és attól az időtől kezdve, hogy Marja hercegnő az elutazás előkészületével kezdett foglalkozni, elkerülte őt.

Marja hercegnő azt az ajánlatot tette a grófnénak, hogy eressze el vele Natasát Moszkvába, s az anya is, az apa is örömmel kaptak ezen az ajánlaton, mert napról-napra látták a leányuk testi erejének a megfogyatkozását, és azt remélték, hogy a levegőváltás, a moszkvai orvosok kezelése csak hasznos lesz neki.

- Nem megyek sehová sem, - felelt Natasa, mikor közölték vele ezt a tervet, - csak arra kérem, hagyjanak nekem békét, - mondotta és kiszaladt a szobából, csak nagy nehezen tudván magába fojtani nem annyira a fájdalom, mint inkább a bosszúság és a harag könnyeit.

Az után, hogy Natasa Marja hercegnő által elhagyottnak és a maga fájdalmában egyedül lévőnek érezte magát, a nap legnagyobb részét a szobájában, a pamlagra kuporodva töltötte, s miközben finom és kifeszített ujjaival valamit rakosgatott vagy valamivel bíbelődött, mindúntalan és merev tekintettel bámult oda, a hol a szemei éppen megakadtak. Ez a magány kimerítette és gyötörte őt, pedig hát föltétlenül szüksége volt rá. Alig, hogy belépett hozzá valaki, szaporán fölkel, megváltoztatta a helyzetét és tekintetének a kifejezését és könyvet vagy varrást vett a kezébe, s látható türelmetlenséggel várta annak a távozását, a ki őt megzavarta.

Folyton úgy tetszett neki, hogy legott megérti azt, és belát abba, a mire egy rettenetes és ránézve érthetetlen kérdéssel rá volt meresztve lelki szemeinek a tekintete.

December végén Natasa fekete gyapjú ruhában, hanyagul csomóba kötött varkocsokkal, soványan és halványan kuporgott a pamlag sarkában, és buzgón gyúrte és simíttatta az öve végét, miközben merően bámult az ajtó sarkára.

Oda nézett, a hova ő elment, - a túlvilágra. És azt a túlvilágot, a melyre annak előtte rá se gondolt, a mely azelőtt olyan távolnak, és valószínűtlennek látszott előtte, most sokkal közelebb fekvőnek, rokonabbnak, érthetőbbnek tartotta, mint ezt az itteni világot, a melyben vagy pusztaság és romlás, vagy szenvedés és bánat volt minden.

Oda nézett, a hol tudta, hogy ő van; de nem tudta őt másként látni, mint olyannak, a milyen volt. Megint olyannak látta őt, a milyen Mitiscsiben, Troicziben és Jaroszlav-ban volt.

Látta az arcját, hallotta a hangját és ismételte az ő, és a maga hozzá intézett szavait, és olykor mindkettejük számára új szavakat talált ki, a melyeket esetleg mondhattak volna egymásnak - akkor.

Ime, bársony kabátjában ott fekszik a karosszékében és sovány, vértelen kezére hajtja a fejét. A melle szörnyen be van esve, és a vállai föl vannak rántva. Az ajkai összeszorultak, csillogtak a szemei és sápadt homlokán hol megjelentek, hol megint eltűntek a ránczok. Az egyik lába alig észrevehetően, de gyorsan remeg. Natasa tudja, hogy gyötrő fájdalommal küzdök. „Mi az a fájdalom? Mire való a fájdalom? Vajjon mit érez? Milyenek a fájdalmai?” - tűnődik Natasa. Ő észrevette, hogy figyel, fölemelte a szemeit és a nélkül, hogy mosolygott volna, elkezdett beszélni.

- Egy dolog van, az borzasztó lehet, - mondotta: - mindörökre odakötni magát egy szenvedő emberhez. Ez örökös gyötrődés. - És fürkésző pillantást vetett rá. Natasa, mint mindig, akkor is előbb felelt, sem mint ideje lett volna megfontolni, mit felel; azt mondta: ez nem maradhat így, ön teljesen fel fog gyógyulni.

Most újra maga előtt látta őt, újra átélve mindent, a mit akkor érzett. Eszébe jutott az a hosszú, szomorú és szigorú pillantás, a melylyel ezekre a szavakra felelt, és megértette annak

a szemrehányásnak és kétségbeesésnek a jelentőségét, mely ebből a hosszú pillantásból kiáradt.

„Én ráhagytam”, - mondotta most magában Natasa, - ráhagytam azt, hogy csakugyan rettenetes volna, ha mindig így kellene szenvednie. Én csak azért mondtam ezt akkor így, mert neki rettenetes lett volna, ő másként értette. Úgy értette, hogy nekem volna rettenetes. Ő akkor még élni akart, - félt a haláltól. És én olyan durván, olyan ostobán feleltem neki. Én nem ezt gondoltam. Egészen mást gondoltam. Ha azt mondtam volna, a mit gondoltam, így beszéltem volna: bár haldokolna, bár azóta folyton a szemeim előtt haldokolna, még akkor is boldog volnék ahhoz képest, a mi most vagyok. Most... semmim, senkim sincsen. Tudta-e ő ezt? Nem. Nem tudta és soha sem is fogja megtudni. És ezt most már soha, soha többé nem lehet jóvá tenni. És most mintha ugyanazokat a szavakat megint elmondta volna neki, de Natasa most másként felelt neki a képzeletében. Félbeszakította őt és így szólt: rettenetes önnek, de nem én nekem. Jól tudja, hogy magán kívül nekem semmim sincs az életben, s nekem a legnagyobb boldogságom, ha önnel együtt szenvedhetek. És ime, ő fogta a kezét és megszorította, úgy, mint akkor, azon a borzalmas estén, négy nappal halála előtt. És képzeletben még más gyöngéd és szeretetteljes szavakat is intézett hozzá, a melyeket akkor mondhatott volna neki, de a melyek csak most jöttek az ajkára: - Szeretlek!... szeretlek, szeretlek... - mondotta s görcsösen ökölbé szorította a kezét, s kétségbeesetten csikorgatta a fogát...

És valami édes fájdalom fogta el, s már-már kicsordultak a szeméből a könnyek, de egyszerre azzal a kérdéssel fordult magához: Vajjon kinek mondja ő mindezt? Hol van ő, és ki ő mostan? És megint száraz és kegyetlen elmélkedésbe burkolózott minden, s a szemöldökeit rángatva megint csak elnézett oda, a hol ő volt. Már-már úgy tetszett neki, hogy megérti a titkot... De abban a pillanatban, mikor a megfoghatatlan már-már föltárult előtte, az ajtó kilincsének egy hangos koppanása érintette fájdalmasan a fülét. Gyorsan és vigyázatlanul, rémült, önmagából kikelt arccal belépett a szobába Dunyasa.

- Tessék gyorsan a papához menni, - mondotta Dunyasa valami különös és élénk kifejezéssel.
- Iljics Pjotr-t szerencsétlenség érte... levél jött, - mondotta lelkendezve.

II.

Az emberektől való idegenkedés általános érzésén kívül Natasa ebben az időben még a családjá tagjaival szemben is valami különös idegenkedést érzett. A hozzátartozók mind: apja, anyja, Szonya, olyan közel állottak hozzá, annyira megszokottaknak és mindennapiaknak látszottak előtte, hogy közönyös volt, sőt valósággal ellenséges indulattal viseltetett irántuk. Hallotta, hogy Dunyasa Ilya Pjotról és valami szerencsétlenségről beszél, de nem értette meg a szavait.

- Ugyan micsoda szerencsétlenség érhetné őket, miféle szerencsétlenség lehet az? Náluk minden a régi, megszokott mederben folyik, - gondolta magában Natasa.

Mikor bement a terembe, szaporán jött ki az apja a grófné szobájából. Ránczos arcza nedves volt a könnyektől. Nyilván azért sietett ki abból a szobából, hogy szabadjára engedje a zokogását, mely már régóta szorongatta. Mikor Natasát megpillantotta, kétségbeesetten legyintett a kezével, és keserves, görcsös zokogásba tört ki, mely kerek és lágy arczát egészen eltorzította.

- Pe... Petya... Menj csak, menj, anyád... hív... - Ő pedig zokogva, mint a gyermek, szaporán tipegve, odament roskatag lábaival egy székhez, és kezeivel eltakarván az arcát, szinte beleroskadott.

Egyszerre mintha villamos szikra cikkázott volna keresztül Natasa egész testén. Rettenetes fájdalommal belenyilallott valami a szívébe. Borzasztó fájdalmat érzett: úgy rémlett neki, mintha megszakadt volna valami benne, s mintha a halál küszöbén volna. De a fájdalom után úgy érezte, mintha e pillanat alatt felszabadult volna az átok alól, mely rá nehezedett. Mikor az apját látta, és a másik szobából az anyja rettenetes síránkozását hallotta, egy pillanat alatt megfellebbezett magáról és a bánatáról. Odaszaladt az apjához, a ki azonban erőltlenül integetett a kezével és rámutatott az anyja ajtajára. Marja hercegnő sápadtan, remegő állal jött ki a szobából, és megfogván Natasa kezét, valamit mondott neki. Natasa se nem látta, se nem hallotta őt. Gyors léptekkel benyitott az ajtón, egy pillanatra megállt, mintha küzködött volna magával, majd odaszaladt az anyjához.

A grófné furcsán, kényelmetlenül elnyújtózva egy karszékben hevert s a falhoz verdeste a fejét. Szonya és a szobaleány fogták a két kezét.

- Natasa, Natasa... - kiáltott a grófné, - nem igaz, nem igaz... Hazudik... Natasa! - kiáltotta, s félrelökte azokat, a kik körülötte voltak. - Menjetez innen mind! Megölték!... ha-ha-ha-ha!... nem igaz!

Natasa rátérdelt a karosszékre, ráhajolt az anyjára, megölelte s szinte váratlan erővel fölemelte őt, odaszorította magához az arcát, és odasímúlt hozzá.

- Mamácskám!... kedvesem!... Itt vagyok, lelkem, itt. Mamácskám! - suttozta s nem hallgatott el egy pillanatra sem.

Nem eresztette el az anyját, gyöngéden küzködött vele, párnákat és vizet kért, s kigombolta s letépte a ruhát az anyjáról. - Lelkem, anyácskám... Mamácskám, - édes, - suttozta szüntelenül, a fejét, a kezét és az arcát csókolgatva, és érezte, a mint az orrát és az orcáit csiklandozva, szinte patakozottak a könnyei.

A grófné megszorította a leánya kezét, behúnyta a szemét s egy pillanatra lecsillapodott. Egyszerre szokatlan gyorsasággal fölkelt, bambán körülnézett és megpillantván Natasát, teljes erővel elkezdte szorongatni a fejét. Azután odaszorította magához a fájdalomtól megránczosodott arcát, és sokáig bámult bele. - Natasa, szeretsz te engem? - kérdezte halk és bizalmaskodó hangon. - Natasa, te nem csalsz meg engem? Te megmondod nekem a tiszta igazságot.

Natasa könnyelábadt szemekkel nézett rá, és csupa merő bocsánatkérés és szeretet volt az arcza.

- Édes lelkem, mamácskám, - ismételte, szeretetének minden erejét arra fordítván, hogy valahogyan magára vegye annak a fájdalomnak legalább egy részét, mely őt szorongatta.

És az anyja, a valósággal való tehetetlen küzdelmében, nem tudván elhinni azt, hogy ő élhessen, mikor életerőtől duzzadó kedves fiacskája meghalt, a valóság elől megint az örület világában keresett menekvést.

Natasa nem emlékezett rá, hogy telt el ez a nap és éjjel, s a rákövetkező nap és éjjel. Nem aludt semmit és el nem mozdult az anyja mellől. Natasa kitartó, türelmes szeretete minden pillanatban és szinte minden oldalról, nem mint vigasztalás, hanem mint az életre való föl-hívás vette körül a grófnét. Harmadik éjszaka a grófné pár pillanatra lecsillapodott, Natasa pedig a karosszék támlájára könyökölve, behúnyta a szemét. Egyszerre megroppant az ágy és Natasa kinyitotta a szemét. A grófné felült az ágyban és halkán mormogott valamit.

- Mennyire örülök, hogy eljöttél. Fáradt vagy ugy-e, kell tea? - Natasa odament hozzá. - Megszépültél és megfőrfiasodtál, - folytatta a grófné és megfogta a leánya kezét.
- Mamácska, mit beszél?
- Natasa, ő nincs többé. - És átölelvén a leányát, most kezdett el először sírni.

III.

Marja hercegnő elhalasztotta az elutazását. Szonya és a gróf iparkodtak helyettesíteni Natasát, de nem tudták. Látszott, hogy egyedül csak ő volt képes anyját az örületes kétségbeeséstől visszatartani. Natasa három hetet töltött az anyjánál, a nélkül, hogy elmozdult volna mellőle, ott aludt a szobájában egy karosszékekben, etette, itatta őt, és szakadatlanul beszélt neki, beszélt, mert egyedül az ő gyöngéd és dédelgető hangja tudta a grófnét valamelyest lecsillapítani.

Az anya lelki sebe nem tudott behegedni. Petya halála elragadta magával életének a felét. Egy hónappal azután, hogy mint friss és életerős ötvenéves nő, Petya halála hírére meghallotta, mint félig halott és az élők iránt teljesen részvétlen öreg asszony jött ki a szobájából. De ugyanaz a seb, mely a grófnét félig megölte, ugyanez az új seb Natasát visszaadta az életnek.

A lelki seb, mely úgyszólván a lélek testének a megszakadásából származik, éppen úgy, mint a testi seb, bármily furcsának lássék is ez, azután, hogy a mély seb behegedt és a széleivel szinte összeért, a lelki seb épp úgy, mint a testi seb, csak az élet belülről kitörő ereje révén gyógyulhat be.

Éppen így gyógyult be Natasa sebe is. Ő azt hitte, hogy vége az életének. De egyszerre az anyja iránt való szeretet megmutatta neki, hogy életének a lényege, - a szeretet, - még él benne. Fölbredt benne a szeretet és fölbredt az élet is.

Natasát Andrej herceg utolsó napjai fűzték össze Marja hercegnővel. Az új csapás még közelebb hozta őket egymáshoz. Marja hercegnő elhalasztotta az elutazását és az utolsó három héten át, mint valami nagy gyermeknek, úgy gondját viselte Natasának. Az utolsó hetek, a melyeket Natasa az anyja szobájában töltött, megtörték a testi erejét.

Egy ízben, mikor Marja hercegnő a nap derekán észrevette, hogy Natasa lázas borzongástól reszket, bevezette őt a maga szobájába és lefektette az ágyba. Natasa lefeküdt, de mikor Marja hercegnő a redőnyöket leeresztvén ki akart menni, Natasa odahívta őt magához.

- Nem tudok aludni, Mari, maradj itt mellettem.
- Ki vagy merülve, - próbálj meg aludni.
- Nem, nem. Miért hoztál ide? Kérdezősködni fog utánam.
- Sokkal jobban van ma. Olyan szépen elbeszélgetett, - mondotta Marja hercegnő.

Natasa ott feküdt az ágyban és a szoba félhomályában Marja hercegnő arcát fürkészte.

Vajjon hasonlít-e hozzá? - gondolta Natasa. - Igen, hasonlít is meg nem is. De van benne valami különös, idegenszerű, teljesen új és előttem ösmeretlen. És szeret engem. Vajjon mi van a lelkében? Maga a jószág. De hogyan? Hogy' gondolkodik? Mit tart én felőlem? Igen, pompás egy teremtés.

- Masa, - mondotta halkan, s bátortalanul odahúzza magához a kezét, - Masa, nehogy' azt hidd, hogy rossz vagyok. Ugy-e nem hiszed? Masa lelkem. Mennyire szeretlek téged. Legyünk egészen, egészen jó barátok.

És Natasa, átölelve Marja hercegnőt, elkezdte a kezeit és az arcát csókolgatni. Marja hercegnő örült is meg szégyenkezett is Natasa érzelmeinek illetően megnyilatkozása miatt.

Ettől a naptól kezdve Marja hercegnő és Natasa közt létrejött az a szenvedélyes és gyöngéd barátság, mely csak nők között szokott előfordulni. Szüntelenül csókolóztak, gyöngéd szavakat mondogattak egymásnak és az idejük legnagyobb részét együtt töltötték. Ha az egyikük kiment, a másik elkezdett nyugtalankodni és iparkodott mielőbb csatlakozni hozzá. Úgy érezték, hogy kettesben sokkal inkább egyetértenek, mint külön-külön. Valami, a barátságnál sokkal erősebb érzés jött létre köztük: annak a kizárólagos érzése volt ez, hogy reájuk nézve csak egymás jelenlétében képzelhető az élet.

Olykor órák hosszat hallgattak; másszor meg az ágyban fekvéskor elkezdtek beszélgetni és beszélgettek reggelig. Legtöbbször a rég múlt időkről beszélgettek. Marja hercegnő a gyermekéveiről, az anyjáról, az apjáról és az ábrándjairól beszélt; és Natasa, a ki azelőtt fogékonytalansággal fordult el a ragaszkodásnak és alázatosságnak ettől az életétől és a keresztény önfeláldozás költészetétől, most a szeretet kapcsai által összefűzve érezvén magát Marja hercegnővel, a hercegnő múltját is megszerette és ezt az addig megfoghatatlannak tartott életet is megértette. Nem akarta ugyan a maga életét az alázatosságra és az önfeláldozásra építeni, mert megszokta, hogy másban keresse az örömét, de megértette és megszerette ezt az előtte addig érthetetlen erényt. Marja hercegnő előtt, mikor Natasának gyermek- és serdülő koráról szóló elbeszélését hallotta, szintén föltárult az életnek egy addig érthetetlen oldala, az életben és az élet örömeiben való hit.

Ő róla még mindig nem beszéltek soha, nehogy szavukkal, - mint nekik tetszett, - megsértsék az értelemnek azt a magasztosságát, mely a lelkükben élt, és ez a hallgatás tette azt, hogy őt lassankint, - bár maguk se hitték, - elfeledték.

Natasa lesóványodott, meghalványodott és testileg annyira elgyengült, hogy valamennyien mindig csak az ő egészségéről beszéltek, a mi nagyon jól esett neki. De olykor, teljesen váratlanul meglepte őt nemcsak a haláltól, hanem a betegségtől, a gyöngeségtől és a szépsége elvesztésétől való félelem, és ilyenkor önkénytelenül és nagy figyelemmel elnézegette meztelen karját, melynek elbámult a soványságán, reggelenként elnézte a tükörben megnyúlt, s - mint neki tetszett - szánalmas ábrázatát. Úgy érezte, hogy ennek úgy kell lenni, de egyúttal rémület és szomorúság vett rajta erőt.

Egy ízben nagyon sietett föl a lépcsőn és elállt a lélekzete. Legott önkéntelenül is megint talált magának valami teendőt odalenn, s onnan megint fölsietett, hogy kipróbálja az erejét és megfigyelje magát.

Más alkalommal Dunyását hívta s megrezdült a hangja. Még egyszer szólította őt, bár már hallotta a lépteit, - szólította azon a mellhangon, a melylyel énekelni szokott és megfigyelte a hangját.

Ő maga se tudta, és tán el se hitte volna, de az iszapnak az alatt az áthatatlannak látszó rétege alatt, mely a lelkét elborította, immár kiserkedtek a fű finom, gyöngye és fiatal csücskei, melyeknek az volt a hivatásuk, hogy gyökeret verjenek benne, és élettől duzzadó hajtásaikkal úgy befödjék azt a bánatot, mely őt szorongatta, hogy az csakhamar láthatatlanná és észrevehetetlenné váljék. Belülről begyógyult a sebe.

Január végén Marja hercegnő elutazott Moszkvába, s a gróf mindenképpen azon volt, hogy Natasa is vele menjen és magát az ottani orvosok által megvizsgáltassa.

IV.

A Vjazmánál történt összeütközés után, a hol Kutuzov nem tudott úrrá lenni csapatainak azon a vágyán, hogy az ellenséges csapatokat elvágják, szétverjek stb., a menekülő francziák s az utánuk iramodó oroszok menetelése szinte Krasznojeig egyetlen ütközet nélkül folyt le. Olyan gyors volt ez a futás, hogy a francziák után siető orosz hadsereg képtelen volt őket utólni, a lovasság és a tüzérség lovai kidőltek, és a francziák meneteléséről szóló hírek mindig tévesek voltak.

Az orosz csapatok emberei a negyven versztes napi menetelésektől annyira ki voltak merülve, hogy nem tudtak gyorsabban haladni.

Hogy fogalmat alkothassunk magunknak az orosz hadsereg kimerültségének a fokáról, elég ha tisztán megértjük annak a ténynek a jelentőségét, hogy az orosz hadsereg, mely Tarutinótól kezdve mindössze csak ötezer sebesültet és halottat, és nem több, mint száz foglyot veszített, hogy ez az orosz hadsereg, mely százezer főnyi létszámmal indult el Tarutinóból, ötvenezer főnyi létszámmal érkezett meg Krasznoje-ba.

Az oroszoknak a francziák után való gyors előnyomulása épp oly pusztítólag hatott az orosz hadseregére, mint a francziákra azok futása. A különbség mindössze az volt, hogy az orosz hadsereg önként, a pusztulás veszedelme nélkül nyomult előre, mely a franczia hadsereg fölött állandóan ott lebegett, valamint az, hogy a francziák betegek és elmaradottjai az ellenség kezébe kerültek, míg az oroszokéi otthon voltak. A napoleoni hadsereg megfogyatkozásának legfőbb oka a gyors menetelés volt, a minek minden kétséget kizáró bizonyítéka az orosz csapatok megfelelő megfogyatkozása.

Kutuzov egész tevékenysége, épp úgy, mint Tarutinonál és Vjazmánál, csak arra irányult, hogy - a mennyiben ez a hatalmában állott, - ezt a francziákra nézve romlást hozó menetelést ne akadályozza, (mint azt Péterváron és a hadseregben az orosz tábornokok akarták), hanem ellenkezőleg elősegítse, és a maga csapatainak az előhaladását lehetőleg megkönnyítse.

De ezenkívül, attól az időtől kezdve, hogy az orosz csapatoknak a gyors meneteléstől való kimerültsége és megfogyatkozása annyira érezhetővé vált, még egy másik ok is volt, mely Kutuzovot arra indította, hogy a csapatok menetelését hátráltassa és várakozó álláspontra helyezkedjék. Az orosz csapatok célja az volt, hogy a francziákat üldözzék. A francziák útja ösmeretlen volt, és így minél inkább nyomon követték a mi csapataink a francziákat, annál nagyobb utat kellett megtenniök. Csak ha egy bizonyos távolságon követték őket, akkor volt lehetséges azokat a kanyargásokat, melyeket a francziák tettek, átvágásokkal megrövidíteni. Mindazok az agyafúrt fortélyoskodások, melyekkel a tábornokok előállottak, a csapatok áthelyezésében s a menetelések gyorsításában jutottak volna kifejezésre, pedig az egyetlen okos cél csak az lehetett, hogy a menetelések lehetőleg lassítsassanak. És Kutuzovnak egész tevékenysége, Moszkvától kezdve Vilnáig, a hadjárat egész tartama alatt, kizárólag erre a célra irányult, még pedig nem véletlenül és ötletszerűleg, hanem teljes következetességgel.

Kutuzov nem eszével meg ismereteivel, hanem egész orosz lényével tudta és érezte azt, a mit minden orosz ember érzett, hogy a francziák le vannak győzve, hogy az ellenség menekül, és hogy nyomon kell követni őt; de egyúttal, a katonáival együtt érezte ennek, a gyorsaság és az évszak tekintetében szinte páratlan menetelésnek minden nehézségét is.

De a tábornokoknak, különösen a nem oroszoknak, a kik minden áron ki akarták magukat tüntetni, bámulatba akarták ejteni a világot és az Isten tudja miért, de el akartak fogni valami királyt vagy herceget, - ezeknek a tábornokoknak úgy tetszett, hogy éppen most volna az ideje annak, hogy ütközetbe bocsátkozzanak és elverjék valakin a port, a mikor pedig a megütközés esztelenség, sőt bűn lett volna. Kutuzov csak a vállát vonogatta, valahányszor szép sorjában előterjesztették neki a fortélyoskodásuknak legkülönbélebb terveit ezekkel a

lerongyolódott, meleg ruha nélkül szűkölködő katonákkal, a kik minden ütközet nélkül, egyetlen hónap alatt létszámuknak a felére olvadtak, és a kikkel a tovább folyó menekülés legjobb esetét feltételezve is, a határig legalább még egyszer akkora utat kellett megtenni, mint a mekkorát már eddig megtettek.

Ez a fortélyoskodásra, az ellenség szétverésére és elvágására irányuló törekvés különös élenkséggel nyilatkozott olyankor, a mikor az orosz csapatok francia csapatokra bukkantak.

Igy volt ez Krasznójnál is, a hol azt hitték, hogy a három francia hadoszlop egyikét fogják találni, és rábukkantak tizenhatezer ember élén magára Napoleonra. Mindama rendszabályok ellenére is, a melyeket Kutuzov arra nézve foganatosított, hogy ezt a vészthozó összeütközést megakadályozza és a csapatait kímélje, Krasznójnál teljes három napig eltartott a francziák szétzüllött csapatainak és az orosz hadsereg kimerült embereinek a csetepatéja.

Toll megcsinálta a rendelkezést: az első hadoszlop elmegy ide és ide... stb. És mint mindig, most is, minden a rendelkezés ellenére történt. A württembergi herceg a hegyről lövöldözött a francziák menekülő csapataira, és segédc csapatokat kért, a melyek azonban nem érkeztek meg. A francziák, éjjelenként megkerülvén az oroszokat, szétszóródtak, elrejtőztek az erdőkben, és ki hogy tudott, menekült tovább.

Miloradovics, a ki azt mondta, hogy semmit sem akar tudni a serege belső ügyeiről, a kit soha se lehetett megtalálni, a mikor szükség volt rá, a félelem és gáncs nélkül való lovag, mint a hogy' ő maga magát nevezte, s a francziákkal való tárgyalások nagy barátja, hadiköveteket küldött hozzájuk és megadást követelt tőlük, pocskolta az időt, s nem tette azt, a mit parancsoltak neki.

- Nektek ajándékozom, fiúk, ezt a hadoszlopot, - mondotta a csapataihoz lépve, s a lovasság előtt rámutatott a francziákra. És a lovasok, alig vánszorgó lovaikon, a melyeket sarkantyúval és kardlappal hajsoltak előre, nagy erőlködések után, poroszkálva megindultak a nekik ajándékozott hadoszlop, vagyis a megdermedt, szinte megfagyott és kiéhezett francziáknak egy szétzilált tömege felé; és az ajándékozott hadoszlop elhányta a fegyverét és megadta magát, a mire egyébiránt már régóta áhítozott.

Krasznaje mellett huszonhatezer foglyot, néhány száz ágyút és valami marsallbotnak nevezett pálczikát ejtettek zsákmányul, és azon veszekedtek, vajjon ki tüntette ki itt magát és ezzel beérték, de rendkívül sajnálták, hogy nem fogták el Napoleont vagy legalább is valami herceget vagy marsallt, s ezért egymást, de különösen Kutuzovot okolták.

Ezek a szenvedélyeik által elragadtatott emberek vak eszközei voltak a szükségszerűség legszomorúbb törvényének; de azért hősknek tartották magukat, és azt képzelték, hogy az, a mit ők tettek, a legnemesebb és a legérdemesebb cselekedet volt. Vádolták Kutuzovot, hogy ő a hadjárat kezdete óta akadályozta őket abban, hogy Napoleont legyőzzék, hogy ő csak a szenvedélyeinek a kielégítésére gondolt, hogy nem akart kimozdulni a Polotnyanyije Zavodyból, mert ott békessége volt, hogy Krasznójnál megállította a hadsereget csak azért, mert Napoleon ottlétéről értesülvén, egészen elvesztette a fejét, s hogy mindezeknél fogva még az is feltehető róla, hogy összebeszélt Napoleonnal, eladta magát neki⁵ stb. stb.

Nem elég, hogy a szenvedélyeik által elragadt kartársak úgy beszéltek, - de az utókor és a történelem is Napoleont grand-nak ösmerte el, Kutuzovot pedig az idegenek: ravasz, feslettéletű, gyöngéjellemtű és öreg udvaroncznak tartották, az oroszok pedig valami meghatározhatatlannak, valami bábnak, a kinek egyetlen érdeme az volt, hogy orosz nevet viselt.

⁵ Wilson emlékiratai.

V.

Az 1812. és 1813. években Kutuzovot egyenesen nagy baklövésekkel vádolták. Az uralkodó elégedetlen vele. És az a történelem, mely nemrég legfelsőbb parancsra készült, azt írja róla, hogy Kutuzov ravasz és hazug udvaronc volt, a ki megrémült Napoleon nevétől, s Krasznojenál és a Berezinánál elkövetett baklövésai révén megfosztotta az orosz csapatokat a francziákon aratott teljes győzelem dicsőségétől.⁶

Ez a sorsa a nem nagy embereknek, a kik nem grand-homme-ok, a kiket nem ösmer el az orosz elme, de azoknak a ritka és mindig egyedülálló embereknek a sorsa, a kik a Gondviselés akaratát megértvén, annak a maguk egyéni akaratát teljesen alárendelik. A felsőbb törvények megvetéseért a tömeg írgysége és megvetése sújtja ezeket az embereket.

Az orosz történetírók előtt, - furcsa és szinte rettenetes kimondani, - Napoleon, - a történelmek e leghitványabb embere, a ki soha és sehol, még a számkivetésben sem árulta el a legcsekélyebb emberi méltóságot sem, Napoleon elragadtatás és lelkesedés tárgya, ő grand. Kutuzov pedig, az az ember, a ki 1812. évbéli tevékenységének az elejétől a végéig, Borodintól Vilnáig soha egyetlen szavával vagy cselekedetével se hazudtolván meg magát, a történelemben szokatlan példáját adta az önfeláldozásnak és a jövő események fölismerésének, Kutuzov mint valami meghatározhatatlan és szálnalmat gerjesztő alak szerepel, s valahányszor Kutuzovról és 1812-ről beszéltek, mindig mintha csak szégyenkeznének.

Pedig a dolog úgy áll, hogy még elképzelni is nehéz egy másik olyan történelmi alakot, a kinek a tevékenysége olyan meginghatatlan állandósággal, egy és ugyanazon cél felé lett volna irányozva, mint az övé. És nehéz elképzelni méltóbb és az egész nemzet akaratával megegyezőbb célét. És még nehezebb másik példát találni a történelemben arra, hogy egy történelmi alak azt a célét, a melyet kitűzött maga elé, oly tökéletesen elérte volna, mint a hogyan Kutuzov elérte azt a célét, a melyre az 1812. évben tevékenységét összpontosította.

Kutuzov soha sem emlegette azt a négy ezredévet, mely a gúlákról alá tekint, azokat az áldozatokat, a melyeket ő a hazának hoz, azt, hogy ő mit szándékozik véghezvinni, vagy mit vitt véghez: egyáltalában nem beszélt semmit magáról, nem játszott semmiféle szerepet, mindig a legegyszerűbb és legközségesebb embernek látszott s a legegyszerűbb és legközségesebb dolgokat mondta. Leveleket írt a leányainak és m-me Stahlnek, regényeket olvasott, szerette a szép asszonyok társaságát, eltréfált a tábornokokkal, tisztekkel és katonákkal és soha sem ellenkezett azokkal az emberekkel, a kik be akartak bizonyítani előtte valamit. Mikor Rasztopcsin gróf a jauzsszkij hídon odaugratott Kutuzovhoz, egyenes szemrehányásokkal illette őt azért, hogy ő akarta Moszkva vesztét és így szólt: „Hiszen ön megígérte, hogy nem hagyja el Moszkvát ütközet nélkül?” Kutuzov így felelt: „Nem is hagyom el Moszkvát ütközet nélkül”, - bár Moszkva akkor már el volt hagyva. Mikor Araksejev elment hozzá az uralkodótól, és azt mondta neki, hogy Jermolovot kellene a tűzéség élére állítani, Kutuzov így felelt: „Igen, magam is éppen az imént említettem”, a midőn egy perczzel azelőtt egészen mást mondott. Ugyan mit érdekelte őt, az egyetlent, a ki a körülötte levő buta tömeg közepett fölismerte annak az eseménynek az óriási fontosságát, mit érdekelte őt az, vajjon Rasztopcsin gróf ő neki, vagy más valakinek tulajdonítja-e a főváros nyomorúságát? Még kevésbbé foglalkoztathatta őt az a kérdés, kit fognak a tűzéség parancsnokává kinevezni.

És ez az öreg ember, a kit az élet tapasztalatai rávezettek arra a meggyőződésre, hogy a gondolatok s az ezek kifejezésére szolgáló szavak nem mozgató erői az embereknek,

⁶ Bogdanovics: Az 1812 év története. Kutuzov jellemzése és a Krasznajei ütközet eredményeinek az elégtelenségről szóló fejtegetés.

nemcsak az ilyen esetekben, hanem mindig teljesen értelmetlen szavakat mondott, - kimondta azt, a mi először az eszébe ötlött.

De ugyanez az ember, a ki oly kevés súlyt fektetett a szavaira, egész tevékenysége alatt egyetlen egy olyan szót sem ejtett, mely ne lett volna összhangban azzal az egyetlen céllal, a melynek az elérésére a hadjárat egész ideje alatt törekedett. Szemlátomást önkéntelenül azzal a mélységes meggyőződéssel, hogy nem értik meg őt, nem egyszer a legkülönbélebb körülmények közt is kimondta a véleményét. Kezdve a borodinoi ütközettől, a melylyel a környezetével való súrlódásai elkezdődtek, ő volt az egyetlen, a ki azt mondotta, hogy *a borodinoi ütközet győzelem*, s ezt szóval s a jelentéseiben és előterjesztéseiben halála napjáig mindig ismételte. Ő volt az egyetlen, a ki azt mondta, hogy *Moszkva veszte még nem jelenti Oroszországnak is a veszét*. Lauristonnak a békeajánlataira azt felelte, hogy *a béke lehetetlen, mert ellenkezik a nép akaratával*; ő volt az egyetlen, a ki a francziák visszavonulása idején azt mondotta, hogy *a mi hadműveleteinkre nincs szükség, hogy magától sokkal jobban megtörténik minden, mint a hogy' mi kívánjuk, hogy az ellenségnek aranyhidat kell építeni, hogy sem a tarutinoi, sem a vjazmai, sem a krasznojei ütközetre nincs szükség, hogy valaminek csak kell maradni akkorra, mire a határra érnek, és hogy ő bizony tíz francziáért se hajlandó egyetlen orosz fölládozni*.

És ő volt az egyetlen, ez az udvaronc-ember, a mint őt elibénk állítják, a ki csak azért hazudik Arakcsjevnek, hogy a császárnak a kedvében járjon, - ő, ez az udvaronc-ember, az egyetlen, a ki Vlnában nyíltan kimondja, s ezzel a császár kegyét is elveszti, - hogy *a további hadakozás a külföldön káros és haszontalan*.

De a szavak egyedül még nem igazolják azt, hogy ő már akkor fölismerte az események jelentőségét. A cselekedetei mind, a legcsekélyebb ingadozás nélkül egy és ugyanarra a hármas célra irányulnak: 1. minden erejét megfeszíteni a francziákkal való összeütközések alkalmával, 2. legyőzni őket, és 3. kiűzni őket Oroszországból, könnyítvén, a mennyire lehet, a nép és a csapatok nyomorúságán.

Ő, az a habozó Kutuzov, a kinek jelmondata a türelem és az idő, a határozott lépések ellensége, elfogadja a borodinoi ütközetet, és példátlan ünnepélyesség színével veszi körül az ütközet előkészületeit. Ő, az a Kutuzov, a ki az austerlitzi ütközet kezdete előtt megmondja, hogy az ütközetet el fogjuk veszíteni, Borodínónál, mind a mellett, hogy a tábornokok mind vereséget jósolnak, mind a mellett a történelemben példátlanul álló eset mellett, hogy a csapatok a nyert ütközet után kénytelenek visszavonulni, - ő az egyetlen, a ki mindenkivel szemben, halála napjáig váltig erősítgeti, hogy a borodinoi ütközet - győzelem. Ő az egyetlen, a ki a visszavonulás egész ideje alatt megmarad a mellett, hogy nem kell újabb ütközetekbe bocsátkozni, a melyeknek semmi hasznuk sincsen, nem kell újabb háborút kezdeni és nem szabad Oroszország határát átlépni.

Most, a mikor az események a következményeikkel együtt tisztán állanak előttünk, könnyű az események jelentőségét megérteni, hacsak nem tulajdonítunk a tömegek cselekedeteinek olyan célokat, a melyek legfeljebb néhány tucsat ember fejében motoszkáltak.

De hogy' tudta ez az öreg ember akkor, mindenki másnak a véleményével ellentétben oly határozottsággal eltalálni az események nemzeti szempontból vett jelentőségét, hogy egész működése alatt egyetlen egyszer se tévedett?

A lejátszódó jelenségek jelentőségébe való illetén betekintés szokatlan erejének a forrása az a nemzeti érzés volt, a melyet ő a maga egész tisztaságában és erejében ott hordozott magában.

Csakis ennek az érzésnek ő benne való fölismerése indította a népet olyan furcsa módon arra, hogy a császár akarata ellenére is őt, a kegyvesztett öreg embert állítsa oda a nemzeti háború

élére. És csakis ez az érzés állította őt oda arra a legmagasztosabb emberi magaslatra, a honnan ő, mint főhadparancsnok, minden erejét nem arra használta föl, hogy az embereket gyilkolja és pusztítsa, hanem arra, hogy őket oltalmazza és kímélje.

Ez az egyszerű, szerény és éppen azért igazán magasztos alak, nem férhetett bele az emberekkel állítólag rendelkező európai hősnek abba a hazug formájába, a melyet csak a történelem eszelt ki.

A lakáj nem ösmer nagy embert, mert a lakájnak is meg vannak a nagyságról a maga fogalmai.

VI.

November ötödike volt az úgynevezett krasznojei ütközetnek az első napja. Estefelé, mikor a tábornokok tömérdek baklövése és torzsalkodása után, a kik nem oda mentek, a hova kellett volna, a segédtesteknek ellenparancsokkal való szétküldése után, mikor már nyilvánvalóvá lett, hogy az ellenség az egész vonalon futásnak eredt és így ütközetről szó sincs és nem is lehet, Kutuzov elment Krasznojéból Dobrojeba, a hová aznap a főhadiszállást áthelyezték.

Derült és hideg volt az idő. Kutuzov a vele elégedetlen és folyton sűgő-bűgő tábornokok hatalmas kíséretével kövér, fehér lovackáján poroszkált Dobroje felé. A tüzek körül melegedve egész úton az aznap foglyul ejtett francziák csapatjai szorongtak (csak aznap hétezer foglyot ejtettek). Dobrojetól nem messze zajos beszélgetésbe merülve, a leszerelt francia ágyúknak hosszú sora mellett ácsorgott a lerongyolódott és mindenféle ringyongygyal beburkolt francziáknak egy óriási csoportja. Mikor a főparancsnok közeledett, a beszélgetés elnémult, és minden szem Kutuzovra tapadt, a ki pirosszegélyű fehér sipkájában és bélelt köpenyében tagbaszakadt vállait meggörnyesztve lassan lovagolt az úton. Az egyik tábornok jelentette Kutuzovnak, hogy hol zsákmányolták az ágyúkat és a foglyokat.

Kutuzov gondolataiba volt elmerülve és nem hallotta a tábornok szavait. Elégedetlenül összeránczolta a homlokát és figyelmesen meredt rá azokra a foglyokra, a kik különös szánalmat keltettek benne. A francia katonák legnagyobb részét eltorzították a fagyos orrok és arczok, és csaknem valamennyiüknek pirosak, duzzadtak és gennyesek voltak a szemei.

A francziák egy csoportja egészen közel állott az úthoz, és két katona, - az egyiknek az arca el volt borítva kiütésekkel, - a kezeivel tépdesett egy darab nyers húst. Volt valami borzalmas és állatias abban a futó pillantásban, a melyet az arra menőkre vetettek, és abban a kaján kifejezésben, a melylyel az a kiütéses katona rápillantván Kutuzovra, legott elfordult tőle és folytatta a maga dolgát.

Kutuzov hosszú ideig és figyelmesen nézte ezt a két katonát; még jobban összeránczolván a homlokát, összehúzta a szemeit és elmélázva csóválta a fejét. Egy másik helyen egy orosz katonát vett észre, a ki mosolyogva veregette egy francia katona vállát, és szeliden mondott neki valamit. Kutuzov megint ugyanolyan kifejezéssel csóválta meg a fejét.

- Mit mondasz? - kérdezte a tábornoktól, a ki folytatta a jelentését, és fölhívta a főparancsnok figyelmét azokra a zsákmányul ejtett francia zászlókra, melyeket a Preobrazsenszkij-ezred arczéle előtt lobogtatott a szél.

- Áá, zászlók! - mondotta Kutuzov, szemlátomást csak nagy nehezen tudván megválni azoktól a dolgoktól, melyek a gondolatait foglalkoztatták. Szórakozottan körülnézett. A szavait lesve, ezer meg ezer szem bámult rá mindenfelől.

A Preobrazsenszkij-ezred előtt megállott és mélyen felsóhajtva becsukta a szemeit. A kíséretből valaki intett, hogy a zászlókat tartó katonák lépjenek közelebb, és a főparancsnok körül állítsák le a zászlókat a földre. Kutuzov pár pillanatig hallgatott és szemlátomást nem szívesen, és csak a helyzet kényszerűségének engedve, felütötte a fejét és elkezdett beszélni. Egész sereg tiszt vette őt körül. Figyelmes pillantással nézett végig a tisztek csapatján és megösmert közülük egyeseket.

- Köszönet valamennyiüknek! - mondotta előbb a katonákhoz, majd ismét a tisztekhez fordulva. Lassan kiejtett szavai tisztán kivehetők voltak a nagy csöndben: - köszönet mindannyiuknak nehéz és hűséges szolgálataikért. A diadal teljes, és Oroszország nem fog önmagáról megfélemlkezni. Örök dicsőség az önök osztályrésze! - Itt elhallgatott és körülnézett.

- Hajtsd meg, hajtsd meg a fejét, - szólt oda egy katonának, a ki egy francia sást tartott a kezében, és véletlenül meghajtotta a preobrazsenszkijek zászlaja előtt. - Mélyebbre, mélyebbre, úgy ni. Hurrá! fiúk, - mondotta állának egy gyors mozdulatával, a katonákhoz fordulva.

- Hurrá-á-á! - ordította utána sok ezer hang.

Mialatt a katonák ordítottak, Kutuzov a nyeregben előrehajolva meghajtotta a fejét, és szelid, valamelyest gúnyos fény csillant föl a szemeiben.

- Testvéreim, ide hallgassatok... - mondotta, mikor a hangok elnémultak.

És egyszerre a hangja is, az arczkifejezése is elváltozott: most már nem a főhadparancsnok beszélt, hanem az egyszerű öregember szólalt meg, a ki nyilván valami nagyon fontosat akart a bajtársaival közölni.

Úgy a tisztek csoportjában, mint a katonák soraiban is mozgolódás támadt, mindenki tisztán hallani akarta, a mit most mondani fog.

- Ide hallgassatok. Tudom, hogy nehéz a sorotok, de hát mitévők legyünk! Legyetek türelemmel; nem sokáig tart már. Csak elkísérjük a vendégeinket s aztán majd pihenünk. A czár nem fog megfélemlkezni a szolgálataitokról. Nehéz a sorotok, de legalább otthon vagytok; nézzétek azokat, hova jutottak, - mondotta és rámutatott a foglyokra. - Nyomorultabbak az utolsó koldusnál. A míg erősek voltak, magunkat se sajnáltuk, de most ő rajtuk is megesik a szívünk. Elvégre ők is emberek. Igaz-e, fiúk?

Körülnézett és a tiszteletteljes álmélkodással merően rászegezett szemekből részvétet olvasott ki a szavai iránt: a szelid, öreges mosolytól mind jobban földerült az arcza, s csillagalakú ránczok támadtak az ajkai és a szemei körül. Elhallgatott és szinte csodálkozva lehorgasztotta a fejét.

- De szó, a mi szó, ki hívta őket ide? Úgy kell nekik, e..e m.. a f... - mondotta egyszerre és felütötte a fejét. És a szegeskorbácsával egyet suhintva, az egész hadjárat alatt most először, vágtatva távozott a katonák örömteljesen hahotázó, hurrá-t üvöltő, fölbomlott sorai mellől.

Azokat a szavakat, a melyeket Kutuzov mondott, aligha értették meg a katonák. A tábornagy eleinte ünnepélyes és a vége felé öregesen egyszerű beszédének a tartalmát senki sem igen tudta volna elmondani, de a beszéd érzelmi tartalmát nemcsak hogy megértették, hanem a magasztos diadalnak, az ellenség iránt való szánalommal és a maga igazának a tudatával párosult ugyanaz az érzése, a melyet legjobban éppen ez az öreges kifakadás fejtett ki, - ugyanez az érzés minden egyes katonának a lelkében megvolt, és egy örömteljes, hosszú ideig el nem némuló rivalgásban jutott kifejezésre. Mikor ez után az egyik tábornok azzal a kérdéssel fordult Kutuzovhoz, vajjon nem kívánja-e kocsin folytatni az útját, Kutuzov váratlanul egészen kijött a sodrából, és meglátszott rajta, hogy erősen fel van indulva.

VII.

November nyolczadikán, a krasznojei ütközet utolsó napján már alkonyodott, mikor a csapatok éjjeli szállásukra értek. Csöndes és hideg volt az egész nap, időnkint ritkás, könnyű hó esett; csak estére kezdett tisztulni. A hulló hópihéken keresztüllátszott a feketés-lila, csillagos égbolt s erősebben kezdett fagyni.

Egy muskétás-ezred, mely háromezer főnyi létszámmal indult el Tarutinoból, most kilencz-száz főnyi létszámmal mint az első egyike érkezett meg az országút mellett lévő faluban kijelölt éjjeli szállásra. A kvártélycsinálók, a kik az ezredet fogadták, jelentették, hogy a viskókat mind francia sebesültek és halottak, lovasok és törzskarbeliek foglalták el. Csak egyetlen ház volt üresen az ezredparancsnok számára.

Az ezredparancsnok odament a házához. Az ezred végigvonult a falun s az utolsó házak előtt az úton gúlákba rakta a fegyverét.

Az ezred, mint valami óriási és soktagú állat látott hozzá, hogy eligazítsa a vaczkát, és gondoskodjék az ennivalóról. A katonák egy része térdig érő hóban elvánszorgott a falutól jobbra lévő nyíresbe, s legott felhangzottak az erdőben a fejszék és oldalfegyverek csapásai, a töredező ágak recsegése és a katonák vidám hangjai; a másik rész a csoportba verődött ezredszekerek és ezredlovak körül bűbélődött, előszedte a katlanokat, a kétszersültet és megetette a lovakat; a harmadik rész eloszlott a faluban, hogy a törzskariak helyét eligazítsa, kiválogatta a házakban szanaszét heverő francia holttesteket, és deszkát, száraz fát és a háztetőkről szalmát hurczolt a tűzrakáshoz és sövényeket a szél ellen való védekezéshez.

A házak mögött, a falu végén vagy tizenöt katona víg kurjogtatás közt ránczigálta egy pajta magas sövényfalát, a melynek a teteje már szét volt hordva.

- No csak, no csak, egyszerre feküdjetek neki! - kiabáltak egyre-másra, és az éj sötétjében fagyos recsegéssel imbolygott a sövényfal hóval teliszórt egyik hatalmas szárnya. Mind sűrűbben recsegték, ropogtak az alsó vesszők és végre az egész sövényfal a nekitámaszkodó katonákkal együtt lefordult a földre. Hangos, vad örömtől harsogó üvöltés és kaczagás hallatszott.

- Fogjátok meg ketten! Ide azzal az emelőrúddal! Így ni. Mit bámészkodol?

- No most, egy... Álljatok meg, fiúk!... Majd ha kiáltok!

Elhallgattak valamennyien, s egy halk, bársonyosan kellemes hang rázendített egy nótára. A harmadik strófa végén, az utolsó hang elpengése után, egyszerre vagy húsz hang ordította: „úúúú! Mindjárt meglesz! Csak neki fiúk!...” de az együttes erőlködés ellenére is, a sövényfal éppen csak hogy megmozdult, s mindenfelől nehéz lihegés hallatszott a beállott csöndben.

- Hej, halljátok-e, ti ott a hatodik szakaszból! Az ördögbe is! Segítetek hát... Mi is csak vagyunk valakik.

A hatodik szakaszból vagy húszan, a kik a falú felé iparkodtak, csatlakoztak hozzájuk; és a vagy öt százsen hosszú és egy százsen magas sövényfal, ide s tova hajladozva, s a lihegő katonák vállát nyomva és hasogatva, a falu utcáján megindult előre.

- Előre hát, vagy mi... Úgy-úgy, csak bukjatok orra... Mi lelt! No csak...

Se vége se hossza nem volt a vidám és otromba szitkozódásnak.

- Hát ti mit csináltok itt? - hallatszott egyszerre egy katona fölényes hangja, a ki odasietett a sövényfalat hurczoló bajtársaihoz.

- Amott vannak az urak; ebben a házban maga a gyenerális lakik, ti meg, ti istentelenek, itt káromkodtok. Majd adok én nektek! - kiáltott az őrmester és teljes erővel rácsapott a legelső katona hátára, a ki a keze ügyébe esett. - Nem tudtok csendesebben lenni?

A katonák elhallgattak. Az a katona, a kit az őrmester hátbavágott, nagyokat krárogva kezdte törölgetni az arcát, a melyet véresre zúzott, hogy nekiesett a sövényfalnak.

- Lám, hogy verekszik az istentelen! Az egész pofámat bevérezte, - mondotta bátortalanul suttogva, mikor az őrmester odább állott. - Talán bizony nem tetszik? - szólott egy nevető hang; és a katonák a hangjukat kissé megfékezve mentek tovább. A faluból kiérve megint épp oly hangosan kezdtek lármázni, mint azelőtt, s alaposan teliszórták a beszédüket mindenféle céltalan szitkozódással.

Abban a házban, a mely mellett a katonák az imént elmentek, együtt voltak a főbb parancsnokok, s a tűz mellett élénken tárgyalták az elmúlt nap eseményeit, s a jövőre tervezett hadműveleteket. Az volt a terv, hogy egy oldalmenetelést csinálnak balfelé, elvágják az alkirályt és elfogják őt.

Mire a katonák a sövényfallal megérkeztek, már mindenfelé kigyúltak a tábori konyha tüzei. Pattogott a fa, olvadt a hó, s a katonák fekete árnyékai az egész elfoglalt területen ide s tova imbolyogtak a letaposott havon.

Fejszék és oldalfegyverek dolgoztak mindenfelé. Parancs nélkül történt most minden. Fát hordtak össze éjszakára, sátrakat csináltak a tiszteknek, keverték az üstöket s rendbeszedték a fegyvereket és a lőszereket.

A nyolczadik szakasz által összehordott sövényfalakat félköralakban fölállították észak felé, megtámasztották czölöpökkel és tüzet raktak előtte. Takarodót doboltak, összeolvasták a legénységet, megvacsoráltak és elhelyezkedtek éjszakára az őrtüzek körül, - ki a csizmáit tisztogatta, ki pipára gyújtott, ki meg mezitelenre vetkőzve tetűt keresett magán.

VIII.

Az ember azt hinné, hogy azok között a szinte elképzelhetetlenül súlyos körülmények közt, a melyek közt ebben az időben az orosz katonák voltak, - meleg lábbeli, meleg ruha, s minden tető nélkül a fejük felett, a hóban és tizenhatszázfokos hidegben, sőt még a megfelelő élelem nélkül is, melynek a szállítmányai nem mindig tudtak a sereg nyomában maradni, - az ember azt hinné, hogy a katonák a képzelhető legszomorúbb és legleverőbb képet nyújtották.

Ellenkezőleg, soha, még a legkedvezőbb anyagi körülmények közt sem nyújtottak a csapatok vidámabb és elevenebb képet, mint akkor. Ennek az volt az oka, hogy a csapatokból naponta kiselejtezték mindenkit, a ki csüggedni vagy gyengülni kezdett. Mindaz, a ki testileg vagy lelkiileg elgyengült, már rég elmaradt a sereg mögött, a melyben csak a csapatok testben, lélekben viruló virága maradt meg.

A sövényfal mögött meghúzódott nyolczadik szakasz körül csoportosultak a legtöbben. Két őrmester is odaült hozzájuk, és az ő tüzüik minden másnál fényesebben lobogott. Éppen azért, ha oda akart ülni hozzájuk valaki, megkövetelték tőle, hogy fát is hozzon magával.

- Hé, Makjejev, mi lelt... elvesztél, vagy fölfaltak a farkasok? Hozz már fát ide! - kiáltott föl egy piros orcájú, vörös katona, a ki szaporán hunyorgatott és pislogott a füsttől, de azért el nem mozdult a tűz mellől. - Gyere hát ide, te varjú és hozz egy kis fát szaporán, - fordult oda a katona egy másikhoz. A vörös nem volt sem altiszt, se tizedes, de egészséges közlegény

volt, s azért parancsolgatott azoknak, a kik gyengébbek voltak, mint ő. Az a hegyesorrú, vézna és alacsonytermetű katona, a kit varjúnak hívtak, engedelmesen fölkel és elindult, hogy a parancsot teljesítse, de ugyanekkor a tűz fényénél fölbukkant egy fiatal katona karcsú és délczeg alakja, a ki hatalmas fahasábokat czipelt magával.

- Add ide. Lám, ez derék!

A fát összetördelték, a lángra lökték, a szájukkal és a köpenyeik szélével fújtatták a tüzet, mire sisteregve és pattogva, legott újra erőre kapott a láng. A katonák közelebb húzódva pipára gyújtottak. Az a fiatal és csinos katona, a ki a fát hozta, csípőre tette a kezét s szaporán és fürgén elkezdett fázós lábaival egy helyben topogni.

- Jaj mamám, beh hideg a harmat, mégis jól esik a muskétásnak... - dúdolta, s mintha a nóta minden szótagjánál egyet csuklott volna.

- Hej, elrepül ám a csizmád talpa! - kiáltott rá a vörös, észrevévén, hogy fityeg a talpa. - Rongyos talpnak méreg a táncz.

A katona megállt, letépte a fityegő bőrdarabot és belehajította a tűzbe.

- Ezzel is megvagyunk, pajtás, - mondotta; leült, elővett a tarisznyájából egy darab kék francia posztót s elkezdte belecsavarni a lábait. - A gőztől mállott széjjel, - tette hozzá s odanyújtotta a lábait a tűzhöz.

- Majd adnak újat nemsokára. Mondják, hogy ha az utolsó francziával is elbánunk, dupla porciót kapunk valamennyien.

- Lássátok, az a kutyafulú Petrov, szépen elmaradt, - szólott az őrmester.

- Azt én már régen észrevettem, - jegyezte meg egy másik.

- Nem hiába, még olyan tejfölösszájú...

- A harmadik szakaszban meg azt beszéltek, hogy tegnap kilencz emberük hiányzott.

- De hogy is menjen tovább az ember, mikor lefagy a lába?

- Tán' bizony te is azon töröd a fejed? - szólott egy vén katona, és szemrehányólag fordult oda ahhoz, a ki azt mondta, hogy lefagy a lába.

- Hát te mit gondolsz? - szólalt meg egyszerre rikácsoló és remegő hangon az a hegyesorrú katona, a kit varjúnak hívtak, a mint a tűz mellől föltápászkodott. - A ki egészséges, az elsorvad, a ki pedig sorvad, az meghal. Itt vagyok akár én. Nem bírok magammal tovább, - mondotta egyszerre elszántan és odafordult az őrmesterhez; - vitessetek a kórházba; belém-ütött a szakgatás, amúgy is elmaradok...

- Elég már no, elég, - szólott az őrmester nyugodtan.

A katona elhallgatott és tovább folyt a társalgás.

- Ma csak elég francziát fogdostunk össze; de hunczut legyek, ha csak egynek volt becsületes czipője, éppen csak a neve, - kezdett bele egy másik katona valami új társalgásba.

- A kozákok mindent felforgattak. Kitisztogatták az ezredesnek a házat és mind kihurczolták őket onnan. Szánalom volt nézni, - mondotta az, a ki az imént tánczolt. Valósággal kiszórták őket; az egyik még élt, és motyogott is valamit a maga nyelvén.

- De tiszta népség, fiúk, - szólott az első. - Fehérek, akár a nyírfa kérge és bátrak, nemes egy fajzat, azt meg kell adni.

- Hát mit gondoltál? Náluk mindenféle rangú és rendű embert besoroznak ám.

- De egy kukkot sem értenek a mi nyelvünkön, - szólott az álmélkodás mosolyával az, a ki tánczolt. - Azt kérdem tőle: „melyik királyságból valók vagytok?” - ő meg csak hadar össze-vissza. Csodálatos egy népség.

- De az ám a fura, bajtársak, - folytatta az, a ki csodálkozott a fehérségükön, - Mozsaiszknál beszéltek a parasztok, hogy a mikor ott, a hol a csata volt, kezdték fölszedgetni az elesetteket, kisült, hogy tán' egy hónapig is ott heverték a halottaik. És csodák csodája, aszonták, olyanok voltak mind, akár a fehér papíros, tiszták és egy szikordom szikrányi szaguk se volt.

- De hát hogy' lehet az, a hidegtől tán'? - kérdezte az egyik.

- Oh te bölcs, te! A hidegtől! Hiszen meleg volt akkor. De meg ha a hidegtől volna, akkor a mieink se бүdösödtek volna meg. Pedig hát aszongyák, a mieink rögvest elrothadtak és tele voltak kukacokkal. Kendővel tartottuk be az orunkat, aszongyák, és a pofánkat elfordítva, vonszoltuk őket tovább, teljes lehetetlen volt kiállani. De az övéik, aszongyák, fehérek voltak, egy szikrát se voltak бүdösek.

Valamennyien hallgattak.

- Talán az ételük olyan, - szólott az őrmester, - úri ételt zabáltak.

Senki se felelt.

- Ugyanez a paraszt mesélte Mozsaiszknán, a hol az az ütközet volt, azt is, hogy tíz faluból terelték össze őket, húsz napig hordták a halottakat és még se készültek el velük. Maradt még a farkasoknak is elég...

- De az aztán ütközet volt ám, - mondotta az öreg katona. - Meg is emlegetjük valamennyien, a mi utána következett, az már semmi... Csak afféle haszontalan emberkínzás.

- Tegnapelőtt aztán mink is odakerültünk. De be se vártak bennünket. Szaporán elhajigálták a fegyvereiket. Térdre estek előttünk, és úgy kértek kegyelmet. Aztán meg, hogy csak egy példát mondjak. Beszéltek, hogy Platovnak kétszer is a kezébe volt maga Polion. Ő persze semmit se tudott róla. Megvan, tüstént megvan! Már a kezében van... aztán úgy elröppent egy-kettőre, akár a madár. Üthette bottal a nyomát.

- Miket hazudozol itt össze, Kiselev, lesz rád gondom ezután.

- Nem hazugság biz' ez, szent egy igaz, a mit mondok.

- De ha rajtam állott volna, s a kezembe kerül, biz' én beástam vón' a földbe, s beleszőgeztem vóna, hogy olyan tömérdek népet elpusztított!

- Majd csak a végire járunk valahogy s elveszük a kedvüket az ilyesmitől, - szólott az öreg katona nagyot ásítva.

Elnémult a beszélgetés, a katonák elkezdtek szedelőzködni.

- Lám, hogy' fénylenek a csillagok. Azt hinné az ember, hogy vásznat terítettek oda az asszonyok, - mondotta a katona, a mint a tejútban gyönyörködött.

- Ez jó termést ígér, fiúk.

- Egy kis fa is elkéne ám még.

- A dereka megmelegszik az embernek, a háta meg fázik. E' mán oszt' a fura!

- Hhaj Istenem!

- Mit taszigálsz az embert, - tán' csak te néked ég ez az egész tűz? Nézze meg az ember, hogy' szétterpeszkedik.

Csönd lett s néhol fölhangzott az alvók hortyogása; a többiek forgolódtak, melegedtek és olykor pár szót váltottak egymással. Egy másik, vagy száz lépésnyire levő tűztől vidám, harsogó kaczagás hallatszott.

- Lám, hogy röhögnek ott az ötödik szakaszban, - szólott az egyik katona. - És mennyi nép - szörnyűség!

Az egyik katona fölkelte és átment az ötödik szakaszhoz.

- No, ez volt oszt' a valami, - szólott, mikor visszakerült onnan. - Odatévedt két francia. Az egyik szinte meg volt fagyva, a másik meg olyan friss volt, hogy csoda! Még énekelt is az Istenadta.

- No már azt megtapasztaljuk... - Néhány katona elindult az ötödik szakasz felé.

IX.

Az ötödik szakasz ott táborozott közvetlenül az erdő alatt. Óriási tűzrakás lobogott a havon és megvilágította a fák zúzmarás ágait.

Az ötödik szakasz katonái éjjélkor lépteiket és ágak recsegését hallották az erdőben.

- Czimborák, tán medve, - szólott az egyik katona. Valamennyien felütötték a fejüket; hallgatóztak, és egyszerre két egymást támogató, furcsán öltözött emberi alak lépett ki az erdőből a tűz fénykörébe.

Két, az erdőben meglapult francia volt. Rekedten motyogtak valamit a katonák előtt, érthetetlen nyelven és odaléptek a tűzhöz. Az egyik magasabb termetű volt, tisztí sapkát viselt és úgy látszott, hogy teljesen ki van merülve. A tűzhöz érve, le akart ülni, de szinte odaroskadt a földre. A másik, a kistermetű, tagbaszakadt közlegény, a kinek kendővel volt bekötve az arcza, erősebbnek látszott. Fölemelte a társát s a szájára mutatva valamit mondott. A katonák körülvették a francziákat, leterítették egy köpenyt a betegnek s mindkettőjüknek hoztak kását és pálinkát.

A végképpen kimerült francia tiszt Ramballe volt; a kendővel bekötött ábrázatú katona pedig, a legénye, Morel.

Mikor Morel jól bepálinkázott s megevett egy csajka kását, egyszerre jókedve szottyant és szakadatlanul járt a szája. A katonák persze egy kukkot sem értettek abból, a mit beszélt. Ramballe visszautasította az ételt és szótlanként könyökölt a tűz mellett, miközben buta, vörös szemekkel nézte az orosz katonákat. Olykor nagyot nyögött, majd ismét elhallgatott. Morel, a vállára mutatva, azt akarta megértetni a katonákkal, hogy Ramballe tiszt, és meg akar melegedni. Egy orosz tiszt, a ki odajött a tűzhöz, elküldött valakit, hogy kérdezze meg az ezredestől, nem volna-e hajlandó a francia tisztet magához venni; és mikor a küldöncz azzal az üzenettel jött vissza, hogy az ezredes kéreti, megértették Ramballe-al, hogy menjen. Fölkelte és menni akart, de megtántorodott és összeroskadt volna, ha a mellette álló katona meg nem fogja.

- Nos hát? Nem még? - szólott a katona és Ramballe-hoz fordult.

- Eh, bolond! Mit beszél össze-vissza. Igazán paraszt, meg látszik rajt', - zúdult föl mindenfelől a szemrehányás a gúnyolódó katona felé. Ramballe-t körülvették, ketten a karjukra emelték és bevitték a házba. Ramballe átkarolta a katonák nyakát és a mint czipelték, így szólt siránkozva.

- Oh bajtársak! Ti áldott, jó emberek! Oh ti vitéz, jóságos bajtársaim, - és mint a gyermek, ráhajtotta a fejét az egyik katona vállára.

E közben Morel a katonáktól körülvéve, ott ült a legjobb helyen.

Morel, egy alacsonytermetű, zömök franczia, a kinek könnyező szemei gyulladtak voltak, s a sípkája fölött asszony módra be volt kötve a feje, valami úri bundába volt beburkolózva. Nyilván be volt csípve, és átkarolta a mellette gunnyasztó katonát, rekedt és el-elcsukló hangon valami franczia dalt énekelt. A katonák a hasukat fogták, a mint ránéztek.

- No csak, no csak, taníts meg bennünket is, hogy' kell? Én gyorsan tanulok ám. Hogy' is van csak?... - szólott az a tréfás, énekes katona, a kit Morel ölelgetett.

„Éljen IV. Henrik! Éljen a vitéz király!” - énekelt Morel a szemeit hunyorgatva. Ce diable à quatre...

- Vivánka! Vif szeruvaru! Szigyablaka... - ismételte a katona; a kezével legyintve, s csak-ugyan elkapta a dallamot.

- Lám, milyen ügyes! Ho-ho-ho-ho-ho! - hallatszott mindenfelől a katonák féktelen és nyers kaczagása.

- No vágd ki még egyszer, no csak!

»Három a táncz, - jókat inni,
Jókat inni, verekedni
Itt is, ott is legyeskedni...«

- Ez se kutya. No csak, Zaletaev!...

- Kju... - bökte ki Zaletaev nagy nehezen. - Kju-ju-ju... - vágta ki nagy iparkodással tátva ki a száját, Utriptale de bu de ba i detravagala, - énekelt tovább.

- Tyüh, az áldóját, beh nagyszerű! Akár egy franczia! Oi... ho-ho-ho-ho. - Akarsz tán még enni?

- Adjatok kását neki; éhes ember, nem egy hamar lakik jól.

Megint adtak neki kását; és Morel nevetve látott hozzá a harmadik csajkához. Örömteljes mosoly ült a fiatal katonák arcán, a kik Morelt nézték. Az öregek, nem tartván illendőnek, hogy ilyen hitványsággal foglalkozzanak, a tűz másik oldalán heverésztek, de olykor fel-könyökölve, átpislogtak Morelre.

- Ők is emberek, - mondotta az egyikük, s még jobban belecsavaródott a köpenyébe. - Az üröm is csak a maga gyökeréből hajt ki.

- Óóó! Istenem! Istenem! Milyen csillagos az ég, csuda!

És elcsendesült minden.

A csillagok mintha csak tudták volna, hogy most senki se látja őket, fölcsillantak a sötét égen. Hol fölcsillantak, hol kialudtak, hol megrezzentek, buzgón kezdtek suttogni egymással, valami örömteljes és titokzatos dologról.

X.

A francia csapatok mennyiségtanilag szabályos haladványban és egyenletesen fogytak. És az a Berezinán való átkelés, a melyről annyit írtak össze, csak közbeneső lépcsőfoka volt a francia hadsereg megsemmisülésének, de korántsem döntő eseménye a hadjáratnak. És ha a Berezináról oly sokat írnak is, úgy ez a francziák részéről csak onnan van, hogy mindazok a viszontagságok, a melyeken a francia hadsereg addig fokozatosan keresztülment, a Berezina elpusztított hídján egyszerre egyetlen eseménynyé, egyetlen tragikus képpé tömörültek össze, mely eltörülhetetlenül megmaradt mindenkinek az emlékezetében. Orosz részről pedig csak azért beszéltek és írtak össze annyit a Berezináról, mert Péterváron, a háború színhelyétől távol, Pfuhl összeállított egy tervet arra, hogy Napoleont a Berezinánál kelepczébe csalják. Valamennyien meg voltak győződve róla, hogy a valóságban is minden úgy fog menni, mint a hogy' a tervben ki volt dolgozva, s éppen azért váltig erősítették, hogy a Berezinán való átkelés volt az, mely a francziáknak a vesztét okozta. Voltaképpen pedig, a mint ezt a számok is igazolják, az ágyúk és foglyok elvesztése szempontjából a Berezinán való átkelés eredményei sokkal kevésbé voltak vészthozók a francziákra, mint Krasznoje.

A Berezinán való átkelés egyetlen jelentősége abban csúcsosodik ki, hogy ez az átkelés nyilvánvalóan és minden kétséget kizárólag bebizonyította az elvágásra irányuló tervek teljes helytelenségét, ellenben az eljárásnak egyedül lehetséges, és úgy Kutuzov, mint az összes csapatok által követett módját, az ellenség üldözését, igazolta. A francia tömeg a gyorsaságnak állandóan fokozódó erejével menekült és minden energiáját ennek a célnak az elérésére irányította. Menekült, mint a sebzett vad, és lehetetlen volt útjában megállani. Ezt nem annyira az átkelés szervezése, mint inkább a hidakon való menetelés igazolta. Mikor a hidak összeomlottak, a fegyvertelen katonák, a moszkvai lakosok, nők és gyermekek, a kik a francziák kíséretében voltak, a tehetetlenség erejének a hatása alatt, a helyett, hogy megadták volna magukat, valamennyien a ladikokba s a jeges vízbe menekültek.

Ez a törekvés helyes volt. A menekülők és az üldözők helyzete egyformán nyomorúságos volt. Az övéivel együttmaradván, a menekülők mindenike számított a nyomorúságában a bajtársa segítségére, s az övéi közt őt megillető helyre. Ha pedig megadja magát az oroszoknak, a nyomorúságnak ugyanaz az állapota vár rá, azzal a különbséggel, hogy az élet igényeinek a kielégítésével második sorba szorul. A francziáknak nem kellett, hogy pontos híreik legyenek arról, hogy a foglyoknak, a kikkel nem tudtak mit csinálni, az oroszoknak a megmentésükre irányuló minden iparkodása mellett is, több, mint a fele elpusztult a hidegtől és az éhségtől; érezték, hogy ez nem is lehetett másként. Még a leglátványosabbak, az orosz parancsnokok és a francziák barátai, az orosz szolgálatban álló francziák, még ezek se tehettek semmit a foglyokért. A francziáknak az a nyomorúság okozta a romlásukat, a melyben az orosz csapatok voltak. Lehetetlen volt, hogy elvegyék a kenyeret és a ruhát az éhező, de szükséges katonáktól azért, hogy odaadják a nem ártalmas, nem gyűlölt, nem bűnös, csak egyszerűen fölösleges francziáknak. Némelyek ugyan ezt is megcselekedték; de ez csak kivétel volt.

Hátul biztos volt a pusztulás; elől még volt remény. A hajók föl voltak égetve; nem volt más mentség, mint az együttes futás, és erre az együttes futásra irányozták a francziák minden erejüket.

Minél messzebbre futottak a francziák, minél szármalmasabbak voltak a maradványaik, különösen Berezina után, a melyhez a pétervári terv révén különös reményeket fűztek, annál nagyobb erőre kaptak az orosz parancsnokok szenvedélyei, a kik mindezért egymást, de különösen Kutuzovot tették felelőssé. Abban a hitben, hogy a Péterváron készült berezinai terv kudarcát ő neki fogják tulajdonítani, a vele való elégedetlenség, az iránta való lenézés és a rajta való gúnyolódás mind nagyobb mérvet öltött. A gúnyolódás és a lenézés persze

tiszteletteljes formában jutott kifejezésre, olyan formában, hogy Kutuzov még csak meg se kérdezhetette, vajjon miért és mivel vádolják őt. Vele nem is beszéltek komolyan; megtették neki a jelentéseiket, kikérték a rendelkezéseit, úgy tettek, mintha valami szomorú szertartást végeztek volna, de a háta mögött összehunyorgattak és lépten-nyomon iparkodtak őt elámítani.

Mindezek az emberek, éppen azért, mert nem tudták őt megérteni, bevallották, hogy az öreggel nincs mit beszélni; hogy ő soha se lesz képes az ő terveik mélységét megérteni, hogy ő az ő szokott frázisaival fog felelni (nekik úgy tetszett, hogy ezek csak frázisok) az aranyhídról, arról, hogy egy tömeg csavargóval nem lehet külföldre menni stb. Ezt ők már mind hallották tőle. És mindaz, a mit ő mondott: például az, hogy be kell várni az élelmet, hogy az emberek lábbeli nélkül vannak, minden olyan egyszerű, az pedig, a mit ők javasoltak, mind olyan bonyolult és okos dolog, hogy nyilvánvaló volt előttük, hogy ő buta volt és öreg, ők pedig hatalmas és lángelméjű hadvezérek voltak.

Ez a hangulat és a törzskarnak ezek a badarságai akkor érték el a legmagasabb fokot, mikor Wittgenstein, a hírneves tengernagy és Pétervár hőse is csatlakozott a hadsereghez. Ezt Kutuzov is látta, de nagyokat sóhajtván csak a vállait vonogatta. Csak egyetlen egyszer, Berezina után jött ki a sodrából, és Bennigsennek, a ki a császárnak külön jelentéseket szokott küldözgetni, a következő levelet írta:

„Meg-megújuló betegsége rohamaira való tekintettel, szíveskedjék excellenciád e sorok vétele után elmenni Kalugába, és szíveskedjék itt ő császári felségének további parancsait és utasításait bevárni”.

De kevéssel Bennigsen eltávolítása után megérkezett a hadsereghez Pavlovics Konstantin nagyherceg, a ki a hadjárat elején is részt vett, és Kutuzov közbenjárására került volt el a hadseregtől. Most a nagyherceg megérkezvén a hadsereghez, közölte Kutuzovval, hogy a császár ő felsége elégedetlen a mi csapataink fogyatékos sikereivel és lassú előrehaladásával. A napokban a császár ő felsége személyesen is szándékozik eljönni a hadseregéhez.

Az öreg ember, a ki épp oly jártas volt az udvari fondorlatokban, mint a hadi ügyekben, az a Kutuzov, a kit ugyanannak az évnek augusztusában a császár akarata ellenére főhadparancsnoknak választottak, az, a ki a trónörökös nagyherceget a hadseregből eltávolította, az, a ki pusztán az ő hatalmával, a császár akarata ellenére is keresztülvitte Moszkva föladását, az a Kutuzov most legott megértette, hogy az ő ideje lejárt, hogy az ő szerepének vége, és az ő látszólagos hatalmának híre sincsen többé. És nem pusztán udvari összeköttetései révén értette meg ezt. Egyrészt látta, hogy a háborúnak, a melyben ő a maga szerepét eljátszotta, vége, és érezte, hogy ezzel a hivatását betöltötte. Másrészt, ugyanabban az időben fizikai fáradtságot és a fizikai pihenés szükségességét is érezte az ő öreg testében.

November huszonkilencedikén Kutuzov bevonult Vilnába, - az ő jó Vilnájába, mint mondani szokta. Kutuzov, szolgálati idejének a tartama alatt két ízben volt Vilna kormányzója. A gazdag és épen maradt Vilnában Kutuzov, az élet kényelmén kívül, a melytől oly hosszú ideig meg volt fosztva, még régi barátokat és emlékeket is talált. S a háborús és az állami gondoktól elfordulva, egyszerre, már annyira, a mennyire a körülötte tomboló szenvedélyek békét hagytak neki, úgy belezökkent az élet sima és rendes kerékvágásába, mintha csak mindaz, a mi a történelmi világban most történt, s a minek még történnie kellett, egyáltalában nem is tartoznék ő reá.

Csicsagov, a ki egyike volt az elvágási és szétverési tervek leglelkesebb szószólóinak, Csicsagov, a ki eleinte Görögországban, majd Varsóban akart vargabetűt csinálni, csak oda nem akart menni semmiképpen se, a hová parancsolták, Csicsagov, a ki ösmeretes volt arról, hogy milyen szabadon szokott a császárról beszélni, Csicsagov, a ki Kutuzovot a le-

kötelezettjének tartotta, mert akkor, mikor őt 1811-ben Kutuzov háta mögött elküldték, hogy Törökországgal békét kössön, meggyőződve róla, hogy a béke már meg van kötve, beösmerte a császár előtt, hogy a béke megkötésének az érdeme Kutuzové; ez a Csicsagov volt az első, a ki Kutuzovot Vilnában, az előtt a kastély előtt, a melyben Kutuzov megszállandó volt, fogadta. Csicsagov tengerész-egyenruhában, dákossal az oldalán s kalapjával a hóna alatt tette meg Kutuzovnak a jelentését és adta át neki a város kulcsait. Csicsagov viselkedésében, a ki már ösmerte azokat a vádakat, a melyeket Kutuzov ellen felhoztak, a legnagyobb mértékben kifejezésre jutott a fiatalságnak a gyengeelméjű öreg emberrel szemben tanúsított lenéző és tiszteletteljes modora.

Csicsagovval beszélgetvén, Kutuzov egyebek közt azt mondta neki, hogy azok az edénynyel telt szekerek, a melyeket Boriszovnál elvettek tőle, teljesen sértetlenek és így vissza is fogja kapni őket.

- Ezzel tán azt akarja mondani, hogy nincs miből ennem. Ellenkezőleg, önnek is szolgálhatok mindennel, még akkor is, ha netán ebédeket szándékoznék adni, - pattant föl Csicsagov, minden szavával iparkodván a maga igazát bizonyítani, s ezért abból indulván ki, hogy Kutuzov is csak ezt akarja. Kutuzov erre az ő finom és átható mosolyával csak ennyit mondott: - Azt akarom mondani, a mit mondok, semmivel se többet.

Vilnában Kutuzov a császár akarata ellenére a csapatok legnagyobb részét megállította. Kutuzov, mint a környezete állította, Vilnában való tartózkodása alatt rendkívül hanyatlott és testileg csaknem teljesen elgyengült. Csak kelletlenül foglalkozott a hadsereg ügyeivel, mindent a tábornokaira bízott, és mialatt a császárt várta, teljesen átengedte magát a szórakozásoknak.

A császár, ki kíséretével, - Tolsztoj gróffal, Volkonszkij herczeggel, Arakcsjevvel és másokkal, december hetedikén indult el Pétervárról, december tizennegyediken érkezett meg Vilnába, és szánkáján egyenesen a kastély elé hajtatott. A kastélynál, a kemény fagy ellenére is, teljes díszben vagy száz tábornok és törzskari tiszt, és a Szemjonovszkij-ezred díszőrsége fogadta az uralkodót.

A futár, a ki habzó trojkán érkezett a császár előtt a kastély elé, elkiáltotta magát: „Jön!” Konovniczyn berohant az előszobába, hogy jelentést tegyen Kutuzovnak, a ki a kapus kis fülkéjében várakozott.

A következő pillanatban teljes díszben, a mellét elborító összes rendjeleivel és feszes szolgálati övvel a derekán megjelent az öreg köpczös és magas alakja, és imbolyogva lépett ki a lépcsőre. Kutuzov föltette a kalapját, kezébe vette a keztyűit és oldalra s nehezen lépkedve lement a lépcsőn és odalenn átvette a császár számára már előre elkészített jelentést.

Lótás-futás, morajlás, még egy eszeveszett futárral odaérkezett trojka, s minden szem rátapadt a száguldva közeledő szánkóra, a melyben immár tisztán kivehető volt a császár és Volkonszkij alakja.

Az ötvenesztendőös megszokás ellenére is, mindez nagyon fölizgatta az öreg tábornokot; aggodalmas sietséggel végigtapogatta magát, megigazította a kalapját és ugyanabban a pillanatban, a mikor a császár a szánból kilépve ráemelte a tekintetét, fölélenkült, kihúzta magát, átnyújtotta neki a jelentést, és egyenletes, behízelgő hangján elkezdett beszélni.

A császár egy gyors pillantással tetőtől-talpig végignézett Kutuzovon, egy pillanatra elkomolyodott, de legott erőt vevén magán, odalépett hozzá és tárt karokkal megölelte az öreg tábornokot. Ez az ölelés is az öreg fogékonysága és az ölelés benső jelentősége révén a szokott hatással volt Kutuzovra, elpityeregte magát.

A császár üdvözölte a tiszteket, a Szemjonovszkiak őrségét, és még egyszer megszorítván az öreg kezét, bement vele a kastélyba.

A császár, mikor a tábornaggyal egyedül maradt, kifejezést adott előtte az üldözés lassúsága és a Krasznojénál és Berezinánál elkövetett baklövések miatt érzett elégedetlenségének és elmondta neki a külföldön folytatandó háborúra vonatkozó terveit. Kutuzov sem ellenvetéseket, sem észrevételeket nem tett. Most is ugyanaz az alázatos és bamba kifejezés ült ki az ábrázatára, a melylyel hét esztendővel azelőtt az austerlitzi csatatéren a császár parancsait hallgatta. Mikor Kutuzov kilépett a szobából és lehorgasztott fejjel s az ő nehézkes, imbolygó lépteivel végiment a termen, megállította őt egy hang.

- Fenség, - szólította meg valaki.

Kutuzov fölemelte fejét és jó darabig farkasszemet nézett Tolsztojjal, a ki egy ezüst tálon lévő valamiféle apró jószággal állott előtte. Kutuzov, a mint látszott, nem értette meg, mit akarnak tőle.

Egyszerre, mintha megértette volna, alig észrevehető mosoly csillant föl pufók arczán, s tiszteletteljesen és mélyen meghajolva átvette azt a tárgyat, mely azon az ezüst tálon hevert. A György-rend első osztálya volt.

XI.

Másnap ebéd és bál volt a tábornagynál, a melyet a császár is megtisztelt a jelenlétével. Kutuzov a György-rend első osztályát kapta; a császár a legnagyobb tisztességgel vette őt körül; de azért a császárnak a tábornaggyal való elégedetlensége ösmeretes volt mindenki előtt. Mindamellett megmaradtak az illendőség határai között, és ebben a tekintetben a császár járt jó példával elől; de azért mindenki tudta, hogy mindennek az öreg az oka, a ki immár semmire se való. Mikor a bálon Kutuzov Jekaterina-korabeli régi szokás szerint a császárnak a bálterembe való belépésekor odarakatta a zsákmányul ejtett zászlókat a lábai elé, a császár kellemetlenül összeránczolta a homlokát, és olyanféle szavakat mormogott, a melyeket némelyek úgy értettek: „Vén komédiás”.

A császárnak Kutuzovval való elégedetlensége Vilnában főképpen azért fokozódott, mert Kutuzov szemlátomást nem tudta, vagy nem akarta megérteni a küszöbön álló hadjáratnak a jelentőségét.

Mikor a császár másnap reggel azt mondta a nála egybegyűlt tiszteknek: „Önök nemcsak Oroszországot, hanem Európát is megmentették”, mindenki megértette, hogy a háborúnak még nincs vége.

Az egy Kutuzov volt az, a ki ezt nem akarta megérteni és a ki nyíltan ki is mondta azt a véleményét, hogy a háború folytatása nem javíthatja a helyzetet és nem öregbítheti Oroszország dicsőségét, legföljebb ronthat a helyzeten és csökkentheti a dicsőségnek azt a legmagasabb fokát, a melyen, az ő nézete szerint, Oroszország most állott. Iparkodott meggyőzni a császárt arról, hogy újabb csapatok toborzása most teljes lehetetlenség; beszélt a lakosság súlyos helyzetéről, a kudarczok lehetőségéről stb.

Ilyen hangulat mellett természetes, hogy a tábornagyot mindenki csak a küszöbön álló háború akadályának és kerékkötőjének tartotta.

Az öreggel való súrlódások elkerülésére magától kínálkozott a megoldás, mely abban állott, hogy éppen úgy, mint Austerlitznél és a hadjárat elején Barclay-val történt, a nélkül, hogy őt

izgassák, vagy erről neki szóljanak, ki kellett húzni a főparancsnok alól a hatalomnak azt a talaját, a melyen állott, és odatolni az uralkodó alá.

Ebből a czélból lassankint átalakították a vezérkart, és Kutuzov vezérkarának minden tényleges erejét semmivé tevén, átruházták azt a császárra. Toll, Konovniczyn, Jermolov más beosztást kaptak. Minden tartózkodás nélkül beszéltek róla, hogy a tábornagy nagyon elgyengült és az egészsége nagyon megrongálódott.

Meg kellett rongálódnia az egészségének azért, hogy átengedje a helyét az utódjának. De az egészsége csakugyan gyöngy lábán is állott.

A mily természetesen, egyszerűen és nyugodtan jelent meg annak idején Kutuzov, éppen akkor, a mikor föltétlenül szükség volt rá, Törökországból, előbb a pétervári kincstári palotában, hogy a népfölkelést szervezze, s később a hadseregben is, épp oly természetesen, egyszerűen és minden feltűnés nélkül jelent meg az ő helyén most, mikor ő a szerepét eljátszotta, az a másik, a kire akkor éppen szükség volt.

Az 1812. évi hadjáratnak, azon a nemzeti jelentőségen kívül, melyet minden orosz szív szeretettel zárt magába, még európai jelentőségűvé is kellett emelkednie.

A népek nyugatról keletre való vándorlására el kellett következni a népek keletről nyugatra való vándorlásának is, és ehhez az új háborúhoz új vezetőre volt szükség, a kiben más tulajdonságoknak, más nézeteknek kellett meglenniök, mint a minők Kutuzovban voltak, és a kit más fölbuzdulások vezetnek, mint a minők Kutuzovot vezették.

A népeknek keletről nyugat felé való vándorlásához, és a nemzetek határainak a megállapításához épp oly föltétlenül szükség volt I. Alexander-ra, mint a mily föltétlenül szükség volt Kutuzov-ra Oroszország megmentéséhez és Oroszország dicsőségének a megszerzéséhez.

Kutuzovnak nem volt érzéke Európa, az egyensúly és Napoleon iránt. Ő ezt mind nem tudta megérteni. Az orosz nép képviselőjének az után, hogy az ellenség meg volt semmisülve, Oroszország meg volt mentve és eljutott dicsőségének a tetőpontjára, az orosz embernek, mint orosznak ezek után nem volt egyéb teendője. A nemzeti háború képviselőjének nem maradt egyéb hátra, mint a halál. És meg is halt.

XII.

Pierre, a mint ez a legtöbb esetben történni szokott, csak akkor kezdte érezni azoknak a testi nélkülözéseknek és megerőltetéseknek egész súlyát, a melyeken a fogságban keresztülment, mikor ezek a nélkülözések és megerőltetések már véget értek. A fogságból való kiszabadulása után elment Orelbe, és megérkezése után a harmadik napon, éppen a mikor Kievbe készült, megbetegedett, és három teljes hónapig nyomta az ágyat Orelben; mint az orvosok mondták, epelázt kapott. Bár az orvosok gyógykezelték őt, vért eresztettek belőle és mindenféle orvosságot szedettek be vele, mégis csak felgyógyult.

Mindaz, a mi Pierre-el a megszabadulása óta és betegségének az ideje alatt történt, úgy szólván semmi benyomást se hagyott hátra benne. Nem emlékezett egyébre, mint a szürke és komor, hol erős, hol havas időre, a belső, testi kimerültségre, s a lábaiban s az oldalában érzett fájdalomra; eszébe jutott olykor az emberek nyomorúságának és szenvedéseinek az általános benyomása; eszébe jutott a tiszték és tábornokok reá nézve terhes kíváncsisága, a kérdezősködések, az a fáradság, a mibe került, míg kocsit és lovakat tudott szerezni, és főképpen az a furcsa jelenség, hogy akkoriban minden érzésre és gondolatra képtelen volt. Megszabadulása napján látta Rosztov Petya holttestét. Ugyanaznap tudta meg azt is, hogy

Andrej herceg a borodinoi ütközet után még több, mint egy hónapig élt, és csak nemrég halt meg Jaroszlavban, Rosztovék házában. Ugyanaznap történt az is, hogy Deniszov, a ki vele ezt a hírt közölte, megemlékezett előtte Elen haláláról is, abban a hitben, hogy Pierre ezt már régen tudja, Pierre akkor mindezt csak furcsállotta. Érezte, hogy képtelen ezeknek a híreknek a jelentőségét fölfogni. Akkoriban csak azon iparkodott, hogy minél előbb meneküljön arról a helyről, a hol az emberek öldösték egymást, valami csöndes zúgba, s ott magához térjen, kipihenjen és mindazt a sok furcsa ujságot, melyet ez alatt az idő alatt hallott, átgondolja. De alig hogy megérkezett Orelbe, megbetegedett. Mikor a betegségéből magához tért, Pierre ott látta maga körül két szolgáját, Terentij-t és Vaszjká-t, a kik Moszkvából jöttek oda, és a legidősebb hercegnőt, a ki Jelcz-ben, Pierre birtokán lakott, és mikor értesült a kiszabadulásáról és betegségéről, eljött, hogy ápolja.

Pierre, lábadozásának az ideje alatt csak lassankint tudott elszokni az utolsó hónapoknak immár megszokott benyomásaitól és hozzászokni ahhoz, hogy holnap senki se fogja őt sehová hajszozni, hogy jó meleg ágyát nem veszi el tőle senki, és hogy az ebédje, a teája és a vacsorája teljesen biztosítva van. De álmában még nagyon hosszú ideig látta magát a fogság változatlan körülményei közt. Épp oly lassankint értette meg Pierre mindazokat az ujdonságokat, a melyeket a fogságból való kiszabadulása óta hallott: Andrej herceg és Elen halálát s a francziák megsemmisülését.

A szabadság örömteljes érzése, azé a teljes, elrabolhatatlan, az ember fogalmainak megfelelő szabadságé, a melynek a Moszkvából való kivonulás után következő első pihenőnél ébredt először teljes tudatára, töltötte be Pierre lelkét lábadozásának az ideje alatt. Csodálkozott rajta, hogy ez a külső körülményektől teljesen független belső szabadság most szinte túláradoan és pazarul, a külső szabadsággal is körülvette magát. Senki se kívánt tőle semmit; senki se küldte őt sehová. Mindene megvolt, a mit csak kívánt; a feleségére vonatkozó gondolatok, a melyek azelőtt szakadatlanul gyötörték, szintén elmaradoztak, mert hiszen a felesége sem élt már.

- Oh, milyen pompás! Milyen remek! - mondogatta magában, mikor odatolták hozzá a tisztán megterített asztalt az illatos bouillonnal, vagy mikor éjszakára belefeküdt tiszta, puha ágyába, vagy a mikor eszébe jutott, hogy a felesége és a francziák nincsenek többé. - Oh, milyen pompás! Milyen remek! - És régi szokás szerint föltette magában azt a kérdést: nos és aztán? Mit fogok csinálni aztán? De legott meg is felelt magának: semmit. Élni fogok. Oh, milyen pompás lesz!

Az, a min azelőtt annyit gyötrődött, a mit állandóan keresett, az élet célja, most nem létezett a számára. Az életnek ez a keresett célja most nem véletlenül csak a jelen pillanatban nem lebegett ott előtte, de érezte, hogy ez a cél voltaképpen nincs és nem is lehet. És a célnak ez a hiánya adta meg neki a szabadságnak azt a teljes és örömteljes tudatát, mely ebben az időben olyan tökéletes boldogsággal töltötte el a lelkét.

Nem lehetett célja, mert most volt hite, - nem valami szabályban, vagy szóban, vagy gondolatban, hanem magában az élő és mindig jelenlévő Istenben. Annakelőtte azokban a célokban kereste Őt, a melyeket kitűzött maga elé. A céloknak ez a keresése csak Isten keresése volt; és a fogságában, nem szavakkal, nem okoskodásokkal, hanem közvetlen érzéssel megtudta azt, a mit a dajkái már régen mondogattak neki: hogy íme itt az Isten, a ki ott van mindenütt. Megtudta a fogságában, hogy Karatajevben sokkal nagyobb, sokkal végtelenebb és sokkal megfoghatatlanabb az Isten, mint a mindenségnek a szabadkőművesek által vallott Építőmesterében. Olyan érzés fogta el őt, mint a mit az az ember érezhet, a ki azt, a mit kimeresztett szemmel a messze távolban keresett, közvetlenül a lábai előtt megtalálja. Ő egész életén át, a körülötte lévő emberek feje fölött valahova a messzeségbe nézett, pedig

nem volt rá szükség, hogy a szemeit megerőltesse, mindössze csak maga elé kellett volna néznie.

Annakelőtte semmiben se tudta meglátni a nagyot, az utolérhetetlent, a végtelent. Csak érezte, hogy valahol mégis csak lennie kell, és kereste. Mindenben, a mi közel volt hozzá s a mi érthető volt, csak a korlátoltat, az aprólékosat, a közepest és a jelentéktelent látta. Szellemi távcsővel fölfegyverkezve bámult a messzeségbe, oda, a hol mindezek az aprólékos és köznapi dolgok a távol ködébe burkolózva nagyoknak és végteleneknek látszottak, pusztán csak azért, mert nem voltak tisztán kivehetők. Ilyeneknek látszottak előtte: az európai élet, a politika, a szabadkőművesség, a filozófia és az emberszeretet. De még akkor is, gyöngeségének a pillanataiban nem hatolt keresztül az elméje ezen a távolságon, s ott is csak ugyanazt az aprólékoságot, korlátoltságot és jelentéktelenséget látta. Most pedig megtanulta, hogy mindenben meglássa azt, a mi nagy, a mi örök és a mi végtelen, s így csak természetes, hogy azért, hogy láthasson és a szemléletében gyönyörködhessek, eldobta azt a távcsövet, a melyen eddig az emberek feje fölött a messzeségbe nézett és örömmel szemlélte maga körül az örökké változó, az örökké nagy, a megfoghatatlan és a végtelen életet. És minél közelebből nézett, annál nyugodtabb és boldogabb volt. Az a kérdés, hogy: miért? - mely annakelőtte elméjének minden építményét rombadöntötte, rá nézve most nem létezett. Most erre a kérdésre: miért? mindig készen állott a lelkében az az egyszerű felelet: azért, mert van Isten, a kinek az akarata nélkül egyetlen hajszál se hullhat le az ember fejéről.

XIII.

Pierre a külső viselkedésében csaknem semmit se változott. Egészen olyan volt a megjelenése, mint annakelőtte. Szórakozott volt, mint azelőtt, és mindig olyan benyomást tett, hogy nem avval van elfoglalva, a mi előtte van, hanem valami egészen mással. Régebbi és mostani állapota közt csak az volt a különbség, hogy annakelőtte, a mikor megfélemedezett arról, a mi ott volt előtte, arról, a mit neki mondtak, keservesen összeránczolta a homlokát, s mintha sikertelenül próbált volna valami tőle nagyon távol állónak a lényegébe hatolni. Most éppen úgy megfélemedezett arról, a mit neki mondtak, s a mi ott volt előtte, de most alig észrevehető és szinte gúnyos mosolylyal bámulta azt, a mi előtte volt, hallgatta azt, a mit neki mondtak, bár nyilvánvaló, hogy valami egészen mást látott és egészen mást hallott. Annakelőtte bár jó, de szerencsétlen embernek látszott; s azért az emberek önkéntelenül is elidegenedtek tőle. Most állandóan ott lebegett az ajkai körül az életöröm mosolya, s az emberek iránt való részvét, és az a kérdés csillogott ki a szemeiből: vajjon a többiek is épp oly elégedettek-e, mint ő? És az emberek kezdtek magukat jól érezni a jelenlétében.

Annakelőtte sokat beszélt, beszédközben heveskedett, de csak keveset hallgatott másokra; most csak ritkán melegegett bele a vitába, és úgy tudott másokat hallgatni, hogy az emberek még legbensőbb titkaikat is szívesen tárták föl előtte.

A hercegnő, a ki soha se szerette Pierre-t, és azóta, hogy az öreg gróf halála után Pierre lekötötte magát, határozottan ellenséges indulatot táplált iránta, alig, hogy egy kis időt töltött Orelben, a hova azzal a szándékkal jött el, hogy megmutassa Pierre-nek, hogy minden hálátlansága ellenére is kötelességének tartja őt ápolni, a hercegnő legnagyobb bosszúságára és meglepetésére csakhamar úgy kezdte érezni, hogy szereti őt. Pierre semmivel sem iparkodott a hercegnő hajlandóságát megnyerni, csak kíváncsian nézett rá. A hercegnő azelőtt úgy érezte, hogy Pierre ő rá meresztett tekintetéből közönyösség és gúny árad felé, s így ő előtte épp úgy, mint mások előtt is, csak begombolkozott és életének csak a külsőségeit tárta föl előtte; most, éppen ellenkezőleg, úgy érezte, hogy Pierre szinte beásta magát

életének a legbensőbb titkaiba; és eleinte bizalmatlanul, de később hálával mutatta ki előtte jellemének eddig elpalástolt jó tulajdonságait.

Még a legravaszabb ember se tudta volna magát a hercegnő bizalmába ügyesebben belopni, miközben a fiatalság legszebb idejének az emlékeit keltette életre benne, és részvétét mutatta iránta. Pedig hát Pierre minden ravaszsága csak abban állott, hogy a maga gyönyörűségét hajszolta, a mikor a száraz, gonosz indulatú, és a maga módja szerint gőgös hercegnőben emberi érzéseket keltett életre.

- Bizony, nagyon, de nagyon jó ember, mikor nem gonosz, hanem olyan emberek befolyása alatt áll, a minő én is vagyok, - mondotta magában a hercegnő.

A Pierre-ben végbement változást, persze a maguk módja szerint, a szolgálai Terentij és Vaszjka is észrevették. Úgy találták, hogy sokkal egyszerűbbé lett. Terentij sokszor, mikor a gazdáját levetkőztette, s a ruhájával és a cipőivel a kezében jó éjszakát kívánt neki, habozva megállt és várta, nem ereszkedik-e beszédbe vele a gazdája. És Pierre a legtöbbször meg is állította Terentijt, azzal, hogy szeretne kissé beszélgetni vele.

- Nos hát, mondd csak... ugyan hogy' tudatok magatoknak ételt készíteni? - kérdezte tőle. És Terentij elkezdett beszélni a moszkvai nyomorúságról, az elhunyt grófról, és jó darabig állt ott a ruhával, miközben hol ő beszélt, hol meg Pierre-t hallgatta, és a gazdájával való kedélyes és bizalmas viszony tudatával ment ki az előszobába.

Az orvos, a ki Pierre-t gyógykezelte és naponta meglátogatta, mind a mellett, hogy az orvosok szokott módja szerint kötelességének tartotta magát úgy viselni, mint a kinek a szenvedő emberiség érdekében minden pillanata drága, néha órák hosszát elüldögélt nála, és elmondta neki, a beteg emberek és különösen a beteg asszonyok szokásairól szóló kedvenc történeteit és megfigyeléseit.

- Lám, az ilyen emberrel kellemes elbeszélgetni, nem úgy, mint azokkal a vidékiekkel, - mondogatta mindig.

Orelben néhány fogoly francia tiszt is élt, és az orvos egyiküket, egy fiatal olasz tisztet, elvitte Pierre-hez is.

Ez a tiszt el-eljárogatott Pierre-hez, és a hercegnő szinte mosolygott azokon a gyöngéd érzelmeken, a melyeket az olasz Pierre iránt tanusított.

Az olasz szemlátomást csak akkor volt boldog, a mikor eljöhett Pierre-hez és elbeszélgethetett vele a múltjáról, otthoni életéről, a szerelmeiről, s kifejezést adhatott a francziák és különösen Napoleon iránt érzett fölháborodásának.

- Ha az oroszok önhöz csak valamelyest is hasonlók, - mondotta Pierre-nek, - akkor valóságosan istenkáromlás az olyan emberekkel hadat viselni, mint önök. Önök, a kik annyit szenvedtek a francziáktól, még csak haragot se táplálnak irántuk.

És Pierre az olasz szenvedélyes ragaszkodását csakis azzal érdemelte ki, hogy életének csak a fényoldalait hívta elő benne és gyönyörködött bennük.

Pierre Orelben való tartózkodásának utolsó idejében meglátogatta őt régi, szabadkőműves ismerőse, Villarszkij gróf is, ugyanaz, a ki őt 1807-ben a szabadkőműves páholyba bevezette. Villarszkij, a ki a városban az élelmezési szaknak ideiglenes alkalmazottja volt, egy rendkívül gazdag orosz nőt vett feleségül, a kinek az oreli kormányzóságban terjedelmes birtokai voltak.

Villarszkij, bár soha se volt valami bizalmas barátságban vele, mikor megtudta, hogy Bezuchij Orelben van, a barátságnak és a rokonszenvnek olyan különös jeleivel jött el hozzá, a minőkkel rendszerint azok az emberek szokták egymást elhalmozni, a kik a pusztában

találkoznak. Villarszkij unatkozott Orelben és örült, hogy egy, az ő köréből való és mint ő hitte, az övével közös érdekű emberrel találkozhatott.

De Villarszkij, legnagyobb meglepetésére, csakhamar azt vette észre, hogy Pierre nagyon is elmaradt az akkori élettől, és mint úgy magában megállapította, nagyon is belemerült a közönyösségbe és az önzésbe.

- Ön nagyon is elhagyja magát, kedves barátom, - mondotta neki. De Villarszkij most mind a mellett sokkal kellemesebben érezte magát Pierre-el, mint annakelőtte, és mindennap eljárogatott hozzá. Pierrenak pedig, a mint most Villarszkijt nézte és hallgatta, furcsa és szinte hihetetlen volt elgondolnia, hogy nem is olyan régen még ő maga is ilyen volt.

Villarszkij nős és családós ember volt, a ki a felesége birtokaival, a hivatalával és a gyerekeivel volt elfoglalva. Ő azt tartotta, hogy mindezek az elfoglaltságok csak akadályai az életnek és csak lenézésre méltók, mert nincs egyéb céljuk, mint az ő és a családja egyéni jóléte. A figyelmét állandóan a háború, a közigazgatás, a politika és a szabadkőművesség ügyei tartották lekötve. És Pierre, a nélkül, hogy iparkodott volna ezt az ő felfogását megváltoztatni, s a nélkül, hogy őt ezért elítélte volna, a maga, most már szinte állandóvá vált csöndes és örömteljes mosolyával gyönyörködött ebben a különös, de előtte annyira jól ismert jelenségben.

Pierre-nek Villarszkijhez, a hercegnőhöz, az orvoshoz és mindazokhoz az emberekhez való viszonyában, a kikkel most érintkezett, egy új vonás bukkant föl, a mely mindenkinek a hajlandóságát megszerezte neki: ez annak az elismerése volt, hogy minden embernek megvan a joga hozzá, hogy a maga módja szerint gondolkodjék, érezzen és nézze a dolgok folyását; annak az elismerése, hogy szavakkal nem lehet meggyőzni senkit. Ez, a minden emberrel közös, törvényszerű függetlenség, mely Pierre-t annakelőtte izgatta és ingerelte, most alapjául szolgált mindannak a részvétnek és érdeklődésnek, a melylyel az emberek iránt viseltetett. Az a különbözőség, sőt olykor teljes ellentmondás, a mely az emberek nézetei és az életmódjuk közt tapasztalható volt, Pierrenak örömet okozott, és gúnyos, szelid mosolyra indította őt.

Gyakorlati dolgokban most Pierre egészen váratlanul úgy érezte, hogy megvolt benne az a súlypont, a melyet azelőtt nem tapasztalt. Annakelőtte minden pénzkérdés, és különösen pénzkérés, a minek mint aféle rendkívül gazdag ember nagyon is gyakran ki volt téve, kétségbeesett izgalomba és álmélkodásba hozta őt. - Adni vagy nem adni? - kérdezte magától mindig. - Nekem van, neki pedig szüksége van rá. De másnak még nagyobb szüksége van rá. Kinek van hát nagyobb szüksége rá? De az is lehet, hogy mind a ketten szédelgők? És mindezekből a föltevésekből annak idején sehogy' se találta meg a kibúvót, és a míg volt miből adnia, adott mindenkinek. Szakasztott ilyen zavarban volt annakelőtte minden a vagyonára vonatkozó kérdésben is, a mikor egyik ember azt mondta, hogy ezt kell cselekedni, a másik meg valami egészen mást ajánlott.

Most, legnagyobb meglepetésére, úgy találta, hogy mindezekben a kérdésekben semmi kétségnek és semmi álmélkodásnak sincs helye. Most egyszerre jelentkezett benne egy bíró, a ki holmi, ő előtte teljesen ösmeretlen törvények szerint eldöntötte, hogy mit kell és mit nem kell tennie.

A pénzügyek iránt, mint annakelőtte, most is teljesen közönyös volt; de most minden kétséget kizárólag tudta, hogy mit kell és mit nem kell cselekednie. Ennek a bírónak az első szereplése akkor ment végbe benne, a mikor egy fogoly francia ezredes, a ki eljött hozzá és telebeszélte a fejét állítólagos hőstetteivel, azzal a szinte követelésszerű kéréssel fordult hozzá, hogy adjon neki négyezer francot, hogy elküldhesse a feleségének és a gyermekeinek. Pierre ezt a kérést minden teketória nélkül és kereken megtagadta, és később maga is elcsodálkozott rajta,

hogyan az, a mi annakelőtte megoldhatatlanul nehéznek tűnt volna föl előtte, most milyen egyszerűnek és könnyűnek bizonyult. Ugyanakkor azonban, a mikor az ezredesnek kosarat adott, elhatározta, hogy Orelből való elutazása előtt valami ravasz módon gondoskodnia kell arról, hogy az olasz elfogadja tőle azt a pénzt, a melyre olyannyira szüksége volt. Annak, hogy Pierre nézetei a pénzügyi kérdésekben mennyire megállapodtak, újabb bizonyítéka volt az az elhatározás is, a melyre a felesége adósságait és moszkvai házainak és nyaralóinak a kitatarozását illető kérdésekben jutott.

Orelben eljött hozzá a jószágigazgatója, a kivel Pierre megcsinálta megváltozott jövedelmeinek általános kimutatását. Moszkva égése, a jószágigazgató számítása szerint, körülbelül két milliójába került.

A jószágigazgató e veszteségek ellensúlyozásául előterjesztett Pierrenek egy másik számadást, a mely szerint a jövedelmei, e veszteségek ellenére is nemcsak hogy nem fognak csökkenni, de sőt gyarapodnak, ha először is megtagadja a boldogult felesége után maradt adósságok kifizetését, a mire amúgy se kötelezhető, és ha lemond arról, hogy moszkvai és Moszkva melletti házait kitataroztassa, a melyek évente nyolczvanezer rubeljébe kerültek és nem jövedelmeztek semmit.

- Bizony az igaz, - mondotta Pierre, vidáman elmosolyodva. - Igen, igen, minderre nekem semmi szükségem. Én a pusztulástól csak még gazdagabbá lettem.

De januárban Moszkvából eljött hozzá Szavelyics, beszélt neki a moszkvai állapotokról, bemutatta neki azt a költségvetést, a melyet az építész a moszkvai és Moszkva melletti házuk tatarozási munkálatairól csinált, miközben úgy beszélt ezekről a munkákról, mint valami elhatározott dologról. Ugyanekkor Pierre levelet kapott Vaszilij herczegtől és más pétervári ismerőseitől. A levelek mind a felesége adósságairól szóltak. És Pierre egyszerre úgy találta, hogy a jószágigazgatójának az a terve, mely annyira megtetszett volt neki, nem helyes, és hogy el kell utaznia előbb Pétervárra, hogy a felesége dolgait rendbehozza, és azután Moszkvába, hogy ott építkezzék. Hogy miért kellett ez, azt nem tudta; de hogy kell, azzal minden kétséget kizárólag tisztában volt. Ennek az elhatározásnak a következtében jövedelmei háromnegyedrészt csökkentek. De hogy ezt mégis meg kellett tennie, ezt érezte.

Villarszkij is Moszkvába ment s így elhatározták, hogy együtt utaznak.

Pierret, Orelban való lábbadozásának egész ideje alatt az öröm, a szabadság és az élet érzései töltötték el; de mikor utazása közben egyszerre a szabad világban találta magát, és száz meg száz új arcot látott, ez az érzés csak még jobban fokozódott benne. Utazásának egész ideje alatt az az ujjongó érzés töltötte el a lelkét, a melyet a szünidőkre utazó diák érezhet. A kikkel csak érintkezett: a jámscsik, az állomás-főlvigyzó, az útközben és a falvakban látott parasztok, mind új érdeklődéssel töltötték el. Villarszkij jelenléte, és az azon való szakadatlan sopánkodása, hogy Oroszország mennyire elmaradt Európától és milyen tudatlanságban leledzik, Pierre örömét csak fokozta. Ott, a hol Villarszkij csak halált és levertséget látott, Pierre az életnek szokatlanul hatalmas erejét látta, azt az erejét, mely itt ezen az egész területen, még a hó közepett is föntartotta ennek az ízről-ízre ép, rendkívüli és a maga nemében páratlan nemzetnek az életét. Nem mondott ellent Villarszkijnak, és mintha csak egyetértett volna vele (miután a látszólagos egyetértés volt a legegyszerűbb módja annak, hogy a vitatkozást elkerüljék, a melyek amúgy se vezethettek volna semmi eredményre), örömteljesen mosolyogva hallgatta őt.

XIV.

A mily nehéz volna megfejteti azt, hogy miért és hova iparkodnak a hangyák a szétszórt bolyból, egyikük morzsákat, tojásokat és holttetemeket vonszolva maga után a bolyból ki, másikuk meg a bolyba vissza, - miért ütköznek össze, miért hajszojják egymást, miért kelnek birokra egymással, - épp oly nehéz lett volna megmagyarázni azokat az okokat, a melyek az orosz embereket arra indították, hogy a francziák kivonulása után tömegesen vonuljanak vissza arra a helyre, a melyet annakelőtte Moszkvának hívtak. De éppen úgy, mint mikor az ember az elpusztított boly körül szétszórt hangyákat nézi, mindamellett, hogy az egész boly elpusztult, a munkálkodó kis állatok szívósságán, erélyén és számtalanságán látja, hogy ott elpusztult minden, valamit kivéve, a mi kézzel nem fogható, el nem pusztítható, s a miben a bolyoknak mégis legfőbb ereje van, - éppen úgy Moszkva is, októberben, mind a mellett, hogy se hatóságok, se templomok, se kincsek, se házak nem voltak benne, mégis ugyanaz a Moszkva volt, mint augusztusban. Minden el volt benne pusztítva, minden, valamit kivéve, a mi bár nem volt kézzelfogható, de azért hatalmas és elpusztíthatatlan.

Moszkvának az ellenségtől való megtisztulása után, a minden oldalról a város felé özönlő emberek felbuzdulásai a legkülönbébb egyéni forrásból fakadtak és eleinte legnagyobb részt vadak és állatiasak voltak. Csak egy felbuzdulás volt közös valamennyiükkel, - az iparkodás oda, arra a helyre, melyet azelőtt Moszkvának hívtak, még pedig azért, hogy tevékenységüket újra elkezdjék.

Egy hét múlva Moszkvának már tizenötezer, két hét múlva huszonötezer lakosa volt, és így tovább. Folyton-folyton emelkedvén ez a szám, 1813. őszén már meghaladta a lakosoknak 1812-ben ösmert legmagasabb számát.

Az első orosz emberek, a kik Moszkvába visszamentek, Vinczengerode kozákjai, a környékbeli falvakból való parasztok és azok a moszkvai menekültek voltak, a kik a város környékén rejtőztek el. Az elpusztult Moszkvába visszatért oroszok a várost kirabolva találván, maguk is elkezdtek rabolni. Folytatták azt, a mit a francziák cselekedtek. A parasztok szekerei azzal a szándékkal jöttek be Moszkvába, hogy széthordják a falvakba mindazt a bitang jószágot, a mit Moszkva házaiban és utczáin találnak. A kozákok mindent elvittek a tanyáikra, a mit csak birtak, a háztulajdonosok mindent összeszedtek, a mit a többi házakban találtak, s mintha az övék lett volna, elvitték haza.

De az első fosztogató után mások is jöttek és a rablás, a fosztogatók számának a gyarapodásával napról-napra nagyobb és határozottabb mérveket öltött.

A francziák bár elhagyottan, de az ő mindenféle kereskedelmi és ipari intézményeivel, fényűzésével, állami és vallási hatáságaival, egy szervesen és rendesen élő város szabályos formái közt találták Moszkvát. Ezek a formák ugyan élettelenek voltak, de azért mégis csak voltak. Voltak benne üzletek, boltok, raktárak, hombárok, bazárok, - közülük a legtöbb, árukkal fölszerelve; voltak gyárok és kézműipari műhelyek; voltak paloták, úri házak, telve a fényűzés czikkeivel; voltak kórházak, börtönök, törvényszékek, templomok és székesegyházak. Minél hosszabb ideig maradtak ott a francziák, annál inkább elmosódtak a városi életnek ezek a formái, és végre a rablások osztatlan és élettelen színtérévé olvadt össze minden.

Minél tovább tartott a francziák fosztogatása, annál inkább szétforgácsolta Moszkva gazdagságát és a fosztogatók erejét. Az oroszok fosztogatása pedig, a melylyel a városnak az oroszok által való birtokbavétele megkezdődött, minél tovább tartott és minél többen vettek benne részt, annál gyorsabban visszaállította Moszkva gazdagságát és a város rendes életét.

A rablókon kívül, a legkülönbébb népség, a kiket hol a kíváncsiság, hol a hivatalos kötelesség, hol a számítás csábított vissza a városba, - háztulajdonosok, papok, magasabb és alsóbbrendű hivatalnokok, kereskedők, kézművesek, parasztok, - mint a szívbe a vér, úgy özönlöttek be mindenfelől Moszkvába.

Egy hétre rá a hatóságok már feltartóztatták azokat a parasztokat, a kik üres szekereikkel azért jöttek a városba, hogy mindenfélét kihordjanak belőle és kényszerítették őket, hogy a városból a holttesteket kihordják. Más parasztok, a kik értesültek társaik kudarczáról, már gabonával, zabbal, szénával jöttek a városba és még az azelőttinél is mélyebbre verték le egymás árait. Az ácsok ipartestülete, busás kereset reményében, napról-napra jobban el-árasztotta Moszkvát és mindenfelé új házak épültek és lázasan folyt a régi, leégett házak újra építése. A kereskedők megkezdték bódéikban a kereskedelmet. A leégett házakban korcsmák és laczikonyhák vonultak meg. A papság a le nem égett templomok legnagyobb részében megkezdte az isteni tiszteleteket. Áldozatkész emberek visszahozták a fosztogatók által elrabolt templomi szereket. A tisztviselők, posztóval bevont asztalaikat és irományokkal telt szekrényeiket apró szobácskákban állították föl. A vezető hatóságok és a rendőrség intézkedtek a francziák által meghagyott holmi szétoztása iránt. Azoknak a házaknak a tulajdonosai, a melyekbe a többi házakból összehordott sok mindenféle volt együtt, igazságtalannak mondták azt a parancsot, hogy minden holmit össze kellett hordani a czári palota fogadótermébe, mások pedig azon erősködtek, hogy a francziák mindenünnen egyes helyekre hordták össze a holmit, így tehát igazságtalan dolog az ilyen összehordott holmit annál hagyni, a kinél éppen megtalálták. Szidták a rendőrséget, hogy megvesztegette magát, hogy tízszeresen fölszámította az elpusztított kincstári holmik értékét, és támogatást kértek. Rasztopcsin megírta a maga kiáltványát.

XV.

Január végén Pierre megérkezett Moszkvába, és elhelyezkedett az épségben maradt szárnyépületben. Elment Rasztopcsin grófhhoz és néhány Moszkvába visszatért ösmerősehez és harmadnapra el szándékozott utazni Pétervárra. Diadalmi ünnepet ült mindenki, pezsgett az élet az elpusztított és új életre ébredő fővárosban. Pierre-nek mindenki megörült; mindenki látni akarta őt, hogy kikérdezhesse, mi mindent látott és tapasztalt. Pierre különös jó indulatot érzett mindenki iránt, a kivel csak találkozott; de azért mindenkivel szemben önkéntelenül is résen volt, nehogy bármi tekintetben is lekösse magát. A hozzáintézett kérdésekre, lettek legyen azok fontosak vagy jelentéktelenek, kérdezték legyen tőle: hol fog lakni? fog-e építkezni? mikor utazik Pétervárra és elvállalja-e, hogy ezt vagy azt a ládikát magával vigye? - mindenre csak azt felelte: igen, lehetséges, úgy hiszem stb.

Rosztovékról azt hallotta, hogy Kosztromában vannak, s csak nagy ritkán gondolt Natasára. Ha gondolt is rá, ez csak mint a rég múlt idők egy kellemes emléke érintette őt. Nemcsak az életviszonyoktól, hanem ettől az érzéstől is, a melyet, mint neki tetszett, ő maga, szándékosan erőszakolt magára, teljesen szabadnak érezte magát.

Moszkvába érkezése után harmadnapra Drubeczkojéktól megtudta, hogy Marja hercegnő Moszkvában van. Andrej herceg halála, szenvedései és utolsó napjai gyakran foglalkoztatták Pierre-t és most újult erővel támadtak föl a lelkében. Ebédnél megtudván, hogy Marja hercegnő Moszkvában van, és a Vozdvizsenkán épségben maradt saját házában lakik, még aznap este elment hozzá.

Útközben Marja hercegnő felé, Pierre szakadatlanul Andrej hercegre, kettőjük barátságára, és vele való találkozásaira, különösen az utolsó, borodinóira gondolt.

„Vajjon ugyanabban a keserű hangulatban halt meg, a melyben akkoriban mindig volt? Vajjon csakugyan nem találta meg halála előtt sem az élet megoldását?” - kérdezte magában Pierre. Eszébe jutott Karatajev és a halála, s önkéntelenül is kezdte összehasonlítani ezt a két, egymástól annyira különböző embert, a kik azonban az irántuk érzett szeretetnek és annak a révén, hogy mindketten éltek és meghaltak, egymáshoz annyira hasonlóak voltak.

Pierre a legkomolyabb hangulatban érkezett meg az öreg herceg házához. Ez a ház sértetlen maradt. A rombolás nyomai ugyan meglátszottak rajta, de azért a ház eredeti jellege ugyanaz volt. Az a szigorú tekintetű szolga, a ki Pierre-t fogadta, mintegy éreztetni akarván vele, hogy az öreg herceg távolléte sem változtatta meg a házirendet, azt mondta, hogy a hercegnő a szobáiba vonult és csak vasárnaponként fogad.

- Jelents csak be; lehet, hogy engem tán' mégis fogad, - szólott Pierre.

- Igenis, - felelt az inas, - parancsoljon ide az arczképes terembe.

Pár pillanat múlva az inas Desalle-al tért vissza Pierre-hez. Desalle a hercegnő nevében azt mondta Pierre-nek, hogy nagyon örül, hogy itt láthatja, és arra kéri, bocsássa meg neki a fesztelenségét és fáradjon fel hozzá az ő szobájába.

Az egyetlen gyertyával megvilágított, alacsony szobában, ott ült a hercegnő és vele még valaki, fekete ruhában. Pierre-nek eszébe jutott, hogy a hercegnőnek mindig voltak társalkodónői, de hogy kik voltak ezek és miféleké, azt nem tudta. „Ez is egyike lesz a társalkodónőnek”, - gondolta, mikor rápillantott a feketeruhás hölgyre.

A hercegnő szaporán fölkelt, elébe sietett és kezet nyújtott neki.

- Bizony, - mondotta, a mint azután, hogy Pierre kezet csókolt neki, belenézett elváltozott arczába, - bizony, lám, hogy' kell egymást viszontlátnunk. Andrej a legutolsó időben is nagyon sokat beszélt önről, - mondotta, és Pierre-ről átsiklott a tekintete a társalkodónőre, még pedig olyan elfogultsággal, mely Pierre-t egy pillanatra megdöbbsentette. - Úgy örültem, a mikor az ön meneküléséről értesültem. Ez volt az egyetlen örömdolgos hír, a melyet hosszú idő óta kaptunk. - A hercegnő megint, s ezúttal még nyugtalanabban rápillantott a társalkodónőre, s valamit akart mondani, de Pierre megelőzte.

- Képzheti, hogy én semmit se tudtam róla, - mondotta. - Én azt hittem, hogy elesett. Mindazt, a mit csak megtudtam róla, másoktól, harmadkézből tudtam meg. Csak azt az egyet tudom, hogy összeakadt Rosztovékkal... Milyen különös véletlen!

Pierre szaporán és élénken beszélt. Egy ízben rápillantott a társalkodónő arczára, s azt a figyelmesen gyöngéd, kíváncsi pillantást látván, a melyet ez rá meresztett, mint ez beszélgetés közben gyakran megesik, valahogyan úgy érezte, hogy ez a feketeruhás társalkodónő jóságos és derék teremtmény, a ki éppenséggel nem fogja Marja hercegnővel folytatott bizalmas beszélgetését megzavarni.

De mikor Rosztovékról ezeket az utolsó szavakat kiejtette, még nagyobb zavar kifejezése tükröződött vissza Marja hercegnő arcán.

Pierre arczáról megint átsiklott a tekintete a feketeruhás hölgy arczára és így szólt:

- Talán nem ösmeri?

Pierre még egyszer rápillantott a társalkodónő sápadt, finom, feketeszemű és furcsa szájú arczára. Valami rokon, régóta elfelejtett és több mint kedves kifejezés nézett rá ezekből a figyelmes szemekből.

„De nem, ez lehetetlen”, - gondolta. - „Ez a komoly, sovány és sápadt, szenvedő arc? Ez nem lehet ő. Csak úgy emlékeztet rá.” De Marja hercegnő ugyanakkor így szólt: „Natasza”. És az a figyelmes szemű arc, nagynehezen, nagy megerőltetéssel, mint a hogy’ kinyílik a berozsdásodott ajtó, - elmosolyodott, és ebből a feltárult ajtóból hirtelen annak a régóta elfelejtett boldogságnak az emléke csapta meg és vette körül Pierret, a melyre, különösen mostanában, nem is gondolt. Megcsapta, körülfogta és szinte egészen elborította. Mikor elmosolyodott, akkor már semmi kétség se lehetett: Natasa volt és Pierre még mindig szerette őt.

Pierre mindjárt az első pillanatban önkéntelenül, s úgy Natasára, mint Marja hercegnőre, de különösen saját magára nézve teljesen váratlanul elárulta azt a nagy titkot, a mely még ő előtt is ösmeretlen volt. Örömteljesen és szinte beteges szomorúsággal elpirult. El akarta leplezni az izgatottságát. De minél inkább akarta leplezni, annál tisztábban, - sokkal tisztábban, mint akár a leghatározottabb szavakkal, - kimondta magának, meg neki és Marja hercegnőnek, hogy szereti őt.

„Nem, ez csak a hirtelen meglepetéstől van”, - gondolta Pierre. De a mint megint folytatni akarta a Marja hercegnővel megkezdett beszélgetést, megint rápillantott Natasára és még élénkebb pirosság öntötte el az arcát, s az örömmek és a rémületnek még erősebb izgalma fogta el a lelkét. Belegabalyodott a szavakba, s a beszéd közepén megakadt.

Pierre nem vette észre Natasát, mert semmiképpen se számított rá, hogy vele itt találkozzék, de nem ösmerte meg őt azért sem, mert az a változás, a melyen azóta, hogy őt nem látta, keresztülment, óriási volt. Lesoványodott és meghalványodott. De nem ez tette őt felismerhetetlenné: az első pillanatban, a mikor Pierre belépett, azért nem lehetett őt felösmernie, mert ezen az arczon, a melynek a szemeiben azelőtt mindig az életöröm titkolt mosolya ragyogott, most a mikor Pierre belépett és először rápillantott, árnyéka se volt a mosolynak; nem látott belőle mást, csak két figyelmes, jóságos és szomorúan kérdő szemet.

Pierre zavara nem zavart, hanem gyönyörűséget keltett Natasában, mely alig-alig hogy megvilágította az arcát.

XVI.

- Idejött hozzám látogatóba, - mondotta Marja hercegnő. - A gróf és a grófné szintén megjönnek a napokban. A grófné rettenetes helyzetben van. De Natasának magának is nagy szüksége volt rá, hogy megvizsgáltassa magát az orvosokkal. Úgyszólván erőszakkal küldték őt ide velem.

- Hjah, van-e most olyan család, a melynek ne volna bánata? - mondotta Pierre Natasához fordulva. - Azt tudja, hogy ez ugyanaznap történt, a mikor bennünket megszabadítottak. Én láttam őt. Milyen pompás egy fiú volt.

Natasza ránézett, és válaszul a szavaira csak még jobban kinyíltak s még fényesebben fölcsillantak a szemei.

- Ugyan mit lehetne itt vigasztalásul mondani vagy kieszelni? - szólott Pierre. - Semmit. Miért kellett egy ilyen pompás, életerőtől duzzadó fiúnak meghalnia?

- Bizony, manapság nagyon nehéz volna az élet vallás nélkül... - jegyezte meg Marja hercegnő.

- Igen, igen. Az már szent igaz, - vágott közbe Pierre szaporán.

- Miért? - kérdezte Natasa és figyelmesen a szeme közé nézett Pierre-nek.

- Hogy-hogy' miért? - szólott Marja hercegnő. - Már maga az a gondolat, hogy mi vár reánk oda túl...

Natasa, a nélkül, hogy Marja hercegnőt végighallgatta volna, megint kérdő pillantást vetett Pierre-re.

- De meg azért is, - folytatta Pierre, - mert csakis az az ember képes olyan veszteséget elviselni, a milyen az övé... és az öné, a ki meg van győződve arról, hogy van Isten, a ki bennünket vezérel, - mondotta Pierre.

Natasa már kinyitotta volt a száját, hogy valamit mondjon, de egyszerre meggondolta magát. Pierre sietett elfordulni tőle és megint elkezdett kérdezősködni Marja hercegnőtől barátja életének az utolsó napjai felől. Pierre zavara most már szinte teljesen megszűnt, de egyúttal azt is érezte, hogy azelőtti szabadságának is vége. Érezte, hogy most minden szava, minden cselekedete mellett ott áll egy bíró, a ki a világ minden más bírójánál kedvesebb előtte. A mint most beszélt, egyúttal maga elé képzelte azt a benyomást is, a melyet a szavai Natasára tehettek. Nem mondott tudatosan csak olyasmit, a miről tudta, hogy Natasának kell tetszenie; de bármit mondott is, mindig az ő szempontjából ítélte meg magát.

Marja hercegnő, a mint ez rendesen történni szokott, csak kelletlenül kezdett arról a helyzetről beszélni, a melyben Andrej herceget találta. De Pierre kérdései, élénk és nyugtalan tekintete, az izgalomtól remegő arcza, lassankint rávitték, hogy olyan részletekre is kiterjeszkedjék, a melyeket a saját érdekében nem akart a képzeletében felújítani.

- Igen, igen, úgy, úgy... - mondotta Pierre és egész testével odahajolt Marja hercegnőhöz, miközben mohón hallgatta az elbeszélését. - Igen, igen, tehát mégis megnyugodott? megenyhült? Hiszen ő mindig annyira a lelke minden erejével azt az egyet kereste: hogy tökéletesen jó legyen, hogy nem is lehet, hogy félt legyen a haláltól. Azok a fogatkozások, a melyek benne voltak, - ha ugyan egyáltalában voltak, - nem ő belőle származtak. Tehát megnyugodott? - mondotta Pierre. - Milyen jó, hogy még találkozott önnel, - mondotta Natasának s egyszerre hozzá fordulván, ránézett könnyes szemeivel.

Natasa arcza megrezzent. Elkomorodott s egy pillanatra lesütötte a szemét. Egy kis ideig habozott, vajjon beszéljen-e vagy sem.

- Bizony, az nagy szerencse volt, - mondotta mély mellhangon, - én rám nézve különösen nagy szerencse volt. - Elhallgatott. - Ő is... ő... Ő is azt mondta, hogy kívánta ezt,... abban a pillanatban, a mikor beléptem hozzá;... - Natasának elcsuklott a hangja. Elpirult, odaszorította a kezét a térdeihez, és egyszerre, szemlátomást erőt véván magán, fölemelte a fejét és szaporán elkezdett beszélni:

- Mikor Moszkvából elmentünk, még semmit se tudtunk. Nem mertem kérdezősködni felőle. És Szonya egyszerre megmondta, hogy ő is velünk van. Nem tudtam elgondolni, nem tudtam elképzelni, milyen állapotban van; csak látnom kellett őt, - vele kellett lennem, - mondotta remegve és pihegve. És a nélkül, hogy magát félbeszakítani engedte volna, elmondta azt, a mit még soha, senkinek se mondott el: mindazt, a mit csak az utazásuknak és Jaroszlavban való tartózkodásuknak három hete alatt átért.

Pierre tátott szájjal hallgatta őt, és le nem vette róla könnybe lábadt szemeit. A mint őt hallgatta, nem gondolt sem Andrej hercegre, sem a halálra, sem arra, a mit Natasa beszélt. Hallgatta és csak sajnálta őt azért a szenvedésért, a mit most, elbeszélése közben újra át kellett élnie.

A hercegnő, a ki, hogy a könnyeit visszafojtsa, összehúzta a szemöldökeit, ott ült Natasa mellett s most először hallotta a testvére és Natasa közt való szerelem utolsó napjainak ezt a történetét.

Natasának nyilván szüksége volt erre a gyötrelmes és örömteljes elbeszélésre.

Ő csak beszélt, miközben a legjelentéktelenebb részleteket s a legbizalmasabb titkokat összekeverte, s úgy látszott, mintha soha sem érne a végére. Ugyanazt többször is elismételte.

Kívülről behallatszott Desalle hangja, a ki megkérdezte, hogy bemehet-e Nikoluska elbúcsúzni.

- Íme, ez minden, minden... - mondotta Natasa. Mikor Nikoluska belépett, szaporán fölkelt és szinte nekiszaladt az ajtónak, s bele is ütötte a fejét a függönnyel elzárt ajtóba, és részben a fájdalom, részben a szomorúság nyöszörgésével kisetett a szobából.

Pierre ránézett az ajtóra, a melyen át kiment, és nem értette, miért maradt most egyszerre olyan egyedül a világon.

Marja hercegnő riasztotta őt fel a szórakozottságából, s fölhívta a figyelmét az unokaöccsére, a ki éppen akkor lépett a szobába.

Nikoluska arcza, mely hasonlított az apjáéhoz, a lelki megindultságnak abban az állapotában, a melyben Pierre most leledzett, annyira hatott rá, hogy megcsókolta Nikoluskát, szaporán fölkelt, s előszedvén a zsebkendőjét, odament az ablakhoz. El akart búcsúzni Marja hercegnőtől, a ki azonban tartóztatta.

- Nem, Natasa meg én olykor három óráig is fenn vagyunk; kérem, maradjon még. Majd behozatom a vacsorát. Menjen csak le; tüstént jövünk mi is.

Mielőtt Pierre kiment, a hercegnő így szólt hozzá:

- Ez az első eset, hogy így beszélt róla.

XVII.

Pierre-t levezették a kivilágított nagy ebédlőbe; pár percz múlva lépések hallatszottak, és a hercegnő Natasával belépett a szobába. Natasa nyugodt volt, bár az a szigorú, mosolytalan kifejezés megint megállapodott az arczán. Marja hercegnő, Natasa és Pierre egyformán érezték az elfogultságnak azt az érzését, mely a komoly és bizalmas beszélgetéseket rendszerint követni szokta. Az előbbi beszélgetést folytatni lehetetlen, badarságokat beszélni restellős dolog, hallgatni pedig kellemetlen, mert az ember szeretne beszélni, s a hallgatás olyan mesterkéltnek látszhatnék. Szótlanul mentek oda az asztalhoz. Az inasok elhúzták és megint visszatolták a székeket. Pierre, szétbontotta hideg szalvétáját, és elhatározván, hogy megtöri a csendet, ránézett Natasára és Marja hercegnőre. Nyilván mind a ketten szintén arra szánták el magukat: mindkettőjük szemében ott csillogott az élet öröme és annak a beösmérése, hogy a bánaton kívül öröm is csak akad az életben.

- Gróf, ön iszik pálinkát, ugy-e? - kérdezte Marja hercegnő, s ezek a szavak egyszeriben elhessegették a mult árnyékait. - Meséljen hát valamit magáról, - szólott Marja hercegnő, - olyan hihetetlen dolgokat regélnek önről.

- Bizony, - felelt Pierre szeliden gúnyos mosolylyal, mely újabb időben szinte megszokásává vált. - Még magamnak is olyan csodákat beszélnek, a minőkről nem is álmodtam volna. Abramovna Marja meghítt magához és elmondott nekem mindent, a mi velem történt, vagy

legalább a minek történnie kellett volna. Sztepanovics Sztepan is kitanított, hogy hogy' kell majd beszélnem. Egyáltalában azt tapasztaltam, hogy érdekes embernek lenni (én most az vagyok) nagyon nyugodalmas dolog; engem hívnak, és nekem mesélnek.

Natasa elmosolyodott és mondani akart valamit.

- Azt is hallottuk, - vágott közbe Marja hercegnő, - hogy ön Moszkvában két milliót veszített. Igaz ez?

- Pedig háromszorta gazdagabbá lettem, - mondotta Pierre. Pierre, mindamellett, hogy a felesége adósságai és a szükséges építkezések teljesen megváltoztatták a viszonyait, még egyre azt beszélte, hogy háromszorta gazdagabbá lett.

- A mit kétségkívül nyertem, - mondotta, - az a szabadságom... - kezdte el nagy komolyan; de meggondolta és nem folytatta, mert rájött, hogy ez nagyon is önző tárgya volna a beszélgetésnek.

- De építkezni fog?

- Igen, Szavelycs rámparancsolt.

- Mondja csak, akkor, a mikor még Moszkvában volt, ön még nem tudott a grófné haláláról? - kérdezte Marja hercegnő és legott elpirult, mert érezte, hogy azzal, hogy ezt közvetlenül azután kérdi, miután Pierre a szabadságáról beszélt, olyan értelmet tulajdonított a szavainak, a mely, úgy lehet, nem is volt meg bennük.

- Nem, - felelt Pierre, a ki nyilván nem találta kellemetlennek azt a magyarázatot, a melyet Marja hercegnő az ő szabadságára vonatkozólag tett nyilatkozatának adott. - Csak Orelben tudtam meg, és nem is képzelem, mennyire meglepett ez a hír. Mi nem voltunk valami példás házastársak, - mondotta szaporán rápillantván Natasára, s leolvastván arczáról az arra vonatkozó kíváncsiságot, vajjon hogy' fog nyilatkozni a feleségéről. - De ez a haláleset mégis rendkívül meglepett. Mikor két ember közt súrlódások vannak, - mindig mind a ketten hibásak. És az ember mindig rettenetes súlylyal érzi a hibáit olyasvalakivel szemben, a ki nincs többé. Aztán meg, ilyen halál... barátok nélkül, vigasztalás nélkül. Én őt nagyon, de nagyon sajnálom, - fejezte be és meglepődéssel látta Natasa arczán az örömteljes helyeslés kifejezését.

- Látssa, ön tehát megint legényember és házasulandó, - mondotta Marja hercegnő.

Pierre egyszerre olyan piros lett, mint a rák, és jó darabig iparkodott nem nézni Natasára. Mikor végre rászánta magát, hogy egy pillantást vessen rá, hidegséget, szigorúságot, sőt mint neki tetszett, valamelyes megvetést is olvasott le az arczáról.

- De hát ön csakugyan látta Napoleont és beszélt is vele, mint a hogy' nekünk mondták? - kérdezte Marja hercegnő.

Pierre elmosolyodott.

- Nem én, soha. Mindig azt hiszi mindenki, hogy fogságban lenni annyit tesz, mint Napoleon vendégének lenni. Nemcsak hogy nem láttam, de még csak nem is hallottam róla. Sokkal rosszabb társaságban voltam.

A vacsora véget ért, és Pierre, a ki eleinte sehogy' sem akart a fogságáról beszélni, lassankint mégis csak belemelegedett.

- De az csak igaz, hogy ön azért maradt Moszkvában, hogy Napoleont meggyilkolja? - kérdezte tőle Natasa, könnyedén elmosolyodva. - Én már akkor rájöttem erre, a mikor ott a Szucharova-torony közelében találkoztunk; emlékszik?

Pierre beösmerte, hogy ez igaz, és ettől a kérdéstől kezdve, Marja hercegnő és különösen Natasa kérdései nyomán lassankint belemelegedett kalandjainak a részletes elbeszélésébe.

Eleinte azzal a gúnyos és szelíd pillantással beszélt, a melylyel mostanában az embereket és különösen maga-magát nézni szokta; de később, mikor azoknak a borzalmaknak és szenvedéseknek az ecseteléséhez ért, a melyeket látott, a nélkül, hogy észrevette volna, belemelegedett és azzal a tartózkodó izgalommal kezdett beszélni, a mely az embert az átélt eseményekre való visszaemlékezések nyomán feltámadó erőteljes benyomások révén el szokta fogni.

Marja hercegnő szelid mosolylyal nézett hol Pierre-re, hol Natasára. Az egész elbeszélés során csak Pierre-t és az ő jóságát látta. Natasa, a kezére könyökölve, az elbeszélésnek megfelelően változó arczkifejezéssel hallgatta Pierre-t, egy pillanatra se vette le róla a tekintetét, és nyilván vele együtt átélte mindazt, a mit csak tőle hallott. Nemcsak a tekintete, hanem a fölkiáltásai és azok a kurta kérdések, a melyeket tett, elárulták, hogy mindabból, a mit csak Pierre beszélt, éppen azt értette ki, a mit Pierre mondani akart. Nyilvánvaló volt, hogy nemcsak azt értette meg, a mit Pierre mondott, hanem azt is, a mit szeretett volna, de képtelen volt szavakkal elmondani. Annak a gyereknek és annak a nőnek az esetét, a kinek a védelme közben elfogták, Pierre így mondta el. Rettenetes látvány volt, elhagyott gyermekek, egyesek közülök a tűzben. Elöttem húztak ki egy gyermeket... nők, a kikről leszedték a holmijukat, kitépték a fülbevalóikat...

Pierre elpirult és zavarba jött. - Ekkor jött egy lovas-őrscapat, és mindazokat, a kik nem raboltak, a férfiakat mind elcsípte. Engem is.

- Ön alkalmasint nem mondott el mindent; ön alkalmasint valami szép cselekedetet vitt véghez, - mondotta Natasa és elhallgatott.

Pierre csak beszélt tovább. Mikor a kivégzésről beszélt, el akarta hallgatni a borzalmas részleteket, de Natasa követelte, hogy ne hallgasson el semmit.

Pierre elkezdett beszélni Karataevről (ekkor már fölkelt az asztaltól és föl s alá járt a szobában, Natasa pedig követte őt a szemeivel), de egyszerre abbahagyta.

- Nem, önök azt nem érthetik meg, hogy mi mindent tanultam én ettől az írni és olvasni nem tudó embertől, ettől a kis fajankótól.

- Nem, nem, csak beszéljen, - nógatta Natasa. - Hol van ő most?

- Csaknem a szemem láttára lőtték agyon. - És Pierre elkezdett beszélni visszavonulásuk utolsó idejéről, Karataev betegségéről (szüntelenül remegett a hangja) és a haláláról.

Pierre úgy beszélte el a kalandjait, a mint még soha. Mintha most valami egészen új jelentőséget látott volna mindabban, a mit átélt. Most, a mikor Natasának mindezt elmondotta, azt a ritka gyönyörűséget érezte, a melyet az asszonyok nyújtanak, mikor a férfit hallgatják, - nem az *okos* asszonyok, a kik, mikor valamit hallgatnak, vagy azon iparkodnak, hogy a mit hallanak, meg is jegyezzék maguknak, azért, hogy az elméjüket gazdagítsák és alkalomadtán ugyanazt tovább adják, vagy pedig a hallottakat ráhúzzák a maguk kaptafájára, és sietnek mielőbb előállani az ő kis szellemi gazdaságukban termelt bölcseségeikkel, hanem azt a gyönyörűséget, a melyet az igazi asszonyok nyújtanak, a kik meg vannak áldva azzal a képességgel, hogy mindazt a jót kiválaszszák és magukba szívják, a mi csak a férfi megnyilatkozásaiban van. Natasa, a nélkül, hogy maga is tudta volna, maga volt a megtestesült figyelem, Pierre egyetlen szavát, hangjának egyetlen rezgését, egyetlen pillantását, arcizmainak egyetlen rándulását se mulasztotta el. Még röptükben elfogta a még ki se mondott szavakat és vitte egyenesen, kitért szívébe, miközben Pierre lelki munkájának egész titkos jelentőségét kitalálta.

Marja hercegnő is megértette az elbeszélést, érdeklődött is iránta, de ő most valami egészen mást látott, a mi egész figyelmét lefoglalta: Pierre és Natasa szerelmének és boldogságának a lehetőségét látta maga előtt. És az a gondolat, mely most először villant meg benne, örömmel töltötte el a lelkét.

Éjfél után három óra volt. Az inasok szomorún és sötét ábrázattal jöttek, hogy a gyertyákat kicseréljék, de észre se vette őket senki.

Pierre befejezte az elbeszélését. Natasa még egyre csillogó és élénk szemeket meresztett Pierre-re, mintha még azt is iparkodott volna megérteni, a mit Pierre esetleg elhallgatott. Pierre szégyenlős, boldog zavarral pislogott rá olykor és azon tűnődött, vajjon mit mondjon most, hogy más tárgyra terelje át a szót. Marja hercegnő hallgatott. Esze ágába se jutott senkinek, hogy már éjfél után három az óra s hogy ideje volna aludni.

- Azt mondják: nyomor és szenvedés, - szólott Pierre. - De azért ha valaki ebben a pillanatban azt kérdezi tőlem: akarsz-e az lenni, a mi a fogságod előtt voltál, vagy elejétől végig még egyszer átélni mindazt? Az Istenért, csak újra a fogságot és a lóhúst. Mi azt hisszük, hogy a mint a rendes kerékvágásból kikökenünk, vége mindennek; pedig csak ott kezdődik az új és a szép. A míg van élet, boldogság is van. Sok, nagyon sok van ám még előttünk. Ezt én mondom önöknek, - mondotta Natasához fordulva.

- Igen, igen, - mondotta Natasa, a ki valami egészen másra felelt, - s én semmit se kívánok, csak azt, hogy még egyszer átéljek mindent előlről.

Pierre figyelmesen nézett rá.

- Bizony semmi egyebet, - tódította Natasa.

- Nem igaz, nem igaz, - kiáltott föl Pierre. - Én nem tehetek róla, hogy élek és élni akarok; és ön sem.

Natasa egyszerre a kezére hajtotta a fejét és elkezdett sírni.

- Mi lelt, Natasa? - kérdezte Marja hercegnő.

- Semmi, semmi. - Könnyei közt rámosolygott Pierre-re. - Isten vele, ideje lefeküdni.

Pierre fölkelt és búcsúzott.

*

Marja hercegnő és Natasa, mint rendesen, a hálószobájukban találkoztak. Arról beszélgettek, a mit Pierre mesélt. Marja hercegnő nem mondott véleményt Pierre-ről. Natasa se beszélt róla.

- Nos hát, Isten veled, Mari, - mondotta Natasa. - Tudod, én sokszor félek, hogy mi nem beszélünk róla (Andrej hercegről), mintha csak attól félnénk, hogy megalázzuk az érzésünket és e mellett elfeledjük őt.

Marja hercegnő mélyen felsóhajtott és ezzel a sóhajtással elősmerte Natasa szavainak a helyességét; de szóval nem adott neki igazat.

- De hát lehet-e felejteni? - kérdezte.

- Nekem olyan jól esett ma, hogy elmondhattam mindent: fájt is, nehezemre is esett, de azért mégis jó volt. Nagyon jó volt, - szólott Natasa; - meg vagyok róla győződve, hogy ez igazán szerette őt. Azért is mondtam el neki mindent... nem baj, hogy elmondtam, ugy-e? - kérdezte egyszerre elpirulva.

- Pierre-nek? Oh dehogy! Milyen pompás egy ember, - mondotta Marja hercegnő.

- Tudod, Mari, - szólalt meg egyszerre Natasa csintalan mosolylyal, a melyet Marja hercegnő oly régóta nem látott már az arczán. - Ő olyan tisztává, simává, üdévé lett; mintha csak a fürdőből kelt volna ki; értesz engem? - erkölcsi tekintetben értem. Nem igaz?

- Igen, - felelt Marja hercegnő. - Sokat nyert.

- És az a kurta kabát, az a megnyírt haj; szakasztott, de szakasztott olyan, mintha csak a fürdőből... a papa szokott...

- Teljesen értem, hogy ő senkit se szeretett úgy, mint ezt az embert, - mondotta Marja hercegnő.

- Bizony, pedig egészen más, mint ő volt. Mondják, hogy egymástól teljesen elütő emberek szoktak egymással leginkább barátkozni. Ez, úgy látszik, igaz, mert ő semmiben sem hasonlított ő hozzá.

- Bizony, csodálatos.

- No, Isten veled, - felelt Natasa. És az a csintalan mosoly, mintha ott feledkezett volna rajta, még sokáig ott ült az arczán.

XVIII.

Pierre aznap nagyon sokáig nem tudott elaludni; föl és alá járt a szobájában, hol elkomo-lyodott és súlyos gondokba látszott elmerülni, hol egyszerre vállat vont és összerázkódott, hol pedig boldogan elmosolyodott.

Andrej hercegre, Natasára, a szerelmükre gondolt, és hol féltékeny volt rá a multért, hol szemrehányást tett magának, hol pedig megint megbocsátott magának ezért. Már reggel hatra járt az óra, és ő még mindig föl és alá járt a szobájában.

„Nos hát, mitévő legyek, ha már egyszer nem lehetek meg e nélkül? Mitévő legyek? Ez annyit tesz, hogy így kell lennie,” - mondotta magában és szaporán levetkezvén, boldogan és izgatottan, de minden kétség és határozatlanság nélkül lefeküdt az ágyba.

„Bármily furcsának és lehetetlennek lássék is ez a boldogság, mindent el kell követnünk, hogy férj és feleség legyünk”, - mondotta magának.

Pierre még pár nappal ezelőtt péntekre tűzte volt ki Pétervárra való elutazását. Mikor csütörtökön fölébredt, bejött hozzá Szavelyics és parancsokat kért tőle a csomagolásra.

- Hogy-hogy' Pétervárra? Mit akarsz Pétervárral? Ki akar most Pétervárra menni? - kérdezte önkéntelenül is úgy magában. - Persze, régebben, még mielőtt mindez történt, akkor készültem valamiért Pétervárra, - jutott az eszébe. Miért is ne? Lehet, hogy el is megyek. Milyen jószágos és figyelmes ember, hogy' gondol mindenre! - gondolta magában, a mint rápillantott Szavelyics öreg arczára. - És milyen kellemes a mosolya! - gondolta.

- Nos hát, még mindig nem akarsz szabad lenni, Szavelyics? - kérdezte Pierre.

- Kegyelmes uram, minek nekem a szabadság? Megvoltam én a megboldogult gróf mellett is, Isten nyugtassa szegényt, és ön mellett se görbült meg a hajam szála sem.

- Nos, és a gyermekeid?

- Majd csak meglesznek a gyermekeim is, kegyelmes uram! Ilyen uraságok mellett, - könnyű az élet.

- Hát az örököseim? - szólott Pierre. - Hátha egyszerre megházasodom... Ez is megeshetik ám, - tette hozzá önkéntelen mosolylyal.

- Bátor vagyok megjegyezni, hogy az nagyon jó is volna, kegyelmes uram.

„Milyen könnyűnek képzelem őt ezt, - gondolta Pierre. - Nem tudja, milyen rettenetes, milyen veszedelmes dolog ez. Vagy nagyon korán, vagy nagyon későn... Rettentő!”

- Hogy' méltóztatik rendelkezni? Méltóztatik holnap utazni? - kérdezte Szavelyics.

- Nem, elhalasztom az utazásomat. Majd szólok annak idején. Ne vedd rossz néven, hogy annyi gonddal terhellek, - mondotta Pierre, és Szavelyics mosolyát látván, elgondolta: milyen furcsa is az, hogy ő nem tudja, hogy most szó se lehet Pétervárról, s hogy mindenekelőtt ennek kell eldőlnie. Egyébiránt alkalmasint tudja is, csak úgy tesz, mintha nem tudná. Vajjon beszéljek vele? Hogy lássam, hogy' fogja fel a dolgot? - gondolta Pierre. - Nem, majd talán később valamikor.

Reggelinél Pierre közölte a hercegnővel, hogy tegnap Marja hercegnőnél volt, és nem is képzelem, kit talált ott nála. Rosztova Natasát.

A hercegnő úgy tett, mintha semmi különösebbet se látna ebben a hírben, mint abban, hogy Pierre látta Szemjonovna Annát.

- Ösmeri? - kérdezte Pierre.

- Láttam már a hercegnőt, - felelte. - Hallottam, hogy szeretnék őt a fiatal Rosztovval összehasonlítani. Ez persze Rosztovokra nézve nagyon kíváncsi volna; beszélnek, hogy egészen a tönk szélén állanak.

- Nem, Rosztovát kérdem, hogy ösmeri-e?

- Akkoriban hallottam valamit arról a históriáról. Szörnyű eset.

„Nem, nem ért engem, vagy csak alakoskodik”, - gondolta Pierre. - „Jobb lesz, vele se beszélni tovább a dologról”.

A hercegnő szintén készített elemózsiát Pierre utazására.

„Milyen jók is valamennyien, - gondolta Pierre, - hogy most, a mikor már nyilvánvalóan nem állhat többé az érdekükben, mégis úgy foglalkoznak mindennel. És mind én érettem, ez a csodálatos.”

Ugyanaznap eljött a rendőrfőnök Pierre-hez azzal az ajánlattal, hogy küldje el valami meghatalmazottját a moszkvai csári palota nagy fogadótermébe, a hol ma fogják a holmikat tulajdonosaiknak visszaadni.

„Lám, még ez is, - gondolta Pierre, a mint belenézett a rendőrfőnök arczába, - milyen derék és kedves tiszt, és milyen jó is! *Most*, ilyen aprólékosságokkal foglalkozik. És még azt mondják róla, hogy nem tisztességes és megvesztegethető. Micsoda badarság! Egyébiránt, miért ne volna megvesztegethető? Hiszen így nevelkedett. Manapság mindenki az. De olyan kellemes és jó az arcza, és ha rám néz, mindig mosolyog.”

Pierre Marja hercegnőhöz ment ebédre.

A mint a leégett házak között végigment az utcán, elcsodálkozott ezeknek a romoknak a szépségén. A házaknak a Rajnára és a Colosseumra emlékeztető kéményei és rombadőlt falai egymást eltakarva, festőileg vonultak el a szemei előtt a város leégett negyedeiben. A kocsisok és lovasok, a gerendákat ácsoló ácsok, a kofák és szatócsok, a kikkel csak találkozott, mind derűlten ragyogó arccal néztek Pierre-re, és mintha csak így szóltak volna: „Áá, itt van ő! Majd meglássuk, mi sül ki mindebből.”

Mikor Marja hercegnő házába belépett, kétségek fogták el Pierre-t az iránt, vajjon igaz-e az, hogy ő tegnap itt járt, s Natasával találkozott, sőt még beszélt is vele. „Lehet, hogy csak úgy képzelem. Lehet, hogy most bemegyek, és nem találok itt senkit.” De alig hogy a szobába lépett, már is egész lényén, és szabadságának hirtelen elvesztésén megérezte az ő jelenlétét. Ugyanabban a puha ráncokban leomló, fekete ruhában és ugyanazzal a hajviselettel volt, és mégis valami egészen másnak látszott. Ha tegnap is ilyen lett volna, mikor ő a szobába lépett, egy pillanatra se tudta volna őt fel nem ismerni.

Olyan volt, a minőnek őt még mint szinte gyermeket, és mint Andrej herceg aráját ösmerte. Vidám és kérdő fény csillogott a szemeiben; valami szelid és furcsán csintalan kifejezés ült az arcán.

Pierre megebédelt, s akár estig elüldögélt volna náluk; de Marja hercegnő vecsernyére ment, a hová Pierre is elkísérte őt.

Másnap Pierre már korán elment hozzájuk, ott ebédelt náluk és ott töltötte az estét is. Mindamellett, hogy Marja hercegnő és Natasa szemlátomást örültek a vendégüknek, mindamellett, hogy Pierre életének minden érdeke most ebben a házban futott össze, egész estig össze-vissza fecsegték, s a társalgás csupa jelentéktelen haszontalanság körül forgott és nem egyszer fönn is akadt. Pierre akkor este olyan sokáig ottfeledkezett náluk, hogy Marja hercegnő és Natasa minduntalan összenéztek, és szemlátomást alig várták már, hogy elmenjen. Pierre ezt észrevette ugyan, de még se tudott elmenni. Kényelmetlen, nyomasztó érzés fogta el, de azért még mindig ott ült, mert *képtelen volt* fölkelni és elmenni.

Marja hercegnő már nem tudván tovább várni, fölkel és főfájás ürügye alatt elkezdett búcsúzni tőle.

- Tehát holnap ön elutazik Pétervárra? - kérdezte tőle.

- Dehogya' is utazom, - mondotta Pierre szaporán, szinte csodálkozva és sértődötten. - Hja úgy, Pétervárra? Holnap; de azért nem búcsúzom. Eljövök még az esetleges megbízásokért, - mondotta, a mint pirulva állt Marja hercegnő előtt, s még mindig nem mozdult.

Natasa kezét adott neki és kiment. Marja hercegnő, ellenkezőleg, a helyett, hogy kiment volna, beleült egy karosszékekbe és az ő mélyseges, sugárzó tekintetével szigorúan és figyelmesen nézett Pierre-re. Az a fáradság, mely az imént tisztán meglátszott rajta, egyszeriben eltűnt. Mélyen és hosszasan felsóhajtott, mintha valami hosszas beszélgetésre készült volna.

Az a zavar és elfogultság, mely Natasa távozásakor Pierre-en erőt vett, egy pillanat alatt eltűnt és helyet adott valami izgatott élnétségnek. Szaporán odahúzta a székét Marja hercegnő mellé.

- Igen, még csak azt akartam mondani, - szólott, mintegy válaszul a pillantására. - Herczegnő, segítsen rajtam. Mitévő legyek? Remélhetek? Herczegnő, kedves, jó barátnőm, hallgasson meg. Én mindent tudok. Tudom, hogy nem vagyok hozzá méltó; tudom, hogy most még beszélni se lehet a dologról. De én a testvére akarok lenni. Nem, nem azt akarom, nem akarom, nem tehetem...

Elhallgatott s a kezével végigsimította az arcát és a szemeit.

- Lássá, - folytatta, szemlátomást minden erejét megfeszítvén, hogy értelmesen beszéljen. - Idejét se tudom, mióta szeretem már. De egyedül őt, csakis őt szerettem egész életemben és szeretem most is, még pedig úgy, hogy ő nélküle el se tudom képzelni magamnak az életet. Arra, hogy most megkérjem a kezét, nem tudom magamat rászánni; de az a gondolat, hogy ő az enyém lehet, és hogy elszalaszthatom ennek a lehetőségét... a lehetőségét... az rettenetes.

Mondja hát, remélhetek? Mondja, mitévő legyek? Kedves hercegnő, - mondotta rövid hallgatás után, s miután nem felelt, megérintette a kezét.

- Azon gondolkodom, mit is mondott ön most nekem, - felelt Marja hercegnő. - Íme, az én nézetem. Abban teljesen igaza van, hogy most szerelemről beszélni neki... - A hercegnő elhallgatott. Azt akarta mondani: most szerelemről beszélni neki lehetetlen; de elhallgatott, mert már harmadnapja észrevette a Natasában végbement változáson, hogy Natasa nemcsak hogy nem venné sértésnek, ha Pierre most bevallaná neki a szerelmét, hanem ez volna az egyetlen kívánsága.

- Erről beszélni neki, most... lehetetlen, - mondotta mégis Marja hercegnő.

- De hát mitévő legyek?

- Bízza rám a dolgot, - mondotta Marja hercegnő. - Én tudom... - Pierre belenézett Marja hercegnő szemeibe.

- Nos, nos... - szólott Pierre.

- Én tudom, hogy szereti... meg fogja szeretni önt, - igazította magát helyre Marja hercegnő.

Alig hogy ezeket a szavakat kimondotta, Pierre felugrott és ijedt arccal megkapta Marja hercegnő kezét.

- Honnan gondolja? Azt hiszi, hogy remélhetek? Csakugyan azt hiszi?!...

- Igen, hiszem, - szólott Marja hercegnő mosolyogva. - Írjon a szüleinek. A többit bízza csak rám. Majd ha lehet, szólok neki. Magam is óhajtom ezt. És a szívem úgy érzi, hogy úgy is lesz.

- Nem, ez lehetetlen! Oh milyen boldog vagyok! De ez lehetetlen... Milyen boldog vagyok! Nem, nem, lehetetlen! - mondotta Pierre és elkezdte Marja hercegnő kezét csókolgatni.

- Menjen csak el Pétervárra; az lesz a legjobb. Majd én írok önnek, - szólott a hercegnő.

- Pétervárra? Elutazzam? Jó, utazom. De holnap még eljöhetek önhöz?

Másnap Pierre elment búcsúzni. Natasa nem volt olyan eleven, mint az előző napokban; de aznap Pierre, mikor időnként a szemébe nézett, úgy érezte, hogy se Natasa, sem ő nincs többé, s csak a boldogság érzése van a világon. - Lehetséges volna? Nem, ez lehetetlen, - mondotta magában minden pillantása, minden mozdulata és minden szava után, mely örömmel árasztotta el a lelkét.

Mikor, búcsúzván tőle, megfogta finom és sovány kezét, önkéntelenül is valamivel hosszabban tartotta a kezét a kezében.

„Lehetséges volna, hogy ez a kéz, ez az arc, ezek a szemek, szóval a női bájnak mindez a reám nézve idegen kincse, lehetséges volna, hogy mindez az enyém lehet örökké, úgy, mint akár én magam? Nem, ez lehetetlen...”

- Isten önnel, gróf, - mondotta Natasa hangosan. - Nagyon fogom önt várni, - tette hozzá suttogva.

És ezek az egyszerű szavak, s az a tekintet és az az arcz kifejezés, mely azokat kísérte, két teljes hónapon át, az emlékek, találgatások és boldog ábrándok kiapadhatatlan forrásává lettek Pierre előtt. „Nagyon fogom önt várni!” Igen, igen, hogy is mondta csak? Igaz, „nagyon fogom önt várni!” Oh, milyen boldog is vagyok! - Mi lelt, hogy olyan boldog vagyok! - mondotta magában Pierre.

XIX.

Pierre lelkében most semmi olyas nem ment végbe, mint Elennel való mátkaságának a mostanihoz hasonló időszakában.

Nem ismételtette, mint akkor, beteges szégyenkezéssel azokat a szavakat, a melyeket hozzá intézett, és nem mondogatta: oh, miért nem mondhatom ezt meg ezt, és miért mondtam neki akkor „én önt szeretem.” Most, ellenkezőleg, mindkettőjüknek minden szavát, az arcz-kifejezés, a kísérő mosoly minden legaprólékosabb részletével ismételte a képzeletében, és se hozzátenni, sem belőle elvenni nem akart semmit, csak ismételtetni akarta. Az arra vonatkozó kétségeknek, vajjon helyes-e az a dolog, a mibe kapott, vagy nem, árnyéka se volt meg benne. Csak egyetlen egy rettenetes kétség gyötörte időnkint. Vajjon nem álom-e mindez? Nem tévedett-e Marja hercegnő? Nem vagyok-e nagyon büszke és elbizakodott? Én most hiszek, de egyszerre, a mint hogy be is fog következni, Marja hercegnő megmondja neki a dolgot; ő pedig elmosolyodik és így felel: „Milyen furcsa! Ő alkalmasint téved. Tán nem tudja, hogy ő ember, egyszerűen csak ember, és én? - Én valami egészen más, magasabbrendű lény vagyok.”

Ez az egy kétség volt az, mely Pierre-t gyakorta nyugtalanította. Terveket most egyáltalában nem csinált a jövőre. A küszöbönálló boldogság olyan hihetetlennek látszott előtte, hogy ha ez csakugyan megvalósul, utána már nem következhetik semmi. Mindennek vége.

Valami olyan örömteljes és váratlan örület szállotta meg Pierre-t, a minőre nem is tartotta magát képesnek. Nemcsak ő rá magára, hanem az egész világra nézve is, az életnek egyedüli jelentősége a szerelmében, és Natasa ő iránta való szerelmének a lehetőségében foglalódott össze. Olykor úgy tetszett neki, mintha az emberek mind csak egygyel, az ő jövőendő boldogságával volnának elfoglalva. Úgy tetszett neki olykor, hogy valamennyien épp úgy örülnek, mint ő maga, s csak iparkodnak ezt az örömet elpalástolni, úgy mutatván, mintha más dolgokkal volnának elfoglalva. Minden szóban és mozdulatban a maga boldogságára való célzást látott. Sokszor meglepte az embereket, a kikkel találkozott, az ő jelentőségteljes, belső összhangot eláruló, boldog pillantásaival és mosolyaival. De mikor rájött, hogy az embereknek nem is lehet tudomásuk az ő boldogságáról, egész lelkéből sajnálni kezdte őket, és elfogta a vágy, hogy valamiképpen megmagyarázza nekik, hogy mindaz, a mivel ők foglalkoznak, tiszta ostobaság, mely szót sem érdemel.

Mikor arról beszéltek neki, hogy miért nem vállal valami hivatalt, vagy mikor általános érdekű, állami, vagy a háborúra vonatkozó kérdéseket fejtegettek előtte, úgy okoskodván, hogy az események ilyen vagy amolyan alakulásától függ az emberek boldogsága, ő szelid és szánakozóan részvételtjes mosolylyal hallgatta őket, és furcsa észrevételeivel bámulatba ejtette azokat, a kik vele beszéltek. De valamint azok az emberek, a kik látszólag megértették az élet valódi jelentőségét, vagyis az ő érzését, úgy azok a szerencsétlenek is, a kik ezt szemlátomást nem tudták megérteni, - ebben az időszakban az emberek mind a benne sugárzó érzelmeknek olyan átható fényében tűntek föl előtte, hogy ő, ha bármiféle emberrel találkozott is, egyszerűen meglátta mindazt, a mi benne jó és szeretetreméltó volt.

Mikor elhunyt feleségének az iratait és ügyeit átnézte, semmi más érzéssel nem viseltetett az emléke iránt, mint csak szánalommal azért, hogy ő nem ösmerte azt a boldogságot, mely most föltárult előtte. Vaszilij herceg, a ki most különösen büszke volt új állására és arra a kitüntetésre, a melyet kapott, jóságos, megható és szánalmas öreg embernek tűnt föl előtte.

Pierre később is nagyon sokszor visszaemlékezett a boldog örületnek erre az időszakára. Mindazok a nézetek, a melyeket életének ebben a szakában az emberekről és a viszonyokról magának alkotott, mindörökre helyeseknek látszottak előtte. Nemcsak hogy nem tagadta meg később az emberekre és a viszonyokra vonatkozó ekkori nézeteit, sőt ellenkezőleg, ha belső

kétségek vagy ellentmondások gyötörték, ahhoz a nézethez fordult megoldásért, a melyet az örületnek ebben az időszakában alkotott magának, s a mely mindenkor helyesnek bizonyult.

„Lehet, - gondolta magában, - hogy én akkor furcsának és nevetségesnek látszotam; de voltaképpen nem is voltam olyan eszeveszett, a minőnek látszotam. Ellenkezőleg, akkor okosabb és tisztábban látó voltam, mint valaha, mindent megértettem, a mi csak megértésre érdemes az életben, mert... boldog voltam.”

Pierre esztelensége abban állott, hogy nem várt, mint annakelőtte, egyéni okokat, - a melyeket ő az emberek erényeinek mondott, - arra, hogy őket szeresse, hanem a szívét egészen megtöltötte a szeretet, és akkor, a mikor az embereket minden ok nélkül szerette, mindig minden kétséget kizáró okokat is talált, a melyekért érdemes is volt őket szeretni.

XX.

Attól az első estétől kezdve, a mikor Natasa, Pierre távozása után, örömteljesen-gúnyolódó mosolylyal azt mondta Marja hercegnőnek, hogy ő szakasztott olyan, mintha most kelt volna ki a fürdőből, s beszélt a kurta kabátjáról meg a hajviseletéről, ettől a pillanattól kezdve valami rejtett, és még saját maga előtt is ösmeretlen, de ellenállhatatlan érzés ébredt föl benne.

Minden: az arcza, járása, a tekintete, a hangja, - mindez mintha egyszerre megváltozott volna. Neki magának is szinte váratlanul - a fölszínre került benne az élet és a boldogságra való remény ereje, és kielégítést kívánt. Natasa az első estétől kezdve, mintha megfeledkezett volna mindenről, a mi csak történt. Azóta egyetlen egyszer se panaszkodott a helyzetére, egyetlen szót sem ejtett a multjáról és nem félt immár vidám terveket kovácsolni a jövőre. Keveset beszélt Pierre-ről, de mikor Marja hercegnő említette őt, rég elhamvadt fény gyúlt ki a szemeiben, és valami furcsa mosolytól ránczosodott meg az ajka tája.

Az a változás, a melyen Natasa keresztülment, eleinte meglepte Marja hercegnőt; de mikor megértette a jelentőségét, elkeserítette ez a változás. Hát lehetséges, hogy csak oly kevésbé szerette a bátyámat, hogy ilyen hamarosan meg tud róla feledkezni, - gondolta Marja hercegnő, mikor ezen a változáson eltűnődött. De a mikor együtt volt Natasával, nem haragudott rá és nem illette szemrehányásokkal. Az életnek az az újraébredő ereje, mely Natasát a hatalmába kerítette, szemlátomást, még ő rá magára is annyira ellenállhatatlan, annyira váratlan volt, hogy Marja hercegnő Natasa jelenlétében úgy érezte, neki még a lelkében sincs joga arra, hogy őt ezért szemrehányásokkal illesse.

Natasa olyan teljesen és olyan őszinteséggel engedte át magát ennek az új érzésnek, hogy meg sem is próbálta elpalástolni, hogy most nem szomorúsággal, hanem örömmel és vidámsággal van tele.

Mikor az után az éjszakának idején Pierre-el folytatott társalgás után Marja hercegnő visszatért a szobájába, a küszöbön találkozott Natasával.

- Beszélt? Igen? Beszélt? - kérdezte ismétlen. És valami örömteljes, de egyúttal szánalmat gerjesztő, és mintegy az örömért bocsánatot kérő kifejezés ült ki Natasa arczára.

- Akartam az ajtónál hallgatózni, de tudtam, hogy úgy is el fogsz nekem mondani mindent.

Bármennyire érthető, bármennyire megható volt is Marja hercegnőre nézve az a pillantás, a melylyel Natasa reá nézett, bármennyire megesett is a szíve rajta, mikor az izgatottságát látta,

Natasa szavai azért az első pillanatra mégis sértették Marja hercegnőt. Eszébe jutott a bátyja és a szerelme.

„De hát mitévők legyünk! Ő nem tehet másként, - gondolta Marja hercegnő; és szomorú s valamelyest szigorú arczzal elmondott Natasának mindent, a mit Pierre csak mondott. Natasa, mikor hallotta, hogy Pierre Pétervárra készül, elcsodálkozott. - Pétervárra! - ismételte, mintha nem értette volna. De mikor Marja hercegnő jobban megnézte bánatos kifejezését, kitalálta szomorúságának az okát, és egyszerre elsírta magát. - Mari, - mondotta, - taníts meg rá, mitévő legyek: én attól félek, hogy rosszul cselekszem. A mit te mondasz, azt fogom tenni, taníts meg rá...”

- Szereted?

- Igen, - suttogta Natasa.

- Akkor hát miért sírsz? Én is olyan boldog vagyok... - szólott Marja hercegnő, a ki azokért a könnyekért immár teljesen megbocsátotta Natasának az örömét.

- Ez nem egyhamar, majd csak valamikor fog bekövetkezni. Csak gondold meg, milyen boldogság lesz az, majd ha én az ő felesége leszek, te pedig hozzámégy Nicolas-hoz.

- Natasa, már kértelek, hogy ne beszélj erről. Beszéljünk csak te rólad.

Elhallgattak.

- De hát miért megy Pétervárra? - kérdezte egyszerre Natasa, és mindjárt szaporán meg is felelt magának. - Nem, nem, ennek így kell lenni... Ugy-e Mari? Így kell lenni...

EPILOG.

ELSŐ RÉSZ.

I.

Elmúlt hét esztendő. Európa történetének háborgó tengere visszavonult a partjai közé. Úgy látszott, mintha lecsillapodott volna; de azok a titokzatos erők, melyek az emberiséget mozgatják (titokzatosak azért, mert a mozgásukat szabályozó törvények előttünk ösmeretlenek), folytatták működésüket.

Annak ellenére, hogy a történelem tengerének a felszíne mozdulatlannak látszott, épp oly szakadatlanul, mint az idők múlása, folyt tovább az emberiség mozgása. Összealakultak, majd ismét szétbomlottak az emberi társulás különféle csoportjai; készültek az államok alakulásának és felvonulásának, valamint a nemzetek vándorlásának az okai.

A történelem tengere nem áradt kisebb-nagyobb rohamokban, az egyik parttól a másik felé, mint annakelőtte, hanem a mélységében háborgott. A történelmi egyéniségeket nem sodorták a hullámok, mint annakelőtte, az egyik parttól a másikhoz, hanem úgy látszott, mintha most egy helyben keringtek volna. A történelmi egyéniségek, a kik azelőtt csapataik élén tükrözték vissza a tömegeknek a háborúk, a hadjáratok és az ütközetek szabályai szerint való mozgását, most ezt a mozgást politikai és diplomáciai okoskodásokban, törvényekben és tárgyalásokban juttatták kifejezésre.

A történelmi egyéniségeknek ezt a tevékenységét a történetírók *reactio*-nak hívják.

A történetírók, a mikor leírják ezeknek a történelmi egyéniségeknek a működését, a kik az ő nézetük szerint annak, a mit ők *reactio*-nak hívnak, okai voltak, szigorúan elítélték őket. Annak a kornak közismert egyéniségei, kezdve Alexandron és Napoleonon, egészen madame Staël-ig, Schelling-ig, Chateaubriand-ig stb., mind elvonulnak az ő szigorú ítélkezésük előtt, s fölmentő vagy marasztaló ítéletet kapnak a szerint, a mint a *haladás*- vagy a *reactio*-nak voltak-e szószólói.

Az ő leírásaik szerint ebben az időben Oroszországban is bekövetkezett a *reactio*, és ennek a *reactio*-nak legfőbb részese I. Alexandr volt,- ugyanaz az I. Alexandr, a ki ugyancsak az ő leírásaik szerint legfőbb okozója volt az ő uralkodása alatt fölmerült szabadelvű kezdeményezéseknek, és Oroszország megmentésének.

Az egykorú orosz irodalomban, kezdve az utolsó gymnasistától a tudós történetíróig, egyetlen ember sincsen, a ki uralkodásának ebben az időszakában tanusított helytelen viselkedéseért rá ne dobta volna Alexandr-ra a maga kövecskéjét.

„Neki így meg így kellett volna cselekedni. Ebben az esetben helyesen járt el, amabban pedig helytelenül. Gyönyörűen viselte magát uralkodásának a kezdetén és 1812-ben; de helytelenül cselekedett, a mikor Lengyelországnak alkotmányt adott, a mikor megcsinálta a szent szövetséget, a mikor Arakcsjev-nek hatalmat adott, a mikor Goliczynt és a mysticizmust továbbá Siskovot és Photiust serkentette. Rosszul cselekedett, a mikor beleártotta magát a hadsereg vezetésébe; rosszul cselekedett, a mikor a Szemjonovszkij-ezredet föllozlatta stb.”

Tíz ívet is tele kellene írni, ha mindazokat a szemrehányásokat föl akarná sorolni az ember, a melyekkel őt a történetírók az emberiség jólétének amaz ösmerete révén illették, a mely az ő erősségük.

Mit jelentenek ezek a szemrehányások.

Vajjon azok a cselekedetek, a melyekért a történetírók I. Alexandr-t megdicsérik, - úgymint: uralkodásának szabadelvű kezdetei, Napoleonnal való küzdelme, 1812-ben tanúsított szilárdsága, és az 1813. évi hadjárat, nem ugyanazokból a forrásokból, - a vérmérséklet, a nevelés és az élet körülményeiből, a melyek Alexandr egyéniségét olyanná tették, a minő volt, - fakadnak-e, mint a melyekből azok a cselekedetei is fakadnak, a melyekért őt a történetírók elítélik, mint: a szent szövetség, Lengyelország visszaállítása, a húszas évek reactio-ja.

Mi tehát voltaképpen ezeknek a szemrehányásoknak a lényege?

Az, hogy egy olyan történelmi egyéniség, mint I. Alexandr, egy olyan egyéniség, a ki az emberi hatalom lehető legmagasabb fokán, úgyszólván az ő benne összpontosuló történelmi sugarak vakító fényének a gyúponjtában állott; egy olyan egyéniség, a ki alá volt vetve a hatalomtól elválaszthatatlan fondorlatok, ámítások, hízélgés és önnagyítás a világon leg-erősebb hatásának; egy olyan egyéniség, a ki életének minden pillanatában érezte a felelősséget mindazért, a mi Európában csak történt, egy nem képzelt, hanem bármelyik más emberhez hasonló élő egyéniség, az ő egyéni szokásaival, szenvedélyeivel, jóra, szépre és igazra való törekvéseivel, - hogy ez az egyéniség, ötven esztendővel ezelőtt, nem hogy nem volt erényes (ezzel a történetírók vádolják), de nem úgy vélekedett az emberiség boldogságáról, mint a hogy' ma egy tanár vélekedik, a ki serdülő kora óta a tudománnyal foglalatoskodik, vagyis könyveket olvas, előadásokat tart, és ezeket a könyveket és előadásokat egy-egy füzetkében összeírja.

De még föltéve, hogy I. Alexandr, ötven esztendővel ezelőtt az emberiség boldogságáról táplált felfogásában csakugyan tévedett, önkéntelenül föl kell tennünk azt is, hogy idők múltán arról a történetíróról, a ki Alexandr felett pálczát tör, szintén kiderülhet, hogy az emberiség boldogságának a megítélésében ő is tévedett. Ez a föltevés annyival is inkább természetes és elkerülhetetlen, mert hiszen figyelemmel kísérvén a történelem fejlődését, azt látjuk, hogy minden új írónak a föllépésével, évről-évre, változik a fölfogás az iránt, vajjon miben rejlik az emberiség boldogsága; úgy, hogy az, a mi tíz esztendővel ezelőtt még boldogságnak látszott, most rossznak látszik és viszont. Sőt még egy és ugyanabban az időben is egymással homlokegyenest ellenkező nézetekkel találkozunk arról, mi a jó és mi a rossz: vannak, a kik Lengyelország alkotmányát és a szent szövetséget érdemül, mások ismét bűnül róják föl Alexandr-nak.

Alexandr és Napoleon működéséről nem lehet azt mondani, hogy hasznos volt vagy káros, mert nem mondhatjuk meg, hogy mire volt hasznos és mire káros. Ha ez a működés nem tetszett valakinek, úgy csak azért nem tetszett, mert nem fedti azt a korlátolt fölfogást, a melyet az illető az emberiség boldogságáról magának alkotott. Bármennyire üdvösnek látszik is előttem az, hogy 1812-ben Moszkvában az apám háza épségben maradt, vagy az orosz csapatok dicsősége, vagy a pétervári vagy más egyetemek fölvirágzása, vagy Lengyelország szabadsága, vagy Oroszország hatalmi állása, vagy Európa egyensúlya, vagy az európai fölvilágosodás egy bizonyos iránya, haladása, azért mégis be kell ösmernem, hogy ezeken a czélokon kívül minden történelmi egyéniség működésének még más, általánosabb, de én rám nézve hozzáférhetetlen céljai is voltak.

De tegyük föl, hogy az úgynevezett tudománynak meg van adva a lehetőség arra, hogy az ellentmondásokat egymással kibékítse és a történelmi egyéniségek és események megítélésében a jónak és rossznak csálhatatlan zsinórmértékével rendelkezék.

Tegyük föl, hogy Alexandr mindent másként is csinálhatott volna. Tegyük föl, hogy azoknak az előírása szerint, a kik őt most vádolják, és a kik az emberiség mozgalmainak a végső céljairól szóló tudományt adják elő, a szabadság, a nemzeti szempont, az egyenlőség és a haladás ama programja szerint (más úgy tetszik nincs is) járhatott volna el, a melyet

mostani vádlói terjesztettek volna elé. Tegyük föl, hogy a program lehetséges lett volna, össze is lett volna állítva, és Alexandr is a szerint járt volna el. Vajjon mi lett volna akkor mindazoknak az embereknek a tevékenységével, a kik az akkori kormányzat működésével szembe helyezkedtek, azzal a tevékenységgel, mely a történetírók ítélete szerint helyes és üdvös volt? Ez a tevékenység egyszerűen nem lett volna; az élet se lett volna; semmi se lett volna.

Ha megengedjük azt, hogy az emberi életet az ész irányíthatja, akkor megszűnik az élet lehetősége.

II.

Ha megengedjük azt, mint a hogy' a történetírók teszik, hogy az emberiséget a nagy emberek vezetik bizonyos célok eléréséhez, a melyek vagy Oroszország, vagy Franciaország nagyságában, vagy Európa egyensúlyában, vagy a forradalmi eszmék terjesztésében, vagy az általános haladásban, vagy bármi más egyébben csúcsosodnak ki, úgy lehetetlen a történelem jelenségeit a *véletlen* és a *lángelme* fogalma nélkül megmagyarázni.

Ha a mi századunk elején lezajlott európai háborúk célja Oroszország nagysága volt, úgy ezt a célzt az összes előző háborúk és a napoleoni betörés nélkül is el lehetett volna érni. Ha Franciaország nagysága volt a cél, ezt a forradalom és a köztársaság nélkül is el lehetett volna érni. Ha az eszmék terjesztése volt a cél, ezt a katonáknál sokkal jobban előmozdította volna a könyvnyomtatás. Ha pedig a cél a civilizáció haladása volt, úgy nyilvánvaló, hogy a civilizáció haladásának, az emberek életének és vagyonának az elpusztításán kívül még más, sokkal célirányosabb eszközei is vannak.

Miért történt hát mindez így, és nem másként?

Egyszerűen azért, mert így történt. A *véletlen* teremtette meg a helyzeteket; a *lángelme* pedig fölhasználta őket, - mondja a történelem.

De hát mi az a *véletlen*? Mi az a *lángelme*?

Ez a két szó: *véletlen* és *lángelme*, semmi ténylegesen létezőt nem jelent, és éppen azért meg sem is határozható. Ezek a szavak csak a jelenségek megértésének egy bizonyos fokát jelentik. Nem tudom, hogy ez vagy az a jelenség miért megy végbe; azt hiszem, hogy nem is tudhatom: mert nem akarom tudni, és rámondom: *véletlen*. Látok egy erőt, mely az általános emberi tulajdonságokkal meg nem mérhető hatást idéz elő; nem értem a dolgot és rámondom: *lángelme*.

Az a birka, a melyet a pásztor az etetéshez minden este külön akolba zár, és a mely kétszerte jobban meghízik, mint a többiek, kell, hogy a birkanyáj szemében lángelmének lássék. És ez a körülmény, hogy minden este éppen ez a birka az, mely nem kerül a közös akolba és hogy ez, éppen ez a birka az, mely elhájjasodik és meghízik, okvetlenül a lángelméjűségnek és a szokatlan véletlenségek egész sorozatának valami megdöbbentő összejátszásaként tűnik föl a többi birka előtt.

De nem kell egyéb, mint hogy a birkák megszűnjenek azt gondolni, hogy mindaz, a mi velük történik, csak az ő birka-céljaik elérésére szolgál, nem kell egyéb, mint hogy belássák annak a lehetőségét, hogy a velük végbemenő eseményeknek más egyéb, ő előttük érthetetlen céljaik is lehetnek, és legott fölfedezik az egységet és a következetességet abban, a mi azzal a hizlalt birkával történik. Ha nem fogják is meg tudni, hogy mi célból hizlalják azt a birkát,

azt legalább mégis csak tudni fogják, hogy mindaz, a mi vele történt, nem pusztán véletlenségből történt, és nem lesz szükségük sem a *véletlen*, sem a *lángelme* fogalmára.

A történelmi egyéniségek életében csak akkor fedezhetjük föl a czélszerűséget, ha a közel-fekvő és érthető célokat nem tekintve beösmérjük, hogy a végcél reánk nézve hozzáférhetetlen; feltárul előttünk annak, az általános emberi sajátságokkal meg nem mérhető cselekvésnek az oka, a melyet ők létrehoznak, és nem lesz többé szükségünk a *véletlenre* és a *lángelmére*.

Nem kell egyéb, mint hogy tudatára ébredjünk annak, hogy az európai népek izgatottságának az okát nem ösmérjük, csak tényeket ösmérünk, a minők az öldöklések, eleinte Franciaországban, később Olaszországban, Afrikában, Poroszországban, Ausztriában, Spanyolországban, Oroszországban, és hogy az események lényege és célja a nyugatról keletre és keletről nyugatra való vándorlás, és egyszeriben érezzük, hogy semmi kizárólagosságot és *lángelméjséget* nem kell látnunk Napoleon és Alexandr jellemében, de szinte lehetetlen lesz őket másként elgondolnunk, mint olyanoknak, a minők a többi emberek; és nemcsak hogy nem fog kelleni a *véletlennel* magyarázni azokat az apró eseményeket, a melyek ezeket az embereket azzá tették, a kik voltak, de világossá lesz előttünk, hogy mindezek az apró események elkerülhetetlenül szükségesek voltak.

Ha a végcél tudásától eltekintünk, úgy tisztán meg fogjuk érteni, hogy valamint a hogy' nincs a világon olyan növény, a melyhez mi megfelelőbb virágot vagy magot tudnánk kiszelni, mint az, a mely kivirul és terem rajta, éppen úgy lehetetlen elképzelni két más embert, a ki annyira a legapróbb részletekig megfelelt volna annak a hivatásnak, a melynek a betöltése reájuk várt.

III.

A jelen század elején végbement európai események alapvető és lényeges jelentőségét az európai nemzetek tömegeinek előbb nyugatról keletre, majd keletről nyugatra történt harcziás vándorlása adja meg. Ennek a vándorlásnak első mozzanata a nyugatról keletre való vonulás volt. Ahhoz, hogy a nyugat népei azt a Moszkváig való harcziás vándorlást véghezvihessék, a melyet véghez vittek, feltétlenül szükséges volt: 1. hogy egy olyan méretű csoporttá tömörüljenek, mely képes legyen a kelet csoportjával való összeütközést kiállani; 2. hogy szakításnak megrögzött hagyományaikkal és szokásaikkal; és 3. hogy hadi vándorlásuk közben olyan ember álljon az élükön, a ki úgy a maga, mint az ő érdekükben igazolhassa azokat a megvalósítandó fortélyokat, rablásokat és öldökléseket, a melyek ennek a vándorlásnak a kísérői voltak.

És a francia forradalomtól kezdve, megbomlik a régi, nem eléggé nagy csoport; megsemmisülnek a régi hagyományok és szokások; lépésről-lépésre létrejön egy új arányú csoportosulás, új szokások és hagyományok támadnak, és fejlődik az az ember, a kinek majd a jövő mozgalom élén kell állania és magára kell vennie a felelősséget mindazért, a mi be fog következni.

Ez a meggyőződés, szokások, hagyományok nélkül való, sőt névtelen ember, a ki még hozzá nem is francia, látszólag a legfurcsább véletlenségeken keresztül megy előre a Franciaországban forrongó pártok között és egyikhez se csatlakozván, szembetűnő helyre küzdi fel magát.

Bajtársainak a tudatlansága, ellenségeinek a gyöngesége és hitványsága, és ennek az embernek a hazugságban való őszintesége, s ragyogó és öntelt korlátoltsága, a hadsereg élére

állítják őt. Az olasz hadsereg katonáinak ragyogó összeállítása, ellenségeinek a verekedéstől való idegenkedése, gyerekes merészsége és önbizalma megszerzik neki a hadi dicsőséget. Az úgynevezett véletlenségeknek végtelen sorozata kíséri őt mindenhol. Az, hogy elveszti a francia vezérférfiak kegyét, csak hasznára válik. Arra irányuló kísérletei, hogy a számára kijelölt útról letérjen, nem sikerülnek: nem fogadják be őt Oroszország szolgálatába és Törökországba se sikerül magát kiküldetnie. Az olaszországi háború folyamán ismételen a romlás szélére jut és mindannyiszor váratlan módon menekül meg. Az orosz csapatok, ugyanazok, a kik leronthatnák a dicsőségét, mindenféle diplomáciai tekintetek révén mindaddig nem lépnek be Európába, a míg ő ott van.

Mikor Olaszországból visszatér Párisba, ott a kormányt a feloszlás azon folyamatában találja, a melyben azok az emberek, a kik ennek a kormánynak a tagjai, feltartóztathatatlanul lejárják magukat és megsemmisülnek. Neki pedig magától kínálkozik ebből a veszedelmes helyzetből a menekülés és ez nem más, mint az esztelen és oktalan afrikai expedíció. Itt megint csak az úgynevezett véletlenségek szegődnek a kíséretébe. A megközelíthetetlen Malta egyetlen lövés nélkül megadja magát; legszeleburdibb intézkedéseit siker koronázza. Az ellenséges hajóraj, mely később egyetlen ladikot se bocsát keresztül, az ő egész hadseregét átereszt. Afrikában, a szinte fegyvertelen lakosságon egész sereg gonosztettet visz véghez. És azok az emberek, a kik ezeket a gonosztetteket végrehajtják és különösen a vezetőjük, elhitetik magukkal, hogy ez gyönyörű, ez olyan dicsőség, akár Caesar vagy Nagy Sándor dicsősége, szóval, hogy ez szép.

A dicsőségnek és a fönségnek ez az eszményképe, mely abból állott, hogy ne csak hogy ne tartson magára nézve semmit rossznak, de minden bűnével, érthetetlen és természetfölötti jelentőséget tulajdonítván neki, büszkélkedjék, - ez az eszménykép, mely ezt az embert és a vele összeköttetésben lévőket vezérelte, Afrikában pazarul kifejlődött. A mibe csak kap, minden sikerül neki. A pestis sem fog rajta. A foglyok lemészárlásának a kegyetlenségét nem róják föl bűnül neki. Ellenben Afrikából, bajba került bajtársai mellől való gyermekesen vigyázatlan, oktalan és nemtelen távozását érdemül tudják be neki, s az ellenséges hajóraj megint kétszer is átbocsátja őt sorai közt. Abban az időben, a mikor szerencsésen véghezvitt gonosztetteitől immár teljesen elkábultan visszatér Párisba, annak a köztársasági kormánynak a felbomlása, mely őt egy esztendővel azelőtt még tönkretelhetette volna, a legmagasabb fokra hágott, és a jelenléte, miután a pártoktól teljesen érintetlen volt, csak elősegíthette az emelkedését.

Nincsen semmiféle terve; fél mindentől; de a pártok kapva kapnak rajta és követelik a közreműködését.

Ő az egyetlen, a ki a dicsőségnek és fönségnek Olaszországban és Egyiptomban kidolgozott eszményével, az ő esztelen önimádásával, a gonosztettekben való merészségével s a hazútságban való őszinteségével, - igazolhatja azt, a minek be kell következnie.

Szükség van rá azon a helyen, a mely várt rá, s így az ő akaratától szinte függetlenül és határozatlanságának, tervtelenségének és minden hibáinak ellenére is belegabalyodik abba az összeesküvésbe, melynek célja a hatalom birtokának a megszerzése és az összeesküvést siker koronázza.

Belevonják őt a vezérek gyülekezetébe. Megrémülve, menekülni akar, mert elveszettnek tartja magát; ájúlást színlel; badarságokat beszél össze, a melyeknek romlásba kellene őt sodorniok. De Franciaország vezérei, a kik annakelőtte éberek és büszkék voltak, most, érezvén, hogy a szerepüknek vége, még nagyobb zavarban vannak, mint ő, és nem úgy beszélnek, a mint beszélniök kellene, ahhoz, hogy a hatalmat megtartsák és őt tönkretégyék.

A véletlenség, a véletlenségek milliói hatalomra juttatják őt, és az emberek mind, mintha csak összebeszéltek volna, közreműködnek abban, hogy a hatalmát megerősítsék. A *véletlenségek* jellemzik Franciaország akkori vezéreit, a kik teljesen alárendelik magukat neki; a *véletlenségekből* alakul össze I. Pável jelleme, a ki az ő hatalmát elismeri; a *véletlenség* szövö ellene azt az összeesküvést, a mely nemcsak hogy nem árt neki, de még inkább megszilárdítja a hatalmát. A *véletlen* juttatja a kezébe Enghien herceget, és a véletlen indítja őt arra, hogy a herceget megölje, és ezzel, a minden másnál hatalmasabb eszközzel győzi meg a tömeget arról, hogy miután hatalma van, tehát joga is van. A *véletlen* okozza azt, hogy ő minden erejét az angolországi expedícióra összpontosítja, mely nyilván tönkretette volna őt, de ezt a szándékát soha meg nem valósítja, és véletlenül bukkan rá Mack-ra az ő osztrákjaival, a kik kardcsapás nélkül megadják magukat neki. A *véletlen* és a *lángelme* juttatják őt az austerlitz győzelemhez, s pusztán véletlen az is, hogy a gonosztetteitől való irtózás ellenére is nemcsak a francziák, de, persze Angliát kivéve, mely nem is vesz részt a bekövetkezendő eseményekben, mindenki, egész Európa elismeri a hatalmát és azt a címet, a melylyel magát megajándékozta, valamint a fönségről és a dicsőségről megalkotott eszményképét is, melyet most mindenki gyönyörűnek és észszerűnek tart.

A nyugat erői próbaképpen, s mintegy készülődve a küszöbönálló vándorlásra, az 1805., 6., 7. és 9. években néhányszor is megindulnak kelet felé, miközben állandóan erősödnek és gyarapodnak. 1811-ben az emberek egy csoportja, mely Franciaországban tömörült össze, egyesül a közbeneső népek egy hatalmas csoportjával. Az emberek eme csoportjának a gyarapodásával annak az embernek a meggyőző ereje is fokozódik, a ki a mozgalom élén áll. Ezt a nagy mozgalmat megelőző és előkészítő tízesztendő időszakban ez az ember összekerül Európa minden koronás fejével. A világ leleplezett hatalmasságai semmiféle okos eszményt sem tudnak szembeállítani Napoleonnak a *fönségről* és a *dicsőségről* megalkotott eszményével. Versengve iparkodnak előtte semmiségüket igazolni. A porosz király elküldi a feleségét, hogy a nagy ember kegyeit megnyerje; Ausztria császára különös kegyképpen fogja föl, hogy ez az ember az ágyába fogadja a császárok leányát; a pápa, a nemzetek szentélyének az őre, a vallás eszközeivel járul hozzá a nagy ember fölmagasztalásához. Nem annyira maga Napoleon készíti magát elő a reá váró szerep betöltésére, mint inkább azok, a kik őt körülveszik, azok készítik elő őt arra, hogy mindazért, a mi történik és történni fog, a felelősséget magára vegye. Nincs az a cselekedet, nincs az a gonosztett vagy apró fortély, a melyet véghezvitt, a mely az őt körülvevők szájában ne ölténé magára valami nagy tettnek a formáját. A legszebb ünnep, a mit számára a germánok ki tudnak eszelni, Jena és Auerstedt ünneplése. Nemcsak ő nagy, de nagyok az ősei, a testvérei, a mostoha fiai és a sógorai is. Minden csak azért történik, hogy őt okosságának még a maradványaitól is megfoszsza, és előkészítse őt rettenetes szerepére. És mikorra ő készen volt, készen voltak az erői is.

A betörés kelet felé iparkodik, eléri végső célját - Moszkvát. A fővárost elfoglalják; az orosz csapatok sokkal inkább meg vannak semmisítve, mint az előző hadjáratokban Austerlitztól kezdve Wagramig ellenséges csapatok valaha voltak. De egyszerre azok helyett a *véletlenségek* és *lángelméjűség* helyett, a melyek őt eddig a sikerek és az előre kitűzött célok szinte szakadatlan sorához juttatták hozzá, egyszerre megjelenik a borodinoi náthától kezdve a fagyokig és a szikrákig, melyek Moszkvát lángba borították, az ellenkező *véletlenségek* szinte végtelen sora; a *lángelméjűség* helyett pedig megjelenik a szinte határtalan butaság és az alávalóság.

A betörés megfutamodik, megfordul, megint futásnak ered, és a véletlenségek most már nem javára, hanem ellene dolgoznak mind.

Megkezdődik, a megelőző, nyugatról keletre való vándorláshoz feltűnően hasonló ellenvándorlás keletről nyugat felé. Ugyanazok a keletről nyugatra irányuló próbavándorlások, a melyek

1805-1807-1809-ben a nagy vándorlást megelőzték; ugyanaz a hatalmas méretű tömörülés; a közbeneső népeknek a vándorláshoz való ugyanaz a csatlakozása; az út derekán ugyanaz az ingadozás, és a gyorsaságnak a célhoz való közeledés mérvében való ugyanaz a fokozása.

Páris, - a végcél, el van érve. A napoleoni kormány és a csapatok meg vannak bontva. Magának Napoleonnak sincs többé semmi jelentősége; minden cselekedete nyilvánvalóan szánalmat keltő és alávaló; de megint beköszönt valami földéríthetetlen véletlenség: a szövetségesek gyűlölik Napoleont, mert benne látják nyomorúságuknak az okát; erejétől és hatalmától megfosztva, gonosztetteiben és csalafintaságaiban leleplezve, olyannak kellett volna előttük látszania, a minőnek tíz esztendővel azelőtt, vagy egy évvel később látszott, - egy minden törvényen kívül álló rablónak. De valami furcsa véletlen folytán senki se látta őt ilyennek. A szerepe még nem ért véget. Azt az embert, a kit tíz évvel azelőtt és egy évvel később minden törvényen kívül álló rablónak tartottak, elküldik egy Páristól két napi járásra lévő szigetre, a melyet tulajdonul engednek át neki, még testőrséget is adnak mellé és milliókat fizetnek ki neki, az Isten tudja miért.

IV.

A népek mozgalma kezd visszatérni a partjai közé. A nagy mozgalom hullámai visszahúzódtak és a tenger lecsendesült fölszínén körök képződnek, amelyeken ott úszkálnak a diplomaták, azt képzelvén, hogy a mozgalom lecsillapodását ők idézték elő.

De a lecsendesült tenger egyszerre ismét háborogni kezd. A diplomatáknak úgy rémlik, hogy ők és az ő egyenetlenkedésök az oka az erők amaz újabb feszülésének; várják az uralkodók közt kitörendő háborút; a helyzet megoldhatatlannak látszik előttük. De a hullám, a melynek az emelkedését érzik, nem onnan jön, a honnét várják. Megindul ugyanaz a hullám a mozgásnak ugyanazzal a kiindulási pontjával, - Párisal. Megindul a nyugatról való vándorlás utolsó hullámcsapása, - az, a mely a megoldhatatlanoknak látszó diplomáciai nehézségeket meg kell oldania és véget kell vetnie e korszak háborús mozgalmainak.

Az az ember, a ki Franciaországot letarolta, minden összebeszélés, egy szál katona nélkül, egyedül beállít Franciaországba. Minden őrszem hoppon foghatja őt; de valami furcsa véletlen folytán nemcsak hogy kezét nem emel rá senki, de sőt mindenki lelkesedéssel fogadja azt az embert, a kit előtte való nap még átkoztak, s egy hónap múlva megint csak átkozni fognak.

Erre az emberre még szükség van, az utolsó együttes cselekedet igazolására.

A cselekedet megtörténik.

Az utolsó szerepnek is vége. A színész levetkőzik és lemossa magáról a szénfeketét és a pirosítót: többé nincs rá szükség.

És eltelik néhány esztendő abban, hogy ez az ember az ő magányában ott azon a szigeten, eljátszik maga maga előtt egy szánalmas komédiát, fondorkodik és hazudik, megpróbálván igazolni a tetteit akkor, a mikor erre az igazolásra már semmi szükség, és az egész világnak megmutatja, hogy mi volt az, a mit az emberek erőnek tartottak, akkor, a mikor egy láthatatlan kéz irányította őket.

A rendező, befejezván a drámát és levetkeztetvén a színészt, megmutatja őt nekünk.

- Nézzétek, kinek hittetek! Ime itt van! Belátjátok-e most, hogy nem ő, hanem én mozgattalak benneteket?

De a mozgás erejétől elvakult emberek sokáig nem értették meg ezt.

Még nagyobb következetességről és szükségszerűségről tesz tanúságot I. Alexandr élete, a ki a keletről nyugat felé irányuló ellenmozgalom élén állott.

Mire volt szüksége annak az embernek, a ki a többieket a háttérbe szorítván, ennek a keletről nyugat felé irányuló mozgalomnak az élére állott?

Szüksége volt igazságérzetre és Európa ügyeinek széleslátókörű és apró egyéni érdekek által el nem homályosított ösmeretére, szüksége volt arra, hogy erkölcsileg magasabb színvonalon álljon, mint társai, az akkori uralkodók; szüksége volt szelid és vonzó egyéniségre; Napoleon ellen való egyéni elkeseredésre. És mindez megvolt I. Alexandr-ban; az ő egész elmúlt életének tömérdek, úgynevezett *véletlensége*: a nevelése, szabadelvű kezdései, az őt körülvevő tanácsosok, Austerlitz, Tilsit és Erfurt, mindezt gondosan előkészítették.

Ez a személyiség a nemzeti háború idejében tétlenül vesztgel, mert nincsen rá szükség. De a mint fölmerül az általános európai háború szükségessége, az adott pillanatban megjelenik a maga helyén, és Európa népeit egyesítvén, célhoz vezeti őket.

A cél el van érve. Az 1815. évi utolsó háború után Alexandr ott áll a lehető emberi hatalom tetőpontján. De vajjon hogy' használja föl ezt a hatalmat?

I. Alexandr, Európa békeszerzője, a ki fiatal kora óta állandóan csak népeinek a boldogságára törekedett, hazájában a szabadelvű újítások első szószólója, most, a mikor úgy tetszik, hogy elérte a képzelhető legnagyobb hatalmat és így a képzelhető legnagyobb lehetőségét annak, hogy népeit boldogítsa, azalatt, mialatt Napoleon a számkivetésben gyermekes és hazug terveket sző arra, hogy' boldogítaná ő az emberiséget, ha hatalma volna, I. Alexandr, miután a hivatását betöltötte, és az Isten kezét magán érezte, egyszerre beismeri ennek az állítólagos hatalomnak a semmi voltát, elfordul tőle, leteszi azt az általa most és a múltban megvetett emberek kezébe, s csak ennyit mond:

- Ez a hatalom nem illet bennünket, hanem csak a Te szent nevedet! Én is csak ember vagyok, mint ti; hagyjatok hát, hadd éljek úgy, mint ember, és hadd gondoljak a lelkemre és Istenre.

Valamint a nap és az aether minden atomja egy-egy önmagában befejezett gömb, de a mellett csak egy-egy atomja a rengetegsége révén az ember számára hozzá nem férhető nagy egésznek, minden egyéniség is önmagában hordja a céljait, hordja pedig azért, hogy az egyes ember számára hozzáférhetetlen közös célokat szolgálja.

Egy ágacsán ülő méh megszúrta egy gyermeket. És a gyermek fél a méhektől, azt mondja, hogy a méhnek az a célja, hogy az embereket megszúrja. A költő gyönyörködik a méhecskében, mely beszívja magát a virág kelyhébe, és azt mondja, hogy a méh célja az, hogy a virágok illatát magába szívja. A méhész, látván, hogy a méh a virágport összegyűjti és behordja a kaptárba, azt mondja, hogy a méhnek a célja a mézgyűjtés. Egy másik méhész, a ki közelebbről tanulmányozta a rajok életét, azt mondja, hogy a méh azért gyűjti a virágport, hogy a fiatal méheket táplálja és magának királynőt neveljen, s hogy így a fajfentartás a célja. A botanikus észreveszi, hogy a méh, a mikor a kétlaki-virág porával rászáll a termére, azt megtermékenyíti, és íme, a botanikus éppen látja a méh célját. Egy másik, a ki a növények vándorlását tanulmányozza, azt látja, hogy a méh elősegíti ezt a vándorlást, és ez az új bűvár azt mondhatja, hogy a méhnek ez a voltaképpeni célja. De a méh végcélját sem az egyik, sem a másik, sem a harmadik cél nem meríti ki, a melyeket az emberi elme fölfedezni képes. Minél magasabbra emelkedik az emberi elme ezeknek a céloknak a földerítésében, annál nyilvánvalóbbá válik előtte a végső cél hozzáférhetetlensége.

V.

Natasa házassága, a ki 1813-ban lett Bezuchij feleségévé, volt az utolsó örvendetes esemény az öreg Rosztovék családjában. Andrejevics Ilya gróf még ugyanabban az esztendőben meghalt, és az ő halálával, mint ez rendszeren lenni szokott, az addigi család teljesen szertehullott.

Az utolsó év eseményei: Moszkva égése, és a falai közül való menekülés, Andrej herceg halála és Natasa kétségbeesése, Petya halála, a grófné bánata, - mindez, mint a csapások egész sorozata zúdult rá az öreg gróf fejére. Ő, úgy látszott, nem értette, és nem is érezte magát képesnek arra, hogy megértse mindezeknek az eseményeknek a jelentőségét, és öreg fejét erkölcsileg lehorgasztván, szinte várta és áhítozta az újabb csapásokat, a melyek azután végezzenek vele. Hol rémültnek és kétségbeesettnek, hol szinte természetellenesen élénknek és vállalkozó szelleműnek látszott.

Egy időre lekötötték a figyelmét Natasa házasságának a külsőségei. Ebédeket és vacsorákat adott, és szemlátomást iparkodott jókedvűnek látszani; de a jókedve nem ragadt át többé másokra, mint annakelőtte, hanem ellenkezőleg, azokban az emberekben, a kik őt ösmerték és szerették, csak részvétet keltett.

Miután Pierre elutazott a feleségével, az öreg gróf elcsöndesedett és keserűen panaszkodni kezdett. Pár nap múlva megbetegedett és ágyba került. Az orvosok megnyugtató biztatásai ellenére is, betegségének mindjárt a legelső napjaiban fölismerte, hogy nem fog többé fölkelni soha. A grófné, a nélkül, hogy levetközött volna, két hetet töltött az ágya mellett egy karosszékből. Valahányszor orvosságot adott be neki, az öreg gróf szótlanul szíjogva csókolgatta a kezét. Utolsó nap zokogva kért bocsánatot a feleségétől, és közvetve a fiától is vagyoni romlása miatt, - melyet élete legnagyobb hibájának érzett. Miután meggyónt és megáldozott, csöndesen meghalt, és másnap az ösmerősöknek, a kik eljöttek, hogy az elhunynak a végső tisztességet megadják, nagy tömege töltötte be Rosztovék bérelt lakását. Mindezek az ösmerősök, a kik oly sokszor ebédeltek és tánczoltak nála, a kik oly sokat nevettek rajta, most a benső szemrehányásnak és megindulásnak egy és ugyanazon érzésével eltelve, mintegy valakivel szemben mentegetőzve, így szólottak: „bizony, szó a mi szó, pompás ember volt szegény. Manapság már nincsenek is ilyen emberek... És végre is, ugyan kinek nincsenek gyöngeségei?...”

Egész váratlanul, éppen akkor halt meg, a mikor a dolgai úgy összegabalyodtak, hogy el se tudta képzelni senki, mi lesz a dolog vége, ha még csak egy esztendeig is így tart.

Nikolaj az orosz csapatokkal Párisban volt, mikor az apja halála hírért megkapta. Tüstént beadta a lemondását, s az elintézését be se várva szabadságot vett és elutazott Moszkvába. A pénzügyi viszonyok az öreg gróf halálát követő egy hónap alatt teljesen kialakultak, és mindenkit megleptek a mindenféle apróbb adósságok rengeteg összegével, a melyeknek a létezéséről még csak sejtelve se volt senkinek. Az adósságok a vagyon értékének a kétszeresét is meghaladták.

A rokonok és a barátok azt tanácsolták Nikolajnak, hogy ne fogadja el az örökséget. De Nikolaj az örökség el nem fogadásában apja szent emlékének a megsértését látta, és azért hallani sem akart róla, hanem a tartozások kiegyenlítésének a kötelezettsége mellett átvette az örökséget.

A hitelezők, a kik a gróf életében az által a meghatározhatatlan, de hatalmas befolyás által, melyet az ő laza jósága reájuk tett, kötve érezték magukat és oly hosszú ideig hallgattak, most egyszerre mind pörre vitték a követeléseiket. Mint rendszeren, most is megkezdődött a versengés azért, hogy ki jusson előbb pénzhez, és éppen azok az emberek, a kik, mint Mityenka és mások, pinczeváltóikat ajándékuul visszakapták, most mint a legkövetelőbb

hitelezők léptek föl. Nikolajt még lélekzethez sem engedték jutni, és azok, a kik az öreg, a ki veszteségeiknek az okozója volt (ha ugyan voltak veszteségeik), szemlátomást sajnálkoztak, most kíméletlenül megrohanták a velük szemben minden kétséget kizárólag teljesen ártatlan fiatal örököst, a ki önként vállalta magára a hitelezők kielégítését.

A Nikolaj által tervbe vett kísérletek egyike se sikerült, a birtok dobra került és jóval az értékén alól kelt el, úgy hogy a tartozások fele fedezetlen maradt. Nikolaj elfogadta a sógora, Bezuchij által neki fölajánlott 30.000 rublt azoknak az adósságoknak a rendezésére, a melyeket tényleges pénzbeli tartozásoknak ösmert el. Hogy pedig a fennmaradó tartozások révén el ne csukhassák, a mivel a hitelezői tényleg megfenygették, újra hivatalt vállalt.

Az, hogy visszamenjen a hadsereghez, a hol az első üresedés alkalmával ezredparancsnok lett volna belőle, lehetetlen volt, mert az anyja most, mint életének utolsó reményéhez, úgy ragaszkodott a fiához; és így, mind a mellett, hogy nem akart Moszkvában maradni, azok között, a kik őt azelőtt is ösmerték, s annak ellenére, hogy valóságos undorral viseltetett az állami szolgálat iránt, valami hivatalt vállalt Moszkvában, és levetvén kedvenc egyenruháját, anyjával és Szonyával megtelepedett egy kis lakásban a Szivcsevaja Vrazskán.

Natasa és Pierre ekkor Péterváron éltek, és fogalmuk se volt Nikolaj helyzetéről. Nikolaj, mikor a sógorától a pénzt fölvette, iparkodott előtte nyomorúságos helyzetét lehetőleg eltitkolni. Nikolaj helyzete annyival is nyomasztóbb volt, mert az ő ezerkétszáz rubl fizetéséből nemcsak hogy el kellett tartania magát, Szonyát és az édes anyját, de úgy kellett eltartania az anyját, hogy ne vegye észre a nyomorúságukat. A grófné, a fényűzésnek gyermekkorától megszokott föltételei nélkül el se tudta képzelni magának az életet, és így, a nélkül, hogy sejtelve lett volna róla, milyen nehezen esik ez a fiának, szüntelenül hol fogatot kívánt, a mely persze nem volt, hogy elküldje egyik-másik ösmerőseért, hol drága ételek vagy a fia számára drága borok után áhítozott, hol pedig pénzt kért, hogy Natasának, Szonyának vagy magának Nikolajnak meglepetést szerezzen valami ajándékkal.

Szonya vitte a háztartást, gondját viselte a néniének, felolvasott neki, eltúrta a szeszélyeit és leplezett ellenszenvét, és a kezére járt Nikolajnak abban, hogy az öreg grófné előtt eltitkolja a szegénységnek azt az állapotát, a melybe jutottak. Nikolaj úgy érezte, hogy soha le nem róható hálával tartozik Szonyának mindazért, a mit az ő anyjáért tett, csodálkozott a türelmén és a ragaszkodásán, de azért iparkodott távol tartani magát tőle.

A lelke fenekén mintha szemrehányást tett volna neki azért, hogy nagyon is tökéletes volt és azért, hogy nem volt benne semmi kifogásolni való. Minden meg volt benne, a miért az embereket becsülni szokták; de kevés olyan, a mi őt szerelemre indította volna iránta. És érezte, hogy minél inkább becsüli, annál kevésbbé szereti. Annak a levélnek kapcsán, a melyben visszaadta neki a szabadságát, szaván fogta őt, s most úgy viselte magát vele szemben, mintha mindaz, a mi valaha köztük volt, már rég feledésbe merült és soha, semmi körülmények közt többé vissza nem térhetett volna.

Nikolaj helyzete mind rosszabbra és rosszabbra fordult. Az a terve, hogy a fizetéséből majd félrerak valamit, hiú ábrándnak bizonyult. Nemcsak, hogy nem rakott félre semmit, de az anyja igényeinek a kielégítése után még holmi apróbb tartozásai is voltak. És kétségbeesett helyzetéből semmi menekvés se kínálkozott. Az a gondolat, hogy, a mit a rokonai ajánlottak, nőül vegyen valami gazdag leányt, visszataszítónak látszott előtte. A másik eshetőség, mely a helyzetet megoldhatta volna, - az anyja halála, eszébe se jutott soha. Semmire se vágyódott, semmit se reménylett, s a lelke fenekén valami komor és szigorú örömet talált abban, hogy zúgolódás nélkül tűrte a helyzetét. Iparkodott elkerülni régi ösmerőseit, a kik részvételt voltak iránta és bántóan fel-felajánlgatták neki a támogatásukat, került minden mulatságot és szórakozást, még otthon se foglalkozott semmivel sem, legfeljebb kártyát vetett az édes anyjával, magányosan föl és alá járt a szobájában, és szívta az egyik pipát a másik után.

Szinte szándékosan ápolta magában azt a komor hangulatot, mert úgy érezte, hogy csakis ez teszi őt képessé arra, hogy a helyzetét elviselje.

VI.

Marja hercegnő a tél elején eljött Moszkvába. A városi pletykákból értesült Rosztovék helyzetéről és arról, „hogya” áldozta föl magát a fiú az anyjáért”, - mint a hogy” a városban beszéltek. - „Nem is vártam tőle mást”, - mondotta magában Marja hercegnő, érezvén iránta való szerelmének örömteljes megerősítését. Eszébe jutott az a bizalmas és szinte rokoni viszony, a melyben az egész családdal állott, és kötelességének tartotta, hogy őket fölkeresse. De viszont eszébe jutván Nikolajhoz való viszonya ott Voronezsben, félt ettől a találkozástól. Végre is erőt vett magán és pár héttel a megérkezése után mégis csak elment Rosztovékhoz.

Elsőnek Nikolajjal találkozott, mert a grófnéhoz csak az ő szobáján keresztül lehetett bejutni. Nikolaj arcza, mikor őt megpillantotta, az öröm helyett, a melyre Marja hercegnő számított, hideg, száraz és büszke kifejezést öltött. Nikolaj kérdezősködött a foglaléte felől, bevezette az anyjához, de alig volt ott öt perczig, s kiment a szobából.

Mikor a hercegnő a grófnétől kijött, Nikolaj megint találkozott vele, és feltűnően száraz szertartásossággal kísért ki az előszobába. Arra a megjegyzésre, a melyet a hercegnő a grófné egészségére vonatkozólag tett, egy árva szót se felelt. Mi köze hozzá? Hagyjon nekem békét, - mintha csak ezt mondta volna a tekintete.

- És ugyan mit settenkedik itt? Mit akar? Nem szenvedhetem ezeket az úrinőket és a szeretetreméltóságaikat! - mondotta hangosan Szonya előtt, szemlátomást nem lévén képes a bosszúságán erőt venni, miután a hercegnő kocsija elrobogott a kapu elől.

- Jaj, hogy” lehet már így beszélni, Nicolas, - mondotta Szonya, a ki viszont alig tudta az örömet elpalástolni. - Olyan áldott jó teremtés, és mama annyira szereti.

Nikolaj semmit se felelt és egyáltalában nem akart többé a hercegnőről beszélni. De az öreg grófné a látogatása óta naponta többször is említést tett róla.

A grófné dicsérte őt, követelte, hogy a fia menjen el hozzá, kifejezést adott annak az óhajlásának, hogy őt gyakrabban láthassa, de azért mindig rosszkedvű lett, valahányszor csak beszélt róla.

Nikolaj iparkodott hallgatni, mikor az anyja a hercegnőről beszélt, de a hallgatása csak ingerelte a grófnét.

- Nagyon kiváló és pompás leány, - mondotta, - s el is kell menned hozzá. Legalább találkozzol valakivel, úgyis agyonúnod magadat itt mi köztünk.

- Teljességgel nem kívánczom hozzá, anyácskám.

- Egyszer látni akarod, most meg nem kívánczolsz utána. Kedvesem, én teljességgel nem értelek. Hol unatkozol, hol meg hallani sem akarsz senkiről.

- De hiszen soha se mondtam, hogy unatkozom.

- Dehogya” is nem, hiszen magad mondtad, hogy látni sem akarod őt. Pedig olyan kiváló leány s mindig tetszett is neked, most meg egyszerre holmi kifogásaid vannak ellene. Mindig csak titkoltok előlem mindent.

- Legkevésebbé se, mamácska.

- Még ha valami kellemetlent kérnék tőled, de egyszerűen arra kérlek, add vissza a látogatását. Azt tartom, ezt az illedelem is megkívánja... Megkértelek, de ha titkaid vannak az anyád előtt, többé nem avatkozom semmibe.

- Ha éppen akarja, hát elmehetek.

- Nekem tökéletesen mindegy; én csak te végetted kívántam.

Nikolaj az ajkába harapva felsóhajtott, és kirakta a kártyákat, iparkodván másra terelni az anyja figyelmét.

Másnap, harmadnap és negyednap ugyanez a szóváltás megismétlődött.

Marja hercegnő az után, hogy Rosztovékat meglátogatta és Nikolaj részéről olyan hideg fogadtatásra talált, belátta, hogy igaza volt, a mikor nem akarta Rosztovékat elsőnek meglátogatni.

- Nem is várhattam egyebet, - mondotta magában, segítségül híván a büszkeségét. - Nekem végre is semmi dolgom vele, én csak az öreg asszonyt akartam meglátogatni, a ki mindig olyan jó volt hozzám, s a kinek sok tekintetben lekötelezettje is vagyok.

De nem tudott belenyugodni ezekbe az alakoskodásokba; valami a megbánáshoz hasonló érzés gyötörte őt, mikor a látogatására visszagondolt. Mind a mellett, hogy erősen föltette magában, hogy nem megy el többé Rosztovékhoz, és elfelejti mindazt, a mi történt, állandóan valami olyan bizonytalanságban érezte magát. És mikor megkérdezte magától, vajjon mi az, a mi gyöttri, be kellett vallania, hogy Rosztovhoz való viszonya az. Hideg és udvarias hangja nem az ő iránta való érzésből fakadt (ezzel tisztában volt), hanem valami rejlett mögötte. Ezt a valamit ki kellett derítenie, s úgy érezte, hogy mindaddig, míg ezt el nem éri, nem lesz képes megnyugodni.

A tél derekán egy ízben ott ült a tanuló-szobában és felügyelt az unokaöccse tanulására, mikor jelentették neki, hogy Rosztov van itt. Azzal az eltökélt szándékkal, hogy nem árulja el a titkát, és elpalástolja a zavarát, magához vette m-elle Bourienne-t és vele együtt ment be a fogadó-szobába.

Egyetlen pillantás Nikolaj arczára meggyőzte őt arról, hogy csak azért jött, hogy az illedelem követelményeinek eleget tegyen, s eltökélte, hogy szilárdan megmarad a mellett a modor mellett, a melyet ő fog tanusítani iránta.

Elkezdtek a grófné egészségéről, közös ösmerőseikről, a háború utolsó híreiről beszélgetni, és mikor letelt az a bizonyos tíz percz, a melynek multán a vendég az illedelem megsértése nélkül távozhatik, Nikolaj fölkelt és búcsúzni kezdett.

A hercegnő m-elle Bourienne segítségével nagyon jól kiállotta ezt a látogatást; de a legutolsó pillanatban, a mikor Nikolaj fölkelt, a hercegnő már annyira belefáradt volt az olyasmikről való beszélgetésbe, a mikhez voltaképpen semmi köze se volt, és az a gondolat, hogy miért van éppen neki olyan kevés öröme az életben, annyira elfoglalta őt, hogy szórakozottságának egy rohamában, sűgárzó szemeit maga elé meresztve, mozdulatlanul ült a helyén, és nem vette észre, hogy a vendége fölkelt.

Nikolaj ránézett és iparkodván úgy viselkedni, mintha nem vette volna észre a szórakozottságát, pár szót váltott m-elle Bourienne-el, és megint rápillantott a hercegnőre. Épp oly mozdulatlanul ült ott, mint addig, s valami szenvedő vonás jelent meg a szája körül. Nikolaj egyszerre megsajnálta és úgy homályosan azt képzelte, hogy úgy lehet, ő az oka annak a szomorúságnak, a mely most az arczán tükröződött. Szeretett volna rajta segíteni és valami kellemeset mondani neki, de semmi se jutott az eszébe.

- Isten önnel, hercegnő, - mondotta. Marja hercegnő felocsudott, elpirult és mélyen fel-sóhajtott.

- Jaj, bocsánat, - mondotta, mintha álmából ébredt volna fel. - Ön már megy, gróf; Isten vele. De a párnát a grófnénak?

- Várjon csak, tüstént elhozom, - mondotta m-elle Bourienne és kiment a szobából.

Mindaketten hallgattak, s csak néha vetettek egymásra egy-egy pillantást.

- Bizony, hercegnő, - szólott végre Nikolaj szomorúan elmosolyodva, - olyan közelnek látszik, pedig mennyi ideje már annak, hogy mi Bogucsarovo-ban először találkoztunk. Milyen boldogtalanoknak látszottunk akkor valamennyien, pedig mit nem adnék érte, ha az az idő még egyszer visszatérne... de hát nem tér vissza soha.

A hercegnő, a mikor Nikolaj ezt mondotta, sugárzó tekintetével merően a szeme közé nézett. Mintha csak iparkodott volna szavainak azt a titkos értelmét kihámozni, a mely világot vetett volna ő iránta táplált érzelmeire.

- Úgy bizony, - felelt neki, - de önnek, gróf, semmi oka sincs rá, hogy a multat sajnálja. A hogy' én most az ön életét látom, ön mindig élvezettel fog visszagondolni rá, mert az az önfeláldozás, a melyben ön most él...

- Nem fogadhatom el az ön dicséretét, - vágott közbe Nikolaj szaporán; - ellenkezőleg, szüntelenül szemrehányásokat teszek magamnak; no de ez teljességgel érdektelen és meglehetősen szomorú beszéd tárgy.

És a tekintete újra felöltötte az előbbi száraz és hideg kifejezést. De a hercegnő megint megtalálta benne azt az embert, a kit ösmert és szeretett, és mostantól kezdve csakis ehhez az emberhez szólt.

- Azt hittem, nem veszi ezt tőlem rossz néven, - mondotta. - Mi olyan közel állunk egymáshoz... a családjával, hogy azt hittem, az én részvételem nem fogja félreérteni; de tévedtem, - mondotta. Egyszerre megrezzent a hangja. - Nem tudom, miért, - folytatta, mikor kissé magához tért, - de ön azelőtt egészen más volt...

- Ezer oka van annak, hogy *miért*. (Különösen hangsúlyozta a *miért* szót.) Köszönöm, hercegnő, - mondotta halkan. - Olykor igazán nehéz sora van az embernek.

- Ez tehát az ok! Ime, ez az! - mondotta egy benső hang Marja hercegnő lelkében. - Nem, én nem csak azt a vidám, jóságos és nyílt tekintetet s nem csak a szép külsőt szerettem meg benne; az ő nemes, szilárd, önfeláldozó lelkét is megértettem, - mondotta magában.

- Igen, ő most szegény, én meg gazdag vagyok... Igen, ez az oka mindennek... Ha ez nem volna... - És eszébe jutván azelőtti gyöngédsége, a mint most elnézte jóságos és szomorú arcát, hidegségének az oka egyszeriben tisztán állott előtte.

- De hát miért, gróf, miért? - kérdezte egyszerre szinte kiabálva, és önkéntelenül közelebb húzódott hozzá. - Miért, mondja meg. Meg kell mondania. - Nikolaj hallgatott. - Nem ösmerem, gróf, az ön *miért*-jét, - folytatta. - De olyan nehezemre esik... Bevallom önnek, ön engem valamiért meg akar fosztani régi barátságától. És ez nekem fáj. - Könnyek csillogtak a szemében és a hangjában. - Nekem oly kevés boldogságban volt részem az életben, hogy minden veszteség fáj... Bocsásson meg, Isten önnel. - Egyszerre sírva fakadt és kiment a szobából.

- Hercegnő, az Istenért, megálljon! - kiáltott utána Nikolaj, föl akarván őt tartóztatni. - Hercegnő!

A hercegnő visszanézett. Pár pillanatig szótlanul farkasszemet néztek, és az, a mi oly távol volt tőlük és olyan lehetetlennek látszott, egyszerre közelinek, lehetőnek, sőt elkerülhetetlennek tűnt fel előttük.

VII.

1813 őszén Nikolaj feleségül vette Marja hercegnőt s a feleségével, az anyjával és Szonyával átköltözött Lyszija Gory-ba.

Négy esztendő alatt, a nélkül, hogy a felesége birtokát eladta volna, rendezte hátralévő adósságait, és miután egyik unokatestvére halála révén egy kis örökséghez jutott, Pierre-nek is kifizette a tartozását.

Még három esztendő múlva, 1820-ban Nikolaj annyira rendbehozta az anyagi viszonyait, hogy Lyszija Gory mellett egy kis birtokot vásárolt, és tárgyalásokat folytatott az apai Otradnoe megvásárlása iránt is, a mi régóta kedvencz ábrándja volt.

Kényszerűségből elkezdvén gazdálkodni, csakhamar annyira megszerette a gazdálkodást, hogy ez kedvencz, sőt kizárólagos foglalkozásává vált. Nikolaj egyszerű gazda volt, nem szerette az újításokat, különösen az angol eredetűeket nem, a melyek akkoriban divatban voltak, mosolygott a gazdaságról szóló elméleti műveken, nem szerette a gyárakat, a drága termékeket, a drága vetőmagvakat és egyáltalában nem foglalkozott külön a gazdaság egyetlen ágával sem. Mindig a *birtoka*, a maga egészében állott előtte, nem pedig annak egy-egy része. A birtokán pedig nem a légeny, sem az éleny volt a fő, a mi a talajban és a levegőben rejlik, nem is a különös fajta eke és a trágya, hanem az a legfőbb eszköz, a melynek a révén a légeny, az éleny, az eke és a trágya működik, vagyis a dolgozó paraszt. Mikor Nikolaj elkezdett a gazdasággal foglalkozni és belepillantott annak különböző ágaiba, a paraszt különösen lekötötte a figyelmét; a parasztban nemcsak eszközt, hanem cél és bíró is látott. Eleinte elnézte a parasztot, iparkodván megérteni, mire van szüksége, mit tart jónak és rossznak, és csak úgy mutatta, mintha parancsolna és intézkednék, voltaképpen pedig próbálta a parasztok szokásaiból, szavaiból és ítéleteiből megtanulni, hogy mi a jó, és mi a rossz. És csak akkor, mikor a paraszt törekvéseit és hajlandóságait megértette, mikor megtanult beszélni a nyelvén és megérteni mondásainak a titkos jelentőségét, mikor szinte rokonságban lévőnek kezdte magát érezni vele, csak akkor kezdett el velük bátran rendelkezni, vagyis teljesíteni velük szemben azokat a kötelességeket, a melyeket tőle vártak. És Nikolaj gazdasága a legfényesebb eredményekkel dicsekedhetett.

Mikor Nikolaj a maga kezelése alá vette a birtokot, valami prófétai ihlettől vezéreltetve ugyanazokat az embereket tette meg falusi bírónak, sztarosztává és az előljáróság tagjaivá, a kiket maguk a parasztok választottak volna, és így az ő tisztviselői és előljárói soha se változtak. Mielőtt a trágya vegyi alkotórészeit vizsgálta, mielőtt a „tartozik és követel”-be belemerült volna (mint tréfásan mondani szokta), kifürkészte a parasztok marháinak a számát, és ezt a számot minden rendelkezésére álló eszközzel gyarapította. A parasztok családjait a legnagyobb mértékben támogatta, és nem engedte meg a családi osztályt. A renyhéket, feslett életűeket és gyengéket egyformán üldözte és iparkodott tőlük mielőbb megszabadulni.

A vetésnél, a szénagyűjtésnél és az aratásnál teljesen egyformán örködött a maga és a parasztok földjein. És kevés olyan gazda volt, a kinél olyan korán és olyan szépen bevetették és learatták volna a földeket, s a kinél olyan nagy lett volna a jövedelem, mint Nikolajnál.

A házicselédekkel nem igen szeretett bíbelődni, *éhenkórászok*-nak hívta őket, s az volt az általános vélemény, hogy rontja és kényezteti őket; mikor valami házi cselédről kellett intézkednie és különösen mikor büntetni kellett őket, a legnagyobb határozatlanság fogta el, s a ki csak a házban volt, mindenkinek kikérte a tanácsát; csak ha arról volt szó, hogy paraszt helyett cselédet soroztasson be katonának, akkor ezt a legcsekélyebb habozás nélkül megcselekedte. De a parasztokra vonatkozó rendelkezéseiben soha, legkevésbé sem ingadozott. Tudta, hogy bármit tesz is, azt egy vagy néhány emberrel szemben a többiek valamennyien helyeselni fogják.

Épp oly kevésbé engedte meg magának azt, hogy valakit túlhalmozzon munkával, vagy megbüntessen csak azért, mert úgy tetszik neki, mint azt, hogy valakin könnyítsen vagy valakit megjutalmazzon csak azért, mert az illető így szeretné. Hogy mi volt a zsinórmértéke abban, hogy mi a jó és mi a rossz, azt nem tudta volna megmondani; de ez a zsinórmérték szilárdan és megingathatatlanul élt a lelkében.

Sokszor bosszúsan beszélt valami kudarczról vagy rendetlenségről, s: „*a mi orosz népiünk*”-et emlegette, s azt képzelte, hogy nem szenvedheti a parasztot.

De azért lelke egész erejével szerette ezt a *mi orosz népiünket* és ennek a népnek az életét, s csak ennek a révén fogta föl és sajátította el a gazdálkodásnak azt az egyetlen útját és módját, mely igazán szép eredményekre vezetett.

Marja grófné féltékenykedett az urára ezért a szeretetért, és sajnálta, hogy nem vehetett benne részt; de képtelen volt megérteni azokat az örömeket és keserőségeket, a melyeket az urának ez a külön és ő reá nézve teljesen idegen világ szerzett. Nem tudta megérteni, miért volt mindig olyan szokatlanul eleven és boldog, a mikor hajnalban fölkelvén s az egész reggelt a földeken vagy a szérűskertben töltvén, a vetéstől, szénagyűjtéstől vagy aratástól hazajött teázni. Nem tudta fölfogni, miért lelkesedett olyan nagyon, mikor valóságos elragadtatással beszélt egy Jermisin Matvej nevű gazdag parasztról, a ki a családjával együtt egész éjszaka hordta be a kévéket, s elmondta, hogy míg mások még el se kezdték a behordást, nála már asztagokban állott a gabona. Nem tudta megérteni, miért járt-kelt az ablak és az erkély közt olyan örömmel, s a bajusza alatt mosolyogva és vidáman hunyorgatva, mikor künn langyos eső esett a száraz zabvetésre, vagy mikor szénagyűjtés vagy aratás idején egy-egy fenyegető felhőt elhordott a szél, s ő kipirulva, leégve és verejtékezve, az öröm és a keserű galócza illatával a hajában hazajött a szérűs-kertből, miért mondotta örömmel dörgölgetve a kezét: „No, még egy nap, s az enyém is, meg a parasztoké is mind együtt lesz a szérűs-kertben”.

Még kevésbé tudta megérteni azt, miért volt az, hogy ő, az ő jó szívével s arra való állandó készségével, hogy a kívánságait szinte a szeméből kiolvassa, szinte kétségbeesett, valahányszor Marja grófné közölte vele egy-egy parasztnak vagy parasztasszonynak azt a hozzá intézett kérését, hogy mentse fel őt a munkától, s miért volt az, hogy ő, a jóságos Nicolas, ilyenkor makacsul kosarat adott neki, és bosszúsan kérte, hogy ne avatkozzék az ő dolgaiba. Érezte a grófné, hogy az ura valami egészen külön világban élt, a melynek megvoltak a maga, ő előtte érthetetlen, külön törvényei.

Mikor néha, iparkodván őt megérteni, beszélt neki arról az érdemről, mely abban rejlik, ha jól cselekszik az alárendeltjeivel, Nikolaj felpattant és így felelt: „legkevésbé sem; eszem ágába se jut soha; az ő jóvoltukért még ennyit se teszek, ni; ez mind csupa poézis és asszonyi badarság, - ez az embertársaink jólétéről szóló mese. Nekem csak az kell, hogy a gyermekeim ne jussanak koldúsbotra, rendbe kell hoznom a vagyonunkat, a míg élek; ennyi az egész. Ehhez pedig rend kell és szigorúság... Úgy ám! - mondotta és hevesen ökölbe szorította a kezét. - És persze, méltányosság, - tette hozzá: - mert ha a paraszt rongyos és éhes, és egyetlen gebéje van, akkor se magának, se nekem nem fog dolgozni.”

És alkalmasint éppen azért, mert Nikolajnak esze ágába se jutott soha, hogy ő valamit másokért, vagy az erény kedvéért tesz, mindaz, a mit csak tett, meghozta a maga gyümölcseit: a vagyona rohamosan gyarapodott; folyton jártak hozzá a szomszéd parasztok és kérték, hogy vásárolja meg a földjeiket, és a nép körében, még halála után is, hosszú ideig fennmaradt az ő gondolkodásának az emléke. „Jó gazda volt. Előbb a paraszté, aztán az övé. De azért nem húnyt szemet soha. Szó, a mi szó - jó gazda volt!”

VIII.

Az egyetlen, a mi Nikolajt olykor a gazdálkodása közben bántotta, a heveessége, és az a megrögzött huszáros szokása volt, hogy nagyon is könnyen szabadjára engedte a kezét. Eleinte ugyan semmi elítélendőt nem látott ebben, de házasságának a második esztendejében a büntetésnek erre a módjára vonatkozó nézetei egyszerre megváltoztak.

Egyszer nyáron maga elé idéztette a bogucsarovói sztarosztát, a ki az elhalt Dron helyét töltötte volt be, s a ki mindenféle rendetlenséggel és hunczutsággal volt vádolva. Nikolaj kiment hozzá a lépcsőre, s a sztarosztá első pár szava után kiabálás, ütlegetés zaja hallatszott az előszobába. Mikor hazajött reggelizni, odament a feleségéhez, a ki mélyen a kezeire horgasztott fejjel ült, és szokása szerint elkezdte neki mesélni mindazt, a mi aznap reggel foglalkoztatta, és egyebek közt a bogucsarovói sztarosztáról is megemlékezett. Marja grófné pirulva és sápadtan, összeszorított ajakkal és lehorgasztott fejjel ült ott és semmit se felelt az ura szavaira.

- Gyalázatos gazember, - mondotta, már pusztá említésére is feldühödve. - Mondotta volna meg, hogy részeg volt... nem látott semmit... De mi lelt, Mari? - kérdezte egyszerre.

Marja grófné fölemelte a fejét, akart valamit mondani, de megint hirtelen lesütötte a szemét és összeharapta az ajkát.

- Mi bajod? Mi lelt, szívecském... - Marja grófné, bár nem volt szép, mindig megszépült, ha sírt. Fájdalomtól és bosszúságtól soha se sírt, mindig csak bánatában és szánalmában. És mikor sírt, valami ellenállhatatlan báj költözött sugaras szemeibe.

Alig hogy Nikolaj megfogta a kezét, nem bírta tovább és sírva fakadt.

- Nicolas, én láttam... igaz, hogy hibázott, de hát miért... Nicolas! - s eltakarta az arcát a kezeivel.

Nikolaj elhallgatott, fülig elpirult, és elmenvén mellőle, föl és alá kezdett járni a szobában. Megértette, hogy miért sírt; de a lelke fenekén nem tudott olyan hirtelen igazat adni neki abban, hogy az, a mibe gyermekkor óta beleélte magát, s a mit a legközöségebb dolognak tartott a világon, hogy az rossz. - Vajjon ez is csak asszonyos kényeskedés, vagy csakugyan igaza volna? - kérdezte magától. Nem tudván magában eldönteni ezt a kérdést, még egyszer ránézett szeretettjeljes és szenvedő arczára, és egyszerre megértette, hogy igaza volt, s hogy ő már régóta bűnös önmaga előtt.

- Mari, - mondotta halkan és odalépett hozzá; - ez többé soha se fog megtörténni; szavamat adom neked. Soha, - ismételte reszkető hangon, mint a gyermek, a ki bűnbocsánatért rimánkodik.

A könnyek még sűrűbben potyogtak a grófné szemeiből. Megfogta az ura kezét és megsókolta.

- Nicolas, mikor törted el azt a kameát? - kérdezte, hogy másra vigye át a szót, és rápillantott a kezére, a melynek egyik ujján Laokoon fejével díszített gyűrű volt.

- Ma; ugyanakkor. Oh Mari, ne is emlékeztess többé erre. - Megint föl pattant. - Becsület-szavamat adom neked, hogy ez többé nem fog megtörténni. Ez pedig hadd szolgáljon nekem emlékeztetőül örökre, - mondotta és rámutatott az összetört gyűrűre.

Ettől az időtől fogva, mikor a sztarosztákkal vagy az intézőivel tárgyalt, valahányszor a fejébe szökött a vér, s ökölbe kezdtek szorulni a kezei, Nikolaj megfordította az ujján a gyűrűt, és lesütötte a szemét az előtt az ember előtt, a ki megharagította. De azért évente vagy kétszer megfeledkezett magáról, és ilyenkor odaállván a felesége elé, bevallott neki mindent, és megint ígéretet tett, hogy ez csakugyan az utolsó eset volt.

- Mari, te alkalmasint megvetsz engem, - mondotta neki, - de meg is érdemlem.

- Menj el, menj el szaporán, ha érzed, hogy nincs elég erőd magadon uralkodni, - mondotta Marja grófné szomorúan, és iparkodott őt megvigasztalni.

A kormányzóság nemesi köreiből Nikolajt tisztelték, de nem szerették. A nemesi érdekekkel nem sokat törődött. Ezért némelyek büszkének, mások pedig ostobának tartották. A tavaszi vetéstől kezdve az aratásig, gazdasági teendőivel telt el az egész nyár. Ősszel épp oly buzgó komolysággal, a minővel a gazdaságával foglalkozott, átengedte magát a vadászatnak, s olykor egy, sőt két hónapot is töltött hazulról távol a kutyafalkájával. Télen sorra járta a falvakat és olvasgatott. Az olvasmányai legnagyobb részét történelmi könyvek voltak, a melyekre évente nagyobb összeget költött. Mint mondotta, komoly könyvtárt akar magának összeállítani, és szabályul állította föl, hogy mindazt, a mit vásárol, el is olvassa. Jelentőségteljes ábrázattal üldögélt a dolgozószobájában az olvasmányai mellett, a melyeket eleinte mint kötelességet rótt ki magára, de később megszokott foglalkozásává váltak s valami egészen különös gyönyörűséget okoztak neki, s megszerezték számára azt a tudatot, hogy komoly dologgal foglalkozik. Télen, a hivatalos utazásoktól eltekintve, idejének a legnagyobb részét otthon, a családjának körében töltötte, és mind jobban beleélte magát az anyának és a gyermekeinek aprólékos életviszonyaiba. Mind közelebb és közelebb férközött a feleségéhez, és napról-napra újabb lelki kincseket fődözött föl benne.

Szonya Nikolaj házassága óta ott lakott nála. Nikolaj magát vádolva és Szonyát magasztalva, még a házassága előtt elmondott a feleségének mindent, a mi közte és Szonya közt volt. Megkérte Marja hercegnőt, hogy legyen gyöngéd és jó az unokahuga iránt. Marja grófné teljes mértékben átérzte az ura hibáját; és Szonyával szemben magát is vétkesnek érezte; arra a gondolatra jött, hogy az ő vagyona is befolyásolhatta Nikolaj választását, semmi szemrehányást se bírt tenni Szonyának és iparkodott őt szeretni; de nemcsak hogy nem szerette, hanem gyakorta valósággal ellenséges érzelmeket fődözött fel a lelkében iránta, a melyeken nem volt képes erőt venni.

Egyízben a barátnőjével, Natasával beszélgetett Szonyáról, és iránta való igazságtalanságáról.

- Tudod-e, - mondotta Natasa: - lám te sokat olvastad az Evangéliumot; van ott egy hely, mely egyenesen Szonyáról szól.

- Melyik az? - kérdezte Marja grófné csodálkozva.

- „Mert mindennek, a kinek vagyon, adatik és megszorítottatik; a kinek pedig nincs, a mije vagyon is elvétetik tőle.” Emlékszel? Ő is olyan, a kinek nincs: hogy miért, nem tudom; lehet, hogy nincs benne önzés, - nem tudom; de tőle minden elvétetik és el is vétetett. Olykor igazán, rettenetesen sajnálom szegényt; azelőtt borzasztón szerettem volna, hogy Nicolas őt nőül vegye; de valahogy’ mindig éreztem, hogy ez soha se fog bekövetkezni. Ő afféle *meddő*

virág, mint az áfonya. Olykor sajnálom, olykor meg azt hiszem, hogy ő aligha érzi ezt úgy, mint a hogy' mi éreznők.

És Marja grófné, bár váltig mondta Natasának, hogy az Evangéliumnak azok a szavai másként értendők, a mint ránézett Szonyára, legott egyetértett azzal a magyarázattal, a melyet nekik Natasa adott. Csakugyan úgy látszott, hogy Szonya nem érzi terhesnek a helyzetét, és teljesen megbékült a *meddő virág* hivatásával. Úgy látszott, hogy nem annyira az egyes embereket, mint inkább az egész családot becsülte. Mint a macska, nem az emberekhez szokott hozzá, hanem a házhoz. Gondot viselt az öreg grófnéra, becézgette és kényeztette a gyerekeket, minden pillanatban kész volt azokra az apró szolgálatokra, a melyekre képes volt; de mindez, önkéntelenül is, vajmi kevés hálával találkozott.

A lyszija gory-i udvarházat újból átépítették, de már nem olyan méretekben, mint a boldogult herczeg idejében volt.

A nyomorúság idejében megkezdett épületek igen egyszerűek voltak. A régi, kőalapon fölépített nagy ház fából épült és csak belülről volt bevakolva. A festetlen, deszkapadozatú nagy és tágas ház, a saját nyírfáiból házilag készült és lehető legegyszerűbb, kemény pamlagokkal, asztalokkal és karszékekkel volt bebútorozva. A ház tágas volt, szobákkal a cselédség, és külön lakosztályokkal a vendégek számára. Rosztovék és Bolkonszkijék rokonai olykor családotul, tizenhat lóval és tömérdek cseléddel eljöttek vendégül Lyszija Gory-ba, és hónapokat töltöttek ott. Ezenkívül évente négyszer, a háziak születése és nevenapján mindig vagy száz ember verődött össze náluk két-három napi vendégségre. Az év többi részében azonban zavartalan rendben folyt az élet a megszokott foglalkozások, teázások, házi termékekből készített reggelik, ebédek és vacsorák kerékvágásában.

IX.

1820 december ötödike a téli Miklós-nap előestéje volt. Natasa ebben az évben az urával és a gyermekeivel együtt az ősz eleje óta vendége volt a bátyjának. Pierre Péterváron volt, a hová sürgős magánügyekben utazott volt el, mint mondta, három hétre, de immár hetedik hete is elmúlt, hogy távol volt. Minden pillanatban várták.

December ötödikén Bezuchijék családján kívül még Nikolaj régi barátja, Deniszov Fedorovics Vaszilij nyugalmazott tábornok is vendége volt Rosztovéknak.

Hatodikán, az ünnepély napján, a mikor a vendégek összejövendők voltak, Nikolaj tudta, hogy le kell vetnie a zekéjét, föl kell vennie az ünneplőjét, hegyesorrú és szűk cipőit, és el kell mennie az általa épített új templomba, utána pedig fogadnia kell az üdvözléseket, harapnivalót kell föl kínálnia és a nemesi választásokról és a termésről kell társalognia; de arra feljogosítva érezte magát, hogy a megelőző napot még a szokott módon töltse el. Ebéd előtt Nikolaj átnézte a felesége unokaöcscsének a birtokáról, Rjazanból való felügyelő számláit, írt két üzleti levelet, azután végigjárta a szérűskertet, a major-udvart és az istállókat. Miután intézkedéseket tett a holnapi búcsú alkalmával várható általános berúgás ellen, bement az ebédlőbe, s a nélkül, hogy a feleségével négy szemközt beszélhetett volna, leült a húszerítékes hosszú asztalhoz, a melynél a házbeliék mind összegyűltek. Ott voltak az asztalnál: az anyja, a vele együtt lakó Bjelova nevű öreg asszony, a felesége, három gyermek, a nevelő és a nevelőnő, az unokaöcscse a nevelőjével, Szonya, Deniszov, Natasa a három gyermekével s ezek nevelőnőjével, és az öreg Ivanycs Mihail, a herczeg építésze, a ki nyugdíjban élt Lyszija Goryban.

Marja grófné az asztal túlsó végén ült. Alig hogy az ura leült a helyére, Marja grófné már abból a mozdulatból, a melylyel a szalvétáját kibontva szaporán elkezdte átrakosgatni az elébe odaállított poharakat és palaczkokat, kiolvasta, hogy nem a legjobb hangulatban van, a mi nem egyszer megesett vele, különösen a leves előtt és olyankor, a mikor közvetlenül a gazdaságból jött ebédhez. Marja grófné nagyon jól ösmerte ezt a hangulatát, és a mikor ő maga jókedvű volt, nyugodtan bevárta, míg megette a levest, de azután legott elkezdett vele beszélgetni, és beösmertette vele, hogy minden igaz ok nélkül volt rosszkedvű; de ma teljesen megfélekezett volt erről a megfigyelésről; fájt neki, hogy minden ok nélkül haragszik rá, és boldogtalannak érezte magát. Megkérdezte tőle, hol járt. Ő felelt. Majd ismét megkérdezte tőle, rendben van-e minden a gazdaságban. Nikolaj a felesége természetellenes hangjára kellemetlenül összeránczolta a homlokát és szaporán megfelelt neki.

„Tehát nem tévedtem, - gondolta Marja grófné; - de vajjon miért haragszik reám?” - Abból a hangból, a melyen az ura felelt, Marja grófné azt olvasta ki, hogy az ura ellenséges indulattal van iránta, és szeretné, ha a beszélgetésnek vége szakadna. Érezte, hogy természetellenesek voltak a szavai; de nem tudta megállani, hogy még néhány kérdést ne intézzon hozzá.

Ebéd után, Deniszov révén, csakhamar általános és élénk társalgás fejlődött ki, és Marja grófné nem beszélt többé az urával. Mikor az asztaltól fölkeltek és odamentek az öreg grófnéhoz, hogy kezet csókoljanak neki, Marja grófné az ura állát simogatva megcsókolta őt, és megkérdezte tőle, miért haragszik rá.

- Neked mindig olyan furcsa gondolataid vannak: eszem ágában sincs haragudni, - mondotta.

De a *mindig* szó így felelt meg Marja grófnénak: igenis, haragszom, de hogy miért, azt nem akarom megmondani.

Nikolaj olyan jól élt a feleségével, hogy még Szonya, és az öreg grófné se találhattak rajtuk kifogásolni valót, a kik pedig már pusztá féltékenységből is szerettek volna egy kis konkolyt hinteni közéjük; de azért ő közöttük is előfordultak súrlódások. Olykor, és különösen a legboldogabb időszakok után őket is el-elfogta hirtelen valami idegenkedő és ellenséges érzés; ez az érzés legtöbbször Marja grófné várandósságának az idejében bukkant föl. Most is éppen ilyen időszakot éltek.

- Nos, messieurs et mesdames, - szólalt meg Nikolaj hangosan és valami feltűnő vidámsággal (Marja grófnénak úgy tetszett, hogy ez a vidámság célzatos volt, csakhogy őt sértse). - Én hat óra óta talpon vagyok. Ha már holnap meg kell szenvednem, ma legalább menjünk pihenni. - És a nélkül, hogy ezenkívül csak egy szót is szólt volna Marja grófnénak, bement a kis pamlagos szobába és ledőlt a pamlagra.

„Lám, ez mindig így van, - gondolta Marja grófné. - Mindenkiel beszél, csak én velem nem. Látom már, látom, hogy ellenszenves vagyok neki. Különösen a mostani állapotomban.” A tükörben megnézte erősen domborodó hasát és sárgásan halavány, megsoványodott arcát, a melyben a szemek most nagyobbaknak látszottak, mint valaha.

És kellemetlenül érintette őt minden: Deniszov kaczagása is, Natasa beszélgetése is, de különösen az a futó pillantás, a melyet Szonya vetett rá.

Szonya volt mindig a legelső ürügy, a kit Marja grófné a bosszúságára előrántott.

Miután még egy darabig ott ült a vendégei közt és egy szót sem értett abból a mit beszéltek, szép csöndesen fölkel és átment a gyerekszobába.

A gyerekek a székekre fölkapaszkodván Moszkvába utaztak és őt is hívták magukkal. A grófné leült, eljátszott velük, de eszébe jutott az ura, a kinek minden ok nélkül való haragja

szüntelenül gyötörte őt. Fölkelt és lábujjhegyen lépve, nagynehezen besompolygott a kis pamlagos szobába.

„Lehet, hogy nem is alszik, s akkor beszélek vele,” - mondotta magában. Andrusa, a legidősebb fia, őt majmolván, ugyancsak lábujjhegyen sompolygott utána. Marja grófné észre sem vette.

- Kedves Mari, úgy tetszik, alszik, olyan fáradt, - mondotta neki a nagy pamlagos szobából Szonya, a ki (mint Marja grófnénak rémlett) mindenütt az útjába akadt. - Nehogy' Andrusa felköltse.

Marja grófné hátrapillantott, meglátta maga mögött Andrusát, érezte, hogy Szonyának igaza van, és éppen ez annyira felingerelte őt, hogy csak nagynehezen tudta megállni, hogy valami durvaságot oda ne mondjon neki. Nem szólt semmit, de nehogy mégis engedelmeskedni látszassék neki, intett Andrusának a kezével, hogy csöndben legyen, de azért csak hadd jöjjön utána, és odalépett az ajtóhoz. Szonya bement a másik szobába. Abból a szobából, a melyben Nikolaj aludt, kihallatszott egyenletes, és a felesége előtt a legfinomabb árnyalatokig ösmert lélekezése. A mint ezt a lélekezést hallotta, maga előtt látta szép, sima homlokát, a bajuszát és egész arcát, a melyet oly soká el szokott volt nézni, a mikor az éjszaka csöndjében aludt. Nikolaj egyszerre megmozdult és egyet nyögött. És Andrusa abban a pillanatban elkiáltotta magát az ajtó mellől: „Apuska, ott áll anyuska!” Marja grófné a rémülettől elsápadt és mindenféle jelet csinált a fiának. El is hallgatott a fiú, és egy perczre újra beállt a Marja grófnéra nézve borzasztó csöndesség. Jól tudta, mennyire nem szereti Nikolaj, ha felköltik. Egyszerre újabb nyögés, mozgolódás hallatszott, és megszólalt Nikolaj bosszús hangja:

- Egy pillanatra sincs az embernek békesége. Mari, te vagy az? Miért hoztad ide.

- Csak be akartam nézni egy pillanatra, nem láttam... bocsáss meg...

Nikolaj egyet köhintett és elhallgatott. Marja grófné kiment a szobából és visszavezette a fiát a gyerekszobába. Őt perczre rá a bogárszemű, háromesztendő kis Natasa, az apja kedvence, megtudván a bátyjától, hogy apuska alszik, anyuska pedig a pamlagos szobában van, a nélkül, hogy az anyja észrevette volna, befutott az apjához. A bogárszemű kis leány bátran benyitotta a csikorgó ajtót, gyenge lábacskaínak erélyes lépteivel odament a pamlaghoz, és látván az apját, a ki neki hátat fordítva aludt, lábujjhegyre állott és megcsókolta az apjának a feje alá dugott kezét. Nikolaj meghatott mosolylyal fordult oda felé:

- Natasa, Natasa! - hallatszott kívülről Marja grófné ijedt suttogása. - Apuska aludni akar.

- Nem, mama, nem akar aludni, - felelt a kis Natasa mélységes meggyőződéssel. - Hiszen mosolyog. - Nikolaj leeresztette a lábait, fölkelt, s kézen fogta a kis leányát.

- Gyere be, Masa, - szólt a feleségének. Marja grófné bejött a szobába és odaült az ura mellé.

- Nem is vettem észre, hogy utánam sompolygott, - szólott bátortalanul. - Csak néztem...

Nikolaj, a ki egyik kezével a leányát fogta, rápillantott a feleségére, és észrevévén arcának a bűnbánó kifejezését, másik kezével átölelte őt és megcsókolta a haját.

- Szabad megcsókolnom a mamát? - kérdezte a kis Natasától. Natasa elfogultan elmosolyodott. - „Még egyszer”, - szólott, s egy parancsoló mozdulattal odamutatott arra a helyre, a hol Nikolaj a feleségét megcsókolta.

- Én nem tudom, honnan gondolod te, hogy rossz kedvem van, - szólott Nikolaj, mintegy felelvén arra a kérdésre, a melyről tudta, hogy ott settenkedik a felesége lelkében.

- Nincs róla fogalmad, milyen boldogtalannak és elhagyatottnak érzem magamat, a mikor ilyen vagy. Mindig azt hiszem...

- Mari, elég legyen az ostobaságból. Hogy' nem szégyenled magadat, - mondotta vidáman.

- Mindig azt hiszem, hogy nem szerethetsz, hogy olyan csúnya vagyok... és mindig... most... ebben az álla...

- Oh milyen furcsa vagy te! Nem az a kedves, a ki szép, hanem az szép, a ki kedves. Csak a Malvinákat s a hozzá hasonlókat szeretik azért, mert szépek; de a feleségemet tán csak nem azért szeretem? Nem is szeretem, hanem úgy,... azt se tudom, hogy' mondjam meg neked. Ha te nem vagy velem, vagy a mikor úgy összekapunk, olyan vagyok, akár az eszeveszett ember, és képtelen vagyok mindenre. Aztán meg mondd csak, szeretem én az ujjamat? Nem szeretem, de azért próbáld csak meg és vágd le...

- Nem, nem úgy gondoltam, de azért értelek. Tehát nem haragszol rám?

- Borzasztóan haragszom, - felelt Nikolaj mosolyogva, s miután fölkelt, rendbeszedte a haját s elkezdett föl és alá járni a szobában.

- Tudod-e, Mari, mire gondoltam, - szólalt meg, és miután szent volt köztük a béke, legott elkezdett hangosan gondolkozni a felesége előtt. Nem is kérdezte, hajlandó-e őt meghallgatni, ez tökéletesen mindegy volt neki. Egy gondolat villant meg a fejében, következésképpen azt hitte, hogy neki is. És elmondta neki azt a szándékát, hogy rábeszéli Pierre-t, maradjon náluk tavaszig.

Marja grófné meghallgatta őt, megtette a maga észrevételeit s most ő kezdett el hangosan gondolkodni. A gyerekeiről gondolkozott.

- Most is már, hogy' kilátszik belőle a nő, - mondotta francziául és rámutatott a kis Natasára.

- Ti bennünket, asszonyokat, logikátlansággal vádoltok. Íme, itt van - a mi logikánk. Azt mondom neki: apa aludni akar, ő meg azt feleli: nem, hiszen mosolyog. És igaza van, - mondotta Marja grófné boldogan mosolyogva.

- Igen, igen, - és Nikolaj izmos karjaira vette a kis leányát, jó magasra fölemelte őt, ráültette a vállára, átnyalábolta a lábacskaít és elkezdett vele föl és alá járni a szobában. Az apának is, meg a kis leánynak is végtelen boldogságtól sugárzott az arcza.

- De lehet ám, hogy te nem vagy egészen igazságos. Nagyon is szereted ezt az egyet, - mondotta Marja grófné suttogva francziául.

- Lehet, de mitévő legyek? Iparkodom nem mutatni...

Ekkor az előszobában megszólalt a csengettyű, s mintha léptek közeledtek volna.

- Valaki jött.

- Biztos vagyok benne, hogy Pierre. Elmegyek és megnézem, - mondotta Marja grófné és kiment a szobából.

A távollétében Nikolaj megengedte magának, hogy vágatva hordozza körül a kis leányát a szobában. Mikor elfáradt, szaporán lekapta a válláról a kaczagó kis leányt s a keblére szorította. Az ugrándozásai eszébe juttatták a tánczot, és a mint belenézett gyermeke kerek és boldog arczocskájába, arra gondolt, milyen lesz majd a leánya akkor, a mikor ő mint öreg ember majd bevezeti a világba, és mint a hogy' az ő megboldogult apja Danilo Kuport tánczol a leányával, ő is majd mazurkát fog tánczolni vele.

- Ő az, ő az, Nicolas, - mondotta pár pillanat múlva Marja grófné, mikor visszatért a szobába.

- Bezzeg most új életre kel a mi Natasánk. Látni kellett, hogy' el volt ragadtatva és hogy'

kikapott Pierre azért, hogy úgy megkésett. No gyerünk, gyerünk már szaporán! Válgatok el már végre, - mondotta mosolyogva és rápillantott a kis leányára, a ki odasimult az apjához. Nikolaj kiment s kezénél fogva vezette a kis leányát.

Marja grófné ottmaradt a pamlagos szobában.

- Soha, soha se hittem volna, - suttogta magában, - hogy ekkora boldogság is lehet a világon.
- Mosolyra derült az arcza; de ugyanakkor fölsóhajtott és csöndes fájdalom áradt szét mélységes tekintetéből. Mintha csak azon a boldogságon kívül, a melyet most érzett, még egy másik, ebben az életben elérhetetlen boldogság is lett volna, mely ebben a pillanatban önkéntelenül eszébe jutott.

X.

Natasa 1813-ban kora tavasszal ment férjhez és 1820-ban már három leánya és egy fia volt, a ki után annyira vágyódott, s a kit már maga szoptatott. Megtelt és kiszélesedett, úgy, hogy igazán bajos lett volna ebben az erőteljes anyában az egykori fürge és vékony Natasát fölismerni. Az arczvonásai megállapodtak, s nyugodt légység és derűtség kifejezését öltötték magukra. Az arczában nem volt meg többé, mint annakelőtte, az elevenességnek az a szakadatlanul lobogó tüze, mely őt olyan bájossá tette. Mostanában nagyon gyakran az arcza és a teste látszott csak, a lelke pedig teljességgel nem volt látható. Olyan volt, mint egy erőteljes, szép és termékeny nőstény. Az egykori tűz csak nagyon ritkán lobbant lángra benne. Ez csak olyankor esett meg, a mikor, mint most is, visszatért a férje, meggyógyult egy-egy gyermeke, vagy a mikor Marja grófnéval Andrej herceget emlegette (az urával soha se beszélt róla, mert azt hitte, hogy féltékenykedik Andrej herceg emlékére) és nagyon ritkán, még olyankor is, a mikor valami véletlen következtében ráfanyalodott az éneklésre, a melyet a férjhezmenetele óta teljesen elhanyagolt. És azokban a ritka pillanatokban, a mikor kifejtett, szép testében lángra lobbant a régi tűz, még sokkal elragadóbb volt, mint annakelőtte.

A férjhezmenetele óta Natasa az urával fölváltva Moszkvában, Péterváron és a Moszkva melletti birtokon és az anyjánál, vagyis inkább Nikolajnál lakott. Társaságban a fiatal Bezuchája grófnét nagyon keveset látták, s a kik látták, azok se voltak vele megelégedve. Se kedves, se szeretetreméltó nem volt. Nem mintha Natasa szerette volna a magányosságot (maga se tudta, szereti-e vagy sem, sőt majdnem úgy tetszett neki, hogy nem) de miután folyton hordozta, szülte és szoptatta a gyermekeit, s résztvett az urának minden pillanatában, ezeket az igényeit nem tudta másként kielégíteni, mint hogy a világnak búcsút mondott. Mindazok, a kik Natasát a férjhezmenetele előtt ösmerték, mint valami egészen rendkívüli dolgot, úgy megbámulták azt a változást, a melyen Natasa keresztülment. Egyedül az öreg grófné volt az, a ki anyai szimatjával megérezte, hogy Natasa minden felbuzdulásának az a vágy volt a célja, hogy családja és ura legyen, mint a hogy' ő azt nemcsak tréfából, de egészen komolyan is, Otradnoeban nem egyszer ki is mondotta. Az anya csodálkozott azoknak az álmélkodásán, a kik Natasát nem értették, és váltig ismételte, hogy ő mindig tudta, hogy Natasából példás feleség és anya válik.

- Csak túlzásba viszi az ura és a gyermekei iránt való szeretetét, - mondotta a grófné, - annyira, hogy ez már szinte ostobaság.

Natasa nem követte azt az arany szabályt, a melyet az okos emberek és különösen a francziák hirdetnek, s mely abban áll, hogy a leánynak, ha férjhez megy, nem szabad magát elhagynia és a tehetségeit elhanyagolnia, sőt ellenkezőleg, még gondosabban kell külsejével foglalkozni, mint leány korában, s még jobban el kell ragadnia az urát, mint a hogy' annakelőtte

elragadta őt, a mikor még nem volt az ura. Natasa, ellenkezőleg egyszerre mindazt elhanyagolta, a mi őt olyan igézővé tette, még az énekét is. Tán éppen azért is hanyagolta el ezt, mert nagyon is nagy varázserő rejlett benne. Natasa nem törődött sem a modorával, se beszédének a tapintatosságával, sem azzal, hogy lehetőleg a legkedvezőbben mutassa be magát az urának, sem az öltözetével, sem azzal, hogy ne feszélyezze az urát a követelőzéssel. Sőt csupa olyasmit tett, a mi ezzel a szabálylyal ellenkezett. Érezte, hogy a hódításnak mindazok az eszközei, a melyeket annakelőtte ösztönszerűleg használt, most csak nevetségesek volnának az ura szemeiben, a kinek ő magát mindjárt az első pillanatban teljesen, egész lelkével átengedte, úgy, hogy egyetlen zug se maradt a lelkében, melyet az ura ne ösmert volna. Érezte, hogy azt a kapcsolatot, mely őt az urához fűzte, nem azok a költői érzések tartották össze, a melyek az urát ő hozzá vonzották, hanem valami egészen más meghatározhatatlan, de szilárd valami, olyan, mint az a kapocs, a mely a lelkét a testével összefűzte.

Fürtöket viselni, cifra ruhákat hordani, és románczokat énekelni csak azért, hogy az urát meghódítsa, épp oly furcsának tűnt volna föl előtte, mint az, hogy csinosítsa magát csak azért, hogy meg legyen elégedve saját magával. Csinosítani magát azért, hogy másoknak tessenek, ez még talán kellemes lett volna neki, - ő maga se tudta, hogy' van vele, - de teljességgel nem volt rá ideje. Annak pedig, hogy sem az énekkel, sem az öltözködéssel, sem a szavainak a megfontolásával nem törődött, az volt a legfőbb oka, hogy teljességgel nem ért rá ilyesmikkel foglalkozni.

Ösmeretes az embernek az a tulajdonsága, hogy egész lelkével képes elmerülni valamibe, bármily jelentéktelen dolog legyen is az. Ösmeretes az is, hogy nincs az a jelentéktelen tárgy, a mi, ha az ember minden figyelmét ráfordítja, ne nőhetne szinte a végtelenségig.

Az a tárgy, a melybe Natasa teljesen belemerült, - a családja volt, vagyis az ura, a kit úgy kellett tartania, hogy egészen és osztatlanul az övé legyen, és a gyermekei, a kiket ki kellett hordoznia, meg kellett szülnie, végig kellett szoptatnia és nevelnie.

És minél inkább belemélyedt, nem az eszével, hanem egész lelkével, egész lényével abba a dologba, mely őt foglalkoztatta, annál nagyobbra nőtt előtte az a dolog, és annál gyengébbeknek és hitványabbaknak tündek föl előtte a maga erői, ugyannyira, hogy bár minden erejét ugyanarra a tárgyra összpontosította, még se volt képes megtenni mindazt, a mi szükségesnek látszott előtte.

Az asszonyok jogairól, a házastársak viszonyáról, szabadságaikról és jogaikról szóló eszmecserék és okoskodások, bár még nem hívták őket, mint most, *kérdések*-nek, akkor is csak szakasztott olyanok voltak, mint most; de ezek a kérdések nemcsak hogy nem érdekelték Natasát, hanem határozottan meg sem értette őket.

Ezek a kérdések akkor is, mint most, csak azokra az emberekre nézve léteztek, a kik a házasságban csak azt a gyönyörűséget látják, a melyben a házastársak egymást részesíthetik, más szóval csak a házasság alapját, nem pedig annak, a családban kifejezésre jutó jelentőségét.

Ezek az okoskodások, és más kérdések, melyek olyanok, mint az is, hogy hogy' találhat az ember minél nagyobb gyönyörűséget egy ebédben, mint akkor, úgy most se léteznek az olyan emberek számára, a kiknél az ebéd célja a táplálkozás, a házasság célja pedig a család.

Ha az ebéd célja a test táplálása, úgy annak, a ki egyszerre két ebédet eszik meg, lehet, hogy nagyobb élvezetben van része, de a tulajdonképpeni cél nem éri el, mert a gyomor egyszerre két ebédet nem tud megemészteni.

A házasság célja a család, míg az az ember, a ki sok feleséget vagy sok férjet szeretne, lehet, hogy sok élvezetet szerez magának, de semmiesetre se lesz családja.

Ha az ebéd célja a táplálkozás, a házasság célja pedig - a család, akkor az egész kérdés súlypontja abban van, hogy az ember ne egyék többet, mint a mennyit a gyomra meg tud emésztetni, és ne legyen több felesége vagy férje, mint a mennyi a családhoz szükséges, vagyis: egy. Natásának szüksége volt férjre. Ezt a férjet meg is kapta. A férje családot is adott neki. És így ő, nem csak hogy nem érezte szükségét egy más, jobb férjnek, miután lelkének minden ereje oda volt irányítva, hogy ennek az egy férjnek és családnak szolgáljon, de sőt el se tudta volna képzelni, de meg nem is érdekelte őt az a kérdés, mi lenne akkor, ha más ura volna.

Natasa általánosságban nem szerette a társaságot, de annál többre becsülte a rokonai, - Marja grófné, a bátyja, az anyja és Szonya társaságát. Sokra becsülte azoknak az embereknek a társaságát, a kikhez kőczosan, hálóköntösben bemehetett nagy lépteivel a gyerekszobából s örömteljes arccal megmutathatta nekik a zöld folt helyett sárga folttal ékes pelenkát és meghallgathatta vigasztalásaikat, hogy a gyerek most már sokkal jobban van.

Natasa annyira elhanyagolta magát, hogy a ruhái, a hajviselete, rosszkor alkalmazott szavai és a féltékenysége - féltékeny volt Szonyára, a nevelőnőre, minden szép és nem szép asszonyra, - immár állandó tárgyai voltak a hozzá közelállók tréfáinak. Az általános vélemény az volt, hogy Pierre papucs alatt van, a mint hogy úgy is volt. Natasa, házasságának első napjától kezdve, mindenféle követelésekkel állt elő. Pierre-t rendkívül meglepte a feleségének ez az ő rá nézve teljesen új felfogása, mely abban csúcsosodott ki, hogy életének minden pillanata csak az övé és a családjáé lehet; Pierre-t meglepték a felesége követelései, de mert rá nézve hízelgők voltak, szívesen alárendelte magát nekik.

Pierre függése abban állott, hogy nem csak udvarolni nem mert senkinek, de még mosolyogva beszélni se mert más nővel, nem mert *csak úgy*, pusztán időtöltésből elmenni a clubba ebédelni, nem mert pénzt kiadni a kedvteléseire, nem mert elutazni hosszabb időre, kivéve, ha dolga volt, a mibe a felesége a tudományval való foglalkozását is beleértette, a melyhez ugyan nem is konyított, de a melynek nagy fontosságot tulajdonított. Viszonzásul ezért, Pierre-nek joga volt otthon nemcsak a maga személyével, de az egész családdal is szabadon rendelkezni. Natasa otthon az urával szemben a rabnő álláspontjára helyezkedett; és az egész ház lábujjhegyen járt, a mikor Pierre foglalkozott, - olvasott vagy írt a dolgozó-szobájában. Csak valami legkisebb hajlandóságot kellett Pierre-nek elárulni, hogy mindaz, a mit kívánt, legott teljesebbé menjen. Csak valami vágyat kellett nyilvánítania, és Natasa legott felugrott és sietett, azt teljesíteni.

Az egész házat urának állítólagos parancsai, vagyis Pierre óhajtásai igazgatták, a melyeket Natasa iparkodott a szeméből ellesni. Natasa életmódja, ösmeretségei, összeköttetései és foglalkozásai, a gyerekek nevelése stb. - nemcsak hogy mind Pierre kifejezett akarata szerint igazodtak, de Natasa mindenképpen azon volt, hogy kitalálja mindazt, a mi Pierre-nek társalgásuk közben kifejezett gondolataiból esetleg következhetik. És mindig pompásan eltalálta Pierre óhajtásainak a lényegét, és ha egyszer eltalálta, szilárdan alkalmazkodott is ahhoz. És a mikor Pierre maga akarta módosítani egyik-másik kívánságát, Natasa a saját fegyvereivel küzdött ellene.

Így abban a Pierre előtt örökre emlékezetes időben, mikor első, vézna kis gyermekük megszületett, a mikor háromszor is kellett dajkát változtatniuk és Natasa belebetegedett a kétségbeesésbe, Pierre egyszer közölte vele Rousseau-nak a dajkák természetellenes és káros voltára vonatkozó eszméit, a melyekkel teljesen egyetértett. A következő gyermektől kezdve az anyja, az orvosok, sőt maga az ura ellenkezése ellenére is, a kik kifogásolták azt, hogy a gyermekeit ő maga szoptassa, a mi abban az időben szinte hallatlan és károsnak tartott dolog volt, attól az időtől fogva minden gyermekét ő maga szoptatta.

Az ingerültség pillanataiban gyakran megesett, hogy a házastársak összekaptak, de Pierre hosszú idővel az ilyen összetűzések után, legnagyobb öröme és meglepetésére, a feleségének nemcsak a szavaiban, de a cselekedeteiben is megtalálta ugyanazt az alapgondolatot, a mely ellen a felesége oly elkeseredetten küzdött. De nemcsak hogy megtalálta ezt az alapgondolatot, hanem úgy látta, hogy ez mindattól a fölindulás és a vita hevében hozzátapadt fölösleges sallangtól megtisztult, a melylyel azt Pierre szavai felruházták.

Hat esztendei házaselet után Pierre örömteljes és szilárd tudatában volt annak, hogy ő nem rossz ember, tudta pedig ezt azért, mert a maga egyéniségének a tükörképét megtalálta a feleségében. Magamagában, úgy érezte, hogy a jó és a rossz, egymást elhomályosítva, össze van keveredve. De a feleségében csak az tükröződött vissza, a mi igazán jó volt benne. Mindaz, a mi nem volt egészen jó, elmaradt mellőle. És ez a tükröződés nem a logikus gondolkodás révén, hanem valami egészen más, titokzatos és közvetlen módon jött létre.

XI.

Két hónappal azelőtt, már Rosztovéknál való vendégeskedése idejében, Pierre levelet kapott Fedor hercegtől, a ki meghívta őt Pétervárra, holmi fontos kérdések megbeszélésére, a melyek egy olyan társaság tagjait foglalkoztatták, a melynek Pierre egyik legkiválóbb alapítója volt.

Natasa, a ki az ura minden levelét el szokta olvasni, a mikor ezt a levelet elolvasta, mind a mellett, hogy az ura távolléte rendkívül nehezére esett, maga ajánlotta neki, hogy utazzék el Pétervárra. Natasa mindannak, a mi az urának észbeli vagy elvont foglalkozása volt, a nélkül, hogy abból csak egy kukkot is értett volna, rendkívül nagy fontosságot tulajdonított, és állandó rémületben volt azért, nehogy az urának ezirányú tevékenysége elé akadályokat gördítsen. Arra a bátoratlanul kérdő pillantásra, a melyet Pierre a levél elolvasása után reá vetett, azzal a kéréssel felelt, hogy csak menjen el Pétervárra, de állapítsa meg egészen pontosan, hogy mikor tér vissza. És így történt, hogy Pierre négy hétre szabadságot kapott.

Attól az időtől kezdve, hogy Pierre szabadságának a lejárta óta két hét is eltelt, Natasa a rémületnek, a szomorúságnak és az ingerültségnek állandó állapotában leledzett.

Deniszov, az akkori helyzettel elégedetlen nyugalmozott tábornok, a ki ennek az utolsó két hétnek a folyamán érkezett oda, mint valami kedves emberének teljességgel nem hasonlító arczképét, csodálkozva és mély szomorúsággal nézte Natasát. Szomorú és bánatos pillantása, s a gyerekszobából odavetett össze-vissza feleletei és beszédei, ez volt minden, a mit az egykori kis boszorkányból hallott és viszontlátott.

Natasa ez alatt az egész idő alatt szomorú és ingerült volt, különösen akkor, a mikor az anyja, a bátyja, Szonya vagy Marja grófné, hogy őt megvigasztalják, iparkodtak Pierre-t a védelmükbe venni, és késedelmének valami okát kieszelni.

- Eh, csupa badarság, mind csupa semmiség, - mondotta Natasa, - mindazok az ő elmélkedései, meg azok a hóbortos társaságok egy fabatkát sem érnek, - mondotta ugyanazokról a dolgokról, a melyeknek a nagy fontosságában olyan erős volt a hite. És bevonult a gyerekszobába, hogy megszoxtassa egyetlen kis fiát, Petyát.

Senki sem tudott olyan okos és csillapító dolgokat mondani, mint ez a háromhónapos kis teremtés, a mikor ott hevert a keblén, és Natasa érezte ajkainak a mozgását és orrocskájának a szipogását. Ez a kis lény így szólt hozzá: te haragszol, féltékenykedel, szeretnél bosszút állani

rajta, te félsz, pedig hát íme, én is csak ő vagyok. Én is ő vagyok... Erre nem tudott mit felelni. Ez több volt, mint igaz.

Natasa a nyugtalanságnak ez alatt a két hete alatt olyan sokszor fordult megnyugtatóért a kis babájához, annyit foglalkozott vele, hogy túltáplálta őt és a gyermek megbetegedett. Ettől a betegségtől aztán megrémült, bár másrésről szinte kapóra jött neki. A mikor őt ápolta, könnyebben viselte el azokat a gondolatokat, melyek az ura révén gyötörték.

Éppen szoptatta őt, mikor fölhangzott a kapu alatt Pierre kocsijának a robaja, és a dada, meg akarván örvendeztetni az úrnőjét, nesztelenül, de szaporán és ragyogó arczczal belépett a szobába.

- Megjött? - kérdezte Natasa gyors suttogással, de félt megmozdulni, nehogy a keblén elszunnyadt gyermekét fölébreszse.

- Megjött, matyuska, - suttogta a dada.

Natasának a fejébe szökött a vér, s önkéntelenül megmozdultak a lábai; de fölugrania és elszaladnia lehetetlen volt. A kis baba megint kinyitotta a szemeit és körülnézett. „Itt vagy”, - mintha csak így szólt volna s lassan megint elkezdett nyámogni az ajkaival.

Natasa csöndesen elhúzta a szájától a mellét, elringatta s átadta őt a dadának, azután gyors léptekkel kiment. De az ajtóban, mintha lelkiismereti furdalást érzett volna azért, hogy örömeiben nagyon is hamar letette a gyermekét, megállt és visszanézett. A dada a könyökét fölemelve beleemelte a babát az ágyacskájába.

- No, menjen már, matyuska, menjen, legyen nyugodt és menjen, - suttogta a dada mosolyogva azzal a bizalmassággal, a mely idők folytán közte és úrnője közt kifejlődött.

És Natasa könnyed léptekkel kiszaladt az előszobába.

Deniszov, a ki pipával a szájában lépett ki a dolgozó-szobából a terembe, ekkor ösmert rá először a régi Natasára. Ragyogó, csillogó és örömteljes fény áradt szét hirtelen elváltozott arczán.

- Megjött! - szólt oda neki szaladás közben, és Deniszov maga is úgy érezte, hogy egészen el van ragadtatva Pierre megérkezésétől, a kit pedig nem valami nagyon szeretett. Natasa, mikor kifutott, az előszobában megpillantott egy magas, bundás alakot, a ki éppen akkor csavarta le a nyakáról a kendőt.

„Ő az, ő az! Csakugyan! Ő az”, - mondogatta magában, s odarepülván hozzá, megölelte őt, odaszorította a fejét a kebléhez, majd hátrábbhúzódva belenézett Pierre zúzmarás, piros és boldog arczába. „Igen, ő az; boldogan és elégedetten...”

És egyszerre eszébe jutottak a várakozásnak mindazok a kínjai, a melyeket az utolsó két hét alatt átélt. Arczáról eltűnt a sugárzó ragyogás, elkomolyodott s a szemrehányások és haragos kifejezések egész áradatát zúdította Pierre-re.

- Igen, neked könnyű, te örülsz, te jól mulattál... De mit szóljak én! Legalább gondoltál volna a gyermekekre. Én szoptatom őket, megromlott a tejem... Petya halálos beteg volt. Te meg jókedvű vagy. Igen, jókedvű...

Pierre tudta, hogy nem hibás, mert lehetetlen volt előbb hazajönnie; tudta, hogy a feleségének ez a kitörése nem szép, de azt is tudta, hogy két percz múlva vége lesz, és a mi a fő, azt is tudta, hogy ő nagyon örül és jókedvű. Szeretett volna mosolyogni, de még csak gondolni se mert rá. Siralmas, ijedt arcot csinált és lehorgasztotta a fejét.

- Nem jöhettem, Istenemre mondom. De Petya hogy van?

- Most már semmi baja. Gyerünk. Hogy' nem bánt a lelkiismeret. Ha láthattad volna, milyen helyzetben voltam nélküled, hogy' gyötrődtem?...

- Te jól vagy?

- Gyerünk csak, gyerünk, - mondotta a nélkül, hogy eleresztette volna a kezét. És bementek a szobáikba.

Mikor Nikolaj a feleségével elment, hogy Pierre-t fölkeresse, ez ott ült a gyermekszobában, hatalmas jobb tenyerén tartotta éppen akkor fölébredt csecsemő-fiát és totójtatta. Szélesen kitátott, fogatlan szája körül derült mosoly lebegett az arcán. A zivatar már régen elült, s derült, örömteljes nap sugárzott Natasa arcáról, a ki megindultan nézett az urára és a fiára.

- Nos és alaposan megbeszéltek mindent Fedor herczeggel? - kérdezte Natasa.

- Igen, pompásan.

- Lásd, hogy' tartja (a fejét, értette Natasa). - No de hogy' rám ijesztett.

- Hát a herczegnőt láttad? Igaz, hogy szerelmes ebbe a...

- Bizony, képzeld csak...

Ekkor lépett be Nikolaj Marja grófnéval. Pierre, a nélkül, hogy letette volna a kezéből a fiát, összecsókolkozott velük és felelt a kérdéseikre. De nyilvánvaló volt, hogy annak a sok érdekes dolognak ellenére, a mit meg kellett volna beszélniök, Pierre egész figyelmét az az imbolygó fejű, sipkás kis baba kötötte le.

- Milyen kedves! - mondotta Marja grófné, a mint a kis babát nézte és játszott vele. - Lásd, én meg nem foghatom, Nicolas, - fordult oda az urához, - hogy hogy' nem érted te a gyönyörűségeknek ezt a gyönyörűségét.

- Nem értem, képtelen vagyok rá, - mondotta Nikolaj és hideg pillantással nézett végig a kis babán. - Egy darab hús. Gyerünk, Pierre.

- De az az érdekes, hogy a mellett a leggyöngédebb apa, - mondotta Marja grófné az urát mentegetve, - de csak akkor, a mikor a gyerek már elmúlt egy éves...

- Na, Pierre pompásan ért a dajkáláshoz, - szólott Natasa, - azt mondja, mintha csak az ilyen kis poronty alá volna temetve a keze. Nézzenek csak oda.

- Igen, de nem ez alá, - szólott egyszerre Pierre nevetve, miközben fölkapta a gyermeket és átadta a dadának.

XII.

Mint minden igaz családban, a lyszija-gory-i házban is, néhány egymástól teljesen különböző világ élt együtt, a melyek, bár mindegyikük megőrizte a különlegességét és engedményeket is tett egymásnak, egyetlen összhangzatos egészszé olvadtak össze. Minden esemény, mely a házban lejátszódott, egyformán öröndetes vagy szomorú, egyformán fontos volt mindeme világok számára; de azért minden egyes világnak megvoltak a maga, minden mástól független okai az eseményeken való öröme vagy a bánkódásra.

Így Pierre megérkezése öröndetes és fontos esemény volt, mely mint ilyen tükröződött is vissza mindannyiukon.

A cselédek, a kik a legcsalhatatlanabb birái a gazdáiknak, mert nem a szavaik és érzelmnyilvánításaik, hanem a cselekedeteik és az életmódjuk alapján ítélik meg őket, örültek Pierre hazaérkezésének, mert tudták, hogy a mikor ő itthon van, a gróf nem fog mindennap kijárni a gazdaságba, vidámabb és jobb lesz, de legfőképpen azért, mert az ünnep alkalmából gazdag ajándékokra számítottak.

A gyermekek és a nevelőnők azért örültek Pierre megérkezésének, mert senki jobban nem tudta őket a közös életbe belevonni. Egyedül ő volt az, a ki el tudta játszani a zongorán azt az ecossaist (az ő egyetlen darabját), a melyre, az ő nézete szerint, minden képzelhető tánczot el lehetett járni, s ezenkívül minden bizonynyal valamennyiük számára hozott valami ajándékot.

Nikolenyka, a ki most tizenöttestendő, vézna, beteges, szőkefürtös és gyönyörű szemű, okos fiú volt, azért örült, mert Pierre bácsi, - mint a hogy' őt hívta, - volt az ő lelkesedésének és szenvedélyes szeretetének állandó tárgya. Senki se készítette Nikolenykát Pierre iránt valami különös szeretetre, és egyáltalában csak nagyon ritkán találkozott vele. A nevelő-anyja, Marja grófné minden erejét fölhasználta, hogy rávegye Nikolenykát arra, hogy éppúgy szeresse az urát, mint a hogy' ő szerette, és Nikolenyka szerette is a bácsit; de a lenézésnek valami alig észrevehető árnyalata is volt ebben a szeretetben. De Pierre-t, azt valósággal imádta. Nem akart se huszár, sem a György-rend lovagja lenni, mint Nikolaj bácsi, hanem tudós, okos és jó akart lenni, mint Pierre. Pierre jelenlétében mindig örömteljesen sugárzott az arcza, s legott elpirult és elkezdett pihegni, valahányszor Pierre odafordult hozzá. Egyetlen szót se szalasztott el abból, a mit Pierre beszélt és később Desalle-al együtt Pierre minden szavát újra meg újra átgondolta magában. Pierre multja, az 1812-ben őt ért szerencsétlenség (a melyről a hallottakból homályos és poétikus fogalmat alkotott magának), moszkvai kalandjai, a fogsága, Karatajev Platon (a kiről oly sokat hallott Pierretől), Natasa iránt való szerelme (a kit a fiú szintén valami különös szeretettel vett körül) és a mi a fő, édesapja iránt való barátsága, a kire persze Nikolenyka nem is emlékezett, valóságos hőst és szentséget formáltak a szemében Pierre-ből.

Az apjáról és Natasáról elejtett szavakból, abból az izgatottságból, a melylyel Pierre az elhúnytról beszélt, abból az óvatos és áhitatos gyöngédségből, a melylyel Natasa beszélt róla, a fiúcska, a ki csak most kezdett valamit sejteni a szerelemről, azt magyarázta ki, hogy az ő apja szerette Natasát, és mielőtt meghalt, rábízta őt a barátja gondjaira. Az apja pedig, a kire persze nem emlékezett, valósággal istenségnek tűnt föl előtte, a minőt képzelni sem igen képzelhet el magának az ember, és a kire szívszorongás, fájdalom és elragadtatás nélkül még csak gondolni se tudott soha. És a fiú boldog volt, hogy Pierre megérkezett.

A vendégek örültek Pierre-nek, mint olyan embernek, a ki minden társaságot föl tudott élénkíteni és össze tudott tartani.

A felnőtt háziak, a feleségéről nem is szólva, örültek a jó barátnak, a kinek az oldalán könnyebb és nyugodtabb volt az élet.

Az öregek ugyan az ajándékoknak is örültek, de főképpen annak, hogy Natasába megint visszatér az élet.

Pierre teljesen átérezte ezeknek a különböző világoknak ő rá vonatkozó különböző felfogását, és azon volt, hogy mindenkinek a várakozását kielégítse.

Pierre, a ki különben a világ legszórakozottabb és legfeledékenyebb embere volt, most, a felesége által összeírt lajstrom alapján, mindent megvett, és nem feledkezett meg sem az anyja és a testvére megbízásairól, sem a Bjelovának szánt ruhaszövetről, sem az unokaöcscsei játékjairól. Házasságának első időszakában meglepte őt a feleségének az a kívánsága, hogy semmiről se feledkezzék meg abból, a mit a számára vásárolnia kellett, és megdöbbenett attól a komoly elkeseredéstől, mely őt első kirándulása alkalmával, a mikor csaknem mindenről

elfeledkezett, elfogta. De később ehhez is hozzászólt. Tudván, hogy Natasa a maga számára soha semmi megbízást sem adott neki, és mások számára is csak akkor, ha ő maga ajánlkozott, most valósággal váratlan és gyerekes örömet lelt az egész ház számára való ajándékok összevásárlásában, és soha se feledkezett meg senkiről sem. Ha rászolgált is Natasa szemrehányásaira, csak azzal szolgált rá, hogy drágán vásárolt, és sok fölösleges holmit is összehordott. Natasa, mindama fogatkozásain, vagy Pierre szerint tulajdonságain kívül, a melyeket a többség tulajdonított neki, mint: a rendetlenség és zabolátlanság, Pierre szemében még fukar is volt.

Attól az időtől kezdve, hogy Pierre, mint aféle csalados ember, nagy házat kezdett vinni, mely tömérdek pénzbe került, legnagyobb meglepetésére azt vette észre, hogy félannyit sem költött, mint annakelőtte, és hogy az utóbbi időben, különösen első feleségének az adósságai révén zilált anyagi viszonyai mindinkább kezdtek rendbejönni.

Olcsóbb volt az élete, mert szigorú határok közt mozgott: az a bizonyos drága fényűzés, mely együttjárt azzal az élettel, a melyen minden pillanatban lehetett változtatni, immár ösmeretlen volt Pierre előtt, és nem is vágyódott utána. Érezte, hogy az életmódja most szint' a halála napjáig egyszer és mindenkorra meg van állapítva, hogy azon változtatni nem áll a hatalmában, s azért is volt ez az életmód olyan olcsó.

Pierre vidám és mosolygó arczczal válogatta szét a bevásárlásait.

- Hogy' tetszik?! - kérdezte, miközben mint valami boltossegéd, kiterített egy darab szövetet. Natasa, a ki a legidősebb leányával az ölében ott ült vele szemben, legott elfordította ragyogó szemeit az urától arra, a mit éppen mutatott.

- Ezt ugy-e Bjelovának hoztad? Pompás. - Megtapogatta a szövetet. - Volt legalább egy rúbl?

Pierre megmondta az árát.

- Drága, - szólott Natasa. - No, de hogy' fognak örülni a gyerekek és mama. De ezt kár volt ám megvenned nekem, - tette hozzá, nem bírván elfojtani egy mosolyt, a mint abban a gyöngyökkel ékesített aranyfésűben gyönyörködött, a mely csak akkoriban kezdett divatba jönni.

- Engem Adél ugratott be: vegyem meg, vegyem meg, - szólott Pierre.

- De hát ugyan mikor viselném? - Natasa beleillesztette a hajába. - Ezt majd félretesszük Masenykának; lehet, hogy akkor majd megint hordják. No, gyérünk.

És összeszedvén az ajándékokat, bementek előbb a gyerekszobába, azután pedig a grófnéhoz.

Mikor Pierre és Natasa a csomagokkal a hónuk alatt a fogadó-szobába beléptek, a grófné szokása szerint ott ült Bjelovával a grand patience fölött.

A grófné már túl volt a hatvanon. Egészen ősz volt és főkötőt viselt, mely rüss-sel övezte körül egész arcját. Ránczos volt az arcza, a felső ajka beesett s a szemei homályosak voltak.

A fiának és az urának oly gyors egymásutánban bekövetkezett halála után úgy érezte magát, mint a kit véletlenül felejtettek itt ezen a földön, s a kinek immár semmi célja nincsen. Evett, ivott, aludt, tengődött, de nem élt. Az élet immár semmiféle benyomást se tett rá. Nyugodalmon kívül semmit se várt az élettől, ezt a nyugodalmat pedig csak a halálban találhatta meg. De addig is, míg a halál el nem jön érte, élnie kellett, vagyis föl kellett használnia az életerőt. Ő benne a legnagyobb mértékben észrevehető volt az, a mi a nagyon kis gyermekekben meg a nagyon öregekben észrevehető szokott lenni. Az ő életének semmi külső célja se látszott, csak az a szükségesség, hogy mindenféle hajlandóságait és képességeit gyakorolja. Kellott, hogy egyék, aludjék, gondolkozzék, beszéljen, pityeregjen, dolgozzék, bosszankodjék stb., de csak azért, mert volt gyomra, agyveleje, voltak izmai, idegei és volt mája.

Mindezt meg is cselekedte a nélkül, hogy valami külső indító oka lett volna rá, nem úgy, mint azok az emberek, a kik életerejöknek a teljességében vannak, a mikor az a cél, a mely felé törnek, eltakarja azt a másik célt, erejöknek az alkalmazását. Ő csak azért beszélt, mert testileg szüksége volt rá, hogy munkát adjon a tüdejének, a nyelvének. Sírt, mint a gyermek, mert szüksége volt rá, hogy kifújhassa az orrát. Ő nála csak ürügy volt az, a mi a teljes erőben lévő embereknél mint cél jelentkezik.

Így reggelenként, különösen, ha előtte való este valami zsírosat evett, szükségét érezte annak, hogy bosszankodjék, és ilyenkor előrántotta a legközelebb kínálózó ürügyet, - Bjelova süketességét.

A szoba másik végéről halkan elkezdett mondani neki valamit.

- Ma, lelkem, mintha kissé melegebb volna, - mondotta szinte suttogva. És mikor Bjelova így felelt: „Hogyne, megjöttek”, - bosszúsan elkezdett zsörtölődni.

- Istenem, milyen süket és ostoba! - A másik ürügy a burnót volt, mely hol száraznak, hol nyirkosnak, hol nagyon darabosnak tűnt föl előtte. Az ilyen ingerültségek után elöntötte az arcát az epe, s a komornái a csalhatatlan előjelek után már előre meg tudták mondani, mikor lesz megint süket Bjelova, mikor lesz nedves a burnót, és mikor fog megint megsárgulni az arcza. Valaminthogy szüksége volt olykor arra, hogy az epéjét foglalkoztassa, épp úgy szüksége volt arra is, hogy munkát adjon egyéb képességeinek is, például, hogy gondolkozzék, s erre kitűnő ürügy volt a patience. Ha sírni kellett, ott volt az elhunyt öreg gróf. Ha aggódni kellett, ürügyül szolgált rá Nikolaj és az egészsége. Ha csípősen kellett beszélni valakiről, ott volt Marja grófné. Ha arra volt szüksége, hogy a beszélőszerveit foglalkoztassa, - ez rendszeren hét órákor, a sötét szobában eltöltött és az emésztést előmozdító pihenés után szokott bekövetkezni, - erre nagyon alkalmas volt az, hogy ugyanazoknak a hallgatóknak ismételten, az Isten tudja hányszor, elmondta ugyanazokat a históriákat.

Az öreg asszonynak ezt az állapotát, bár soha senki se beszélt róla, a házban mindenki megértette és minden erejét megfeszítette, hogy az igényeit kielégítse. Csak olykor egy-egy szomorú mosolyban vagy pillantásban, melyet Nikolaj, Pierre, Natasa és Marja grófné egymással váltottak, jutott kifejezésre ennek a helyzetnek a kölcsönös megértése.

De ezek a pillantások ezen kívül még másról is beszéltek; arról is beszéltek, hogy ő az életben már megtette a magáét, hogy az, a mi most belőle látszik, nem az ő egész lénye, arról, hogy mi is ilyenekké leszünk valamennyien, és hogy örömmel kell magunkat neki alárendelnünk, és ennek az egykor oly drága, de most oly szánalmas teremtésnek a kedvéért, a ki azonban valamikor épp úgy duzzadt az élettől, mint mi, erőt kell venni magunkon. Memento mori, - mondták ezek a néma pillantások.

Ezt csak az egészen rossz és ostoba emberek, meg az apró gyerekek nem értették meg a háziak közül, és ezek idegenkedtek is tőle.

XIII.

Mikor Pierre a feleségével a fogadó-szobába lépett, az öreg asszony megint éppen abban a megszokott állapotban volt, a mikor szükségét érezte a grand patience-al együtt járó szellemi munkának s éppen azért, bár most is elmondotta azokat a jól ösmert szavakat, a melyeket Pierre meg a fia visszaérkezésekor rendszerint el szokott mondani: „Ideje, ideje volt már, kedvesem; nagyon türelmetlenül vártunk. No de hála Istennek”. Az ajándékok átadásakor pedig más megszokott szavakat darált le: „Ez, lelkem, igazán nem volt drága. Köszönöm,

hogy rólam, öreg asszonyról is megemlékeztél...” - nyilvánvaló volt, hogy Pierre érkezése ebben a pillanatban kellemetlen volt neki, mert elterelte a figyelmét a még be nem fejezett patience-től. Előbb befejezte hát a patience-t s csak azután nyúlt hozzá az ajándékokhoz. Az ajándékok, a kártyái számára egy gyönyörű tokból, egy világoskék, födeles sèvres-i csészéből, a melyet pásztorleányok képe ékesített, és egy, a gróf arczképével díszített arany burnót-szelenczéből állottak, a melyet Pierre Péterváron egy miniaturistánál csináltatott. (A grófné erre már régóta vágyódott.) Most nem akart sírni, és így közönyösen nézte az arczképet, s inkább a kártya-tokkal foglalkozott.

- Nagyon köszönöm, lelkem, igazán nagy örömet szerezte nekem, - mondotta, mint a hogy' mindig szokta. - De a legjobb mégis csak az, hogy magad is megjöttél. Mert az már igazán hallatlan, meg is pirongathatnád érte a feleségedet. Micsoda dolog az? Ha nem vagy itt, olyan ám az, mint az örült. Se lát, se hall, - mondotta. - Nézd csak, Timofejevna Anna, - tette hozzá, - milyen szép kis tokocskát hozott nekünk az én fiacskám.

Bjelova nyakra-főre dicsérte az ajándékokat és el volt ragadtatva a ruhaszövege által.

Ámbár Pierre, Natasa, Nikolaj, Marja grófné és Deniszov sok olyasmit szerettek volna egymással megbeszélni, a miről a grófné előtt nem szólhattak, nem azért, mintha titkolni akarták volna előtte, hanem azért, mert sok tekintetben annyira elmaradott volt, hogy ha valamiről elkezdtek volna előtte beszélni, úgy előbb az ő fonák kérdéseire kellett volna megfelelni, és újra el kellett volna mondani olyasmiket, a miket már százszor is elmondottak neki, hogy ez meghalt, az megházasodott, a mire ő már persze nem emlékezett, azért, szokás szerint leültek a fogadó-szobában a tea-asztal mellé, és Pierre hűségesen megfelelt a grófné fölösleges és senkit sem érdeklő kérdéseire, elmondta, hogy Vaszilij herczeg megöregedett, hogy Alexejevna Marja grófnő az üdvözlését küldi stb...

Ilyen, senkit sem érdeklő, de azért elkerülhetetlen társalgás folyt a teázás egész ideje alatt. Teához a körül a kerek asztal körül, a melyen a samovár duruzsolt, s a mely mellett Szonya ült, a család összes felnőtt tagjai összeverődtek. A gyerekek, a nevelők és a nevelőnők már előbb megteáztak, s behallatszott a hangjuk a szomszéd pamlagos szobából. Az asztalnál mindenki a szokott helyén ült: Nikolaj odahúzódott a kályha mellé egy kis asztalkához, a melyen neki a teát fölszolgálták. Milka, a vén agár, az első Milka leánya, teljesen ősz pofával, a melyből nagy, fekete szemei csak még jobban kidülledtek, ott hevert mellette egy karosszéken. Deniszov, a kinek göndör haja, bajusza és pofaszakálla szintén már erősen deresedett, kigombolt tábornoki kabátban Marja grófné mellett ült. Pierre a felesége és az öreg grófné mellett foglalt helyet. Olyasmiről beszélt, a miről tudta, hogy a grófnét érdekli, s a mit meg is érthet. Olyan külső, társadalmi eseményekről, olyan emberekről beszélt, a kik valamikor, mint kortársak, a grófné társaságához tartoztak, a kik valamikor egy valóságos és külön kört képeztek, de a kik most legnagyobbreszt épp úgy ki voltak dobva a világba, mint ő, és utolsó kalászeit szedegették össze annak, a mit életükben vetettek. De az öreg grófné kizárólag ezeket a kortársait tartotta komolyan számbavehető és valóságos világnak. Natasa Pierre élénkségén látta, hogy érdekes volt az utazása, hogy sok mindenfélét szeretett volna elbeszélni, de a grófné jelenlétében nem mert belekapni. Deniszov, a ki nem tartozott a családhoz, és így nem értette Pierre tartózkodását, és még hozzá, mint a féle elégedetlen ember, nagyon érdeklődött az iránt, mi történik Péterváron, szüntelenül próbálta Pierre-t beugratni, s hol egy a Szemjonovszkij-ezredben legutóbb történt esemény, hol Arakcsjev, hol a bibliai társaság felől kérdezősködött tőle. Pierre olykor lépre ment és elkezdett beszélni, de Nikolaj és Natasa mindannyiszor visszazökkentették őt Ivan herczeg és Antonovna Marja grófné egészségi állapotának a kerékvágásába.

- Nos, és Gosznevnek és Tatavinovnak azok az ostobaságai, - kérdezte Deniszov, - még egyve tavanak?

- Hogy tartanak-e? - kiáltott föl Pierre. - Jobban, mint valaha. A bibliai társaság ma annyi, mint akár a kormány.

- Hát ez mi, mon cher ami? - kérdezte a grófné, miután megitta a teáját, és nyilván ürügyet keresett arra, hogy az evés után kissé bosszankodhassék. - Hogy' mondhatod azt, hogy akárcsak a kormány: ezt én nem értem.

- Tudja, mama, - szólt közbe Nikolaj, a ki tudta, hogy' kell ezt a grófné nyelvére lefordítani, - Galiczyn N. A. herceg alapított egy társaságot, és Pierre azt akarja ezzel mondani, hogy milyen hatalmas ez a társaság.

- Arakcsejev és Galiczyn, - szólt Pierre óvatosan, - ezek ketten most a kormány. Még pedig milyen! Mindenben összeesküvést szimatolnak és mindentől félnek.

- De hát Nikolajevics Alexander hercegnek vajjon mi a bűne? Hiszen ő rendkívül szeretetreméltó ember. Én akkoriban Antonovna Marjánál találkoztam vele, - mondotta a grófné sértődötten, és még jobban megsértődve az által, hogy valamennyien hallgattak, így folytatta: - manapság már mindenki fölött pálczáat törnek. Egy evangéliumi társaság, ugyan mi rossz van abban? - ezzel fölkeltek (a többiek is fölkeltek mind) és szigorú arczczal betepegett a pamlagos szobába az ő asztalához.

A beállott komor csönd közepett behallatszott a szomszéd szobából a gyerekek kaczagása és csacsogása. Nyilván valami örömteljes izgalom lett úrrá a gyermekek közt.

- Kész, kész! - hallatszott ki a többi hang közül a kis Natasa örömteljes kiabálása. Pierre egy pillantást váltott Marja grófnéval és Nikolajjal (Natasát mindig látta) és boldogan elmosolyodott.

- Lám, ez mégis csak a legszebb zene! - mondotta.

- Makarovna Anna befejezett egy harisnyát, - jegyezte meg Marja grófné.

- Oh, elmegyek és megnézem, - szólott Pierre és felugrott. - Te tudod, - mondotta s megállt az ajtóban, - hogy miért szeretem én annyira ezt a zenét, - ez a legelső jele annak, hogy rendben van minden. Ma is, a mint jövök hazafelé: minél jobban közeledem a házhoz, annál nagyobb félelem fog el. A mint belépek az előszobába, hallom, hogy Andrijusa teli torokkal kiabál; no, - gondolom, - akkor rendben van minden.

- Ösmerem, én is ösmerem ezt az érzést, - tódította Nikolaj. - Én, sajnos, nem mehetek be, mert az a harisnya éppen az én számomra akar meglepetés lenni.

Pierre bement a gyermekekhez, mire még hangosabbá lett a kaczagás és a kiabálás.

- Nos, Makarovna Anna, - hallatszott Pierre hangja, - gyere csak ide a középbe, és a vezényszóra, - egy, kettő, és mikor azt mondom három, ideállasz majd szépen. Vigyázz! Nos tehát, egy, kettő... - szólott Pierre hangja; hallgatás következett. - Három! - és a gyerekhangok ujjongó lármája támadt föl a szobában.

- Kettő, kettő! - kiabáltak a gyermekek.

Két harisnyáról volt szó, a melyeket Makarovna Anna egy féltékenyen őrzött titok révén egyszerre kötött, és a melyeket, a mikor elkészültek, mindig ünnepélyesen vett szét a gyerekek jelenlétében.

XIV.

A gyerekek csakhamar ezután elkezdtek búcsúzkodni. Összecsókolóztak mindenkivel, a nevelők és nevelőnők meghajtották magukat és kimentek. Csak Desalle maradt ott a növendékével. De ez is suttogva hívta be a növendékét.

- Nem, m-r Desalle, majd megkérem a nénit, hogy még maradhassak, - felelt szintén suttogva Bolkonszkij Nikolenyka.

- Ma tante, engedje meg, hogy még maradhassak, - szólott Nikolenyka a nénjéhez lépve. - A kérés, az izgatottság és az elragadtatás kifejezése ült az arcán. Marja grófné rápillantott és odafordult Pierre-hez.

- Mikor ön itt van, - nem tud megválni innen, - mondotta neki.

- Majd leviszem én őt tüstént, m-r Desalle; Isten önnel, - mondotta Pierre kezét nyújtván neki, és mosolyogva Nikolenykához fordult: - Mi még jóformán alig láttuk egymást. - Mari, hogy' kezd hasonlítani hozzá, - tette hozzá Marja grófnéhez fordulva.

- Apára? - kérdezte a fiúcska, fülég elpirult és ujjongva csillogó szemeivel alulról fölfelé végignézett Pierre-en. Pierre bólintott a fejével és folytatta a gyermekek által megszakított elbeszélését. Marja grófné a kanaváson dolgozott; Natasa le nem vette a szemét az uráról. Nikolaj és Deniszov fölkeltek, pipát kértek, rágyújtottak, elfogadták Szonya kezéből a teát, a ki szomorúan és állhatatosan ült a szamovár mellett, és faggatták Pierre-t. A göndörfürtös, beteges kinézésű fiúcska, az ő ragyogó szemeivel, észrevétlenül meghúzta magát egy szögletben, s csak lehajtott gallérja alól kinyúló göndör fejét forgatta arrafelé, a hol Pierre ült; olykor-olykor összerezsent, valamit motyogott magában, és szemlátomást valami új és erőteljes érzés hatása alatt állott.

A társalgás azok körül a legmagasabb kormánykörökből kiszivárgott pletykák körül forgott, a melyekben az emberek legnagyobb része rendesen a belső politika legfontosabb érdekét látja. Deniszov, a ki az ő szolgálatbeli kudarczai révén elégedetlen volt a kormányval, örömmel hallotta mindazt a sok ostobaságot, a mit most, - az ő nézete szerint, - Péterváron csináltak, s erőteljes és csípős kifejezésekkel tette meg az észrevételeit Pierre szavaira.

- Annakelőtte németnek kellett lenni, most pedig úgy kell tánczolni, a mint Tatavinova és m-me Kvjudnev füttyölnek... és a szent könyveket kell olvasni. Oh! Vájuk kellene eveszteni megint a mi devék Bonapavténkat. Hejh, beh kivene a fejükből minden bolondságot. Ugyan micsoda gondolat annak a Schwavz-nak adni a Szemjonovszkij-ezvedet? - kiáltott föl.

Nikolaj, bár nem volt meg benne az a vágy, mint Deniszovban, hogy mindent rossznak találjon, szintén nagyon érdemes és fontos dolognak tartotta a kormány cselekedeteinek a bírálatát, és az, hogy Á-t kinevezték miniszternek, B-t pedig főkormányzónak, és hogy a császár ezt mondta, a miniszter meg azt, nagyon jelentős dolognak látszott előtte. És így szükségesnek tartván, hogy mindezek iránt érdeklődjék, Pierre-t alaposan kikérdezte. Ennek a két embernek a kérdezősködései révén sehogy' se tudott kizökkenni a társalgás a magasabb kormányköröknek eme pletykái közül.

De Natasa, a ki ösmerte az urának minden szokását és gondolatát, látta, hogy Pierre már régóta szerette volna, de nem tudta a társalgást más irányba terelni, és benső gondolatát, ugyanazt, a miért elutazott Pétervárra, hogy új barátjával, Fedor herczeggel tanácskozzék, kimondani, s így Natasa azzal a kérdéssel: hogy' áll a dolga Fedor herczeggel? - megpróbált rajta segíteni.

- Miről van szó? - kérdezte Nikolaj.

- Mindig csak egy és ugyanarról, - szólt Pierre és körülnézett. - Mindenki látja, hogy olyan rosszul mennek a dolgok, hogy ez így nem maradhat tovább, és hogy minden tisztességes embernek kötelessége ennek teljes erővel ellenszegülni.

- De hát mit tehetnek a tisztességes emberek? - kérdezte Nikolaj, könnyedén összeránczolta a homlokát, - mit tehetnek?

- Mit tehetnek, hát...

- Gyerünk be a dolgozó-szobába, - mondotta Nikolaj.

Natasa, a ki már régen várta, hogy szoptatni hívják, meghallván a dada hívását, bement a gyermekszobába. Marja grófné is vele tartott. Az urak bevonultak a dolgozó-szobába, és Bolkonszkij Nikolenyka, a nélkül, hogy a bácsikája észrevette volna, szintén utánuk sompolygott, és meghúzódott az árnyékban az ablaknál az íróasztal mellett.

- Nos, mit akav hát tenni? - kérdezte Deniszov.

- Örökké csak ábrándozik, - szólt Nikolaj.

- Hogy mit? - szólalt meg Pierre a nélkül, hogy leült volna s hol föl és alá járt a szobában, hol megállott, miközben gyors taglejtésekkel kísérte a beszédét. - Ime, hogy mit. Péterváron a helyzet most a következő: a császár nem törődik semmivel. Teljesen átengedte magát annak a mysticizmusnak (a mysticizmust Pierre senkinek sem bocsátotta meg). Ő csak a nyugalmat keresi, és ezt a nyugalmat csak azok a hitetlen és lelkiösmeretlen emberek adhatják meg neki, a kik mindennek a nyakát akarják szegni. Magniczki, Arakcsjev és tutti quanti... Azt csak belátod, hogy ha te magad nem foglalkoznál a gazdasággal, hanem csak nyugalom után áhítoznál, minél keményebb volna a felügyelőd, annál hamarább célzt érnél, - fordult oda Nikolajhoz.

- Nos, és miért mondod ezt nekem! - szólt Nikolaj.

- Mert e mellett pusztulásnak indul minden. A törvényszékek tele vannak lopással, a hadseregben a bot lett az úr: gyakorlatokkal és kitelepítésekkel gyötrik a népet, fojtogatják a fölvilágosodást. A mi csak fiatal és becsületes, azt romlásba kergetik! Mindenki látja, hogy ez így nem tarthat tovább. Minden húr túl van feszítve, és föltétlenül elpattan, - mondotta Pierre (azóta, hogy a világon kormányok vannak, mindig így beszélnek azok az emberek, a kik egy-egy kormány működésébe bepillanthatnak). - Azt az egyet megmondtam nekik Péterváron...

- Kinek? - kérdezte Deniszov.

- Hiszen jól tudják, hogy kinek, - szólt Pierre, jelentőségteljes pillantást vetve maga körül, - Fedor hercegnek és a többieknek. Buzgólkodni a fölvilágosítás és a jótékonyág érdekében, - ez mind szép és jó. Gyönyörű cél ez is; de a mostani viszonyok közt másra van szükség.

Nikolaj ekkor észrevette, hogy az unokaöccse is ott van a szobában. Elkomolyodott az arcza, odament hozzá.

- Mit keresel te itt?

- Mit? Ugyan hadd el, - mondotta Pierre és megfogván Nikolaj kezét, így folytatta: - ez mind kevés, mondom; most másra van szükség. Mikor önök állanak és lesik, mikor pattan el ez a túlfeszített húr; mikor mindenki az elodázhatatlan átalakulást várja, akkor minél nagyobb számmal és minél sűrűbben össze kell fogózni a népnek, hogy elhárítsa az általános katasztrófát. Minden, a mi csak fiatal és erős, oda húzódik és elzüllik. Az egyiket az aranyak csábítják el, a másikat a tisztességek, a harmadikat a hiúság, a pénz, és egyszerre átcsapnak a másik táborba. Független és szabad emberek, mint ön és én, nem is igen vannak már. Én csak

azt mondom: ki kell szélesíteni a társadalom körét; a Mot d'ordre ez: ne csak erény, hanem függetlenség és tevékenység is legyen.

Nikolaj nem törődve többé az unokaöccsével, bosszúsan előrehúzott egy karosszékét, beleült, és a mint Pierre-t hallgatta, elégedetlenül köhécselt és mind jobban és jobban elkomolyodott.

- De miféle célra irányuljon az a tevékenység? - kiáltott föl. - És milyen viszonyba akartok lépni a kormánnyal?

- Segítőtársaivá akarunk szegődni. A társaságnak, a mint a kormány engedélyezi, nem kell többé titkosnak lennie. És ez a társaság nemcsak, hogy nincs ellenséges indulattal a kormány iránt, sőt az igazi konzervatívok társasága. A szó legszorosabb értelmében: a gentlemanek társasága. Mi csak azért nyújtunk egymásnak kezet, hogy megakadályozzuk azt, hogy esetleg eljöjjön Pugacsov és lemészárolja a gyermekeinket, vagy hogy Arakcsjev engem vagy téged valami katonai telepre internáljon, a mi összefogózásunknak egyetlen célja a közbiztonság és a közjó.

- Igen ám, de ez a társaság titkos társaság és következésképpen ellenséges indulatú és káros, a mely csak rosszat hozhat létre.

- Miért? Talán bizony a Tugendbund, mely megmentette Európát (akkoriban még nem merték azt hinni, hogy Oroszország mentette meg Európát), csinált valami károsat? A Tugendbund - az az erények szövetsége, ez maga a szeretet, a kölcsönös támogatás, ez az, a mit Krisztus a keresztfáról hirdetett...

Natasa, a ki a beszélgetés kellő közepén lépett a szobába, örömmel nézte az urát. Nem annak örült, a mit beszélt. Ez tán nem is érdekelte őt, mert úgy tetszett neki, hogy mindez roppant egyszerű s hogy ő mindezt már régóta tudja, (azért tetszett így neki, mert mindazt ösmerte, a miből ez fakadt, ösmerte Pierre lelkét), de örült, a mint elnézte élénk és lelkes alakját.

De még örömteljesebb lelkesedéssel nézett Pierre-re a mindenki által elfelejtett fiúcska, az ő vékony nyakával, mely a lehajlott gallérja közül kinyúlt. Szinte perzselte a szívét Pierre minden szava, és ujjainak ideges mozdulataival, a nélkül, hogy maga is észrevette volna, összetördöste a pecsétviaszt és a tollakat, melyek ott az asztalon, a keze ügyébe estek.

- A német Tugendbund éppenséggel nem az volt, a minek te tartod, majd én megmondom neked mi volt az, és mi volna az, a mit én ajánlok.

- No lelkem, az ilyen Tugendbund jó lehetett a kolbászfalóknak, de én bizony nem évtem és beszélni sem akavok vóla, - hallatszott Deniszov erőteljes és határozott hangja. - Mindez utálatos, és gyalázatos, azt megengedem, de a Tugendbund-ot ezévt még sem évtem és magát ezt a szót se szevetem: Je suis vot'e homme! Pierre elmosolyodott, Natasa elnevette magát, de Nikolaj még jobban összehúzta a szemöldökeit és elkezdte bizonyítani Pierre előtt, hogy szó sincsen semmiféle átalakulásról, s hogy mindez csak az ő képzeletének a szüleménye. Pierre az ellenkezőt bizonyítgatta, és miután az ő szellemi képességei erősebbek és gyorsabbak voltak, Nikolaj érezte, hogy le van győzve. Ez még jobban bosszantotta, mert nem ugyan az okoskodás, de ennél valami sokkal erőteljesebb folyamat révén, a lelke fenekén meg volt győződve a maga nézetének a helyességéről.

- Ide hallgass, mit mondok neked, - szólalt meg és fölkel. Ideges mozdulattal le akarta állítani a pipáját a szögletbe, de végre is csak úgy odalökte. - Bizonyítani persze nem tudom. Te azt mondod, hogy nálunk gyalázatosan megy minden s hogy átalakulások vannak küszöbön; én azt nem látom; de te azt mondod, hogy a fogadkozás banális dolog, én meg erre azt mondom neked: jól tudod, hogy te legjobb barátom vagy nekem, de ha valami titkos társaságot alapítanál és elkezdenél a kormány ellen dolgozni, annyit tudok, hogy bármilyen

volna is az a kormány, én kötelességemnek tartanám, hogy neki engedelmeskedjem. És ha Araksejev azt parancsolná nekem, hogy egy századdal rohanjalak meg benneteket és vágjak közétek, - egy pillanatig se haboznám és mennék. Gondolj ezek után, a mit akarsz.

Ezek után a szavak után kínos hallgatás következett. Natasa szólalt meg elsőnek, védelmébe vette az urát és rátámadt a bátyjára. A védelme gyöngye volt és ügyetlen, de a célját azért elérte. A társalgás újra megindult, de többé nem abban a kellemetlen és ellenséges modorban, a melyben Nikolaj utolsó szavait mondta.

Mikor valamennyien fölkeltek, hogy vacsorához menjenek, Bolkonszkij Nikolenyka sáppadtan, csillogó és sugárzó szemekkel odament Pierre-hez.

- Pierre bácsi... maga... nem... Ha a papa élne, vajjon egyetértene magával? - kérdezte.

Pierre egyszeriben megértette, hogy az érzés és a gondolat milyen különös független, szövevényes és erőteljes munkájának kellett végbemennie az iménti beszélgetés alatt ennek a fiúnak a lelkében, s visszaidézvén az emlékezetébe mindazt, a mit mondott, bosszankodni kezdett azon, hogy a fiú ezt mind hallotta. De azért mégis csak felelnie kellett neki.

- Én azt hiszem, hogy igen, - mondotta kelletlenül és kiment a szobából.

A fiúcska lehorgasztotta a fejét, s mintha csak akkor vette volna észre először, hogy mit művelt azon az asztalon. Elpirult és odament Nikolajhoz.

- Bácsi, bocsáss meg, ezt én csináltam - véletlenül, - mondotta és rámutatott az összetördelt pecsétviaszkra és tollakra.

Nikolaj bosszúsán összerezzen.

- Jól van, jól, - mondotta, s a pecsétviaszt meg a tollakat ledobta az asztal alá. És szemlátomást csak nagynehezen bírván föltámadó haragjával, elfordult tőle.

- Neked egyáltalában nem is lett volna szabad itt lenned, - mondotta.

XV.

Vacsoránál már nem beszéltek többé politikáról és társaságokról, hanem ellenkezőleg, Deniszov kezdésből Nikolaj nagy meglepedésére föllevenítették az 1812. év emlékeit, a melyeknek az elbeszélése közben Pierre olyan kedves és mulatságos tudott lenni. És a rokonok a legkedélyesebb hangulatban oszlottak szét.

Mikor Nikolaj vacsora után a dolgozó-szobájában levetkezett és kiadván a parancsokat reá várakozó intézőjének, hálóköntösben bement a hálósobába, a feleségét még ott találta az íróasztal mellett, a hol valamit írt.

- Mit írsz, Mari? - kérdezte Nikolaj. Marja grófné elpirult. Félt, hogy az ura se megérteni, se helyeselni nem fogja azt, a mit írt.

Szerette volna eltitkolni előtte, a mit írt, de egyúttal örült, hogy rajtakapta, s hogy most el kell neki mondani mindent.

- A naplóm, Nicolas, - mondotta és átnyújtotta neki azt a kis füzetet, mely tele volt az ő határozott és nagybetűs kezeírásával.

- A naplód?... - szólott Nikolaj a gúny valamelyes árnyalatával és kezébe vette a füzetet. Francziául volt írva:

„December 4-ike. Andrjusa (az idősebb fia) ma, mikor fölébredt, nem akart felöltözni, és m-lle Louise elküldött értem. Rájött a szeszély és a makacsság. Megpróbáltam megfenyegetni, de erre még dühösebb lett. Ekkor fogtam magamat és otthagytam őt s a dadával hozzáláttam a többi gyerekekhez, neki meg azt mondtam, hogy nem szeretem. Jó darabig hallgatott, mintha csodálkozott volna; később egy ingben odaugrott hozzám és olyan keservesen elkezdett zokogni, hogy sokáig nem tudtam lecsillapítani. Látszott rajta, hogy az bántja legjobban, hogy engem megkeserített; mikor aztán este megint adtam neki czédulát, újra keservesen elkezdett sírni és össze-vissza csókolt. Gyöngédséggel mindent el lehet érni vele”.

- Mi az a czédula? - kérdezte Nikolaj.

- Az idősebbeknek esténként czédulát szoktam adni arról, hogy hogy' viselték magukat.

Nikolaj belenézett a rámeresztett sugárzó szemekbe és tovább lapozgatta és olvasgatta a füzetet. A naplóban minden fel volt jegyezve a gyerekek életéből, a mi csak az anya előtt figyelemreméltónak látszott, a mennyiben bepillantást engedett a gyermekek jellemébe, vagy a nevelés módszereire vonatkozó általános gondolatokat ébresztett benne. Legtöbbnyire jelentéktelen apróságok voltak benne, de sem az anya, sem pedig az apa előtt - most, a mikor először olvasta ezt a gyerekes naplót, - nem látszottak olyanoknak.

December ötödikéről ez volt bele írva:

„Mitya az asztalnál csintalankodott. A papa megtiltotta, hogy pástétomot kapjon. Nem is kapott; de olyan keservesen és mohón nézte a többieket, mialatt ettek. Én az hiszem, hogy az, ha az ember büntetésből nem ad édességet a gyermekeknek, csak fokozza bennük a mohóságot. Ezt meg kell mondani Nicolas-nak”.

Nikolaj félretette a füzetet és ránézett a feleségére. Sugárzó szemei kérdőleg néztek rá (vajjon helyesli-e a naplót vagy sem). De semmi kétség se lehetett az iránt, hogy Nikolaj a naplót nem csak hogy helyeselte, sőt valósággal el volt ragadtatva a feleségétől.

„Lehet, hogy tán' nem kellett volna olyan aprólékosan csinálni a dolgot, lehet, hogy egyáltalában nem is volt rá szükség”, - gondolta Nikolaj, de azért az a szüntelen és örökös lelki éberség, melynek egyetlen célja gyermekeinek az erkölcsi java volt, mégis elragadta őt. Ha Nikolaj tiszta tudatára ébredhetett volna a maga érzésének, azt találta volna, hogy a felesége iránt érzett állhatatos, gyöngéd és büszke szerelmének legfőbb alapja az ő lélekteljesége, és ama magasztos és Nikolaj előtt szinte megfoghatatlan világ iránt való bámulatnak az érzése volt, a melyben a felesége állandóan élt.

A lelki dolgokban való semmiségének a tudatában büszke volt rá, hogy a felesége olyan okos és olyan jó, s így annál inkább örült annak, hogy a felesége a lelkével nemcsak hogy az övé, de a saját lényének is úgyszólván egy része.

- Nagyon, de nagyon helyesnek tartom, kedvesem, - mondotta jelentősegteljes arczczal. És rövid hallgatás után hozzátette: - de én ma csúnyán viseltem magamat! Te nem voltál ott a dolgozó-szobában. Összetűztünk Pierre-el s én heveskedtem. De igazán nem csoda. Olyan az az ember, mint egy gyerek. Igazán nem tudom, mi lenne belőle, ha Natasa nem tartaná kissé féken. Nem is képezed, miért járt Péterváron?... Csináltak ott valami...

- Igen, tudom, - szólott Marja grófné. - Natasa már elmondta.

- Nos tehát tudod, - folytatta Nikolaj, a vitára való pusztá visszaemlékezéstől is fölpattanva: - El akarja velem hitetni, hogy minden tisztességes embernek kötelessége a kormány ellen dolgozni, mikor esküje és kötelessége... Csak azt sajnálom, hogy nem voltál ott. Erre aztán

valamennyien megrohantak, Deniszov is, Natasa is... Natasa igazán nevetséges. Hiszen tudod mennyire papucs alatt tartja őt, de a mint eszmecserére kerül a dolog, - neki nem lévén szavai - elkezd az ő nyelvén beszélni, - tette hozzá Nikolaj, átengedvén magát annak az ellenállhatatlan törekvésnek, mely az embert arra csábítja, hogy még a hozzá legközelebb álló és legkedvesebb embereiről is ítéletet mondjon. Nikolaj megfélekezett róla, hogy azt, a mit ő Natasáról mondott, a feleségéhez való viszonya tekintetében, szóról-szóra el lehetett volna mondani róla is.

- Igen, ezt magam is észrevettem, - mondotta Marja grófné.

- Mikor azt mondtam neki, hogy a kötelesség és az eskü mindenek fölött áll, elkezdett nekem az Isten tudja mit bizonyítani. Kár, hogy nem voltál ott, kíváncsi vagyok, mit szóltál volna?

- Szerintem, neked teljesen igazad van. Meg is mondtam Natasának. Pierre azt mondja, hogy mindenki szenved, elzüllik, s hogy kötelességünk embertársainkon segíteni. Ebben persze igaza van, - mondotta Marja grófné, - de elfelejti, hogy nekünk sokkal előbbrevaló kötelességeink is vannak, a melyeket Isten maga rótt ránk, s hogy mi magunkat kockára tehetjük ugyan, de a gyermekeinket nem.

- No lásd, én is csak ugyanezt mondtam neki, - kapta föl Nikolaj, a kinek csakugyan úgy tetszett, hogy ő is ugyanezt mondotta. - De ők csak hajtogatták a magukét az emberbaráti szeretetről és kereszténységről, s mindezt Nikolenyka előtt, a ki szintén belopózott a dolgozó-szobába s ott összetördösött mindent.

- Jaj, Nicolas, tudod-e, hogy sokszor aggódom Nikolenykáért, - mondotta Marja grófné. - Olyan rendkívüli egy fiú ez. És én félek, hogy az enyéme mellett megfélekezem róla. Nálunk mindenkinek vannak gyermekei, rokonai; neki senkije sincs. Mindig csak egyedül van a gondolataival.

- No, azt hiszem, hogy ő miatta nincs okod szemrehányásokat tenni magadnak. A mit csak a leggyöngédebb anya megtehet a saját gyerekéért, azt te megtetted és meg is teszed érte. És ennek én persze csak örülök. Nagyon, de nagyon derék fiú. Ma szinte magánkívül hallgatta Pierre-t. És képzeld csak, mikor lemegyünk a vacsorához és szétnézek, látom, hogy izzéporrá zúzott mindent az asztalomon, de tüstént be is vallotta. Soha nem tapasztaltam, hogy ne mondott volna igazat. Pompás, pompás egy fiú! - ismételte Nikolaj, a ki a lelke fenekén nem igen szerette Nikolenykát, de a kit azért mégis pompás fiúnak tartott.

- Azért még se vagyok az, a mi az anyja, - mondotta Marja grófné, - érzem, hogy nem vagyok az, s ez gyötör. Nagyszerű fiú, de én mindig féltem, rettenetesen féltem. - Jó lesz neki egy kis társaság.

- No hiszen, nem tart már soká, mert a nyáron elviszem Pétervárra, - mondotta Nikolaj.

- Bizony, Pierre mindig ábrándozó volt és az is marad, - folytatta a dolgozó-szobában lefolyt beszélgetésre visszatérve, mely úgy látszott izgatta őt. - Node mi közöm volt nekem mindehhez, - hogy Arakcsejev meg a többiek milyen emberek, - mi közöm volt nekem mindehhez akkor, a mikor megnősültem és annyi volt az adósságom, hogy majdnem börtönbe kerültem, és ott volt az anyám, a ki ezt nem nézhette és nem is értette. Aztán jöttél te, a gyerekek, a gondok. Talán bizony a magam kedvéért eszem magamat reggeltől estig a dolgaimmel s az irodáimban. Nem, én tudom, hogy dolgoznom kell, hogy megnyugtassam az anyámat, megfizessek néked, s a gyerekeket ne hagyjam olyan koldusszegényen, a milyen én voltam.

Marja grófné szerette volna megmondani neki, hogy nemcsak kenyérrel él az ember, hogy nagyon is nagy fontosságot tulajdonít ezeknek az *ügyek*-nek, de tudta, hogy ez fölösleges és hiábavaló volna. Csak fogta a kezét és megcsókolta. A feleségének ezt a cselekedetét ő úgy

fogta föl, mint gondolatainak a helyeslését, és rövid gondolkodás után megint hangosan fűzte tovább a gondolatait.

- Tudod-e, Mari, - mondotta, - ma megjött Mitrofanycs Ilya (ez volt a jószágigazgatója) a tambovi jószágról, és azt mesélte, hogy az erdőért már hajlandók a nyolczvanezeret is megadni. - És Nikolaj élénk arczczal kezdett beszélni annak a lehetőségéről, hogy nagyon rövid időn belül már visszavásárolhatják Otradnoe-t. - Még csak vagy tíz esztendőcskét ha élek... pompás helyzetben hagyhatom hátra a gyerekeket.

Marja grófnő csak hallgatta az urát, és mindent megértett, a mit csak mondott. Tudta, hogy a mikor így hangosan gondolkozott, olykor meg szokta kérdezni tőle, vajjon mit mondott, és bosszankodott, ha azt látta, hogy másfelé gondolt. De ez persze nagy megerőltetésébe került, mert az, a mit mondott, teljességgel nem érdekelte őt. Ránézett és bár nem gondolt másra, de egészen mást érzett. Alázatos, gyöngéd szerelmet érzett ez iránt az ember iránt, a ki soha se fogja megérteni mindazt, a mit ő megértett, és éppen ezért tán még jobban, a szenvedélyes gyöngédség bizonyos árnyalatával szerette őt. Ezen az érzésen kívül, mely őt teljesen lefoglalta és megakadályozta abban, hogy az ura terveinek a részleteibe behatoljon, még olyan gondolatok is megvillantak a fejében, melyek azzal, a mit mondott, semmi kapcsolatban sem állottak. Az unokaöcscséről gondolkozott (az urának az az elbeszélése, hogy milyen izgatott volt, mikor Pierre beszélt, nagyon meglepte őt) s finom és érzélgős természetének mindenféle vonásai bukkantak föl előtte; s mikor az unokaöcscsére gondolt, a gyerekei is eszébe jutottak. Nem hasonlította ugyan össze az unokaöcscsét a gyerekeivel, de irántuk való érzését fürkészte, és nagy szomorúságára úgy találta, hogy Nikolenyka iránt való érzéséből hiányzott valami.

Olykor az a gondolata támadt, hogy tán a korkülönbség teszi ezt a különbséget; de azért érezte, hogy ebben ő is hibás, és megfogadta a lelkében, hogy megjavul és minden lehető el fog követni arra, hogy ebben az életben az urát is, a gyerekeit is, Nikolenykát is, és mindazokat, a kik hozzá közel állanak, úgy szeresse, mint a hogy' Krisztus szerette az emberi-séget. Marja grófnő lelke mindig a végtelenség, az örökkévalóság és a tökéletesség felé tört és éppen azért soha nem is lehetett nyugodt. Kiült az arczára a nagy lelki szenvedések komor kifejezése, a melyek a testének is terhére voltak. Nikolaj ránézett. „Istenem! Mi lesz belőlünk, ha ő meg talál halni, a mi mindig eszembe jut, valahányszor ilyennek látom az arczát”, - gondolta magában, és a szentkép elé állva, elkezdte mondani az esti imádságot.

XVI.

Natasa, mikor az urával egyedül maradt, szintén elkezdett vele beszélgetni, úgy, a hogy' csak a férj és feleség szoktak egymással beszélgetni, vagyis szokatlan biztossággal és gyorsasággal ösmervén föl és közölvén egymással a gondolataikat, még pedig a logika legelemibb törvényei ellenére, minden bírálat, minden okoskodás és mindennemű következtetések nélkül, valami egészen különös módon. Natasa már annyira megszokta volt, hogy ebben a modorban beszéljen az urával, hogy annak, hogy valami nincsen rendben köztük, az volt előtte a legbiztosabb jele, ha Pierre gondolatai logikusan követték egymást. Mikor elkezdett bizonyítgatni, elkezdett okoskodva és nyugodtan beszélni, és mikor ő, az ő példáján fölbuzdulva, elkezdte ugyanezt cselekedni, akkor már tudta, hogy a dolognak okvetetlenül valami pörpatvar lesz a vége.

És éppen attól az időtől kezdve, a mikor egyedül maradtak, és Natasa tágra nyitott és boldog szemekkel csöndesen odament hozzá és egyszerre gyorsan megkapván a fejét, odaszorította a

kebléhez és így szólt: „Most megint egészen, egészen az enyém vagy! Nem szabadulsz tőlem!” - éppen ettől az időtől kezdve kezdődött közöttük az, a logika minden törvényével már csak azért is homlokegyenest ellenkező társalgás, mert egy és ugyanabban az időben egymástól teljesen elütő tárgyakról beszélgettek. De ez a mindenféléről egyidejűleg való társalgás nemcsak hogy nem zavarta a megértés tisztaságát, sőt ellenkezőleg, legbiztosabb jele volt annak, hogy tökéletesen értik egymást.

Valamint az álomban minden helytelen, esztelen és ellentmondó szokott lenni az érzést kivéve, mely az álmot irányítja, ebben a gondolkodás minden törvényével ellenkező szellemű közlekedésben is nem a szavak voltak következetesek és világosak, hanem csak az az érzés, mely őket irányította.

Natasa beszélt Pierrenak a bátyja életmódjáról, arról, hogy mennyit szenvedett és mennyire szinte nem is élt az ura távollétében, valamint arról, hogy azóta még jobban megszerette Marit, a ki minden tekintetben különb, mint ő. Natasa, a mikor ezt mondotta, teljes őszinteséggel bevallotta, hogy tisztában van Mari fölényével, de egyúttal azt kívánta Pierre-től, hogy ő azért mégis többre becsülje őt, mint Marit, és a többi asszonyokat mind, és hogy ezt most, különösen az után, hogy Péterváron megint tömérdek asszonyt látott, újra megismételje előtte.

Pierre, Natasa szavaira felelve, elmondotta neki, milyen kiállhatatlan volt neki Péterváron hölgyek társaságában azt a sok ebédet és vacsorát végigenni.

- Teljesen kijöttem a hölgyekkel való társalgásból, - mondotta, - s a szó szoros értelmében unatkoztam. Különösen, mikor annyira el voltam foglalva.

Natasa merően nézett rá, és így folytatta:

- Mari olyan pompás teremtés! - mondotta. - Hogy’ meg tudja érteni a gyerekeket. Mintha belelátna a lelkükbe. Tegnap például Mityenka elkezdett szeszélyeskedni...

- De hogy’ hasonlít az apjához, - szúrta közbe Pierre.

Natasa megértette, hogy az ura miért tette ezt az észrevételt a Mityenka és Nikolaj közt való hasonlatosságról: kellemetlen volt neki visszaemlékezni a sógorával lefolyt vitára, és szerette volna erről Natasa véleményét hallani.

- Nikolenyának meg van az a gyöngéje, hogy olyasmivel, a mit nem mindenki tart helyesnek, a világért se tud egyetérteni. De én értelek, te meg éppen azt becsüled csak, ha módodban van ouvrir une carrière, - mondotta, ismételvén azokat a szavakat, a melyeket Pierre-től egyszer hallott.

- Nem, a fődolog az, hogy Nikolaj szemeiben, - mondotta Pierre, - a gondolatok és okoskodások - szórakozás, szinte pusztá időtöltés. Lám, ő például könyvtárt gyűjt és szabályul állította föl magának, hogy addig nem vásárol új könyvet, míg a régieket, - akár Sismondi, akár Rousseau, akár Montesquieu, - el nem olvasta, - tette hozzá Pierre mosolyogva. - Hiszen te tudod, hogy én őt mennyire... - kezdte el, enyhíteni akarván a szavait; de Natasa közbevágott, értésére akarván adni, hogy erre nincs szükség.

- Tehát te azt mondod, hogy nála a gondolatok pusztá szórakozás...

- Igen, nálam pedig minden egyéb, - szórakozás. Én Péterváron egész idő alatt, mintha csak álmomba láttam volna mindenkit. Mikor engem valami gondolat foglalkoztat, akkor én előttem minden egyéb csak szórakozás.

- Jaj beh sajnálom, hogy nem láttam, hogy’ üdvözöltétek egymást a gyerekekkel, - mondotta Natasa. - Melyik örült legjobban? Alkalmasint Liza?

- Igen, - mondotta Pierre és folytatta azt, a mi őt foglalkoztatta. - Nikolaj azt mondja, nem kell gondolkoznunk. De erre én képtelen vagyok. Arról nem is szólok, hogy Péterváron éreztem (s ezt neked megmondhatom), hogy nélkülem széthullanék minden és mindenki a maga útján haladna tovább. De nekem sikerült valamennyiüket egyesíteni, aztán meg az én eszmém olyan egyszerű és világos. Lám, én nem mondtam azt, hogy nekünk ellene kell dolgoznunk ennek vagy annak. Mi tévedhetünk is. Hanem én azt mondom: fogjatok kezét mindazok, a kik szeretitek a jót, és legyen zászlótok a tevékeny erény. Szergej herceg pompás és okos ember.

Natasa nem kételkedett volna abban, hogy Pierre eszméje nagy eszme, csak egy dolog ejtette zavarba. Ez pedig az volt, hogy Pierre az ő ura. „Lehetséges az, hogy egy ilyen, a társaságra nézve fontos és szükséges ember, - egyúttal az én uram? Hogy’ történhetett ez?” - Szerette volna közölni vele ezt a kétséget. - „Vajjon, kik azok az emberek, a kik eldönthetnék azt, hogy ő csakugyan annyival okosabb a többiekénél”, - kérdezte magában, és felsorolta képzeletében azokat az embereket, a kiket Pierre különösen tisztelt. A beszédéből ítélve, senkit annyira nem becsült, mint Karataev Platont.

- Tudod, kire gondoltam most? - kérdezte, - Karataev Platonra. Ő, vajjon mit gondolsz, egyetértene-e veled?

Pierre legkevésbé se csodálkozott ezen a kérdésen. Megértette a feleségének a gondolatmenetét.

- Karataev Platon? - kérdezte és eltűnődött, szemlátomást buzgón iparkodván elképzelni Karatajevnek erről a tárgyról való véleményét. - Ő nem is értené meg, egyébiránt, lehet, hogy igen.

- Én borzasztóan szeretlek téged! - mondotta egyszerre Natasa. - Borzasztóan! Rettenetesen!

- Nem, nem értene velem egyet, - mondotta Pierre rövid gondolkodás után. - A mi tetszenék neki, az a mi családi életünk. Ő mindenben annyira vágyódott a szép, a boldogság, a nyugalom után, s én igaz büszkeséggel mutattam volna rá előtte magunkra. Te az elválást említetted. Nem is hiszed, milyen furcsán érzek én irántad az elválás után...

- No tessék, még ez is... - szólalt meg Natasa.

- Nem, nem úgy. Én soha sem szűnök meg téged szeretni. És még jobban szeretni, teljes lehetetlenség; de ez valami más... Hát igen... - nem fejezte be, mert egymással összevillant pillantásaik elmondták a többi.

- Milyen badar beszéd az, - mondotta Natasa egyszerre, - hogy a mézeshetek s az első idő a legboldogabb. Ellenkezőleg, most a legjobb. Csak te ne mennél el soha. Emlékszel, hogy’ összetűztünk. És mindig én voltam a hibás. Mindig csak én. És miért kaptunk össze, én már nem is emlékszem rá.

- Mindig csak egyen, - szólalt Pierre mosolyogva, - a félték...

- Hallgass, nem szenvedhetem, - kiáltott föl Natasa. S hideg és kaján fény villant meg a szemeiben. - Láttad őt? - tette hozzá rövid hallgatás után.

- Nem, de ha láttam volna sem ösmertem volna meg.

Elhallgattak.

- Jaj, tudod-e? Mikor ott a dolgozó-szobában beszélte, úgy elnéztelek, - szólalt meg Natasa, a ki szemlátomást iparkodott elhessegetni a közelgő felhőt. Úgy hasonlítasz ahhoz a fiúhoz, mint egyik vízcsepp a másikhoz. (Fiúnak nevezte a fiát.) De ideje, hogy bemenjek, hozzá... Elvonúlt... De sajnállok elmenni.

Pár pillanatra... elhallgattak. Azután egy és ugyanabban az időben egymáshoz fordultak és elkezdtek valamit beszélgetni. Pierre önelégülten és elfogultan beszélt; Natasa, - csöndes és boldog mosolylyal. Mikor összeakadtak, mindketten megállottak, hogy kitérjenek egymás elől.

- Mit is akartál mondani? - beszélj, beszélj.

- Nem, mondd meg csak te, én holmi ostobaságot, - szólott Natasa.

Pierre elmondta azt, a mibe belekapott. Ez csak folytatása volt a Péterváron elért sikereiről tovább fűzött önelégült okoskodásainak. Ebben a pillanatban úgy tetszett neki, arra volt hivatva, hogy új irányt szabjon az orosz társadalomnak és az egész világnak.

- Én csak azt akartam mondani, hogy mindazok az eszmék, a melyeknek óriási következményei vannak, mindig egyszerűek. Az én eszmém abban csúcsosodik ki, hogy ha a bűnös emberek szövetségben vannak egymással és erőt alkotnak, úgy a becsületes emberek is csak ugyanezt kell cselekedniök. Lám, milyen egyszerű ez.

- Igen.

- Hát te mit akartál mondani?

- Semmit, ostobaságokat.

- Nem, de mégis.

- Semmi, ostobaság, - mondotta Natasa még derültebb mosolylyal; - csak Petyáról akartam valamit mondani: ma bejött a dada, hogy elhívja őt tőlem, ő elmosolyodott, összehunyorította a szemeit és odasímult hozzám, - alkalmasint azt hitte, hogy ezzel elbűjt. Rettentően kedves. Hallod, hogy' ordít. Nos, Isten veled! - S ezzel kiment a szobából.

Ugyanakkor odalenn, Bolkonszkij Nikolenyka lakosztályában, mint mindig, égett a lámpa (a fiúcska félt a sötétségtől, s nem tudták őt leszoktatni erről a gyöngeségéről). Desalle jóízűen aludt magasra tetézt négy párnáján és római metszésű orra egyenletesen hortyogó hangokat hallatott. Nikolenyka, a ki csak az imént ébredt föl, hideg verejtékkal elborítva, tágra nyitott szemekkel ült az ágyon és bámult maga elé. Rettenetes álomra riadt föl. Láta magát és Pierre-t olyan sisakban, a minők Plutarchosban voltak lerajzolva. Pierre bácsival együtt egy hatalmas sereg élén haladtak. Ez a sereg ferde, fehér vonalakból volt összeillesztve, a melyek olyan pókhálószerű szálakkal töltötték meg a levegőt, a minők ősszel szoktak úszkálni a levegőben, s a melyeket Desalle le fil de la Vierge-nek szokott nevezni. Elöl ment a dicsőség, éppen olyan, mint a többi szálak, csak valamivel erősebb. Ő és Pierre, könnyedén és örömmel közeledtek mindinkább a cél felé. Egyszerre azok a szálak, a melyek őket mozgatták, gyengülni kezdtek és összegabalyodtak, nehezek lettek. És Ilyics Nikolaj bácsi fenyegető és szigorú állásban állt meg előttük.

- Ezt maga csinálta? - mondotta és rámutatott az összetördelt pecsétviaszra és a tollakra. - Én szerettem önt, de nekem Arakcsejev parancsol és én leütöm azt, a ki csak egy lépést is tesz előre. Nikolenyka ránézett Pierre-re; de Pierre már nem volt. Pierre, mintha az apja, Andrej herczeg lett volna, de az apjának sem alakja, sem formája, de azért ott volt, és Nikolenyka, a mint ránézett, érezte szeretetének a gyöngeségét: erőtlennek, csont nélkül valónak és folyékony testűnek érezte magát. Az apja becézte és sajnálta őt. De Ilyics Nikolaj bácsi mind közelebb és közelebb nyomult hozzájuk. Rémület fogta el Nikolenykát és fölébredt.

Az apám, - gondolta. - Az apám (mind a mellett, hogy a házban két hasonló arczképe is volt, Nikolenyka soha se képzelte el Andrej herczeget emberi formájában) az apám ott volt mellettem és gügyösgetett. Megdícsért és megdícsérte Pierre bácsit. - Bármit parancsoljon is, én meg fogom tenni. Mucius Scaevola tűzbe tette a kezét. Miért ne fordulhatna elő az én

életemben is valami ilyen? Tudom, azt akarják, hogy tanuljak. És fogok is tanulni. De valamikor csak abba hagyom; és akkor cselekedni fogok. Csak egyre kérem az Istent: hogy az történjék velem is, a mi a Plutarchosbeli emberekkel történt, és akkor én is ugyanúgy fogok cselekedni. Sőt még jobban. Mindenki meg fog ösmerni, meg fog szeretni, el lesz ragadtatva általam. - És Nikolenykát egyszerre zokogás kezdte fojtogatni, mely szorongatta a keblét és sírva fakadt.

- Talán baja van? - hallatszott Desalle hangja.

- Nem, - felelt Nikolenyka és visszafeküdt a párnájára. - Ő olyan derék és jó, szeretem őt, - gondolta magában Desalle-ról. - De Pierre bácsi! Oh, milyen csodálatos ember! És az apám! Apám! Apám! Igen, úgy fogok cselekedni, hogy még ő is meg legyen elégedve velem.

MÁSODIK RÉSZ.

I.

A történelem tárgya a nemzetek és az emberiség élete. Közvetlenül ellesni és szavakba foglalni, nem az egész emberiség, de akár csak egyetlen nemzet életét is, lehetetlenség.

A régi történetírók, ahhoz, hogy egy-egy nemzet megfoghatatlannak látszó életét leírják és ellessék, egy és ugyanazt a módszert használták. Leírták azoknak az egyes embereknek a tevékenységét, a kik a nemzetet vezették, és ez a tevékenység volt az, a mely előttük az egész nemzet tevékenységét kifejezte.

Azok közül a kérdések közül: vajjon az egyes emberek mi módon vették rá a nemzeteket, hogy az ő akaratuk szerint cselekedjenek és hogy mi vezette ezekben az embereknek az akaratát, a régiek az első kérdésre úgy feleltek, hogy elősmerték az Istenség akaratát, mely a nemzeteket egy-egy kiválasztott ember akaratának veti alá, a másodikra pedig úgy, hogy elősmerték ugyanazt az Istenséget, a ki a kiválasztottnak az akaratát a kitűzött cél felé irányította.

A régiek mindezeket a kérdéseket azzal a hittel oldották meg, hogy az Istenség közvetlenül résztvesz az emberiség ügyes-bajos dolgaiban.

Az újabb történelem elméletben e két föltevés mindenkét teljesen megoldotta.

Az ember azt hihetné, hogy az újabb történelemnek, a mikor a régieknek azt a hitét, hogy az emberek alá vannak vetve az Istenségnek és hogy a népek egy, határozottan kitűzött cél felé törnek, megoldotta, nem a hatalom nyilvánulásait, hanem az azt létrehozó okokat kellett volna tanulmányozni. De az újabb történelem ezt nem cselekedte. Ugyanakkor, a mikor a régiek fölfogását elméletben megdönti, a gyakorlatban mégis követi.

Az isteni hatalommal fölruházott és közvetlenül az Istenség akarata által vezérelt emberek helyett az újabb történelem vagy rendkívüli és szinte emberfölötti képességekkel megáldott hősöket, vagy egyszerűen a császároktól kezdve le az ujságírókig a legkülönbélebb embereket állította oda, mint a kik a tömeget irányították. A nemzeteknek, mint a zsidó, a görög, a római nemzetnek azelőtti és az Istenségnek tetsző céljai helyébe, a melyek a régiek előtt az emberiség vándorlásának a céljaiként is tűntek föl, az újabb történelem a maga céljait, és pedig: - a francia, a germán, az angol nemzet, és legnagyobb lelkesedésében, az egész emberiség működésének a célját állította oda, emberiség alatt rendesen azoknak a nemzeteknek az összeségét értvén, a melyek a nagy szárazföld kis, északnyugati szögletét foglalták el.

Az újabb történelem megoldotta a régiek hitét, a nélkül, hogy újabb hitet állított volna a helyébe, és a történetírókat, a kik állítólag megdöntötték a császárok isteni hatalmát és a régiek fatum-át, a helyzet logikája belekényszerítette abba, hogy más úton jussanak el ugyan-oda, vagyis annak az elismeréséhez, hogy: 1. a nemzeteket egyes emberek irányítják; 2. hogy van egy bizonyos cél, a mely felé a nemzetek és az egész emberiség iparkodnak.

Gibbon-tól kezdve Buckle-ig az újabbkori történetírók művei, látszólagos nézeteltéréseik és felfogásuknak látszólagos újszerűsége ellenére is, mind ennek az elkerülhetetlen és régi két tételnek az alapján állanak.

Először is, a történetíró leírja azoknak a különálló személyiségeknek a működését, a kik az ő nézete szerint az emberiséget irányítják (az egyik csak az uralkodókat, hadvezéreket és művészeket tartja ilyeneknek; a másik az uralkodókon és szónokokon kívül - a tudósokat, reformátorokat, bölcsészeket és költőket is). Másodszor, az a cél, a mely felé az emberiség tör, ösmeretes a történetíró előtt (egyiknek szemeiben ez a cél: a római, a spanyol, a francia állam nagysága, a másikéban a szabadság, az egyenlőség, és a világ amaz Európának nevezett kis sarkának a művelődése).

1789-ben forrongás támad Párisban; ez a forrongás növekszik, terjed és a nemzeteknek nyugatról keletre való vonulásában jut kifejezésre. Ez a vándorlás néhányszor is megindul kelet felé; összeütközik a keletről nyugot felé irányuló ellenvándorlással; 1812-ben eléri legszélső határát, - Moszkvát, és feltűnő részarányossággal megkezdődik utána az ellenvándorlás keletről nyugat felé, mely, éppen úgy, mint az első, magával ragadja a közbeneső nemzeteket. Az ellenvándorlás visszajut a kiindulási pontra, - Párisba, s ott lecsillapodik.

Az időnek ebben a húszesztendő szakában a földek óriási mennyisége hever parlagon; házak lesznek a lángok martalékává; a kereskedelem irányt változtat; sok millió ember tönkrement, meggazdagszik, áttelepszik, és sok millió keresztény, a ki az embertársaink iránt való szeretet törvényét hirdeti, irgalmatlanul öldösi egymást.

Vajjon mit jelent mindez? Miért történt mindez? Mi készítette ezeket az embereket arra, hogy egymás házait fölegessék, és egymást öldössék? Mik voltak ezeknek az eseményeknek az okai? Miféle erő készítette az embereket arra, hogy így cselekedjenek? - íme, ezek azok az önkéntelenül fölbukkanó, egyszerű és legjogosabb kérdések, a melyeket az emberiség föltesz magában, a mikor e mozgalom elmúlt időszakának az emlékeire és hagyományaira bukkan.

Az emberiség józan esze ezekben a kérdésekben a történelem tudományához fordul megoldásért, a melynek a célja a nemzetek és az emberiség önismerete.

Ha a történelem ma is a régiek fölfogásán volna, azt mondaná: az Istenség, az ő nemzetének jutalmául vagy büntetésekül Napoleonnak hatalmat adott, és az ő isteni céljainak az elérésére irányította az akaratát. S ez a válasz teljes és világos volna. Lehetne hinni, vagy nem hinni Napoleon isteni jelentőségében; azokra nézve, a kik hisznek benne, minden érthető volna ennek az időszaknak a történetében, és egyetlen ellentmondás se volna benne.

De az újabb történelem nem felelhet így. A tudomány nem ösmeri el a régieknek azt a fölfogását, hogy az Istenség közvetlen részt vesz az emberiség dolgaiban, és így más feleleteket kell adnia.

Az újabb történelem, mikor ezekre a kérdésekre felel, azt mondja: ti tudni akarjátok, mit jelent ez a vándorlás, miért ment végbe, és milyen erő idézte elő ezeket az eseményeket? Ide hallgassatok.

„XIV. Lajos nagyon gögös és elbizakodott ember volt; ilyen meg olyan szeretői, ilyen meg olyan miniszterei voltak, s rosszul kormányozta Franciaországot. Lajos utódai szintén gyöngé emberek voltak, és szintén rosszul kormányozták Franciaországot. Nekik is megvoltak a maguk kedvenceik s a maguk szeretői. Ezenkívül bizonyos emberek akkoriban holmi könyveket irogattak. A tizenharmadik század vége felé összeverődött Párisban vagy két tucat ember, a kik arról kezdtek beszélni, hogy az emberek mind egyenlők és szabadok. Erre azután Franciaországban elkezdtek az emberek egymást ölni és pusztítani. Ezek az emberek megölték a királyt és sok mást. Ugyanebben az időben volt Franciaországban egy lángelméjű ember, - Napoleon. Ez az ember mindenhol és mindenkor diadalmaskodott, vagyis tömérdek embert megölt, mert - lángelméjű volt. És elment öldösködni az afrikaiakat is, és olyan szépen öldöskölte őket, és olyan ravasz és okos ember volt, hogy mikor visszatért Franciaországba, ráparancsolt mindenkire, hogy neki engedelmeskedjék. Ez meg is történt.

Mikor császár lett, megint elment öldösni az embereket Olaszországba, Ausztriába és Poroszországba. És ott is sokakat megölt. Oroszországban Alexander császár uralkodott, a ki elhatározta, hogy visszaállítja a rendet Európában, s azért hadat viselt Napoleonnal. De 1807-ben egyszerre összebarátkozott, 1811-ben pedig megint összetűzött vele, és megint elkezdték tömegesen gyilkolni az embereket. És Napoleon hatszázezer embert vezetett be Oroszországba és elfoglalta Moszkvát; és akkor Alexander, Stein és mások tanácsára, egyesítette Európát egy fölkelésben, melynek az volt a célja, hogy a béke megzavaróját megfenyítse. Napoleon szövetségesei egyszerre az ellenségeivé lettek valamennyien; és ezek az egyesült seregek megindultak Napoleon ellen, a ki újabb haderőt gyűjtött. A szövetségesek legyőzték Napoleont; bevonultak Párisba; kényszerítették Napoleont, hogy a trónról lemondjon, és száműzték őt Elba szigetére, de császári rangjától nem fosztották meg, sőt minden tisztséggel körülvették, bár őt esztendővel azelőtt, és alig egy évvel azután, törvényen kívül álló gonosztévőnek tartotta őt mindenki. És elkezdett uralkodni XVIII. Lajos, a kin addig a francziák, meg a szövetségesek csak nevettek. Napoleon pedig, könnyeket hullatva a régi gárda előtt, lemondott a trónról és számkivetésbe ment. Azután ügyes államférfiak és diplomaták (különösen Talleyrand, a ki másokat megelőzve bele tudott ülni abba a bizonyos karosszékbe, és ezzel kiterjesztette Franciaország határait), összeültek Bécsben tanácskozni, és ezekkel a tanácskozásokkal tették boldogokká vagy boldogtalanokká a nemzeteket. Egyszerre az uralkodók és a diplomaták kevés híja, hogy össze nem veszték; már készen állottak, hogy újra egymás gyilkolására küldjék a csapataikat; de ekkor Napoleon egy zászlóaljjal megérkezett Franciaországba, s a francziák, a kik gyűlöltek őt, egyszeriben meghunyászkodtak előtte. De a szövetséges uralkodók ezért megint megharagudtak, és megint háborút kezdtek a francziákkal. És a lángelméjű Napoleont legyőzték és egyszerre gonosztévőnek kiáltván ki őt, elvitték Szent-Ilona szigetére. És a száműzött a szívéhez közelállókától és szeretett Franciaországától elválasztva, lassú halállal pusztult el ott egy sziklán, és nagy tetteit hagyta örökségül az utókorra. Európában pedig bekövetkezett a visszahatás, és a császárok újra elkezdték mind sanyargatni népeiket.”

Kár volna azt hinni, hogy ez csak tréfa, - a történelmi leírások torzképe. Ellenkezőleg, ez csak a legszelidebb példája azoknak az ellentmondó és a kérdésekre meg nem felelő válaszoknak, a melyeket az egész történelem ad. Kezdve az emlékiratok és az egyes nemzetek történelmének a szerzőitől, a világtörténetek és az akkori idők új fajta művelődéstörténeteinek az íróiig.

Ezeknek a feleleteknek a furcsasága és fonák volta onnan származik, hogy az újabb történelem olyan, mint a süket ember, a ki olyan kérdésekre felel, a melyeket senki sem intéz hozzá.

Ha a történelem célja csakugyan az emberiség és a nemzetek mozgalmainak a leírása, akkor az első kérdés, a melyre ha nem kapunk választ, a többit sem értjük meg, a következő: milyen erő mozgatja az embereket? Erre a kérdésre az újabb történelem aggodalmasan elmeséli vagy azt, hogy Napoleon nagy lángész volt, vagy azt, hogy XIV. Lajos nagyon gögös volt, vagy azt, hogy ezek meg ezek az írók ilyen meg ilyen könyveket írtak össze.

Mindez nagyon meglehet, és az emberiség kész ezt jóvá is hagyni; de nem ez után érdeklődik. Mindez nagyon érdekes lehetne akkor, ha mi elismernők a saját magából folyó, és mindig egyforma isteni hatalmat, mely a nemzeteket a Napoleonok, a Lajosok és az írók által vezeteti; de mi ezt a hatalmat nem ismerjük el, és azért, mielőtt a Napoleonokról, a Lajosokról és az írókról beszélünk, ki kell derítenünk azt az összeköttetést, a melyben ezek az emberek a nemzetek mozgalmaival állanak.

Ha az isteni hatalom helyébe más erő lépett, akkor ki kell mutatnunk, miben áll ez az új erő, mert éppen ebben az erőben fekszik a történelemnek egész érdekessége.

A történelem, úgy látszik, mintha abból a felfogásból indulna ki, hogy ez az erő magától érthető és mindenki előtt ismeretes. De minden arra irányuló törekvés mellett is, hogy ez az új erő ismertnek föltételeztessék, az, a ki nagyon sok történelmi művet olvas össze, önkéntelenül is kételkedni fog abban, hogy ez az új erő, a melyet maguk a történetírók oly sokféleképpen magyaráznak, mindenki előtt teljesen ismeretes.

II.

Miféle erő mozgatja a népeket?

A speciális életrajzírók és az egyes nemzetek történetének feldolgozói ezt az erőt a hősökben és a hatalmasokban meglevő hatalomban látják. Az ő leírásaik szerint az események kizárólag a Napoleonok, az Alexanderok és általában amaz emberek akarata szerint mennek végbe, a kiket a speciális történetíró leír. Azok a feleletek, a melyeket arra a kérdésre, vajjon melyik az az erő, mely az eseményeket mozgatja, az ilyenfajta történetírók adnak, ugyan kielégítők, de csak addig, a míg minden eseménynek csak egy történetírója van. De a mint különböző nemzetbeli és felfogású történetírók kezdik leírni egy és ugyanazt az eseményt, az általuk adott feleletek legott elveszítik minden jelentőségüket, mert ezt az erőt mindenikük nemcsak hogy másként, de sokszor egymással homlokegyenest ellenkezően fogja föl. Egyik történetíró azt állítja, hogy egy bizonyos eseményt Napoleon hatalma idézett elő; a másik azt erősíti, hogy Alexander hatalmának a kifolyása; a harmadik pedig valami harmadik személyiségnek a hatalmát hozza föl. Ezenkívül az ilyen történetírók még annak az erőnek a magyarázatában is ellentmondanak egymásnak, a melyen egy és ugyanannak a személyiségnek a hatalma alapszik. Thiers, a Bonapartista azt mondja, hogy Napoleon hatalma erényein s lángelméjén alapult; Lanfrey, a republikánus, azt vitatja, hogy hatalma a gazságára s a népcsalására volt alapítva. Úgy, hogy az ilyen történészek, a kik egymás állításait kölcsönösen megdöntik, éppen ezek megsemmisítik magának annak az erőnek a fogalmát is, mely az eseményeket létrehozza, és semmiféle választ sem adnak a történelem legfontosabb kérdésére.

A világtörténelem-írók, a kik az összes nemzetekkel foglalkoznak, mintha elősmernék, hogy a speciális történetírónak az eseményeket létrehozó erőkre vonatkozó felfogása helytelen. Ők nem ismerik el azt, hogy ez az erő nem más, mint a hősökben és a hatalmasokban meglevő hatalom, hanem azt állítják, hogy az több, különféle irányban működő erőnek az eredménye. A világtörténelem-író, a mikor egy háborút, vagy egy nemzet leigázását leírja, nem egy egyes ember hatalmában, hanem az illető esemény által összekötött sok ember egymásra való kölcsönhatásában keresi annak az eseménynek az okát.

E szerint a felfogás szerint úgy látszik, mintha a történelmi személyiségek hatalma, mely, mint sok erő eredménye jelentkezik, nem volna olyan erőnek tekinthető, mely maga hozza létre az eseményeket. Pedig a világtörténelem-írók a legtöbb esetben a hatalom fogalmát mégis mint olyan erőt tüntetik föl, mely maga magából fejleszti ki az eseményeket és azok okaként jelentkezik. Az ő magyarázataik szerint, hol a történelmi személyiség a maga korának a szülötte, a hatalma pedig csak különféle erőknek az eredménye, hol pedig a hatalma maga az az erő, mely az eseményeket létrehozza. Gervinus, Schlosser és mások például, hol azt bizonyítják, hogy Napoleon a forradalom és az 1789-iki eszmék stb. szülötte, hol pedig egyenesen kimondják, hogy az 1812. évi hadjárat és más nekik nem tetsző események csak Napoleon rosszul irányított hatalmának az eredményei, és hogy éppen az 1789-iki évnek fejlődését is csak Napoleon akarata akasztotta meg. A forradalom eszméi, az

általános hangulat szülték Napoleon hatalmát, Napoleon hatalma pedig elfojtotta a forradalom eszméit és az általános hangulatot.

Ez a furcsa ellentmondás nem pusztán véletlen. Nemcsak hogy lépten-nyomon találkozunk vele, de a világtörténet-írók leírásai mind az ilyen ellentmondások következetes sorozatából vannak összeállítva. Ez az ellentmondás onnan származik, hogy a világtörténet-írók az elemzés terére lépve, rendszeren a félúton megállanak.

Ahhoz, hogy a kiható erővel, vagyis az eredővel egyenlő oldalerőket megtaláljuk, föltétlenül szükséges, hogy az oldalerők összege a kiható erővel egyenlő legyen. Ez az a föltétel, amelyet a világtörténet-írók soha se tartanak be, és éppen azért, hogy az eredő erőt megmagyarázzák, föltétlenül szükséges, hogy a hiányzó oldalerőkön kívül még egy a kiható erőre ható és eddig föl nem derített erő létezését is előismerjék.

A speciális történetíró, a mikor az 1813. évi hadjáratot, vagy a Bourbonok visszahelyezését leírja, kerekén kimondja, hogy ezeket az eseményeket Alexander akarata hozta létre. De a világtörténet-író Gervinus, megdöntvén a speciális történetírónak ezt a fölfogását, iparkodik bebizonyítani, hogy az 1813. évi hadjáratnak és a Bourbonok visszahelyezésének az okai közt, Alexander akaratán kívül, ott van még Stein, Metternich, m-me Staël, Talleyrand, Fichte, Chateaubriand és mások tevékenysége is. Ez a történetíró Alexander hatalmát nyilván szétbontja a kiható erőire: Talleyrandra, Chateaubriandra, stb., ezeknek a kiható erőknek az összege, vagyis Chateaubriandnak, Talleyrandnak, m-me Staëlnak és másoknak egymásra való hatása, nyilvánvalóan nem egyenlő az eredővel vagyis azzal a jelenséggel, hogy a francziák milliói meghódítottak a Bourbonoknak. Annak, hogy Chateaubriand, m-me Staël és mások ilyen meg ilyen szavakat mondtak egymásnak, csak az ő egymáshoz való viszonyuk a folyománya, de korántsem a milliók meghódolása. Éppen azért ahhoz, hogy a történetíró megmagyarázza azt, hogy ebből az ő egymáshoz való viszonyukból hogy következett a milliók meghódolása, vagyis, hogy az egy A-val egyenlő kiható erőkből, hogy alakult össze az ezer A-val egyenlő eredő, föltétlenül meg kell engednie a hatalom amaz erejének a létezését, amelyet megtagad akkor, a mikor azt az erő eredményeként tünteti föl, vagyis meg kell engednie annak a még föl nem derített erőnek a létezését, mely a kiható erőre hat. És ezt a világtörténet-írók meg is teszik. Következésképpen nemcsak a speciális történetírókkal, de egymással is ellentmondásba keverednek.

A falusi emberek, a szerint, a mint esőre vagy szép időre van szükségük, nem lévén tiszta fogalmaik az eső okáról, azt mondják: a szél szétkergette a felhőket, vagy a szél összeterelte a felhőket. Szakasztott ilyenek a világtörténet-írók is, olykor, a mikor kedvük tartja, s a mikor az az elméletükkel összevág, azt mondják, hogy a hatalom - az események eredménye, másszor pedig, a mikor valami mást kell bebizonyítaniok, azt mondják, hogy a hatalom hozza létre az eseményeket.

A harmadik fajta történetírók, a kiket a *művelődés* történetíróinak szokás nevezni, a kik azon az úton haladnak, amelyet a világtörténet-írók tapostak ki, a kik időnkint az írókat és a nőket is mint eseményeket létrehozó erőket ösmerik el, megint másképpen fogják föl ezt az erőt. Ők ezt az erőt az úgynevezett művelődésben, az észbeli tevékenységben látják.

A művelődés történetírói ősapáikkal, a világtörténet-írókkal szemben teljesen következetesek, mert ha a történelmi eseményeket ki lehet magyarázni abból, hogy ilyen és ilyen emberek ilyen és ilyen viszonyban állottak egymáshoz, miért ne lehetne őket abból is kimagyarázni, hogy ilyen és ilyen emberek ilyen és ilyen könyveket írtak össze? Ezek a történetírók az ismérveknek abból az óriási tömegéből, mely az életnek minden jelenségét kísérni szokta, kikapják a szellemi tevékenységet és azt mondják, hogy ez az ismerv annak a bizonyos jelenségnek az oka. De minden arra irányuló iparkodásuk mellett is, hogy bebizonyítsák, hogy a szellemi tevékenység volt az esemény oka, csak a legnagyobb engedékenység mellett

lehet elfogadni, a szellemi tevékenység és a nemzetek mozgalmi közt fönnálló kapcsolatot, azt azonban már semmi szín alatt se lehet elfogadni, hogy a szellemi tevékenység irányította az emberek cselekvését, mert az olyan jelenségek, mint a francia forradalom legborzalmasabb gyilkosságai, melyek az emberek egyenlőségét hirdető beszédeknek, és a leggonoszabb háborúk és kivégzések, melyek a szeretet hirdetésének voltak az eredményei, teljességgel nem erősítik meg ezt a föltevést.

De még ha elfogadjuk is azt, hogy mindazok a ravaszul kieszt okoskodások, a melyekkel ezek a történelmek tele vannak, helyesek, még ha elfogadjuk is azt, hogy a nemzeteket valami meghatározhatatlan erő irányítja, a melyet *eszmé*-nek hívunk, a történelem volta-képpen főkérdése azért mégis vagy válasz nélkül marad, vagy pedig az uralkodók addigi hatalmához és a tanácsadóknak és más személyeknek a világtörténet-írók által tényezővé emelt befolyásához még egy új erő, az *eszme* ereje csatlakozik, melynek a tömegekhez való viszonya még megvilágításra szorul. Azt meg lehet érteni, hogy Napoleonnak volt hatalma, s azért ment végbe valami esemény; némi engedékenységgel még azt is meg lehet érteni, hogy az eseménynek, más befolyásokkal egyetemben, Napoleon volt az oka; de hogy a Contrat Social című könyv hogy' idézhette elő azt, hogy a francziák elkezdtek egymást pusztítani, - ezt teljes lehetetlen megérteni a nélkül, hogy az illető esemény és e közt az új erő közt fönnálló okozati összefüggést meg ne magyarázzuk.

Annyi kétségtelen, hogy minden közt, a mi egy és ugyanabban az időben él, van valami összefüggés, és így megvan a lehetősége annak, hogy az emberek szellemi tevékenysége és történelmi mozgalmi közt épp úgy megtaláljuk a kapcsolatot, mint a hogy' meg lehet találni ezt az összetartozást az emberiség mozgalmi és a kereskedelem, az ipar, a kertészet és bármi más között is. De azt, vajjon miért tartják a művelődéstörténet-írók az emberek szellemi tevékenységét minden történelmi mozgalom okának vagy kifejezésének, bajos megérteni. A történetírókat csak a következők megfontolása vihette rá erre a következtetésre: 1. hogy a történelmet tudósok írják, és így természetesnek és kellemesnek látszik előttük az a gondolat, hogy az ő czéhük tevékenysége az alapja az egész emberiség mozgalmainak, a mint hogy ez épp oly kellemesnek és természetesnek tűnhetnék föl a kereskedők, a földművesek, a katonák előtt is (ez csak azért nem jut kifejezésre, mert a kereskedők és a katonák nem írnak történelmet), és 2. hogy a szellemi tevékenység, a fölvilágosodás, a polgáriasodás, a művelődés, az eszme, - ezek mind csupa homályos és határozatlan fogalmak, a melyeknek a zászlója alatt nagyon könnyű olyan szavakat alkalmazni, a melyeknek a jelentésük még homályosabb, s azért minden elméletbe könnyen beleilleszthetők.

De nem is szólva az ilyesfajta történetnek a belső értékéről (lehet, hogy valakinek vagy valaminek szüksége is van az ilyen történelemre), a művelődéstörténetek, a melyek a világ-történeteknek is mindinkább kezdenek kiindulási pontul szolgálni, még arról is nevezetese, hogy miközben részletesen és komolyan osztályozzák a különféle vallási, bölcseleti és politikai tanokat, mint az események okait, valahányszor valami tényleges történelmi eseményt, mint pl. az 1812. évi hadjáratot kell leírniok, önkéntelenül is úgy írják azt le, mint a hatalom eredményét és kereken kimondják, hogy ez a hadjárat Napoleon akaratának a szüleménye. A művelődéstörténet-írók, a mikor így beszélnek, önkéntelenül saját maguknak is ellentmondanak, vagy pedig bebizonyítják, hogy az az új erő, a melyet ők kieszeltek, nem fejezi ki a történelmi eseményeket, és hogy a történelem megértésének egyetlen eszköze az a hatalom, a melyet ők nem hajlandók elösmerni.

III.

Megy egy mozdony. Az a kérdés merül föl, vajjon miért mozog? A paraszt azt mondja: az ördög az, a ki mozgatja. A másik azt mondja, hogy a mozdony azért mozog, mert a kerekei mozognak. A harmadik váltig erősítgeti, hogy a mozgás oka a füst, melyet elkapdos a szél.

A paraszt fölfogása megdönthetetlen. Ahhoz, hogy az ő fölfogását valaki megdöntse, szükség volna valakire, a ki bebizonyítja előtte, hogy nincsen ördög, vagy arra, hogy egy másik paraszt megmagyarázza neki, hogy nem az ördög, hanem a német az, a ki a mozdonyt mozgatja. Csak akkor, ebből az ellentmondásból fogják belátni mind a ketten, hogy egyiküknek sincs igazuk. De az, a ki azt mondja, hogy a kerekek mozgása az ok, saját magát dönti meg, mert ha már rálépett az elemzés terére, mind tovább és tovább kell haladnia rajta: meg kell magyaráznia a kerekek mozgásának az okát. És mindaddig, míg a mozdony mozgásának végső okához, a kazánban összesűrített gőzhöz el nem jut, nem lesz joga az ok kutatásában megállni. Az pedig, a ki a mozdony mozgását a hátrafelé tovaillanó füstből magyarázta, látván, hogy a kerekek mozgása nem az igazi ok, fogta az első jelenséget, mely a keze ügyébe esett, és egyszerűen megtette oknak.

Az egyetlen fogalom, mely a mozdony mozgását megmagyarázhatja, annak az erőnek a fogalma, mely a látható mozgásnak megfelel.

Az egyetlen fogalom, a melylyel a nemzetek vándorlása megmagyarázható, annak az erőnek a fogalma, mely a nemzetek vándorlásának megfelel.

Csakhogy a különféle történetírók teljesen különböző és a látható mozgásnak éppenséggel meg nem felelő erőket értenek e fogalom alatt. Egyesek közvetlenül a hősökben rejlő erőt értik alatta, mint a mozdonymnál a paraszt az ördögöt; mások - egy más, néhány erőből összetett erőt látnak benne, mint a kerekek mozgása; ismét mások - az észbeli befolyást, mint a szél által elhordott füst.

Mindaddig, a míg egyes, különálló emberek, - legyenek azok akár Caesarok és Alexanderek, akár Lutherek és Voltaire-ek, - és nem amaz emberek *összességének*, kivétel nélkül az *összességének* a történetét írják a történetírók, a kik egy bizonyos eseményben résztvettek, addig teljes lehetetlenség az emberiség mozgalmait annak az erőnek a fogalma nélkül leírni, mely az embereket arra indította, hogy egész tevékenységüket egyetlen célra irányítsák. És az egyetlen ilyen, a történetírók előtt is ösmert fogalom: a hatalom fogalma.

Ez a fogalom az egyetlen fogantyú, melynek a segítségével a mai alapon föl lehet ölelni a történelem anyagát, és az, a ki ezt a fogantyút letörné, a nélkül, hogy a történelmi anyag kezelésének egy más módját kieszelte volna, a mint ezt Buckle cselekedte, csak megfosztaná magát a vele való foglalkozás egyetlen lehetőségétől. Azt, hogy a hatalom fogalma elengedhetetlenül szükséges a történelmi jelenségek magyarázatához, mindennél jobban bizonyítják maguk a világtörténet-írók és a művelődéstörténet-írók, a kik állítólag megtagadják a hatalom fogalmát, és mégis lépten-nyomon elkerülhetetlenül élnek vele.

Az eddigi történelem-tudomány az emberiség kérdéseire való viszonyában hasonlít a forgalomban lévő pénzhez, - a bankóhoz és a pengő-pénzhez. Az életrajzok és az egyes nemzetek részleges történelmei olyanok, mint a bankók. Mindaddig forgalomban lehetnek, és minden kár nélkül, sőt haszonnal kielégíthetik bárkinek is az igényeit, a míg föl nem merül az a kérdés, vajjon mi által vannak biztosítva. Csak arról az egy kérdésről kell megfeleledkezni, hogy' idézi elő a hősök akarata az eseményeket, és a Thiers-féle történelmek legott érdekesek és tanulságosak lesznek, s azonkívül még a költészet zamatja is föllelhető lesz bennük. De valaminthogy a bankók valódi értékében való kétség vagy abból támad, hogy könnyű lévén a készítésük, esetleg sokan elkezdik gyártani, vagy abból, hogy az emberek helyettük aranyat

szeretnének, - éppen úgy az ilyesféle történelem valódi jelentőségében való kételkedés vagy abból támad, hogy nagyon is sok ilyen történelem akad, vagy abból, hogy valaki a maga együgyűségében megkoczkáztatja azt a kérdést: vajjon milyen erő révén csinálta ezt Napoleon? - vagyis a forgalomban lévő bankót, a tényleges fogalmak csengő aranyára akarja fölváltani.

A világ- és művelődéstörténelem-írók azokhoz az emberekhez hasonlatosak, a kik fölismer-
vén a bankók hátrányait, rászánják magukat arra, hogy a papírpénz helyett pengő-pénzt
csinálnak valami olyan érczből, a melyben nincs meg az arany keménysége. És ez csakugyan
pengő-pénz lesz. A papírpénz még megtévesztheti azokat, a kik nem értenek hozzá, de a
pengő-pénz, a melynek nincsen értéke, nem téveszthet meg senkit. Valaminthogy az arany
csak akkor arany, ha a beváltáson kívül még az üzleti életben is használható, a világtörténet-
írók is csak akkor érnek föl az igazi arannyal, ha képesek lesznek a történelemnek arra a
legfontosabb kérdésére, hogy: mi az a hatalom? - megfelelni. A világtörténet-írók erre a
kérdésre egymásnak ellentmondó feleleteket adnak, a művelődéstörténet-írók pedig ezt a
kérdést teljesen mellőzik, és valami egészen másra felelnek. És valamint az aranyhoz hasonló
játékpénzek csak olyan embereknek a társaságában használhatók, a kik hajlandók azokat
aranypénz gyanánt elfogadni, vagy a kik nem ösmerik az arany sajátságait, úgy a világ- és
művelődéstörténet-írók, a kik az emberiség legfontosabb kérdését, miért, miért nem, de
válasz nélkül hagyják, csakis az egyetemeken és az olvasók tömegében, - vagy mint ők
mondják, a komoly könyvek kedvelői közt, - szerepelhetnek készpénz gyanánt.

IV.

A történelem, ha a régieknek azt a fölfogását, a mely szerint a nemzetek akarata egyes
kiválasztottak akaratának, ez az akarat pedig közvetlenül az Istenségnek van alárendelve,
visszautasítja, úgy egyetlen lépést se tehet a nélkül, hogy ellentmondásokba ne keveredjék, ha
csak nem választ egyet e kettő közül: vagy visszatér a régiek ama hitéhez, hogy az Istenség
közvetlenül részese az emberiség dolgainak, vagy határozottan körülírja annak az erőnek a
jelentőségét, mely a történelmi eszményeket létrehozza s a melynek a neve: hatalom.

Az elsőhöz vissza térni lehetetlen: az a hit meg van döntve, és így föltétlenül a hatalom
jelentőségét kell megmagyarázni.

Napoleon kiadta a parancsot, hogy gyűjtsék össze a csapatokat és menjenek háborúba.
Annyira megszoktuk ezt így elképzelni, annyira beleéltük magunkat ebbe a fölfogásba, hogy
az a kérdés, vajjon hatszázezer ember miért megy háborúba, mikor Napoleon ilyen meg ilyen
szavakat mondott, szinte ostobaságnak tűnik föl előttünk. Volt hatalma és azért teljesült be
az, a mit parancsolt.

Ez a felelet teljesen kielégítő, ha az a hitünk, hogy ezt a hatalmat Isten adta neki. De abban a
pillanatban, a mint ezt nem fogadjuk el, föltétlenül meg kell határoznunk, mi az az egyes
embereknek a többiek fölött való hatalma.

Ez a hatalom nem lehet az erős lénynek a gyengébb fölött való testi fölényéből származó
közvetlen hatalom, mely a testi erő alkalmazására, meg az ezzel való fenyegetésre van
alapítva, - mint Hercules hatalma; de az erkölcsi erő fölényére se lehet alapítva, mint azt a
maguk együgyűségében egyes történetírók hiszik, azt mondván, hogy a történelmi személyi-
ségek hősök, vagyis olyan emberek, a kik a léleknek és az észnek azzal a különös erejével
vannak megáldva, a mit lángelmének hívnak. Nem alapulhat ez a hatalom az erkölcsi erő
fölényén, mert nem is szólva az olyan hősökről, mint a Napoleonok, a kiknek az erkölcsi
erőiről nagyon is eltérők a vélemények, a történelem azt bizonyítja, hogy sem a XI. Lajosok,

sem a Metternichnek, a kik az emberek millióit irányították, a lelki erőnek semmi néven nevezendő különös sajátosságaival nem voltak fölruházva, sőt ellenkezőleg, legtöbbször erkölcsi tekintetben sokkal gyengébb lábon állottak, mint bárki azok közül a milliók közül, a kiket irányítottak.

Ha a hatalom forrása annak az embernek, a ki vele rendelkezik, se testi, se lelki tulajdonságaiban nem gyökerezik, nyilvánvaló, hogy ezen hatalom forrásának az illető személyiségen kívül kell esnie, - azokban a viszonyokban, a melyekben a hatalommal rendelkező ember a tömegekkel áll.

Éppen így értelmezi a hatalmat a jogtudomány, a történelemnek az a váltó-pénztára is, mely azt igéri, hogy a hatalom történelmi fölfogását tiszta aranyra váltja föl.

A hatalom a tömegek akaratának az összessége, mely kifejezett vagy hallgatóságos megegyezéssel a tömegek által választott vezetőkre száll át.

A jogtudomány körében, mely arra vonatkozó elméletekből van összeállítva, vajjon hogy' kellene az államot és a hatalmat berendezni, ha mindez csak úgy tervszerűen berendezhető volna, mindez teljesen világos; de a történelemre alkalmazva a hatalomnak ez a meghatározása még magyarázatra szorul.

A jogtudomány az államot és a hatalmat, mint a régiek a tüzet, valami abszolút létezőnek fogja föl. A történelem előtt azonban az állam és a hatalom csak egyszerű jelenség, éppen úgy, mint a mai kor természettudománya előtt a tűz már nem elem, hanem jelenség.

A történelmi és a jogtudományi fölfogás közt fönnálló emez alapvető különbségből származik az, hogy a jogtudomány teljes részletességgel beszélhet arról, hogy az ő nézete szerint hogy' kellene a hatalmat berendezni és voltaképpen micsoda az a hatalom, mely az időn kívül mozdulatlanul létezik; de a történelemnek az idővel együtt változó hatalomra vonatkozó kérdéseire, már semmit se tud felelni.

Ha a hatalom az akaratoknak a vezetőre átruházott összessége, akkor Pugacsev vajjon képviselője-e a tömegek akaratának? Ha nem, akkor miért az - I. Napoleon? Miért volt III. Napoleon, mikor Boulogne-ban elfogták, gonosztévő, később pedig azok voltak a gonosztévők, a kiket ő elfogott?

A palotaforradalmak alkalmával, a melyekben olykor mindössze két-három ember vesz részt, a tömegek akarata átszáll-e vajjon az új emberekre is? A nemzetközi viszonyokban a néptömegek akarata átszáll-e vajjon arra, a ki azokat a tömegeket leigázta? Vajjon 1808-ban a Rajnai-szövetség akarata átszállott-e Napoleonra? Átszállott-e az orosz nemzet tömegeinek az akarata Napoleonra 1809-ben, a mikor a mi csapataink a francziákkal szövetségben harcoltak Ausztria ellen?

Ezekre a kérdésekre háromféleképpen lehet megfelelni:

Vagy úgy, hogy az ember 1. elfogadja, hogy a tömegek akarata mindig és föltétlenül átszáll arra vagy azokra a vezető egyéniségekre, a kiket a tömegek választottak, és hogy ennek következtében minden újabb hatalomnak a fölbukkanása, minden, az egyszer átruházott hatalom ellen irányuló küzdelem úgy tekintendő, mint a valódi hatalom megbontása.

Vagy úgy, hogy az ember 2. elfogadja, hogy a tömegek akarata csak bizonyos, határozottan megállapított és ősmert föltételek mellett száll át a vezetőkre, és bebizonyítja, hogy a hatalomnak minden megszorítása, sőt esetleges megsemmisítése is csak onnan származik, hogy a vezetők nem tartják meg azokat a föltételeket, a melyek mellett a hatalmat átvállalták.

Vagy úgy, hogy az ember 3. elfogadja, hogy a tömegek akarata ugyan föltételesen, de ösmeretlen és meg nem határozott föltételek mellett száll át a vezetőkre, és hogy több

hatalom felbukkanása, a hatalmak küzdelme és bukása, csak onnan ered, hogy a vezetők többé vagy kevésbé tartják-e meg azokat az ösmeretlen föltételeket, a melyek mellett a tömegek akarata egyik emberről a másikra átszáll.

És a történetírók csakugyan ezen a három módon is magyarázzák a tömegeknek a vezetőkhez való viszonyát.

Egyes történetírók, a kik az ő lelki együgyűségükben nem értik meg a hatalom jelentőségére vonatkozó kérdéseket, azok a részleges- és életrajz-író történészek, a kikről fönnebb volt szó, azt vallják, hogy a tömegek akaratának az összesége föltétlenül száll át a történelmi személyiségekre, és így, a mikor egy bizonyos hatalmat leírnak, abból indulnak ki, hogy egyedül ez a hatalom a föltétlen és igazi hatalom és hogy minden más erő, mely ennek az igazi hatalomnak ellenszegül, nem is hatalom, hanem csak a hatalmat megbontó - erőszak.

Az ő elméletüknek, mely a történelem kezdetleges és békés időszakaira nézve beválik, a nemzetek életének bonyolult és viharos időszakaira alkalmazva, a mikor egyidejűleg különböző hatalmak bukkannak föl és küzdenek egymással, az a bibije, hogy a legitimista történetíró azt fogja bizonyítani, hogy a convent, a directórium és Bonaparte csak a hatalom megbontói voltak, a köztársasági ellenben azt erősítgeti majd, hogy a convent, a bonapartista pedig, hogy a császárság volt az igazi hatalom, a többi pedig mind csak a hatalom megbontása. Nyilvánvaló, hogy ilyenformán, egymást kölcsönösen megdöntve, ezeknek a történetíróknak a hatalomról adott magyarázatai csakis a legzsengőbb korban lévő iskolásgyeremek igényeit elégíthetik ki.

A történetíróknak egy másik válfaja, belátván a történelem ilyen módon való fölfogásának a helytelenségét, azt mondja, hogy a hatalom alapja, a tömegek akaratának a vezetőkre történt föltételes átruházása, és hogy a történelmi személyiségek csakis annak a programnak a megtartását föltételezve rendelkeznek hatalommal, a melyet hallgatólagos megegyezés alapján a nép akarata szabott eléjük. De hogy ez a program milyen, azt ezek a történetírók sem mondják meg nekünk, vagy ha megmondják is, állandóan ellentmondanak egymásnak.

Ezt a programot minden történetíró a szerint, hogy a nemzetek mozgalmainak a céljáról mi a fölfogása, Franciaország vagy valami más állam nagyságában, gazdagságában, szabadságában és fölvilágosodottságában látja. De a történetíróknak e program lényegére vonatkozólag táplált és egymásnak ellentmondó nézeteiről nem is szólva, sőt azt is elfogadva, hogy csakugyan van egy ilyen mindenkivel közös, általános program, a történelmi tények ennek az elméletnek csaknem mindig ellentmondanak. Ha például az a föltétel, a mely mellett a hatalom valakire átszáll, a gazdagság, miért van az, hogy a XIV. Lajosok és a IV. Jánosok békésen töltik el uralkodásuk idejét, a XVI. Lajosok és az I. Károlyok pedig népeik akarata révén jutnak a vérpadra. Erre a kérdésre ezek a történetírók azt felelik, hogy XIV. Lajosnak a programmal ellentétes működése XVI. Lajosra is befolyással volt. De miért nem volt befolyással XIV. és XV. Lajosra, miért kellett éppen XVI. Lajosra befolyással lennie? És mi az időtartama ennek a befolyásnak? Ezekre a kérdésekre nincs és nem is lehet felelet. Épp oly kevésbé világítja meg ez a fölfogás annak az okát, hogy egymásután, néhány század akaratának az összessége nem száll át a vezetőkre és azok utódaira, egyszerre meg alig ötven esztendő lefolyása alatt, átszáll a conventre, a directóriumra, Napoleonra, Alexander-ra, XVIII. Lajosra, megint Napoleonra, X. Károlyra, Lajos Fülöpre, a köztársasági kormányra, III. Napoleonra. Az akaratoknak egyik személyről a másikra való átszállásában tapasztalható eme gyors egymásután magyarázatában, különösen ha nemzetközi viszonyokról, hódításokról és szövetségekről van szó, ezeknek a történetíróknak önkéntelenül is be kell ösmerniök, hogy ezeknek a jelenségeknek egy része már az akaratnak nem természetes átruházása, hanem pusztán véletlenség, mely egy-egy diplomatának, császárnak vagy pártvezérnek hol a ravaszságától, hol a baklövéseitől, hol az ármányosságától vagy a gyöngeségétől függ. Úgy, hogy a

történelem jelenségeinek legnagyobb része - a belvillongások, a forradalmak, a hódítások, ezeknek a történetíróknak a szemeiben már nem mint a szabad akaratok átruházásának az eredményei, hanem mint egy vagy néhány ember helytelen irányba terelt akaratának a gyümölcsei, vagyis, mint a hatalom csorbításai tűnnek föl. Innen van az, hogy a történetírók előtt az ilyesfajta történelmi események is mint az elmélettől való eltérések jelentkeznek.

Ezek a történetírók olyanok, mint az a botanikus, a ki látván, hogy egyes növények két lebernyeggel hajtanak ki a magból, azon erősködnek, hogy minden, a mi csak növény, két lebernyeggel bújik ki a földből; és hogy a pálma, a gomba, sőt még a tölgyfa is, mely mikor teljes lombdíszt felölti, éppenséggel nem emlékeztet a kettős lebernyegre, csak eltérnek az elmélettől.

A történetíróknak egy harmadik fajtája elismeri ugyan, hogy a tömegek akarata csak föltételeken szállt át a történelmi személyiségekre, de azt mondja, hogy ezek a föltételek előttünk ösmeretlenek. Azt állítja, hogy a történelmi személyiségeknek csak azért van hatalmuk, mert megvalósítják a tömegeknek reájuk átruházott akaratát.

De ebben az esetben, ha az az erő, mely a nemzeteket mozgatja, nem a történelmi személyiségekben, hanem magukban a nemzetekben van, akkor miben rejlik vajjon ezeknek a történelmi személyiségeknek a jelentősége?

A történelmi személyiségek, - mondják ezek a történetírók, - kifejezői a tömegek akaratának; a történelmi személyiségek tevékenysége képviselője a tömegek tevékenységének.

De ebben az esetben megint az a kérdés merül föl, vajjon a tömegek akaratának a történelmi személyiségek egész tevékenysége-e a kifejezője, vagy annak csak egy bizonyos része? Ha a tömegek akaratának a történelmi személyiségek egész tevékenysége a kifejezője, a mint azt sokan hiszik, akkor a nemzetek életének a kifejezője a Napoleonok, a Jekaterinák életrajza, az emberi pletykák minden legkisebb részleteivel együtt, a mi nyilvánvaló képtelenség; ha pedig a történelmi személyiségek tevékenységének csak egyes részei szolgálnak a nemzetek életének a kifejezésére, a mint azt más, állítólag bölcsész-történetírók hiszik, akkor annak a megállapításához, vajjon egy-egy történelmi személyiség tevékenységének melyik része az, mely a nemzet akaratának a kifejezője, előbb tudnunk kell, hogy micsoda voltaképpen egy nemzetnek az élete.

Az ilyesfajta történetírók ezzel a nehézséggel szemben a leghomályosabb, a legmegfoghatatlanabb és a legáltalánosabb elvontságokat emelik ki, a melyek alá az események legnagyobb számát be lehet sorozni, és azt mondják, hogy ezekben az elvontságokban van az emberiség mozgalmainak a célja. A megszokásosabb és csaknem az összes történetírók által elfogadott ilyen elvontságok: a szabadság, az egyenlőség, a fölvilágosodottság, a haladás, a civilizáció és a művelődés. Az emberiség mozgalmainak a céljául valami ilyen elvont fogalmat állítván oda, a történetírók, azokat az embereket, a kik a legtöbb emléket hagyták maguk után, - a csárokat, a minisztereket, a hadvezéreket, az írókat, a reformátorokat, a pápákat és az újságírókat a szerint tanulmányozták, vajjon ezek a személyiségek, az ő nézetük szerint, mennyiben működtek közre annak az elvont fogalomnak az érdekében, vagy mennyiben dolgoztak ellene. De miután semmivel sincs bebizonyítva az, hogy az emberiség célja a szabadság, az egyenlőség, a fölvilágosodás vagy a civilizáció, és miután a vezetőknek és az emberiség fölvilágosítóinak a tömegekhez való viszonya csak arra az önkényes föltevésre van alapítva, hogy a tömegek akaratának az összessége mindig azokra az emberekre száll át, a kik a többiek közül kiválnak: az emberek ama millióinak a tevékenysége, a kik ide s tova vándorolnak, házakat gyűjtenek föl, otthagyják a földművelést, és irtják egymást, soha sem fejeződik ki ama pár tucsat ember tevékenységének a leírásában, a kik nem gyűjtenek föl házakat, nem foglalkoznak földműveléssel és nem gyilkolják egymást.

A történelem ezt lépten-nyomon igazolja. A nyugat nemzeteinek a múlt század végén tapasztalható forrongását és kelet felé iparkodását vajjon megmagyarázhatják-e a XIV., XV. és XVI. Lajosok tevékenysége, a szeretőik, a miniszterei, Napoleon, Rousseau, Diderot, Beaumarchais és mások élete?

Az orosz népnek kelet felé Kazán-ba és Szibériába való áramlása kifejezésre jut-e vajjon IV. János beteges jellemének a részleteiben, vagy Kurbszkijval való levélváltásában?

A nemzeteknek a keresztes hadjáratok idejében való mozgalmait megmagyarázza-e a Gottfriedek és Lajosok, vagy a hölgyeik élete és tevékenysége? Előttünk érthetetlen maradt a nemzeteknek ez a minden cél és minden vezetés nélkül, egy sereg csavargóval és Pusztynnik Pjotrral, nyugatról keletre való áramlása. És még érthetlenebb maradt ennek a mozgalomnak a félbeszakítása akkor, a mikor a történelmi személyiségek világosan kitűzték a hadjárat okos és szent célját - Jeruzsálem fölszabadítását. A pápák, a királyok, és a lovagok lelkesítették a népet a Szentföld fölszabadítására, de a nép nem állott rúdnak, mert az az ösmeretlen ok, mely őt azelőtt a mozgásra buzdította, immár nem létezett. A Gottfriedek és Minnesängerek története nyilván nem tudja felölelni a nemzetek életét. És a Gottfriedek és Minnesängerek története megmaradt a Gottfriedek és a Minnesängerek történetének, a nemzetek életének és vágyódásainak a története pedig megmaradt ösmeretlennek.

Még kevésbé magyarázza meg nekünk a nemzetek életét az írók és a reformátorok története.

A művelődés története elmondja nekünk az írók és reformátorok vágyódásait, életkörülményeit és gondolatait. Megtudjuk, hogy Luther lobbanékony természetű ember volt, s ilyen és ilyen beszédeket tartott, megtudjuk, hogy Rousseau bizalmatlan ember volt s ilyen s ilyen könyveket írt, de nem tudjuk meg azt, hogy a reformáció után miért öldösték egymást az emberek, és a francia forradalom idejében miért küldték a vérpadra egymást.

És ha ezt a kétféle történelmet egyesítjük, a mint azt a legújabb történetírók cselekszik, úgy ez az uralkodóknak és íróknak, nem pedig a nemzetek életének lesz a története.

V.

A nemzetek élete nem fér bele néhány embernek az életébe; mert nincs meg a kapcsolat e pár ember és a nemzetek között. Az az elmélet, a mely szerint ez a kapcsolat az akaratok összességének ez egyes történelmi személyiségekre való átruházására van alapítva, csak föltevés, a melyet a történelem tapasztalata még nem erősített meg.

Az az elmélet, a mely arról szól, hogy a tömegek akaratának az összessége, egyes történelmi személyiségekre száll át, lehet, hogy a jogtudomány terén nagyon sokat megmagyaráz és a maga céljaira lehet, hogy nélkülözhetetlen is; de a történelemre alkalmazva, a mint föl-bukkannak a forradalmak, a hódítások, a belvillongások, a mint elkezdődik az igazi történelem, - ez az elmélet nem magyaráz meg semmit.

Ez az elmélet éppen azért látszik megdönthetetlennek, mert a nemzetek akaratának az átruházása, mely nem is létezett soha, nem ellenőrizhető, mert soha nem is létezett.

Bármily esemény adja is magát elő, bárki is álljon az események élén, az elmélet mindig előállhat azzal, hogy azért állott éppen az a személyiség az esemény élén, mert ő reá szállott át az akaratok összessége.

Azok a feleletek, a melyeket ez az elmélet a történelmi kérdésekre ad, olyanok, mint annak az embernek a felelete, a ki egy vonuló nyáját látva, és nem vevén figyelembe sem a legelőnek

különböző helyeken való különböző minőségét, sem a pásztor hajszolását, a nyáj ilyen vagy olyan irányának az okát abban keresné, hogy milyen állat megy a nyáj élén.

„A nyáj azért megy ebben az irányban, mert az élén ballagó állat vezeti, és a többi állatok akaratának az összessége átszállott a nyájnak erre a vezérére”. Így felel a történetíróknak az az első válfaja, mely a hatalom föltétlen átruházásának az elmélete mellett foglal állást.

„Ha a nyáj élén haladó állat változik, ez azért történik, mert a többi állatok akaratának az összessége az egyik vezetőről a másikra száll át, a szerint, vajjon megtartja-e ez az állat azt az irányt, a melyet magának az egész nyáj választott”. Így felelnek azok a történetírók, a kik azt a nézetet vallják, hogy a tömegek akaratának az összessége olyan föltételek mellett száll át a vezetőkre, a melyeket ők ismeretleneknek tartanak. (A bűvárkodás illetően módja mellett gyakran megesik, hogy a bűvár, az általuk választott iránynyal számolva, azokat tartja vezetőknek, a kik a tömegek irányának a megváltozása alkalmával már nem legelől, hanem valahol oldalt, sőt olykor egészen hátul állanak.)

„Ha a vezető állatok folyton változnak, és folyton változik az egész nyáj iránya is, ez onnan van, hogy az állatok annak az iránynak az elérésére, a mely előttünk ösmeretes, azokra az állatokra ruházzák át az akaratukat, a melyek nekünk feltűnőek, és ahhoz, hogy a nyáj vonulását tanulmányozzuk, meg kell figyelni mindazokat a nekünk feltűnő állatokat, a melyek a nyáj minden részében ballagnak”. Így beszélnek a harmadik válfajhoz tartozó történetírók, a kik a császároktól kezdve az újságírókig a történelmi személyiségeket ösmerik el a maguk korának a kifejezőiül.

Az az elmélet, mely a tömegek akaratának a történelmi személyiségekre való átruházásáról szól, csak körülírása, - más szavakkal való kifejezése a kérdés szavainak.

Mi az oka a történelmi eseményeknek? - A hatalom. Mi a hatalom? - A hatalom az akaratoknak egyetlen személyiségre átruházott összessége. - Milyen föltételek mellett ruházzák át a tömegek az akaratukat egyetlen személyre? - Azzal a föltétellel, hogy az az egyetlen személyiség, az összes többi emberek akaratának a kifejezője legyen. Vagyis a hatalom, az hatalom. Vagyis a hatalom olyan szó, a melynek a jelentése előttünk ösmeretlen.

*

Ha az emberi tudás köre pusztán az elvont gondolkodásra szorítkoznék, úgy a hatalomnak azt a magyarázatát, a melylyel a *tudomány* szolgál, bírálat tárgyává tevén, az emberiség arra a következtetésre jutna, hogy a hatalom csak puszta szó, mely a valóságban nem is létezik. De a jelenségek megösmerése terén az elvont gondolkodáson kívül még a tapasztalás fegyvere is rendelkezésére áll az embernek, a melylyel a gondolkodás eredményeit ellenőrizheti. És a tapasztalás azt mondja, hogy a hatalom nem puszta szó, hanem tényleg létező jelenség.

Arról nem is szólva, hogy a hatalom fogalma nélkül, az emberek együttes működéséről szóló egyetlen leírás se boldogulhat, a hatalom létezését nem csak a történelem, hanem az egykorú események megfigyelése is igazolja.

Mindig, a mikor egy esemény végbemegy, megjelenik egy vagy több ember, a kinek az akarata az esemény forrásául jelentkezik. III. Napoleon elrendeli, és a francziák mennek Mexicó-ba. A porosz király és Bismarck elrendeli, és a csapatok bevonulnak Csehországba. I. Napoleon kiadja a parancsot s a csapatok mennek Oroszországba. I. Alexandr úgy akarja és a francziák behódolnak a Bourbonoknak. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy bármily esemény menjen végbe, az mindig egy vagy több ember akaratával áll kapcsolatban, a kik parancsolnak.

A történetírók ama régi szokás szerint, mely az Istenségnek az emberiség dolgaiban való közvetlen részvétét vallja, az események okát a hatalommal felruházott személyiség akaratának a megnyilatkozásában akarják látni; de ezt a következtetést sem az elmélet, sem a tapasztalás nem igazolja.

Egyrészt az elmélet azt mutatja, hogy az ember akaratának a kifejezése, - a szavai, csak részei annak az általános tevékenységnek, mely az eseményben, mint például a háború vagy a forradalom, kifejezésre jut és azért valami megfoghatatlan és természetfölötti erő, valami csoda előismerése nélkül lehetetlen elfogadni azt, hogy pusztán szavak milliói megmozdulásának a közvetlen okai lehessenek; másrészt még ha megengedjük is azt, hogy szavak is lehetnek eseményeknek az okai, a történelem azt bizonyítja, hogy a történelmi személyiségek akaratának a megnyilatkozása a legtöbb esetben semmiféle cselekedetet sem von maga után, vagyis, hogy sokszor nem csak, hogy a parancsaik nem hajtatnak végre, de sőt olykor, éppen homlokegyenest ellenkezője valósul meg annak, a mit parancsoltak.

Ha az Istenségnek az emberiség dolgaiban való részvételét nem ismerjük el, nem tekinthetjük a hatalmat az események okának.

A hatalom, a tapasztalás szempontjából nem egyéb, mint az a függés, a mely egy személyiség akaratának a kifejezése, és az akarat más emberek által leendő végrehajtása közt fönnáll.

Ahhoz, hogy ennek a függésnek a föltételeivel tisztába jöjjünk, mindenekelőtt meg kell állapítanunk az akarat kifejezésének a fogalmát, még pedig az emberhez és nem az Istenséghez viszonyítva.

A mikor az Istenség parancsot ad, kifejezi az akaratát, a mint ezt a régiek története igazolja, akaratának ez a kifejezése nem függ az időtől, és semmi által sincsen földérvé, mert az Istenség semmi tekintetben sincs kapcsolatban az eseménnyel. De az idő korlátai közt működő és egymással kapcsolatban álló emberek parancsairól, akaratnyilvánításairól szólva, ahhoz, hogy a parancsoknak az eseményekkel való kapcsolatával tisztába jöjjünk, meg kell állapítanunk: 1. azt a föltételt, mely minden végbemenő eseménynél elkerülhetetlen; úgy magának az eseménynek, mint a parancsoló személyiségnek az időben való szakadatlan mozgását és 2. annak az elkerülhetetlen kapcsolatnak a föltételét, a melyben a parancsoló személyiség azokkal az emberekkel áll, a kik az ő parancsát végrehajtják.

VI.

Csakis az Istenség az időtől független akaratának a kifejezése vonatkozhatik az eseményeknek egész sorozatára, a melyeknek néhány esztendő vagy évszázad leforgása alatt kell lejátszódnia, és csakis az Istenség képes, pusztán a maga akaratával irányt szabni az emberiség mozgásának; az ember az időben cselekszik és maga is részt vesz az eseményekben.

Ha az első mellőzött föltételt, az idő föltételét visszahelyezzük a jogaiba, azt látjuk, hogy egyetlen parancs se teljesíthető a nélkül, hogy ne volna előtte egy másik parancs, mely az utóbbinak a teljesítését lehetővé teszi.

Soha, egyetlen parancs se jelentkezik önkényesen, és nem foglalja magában az események egész sorozatát; ellenben minden parancs egy másiktól folyik, és soha se vonatkozik az események egész sorozatára, hanem mindig csak az eseménynek egy-egy mozzanatára.

A mikor mi például azt mondjuk, hogy Napoleon kiadta a parancsot a csapatoknak, hogy háborúba menjenek, mi egyetlen, egy időben kifejezett parancsba foglaljuk össze az egymástól függő és következetes parancsoknak egész sorozatát. Napoleon nem parancsolhatta és

nem is parancsolta soha az Oroszországba való bevonulást. Ő csak azt parancsolta ma: hogy ilyen és ilyen jegyzéket írjanak Bécsbe, Berlinbe és Szent-Pétervárra; holnap, - hogy ilyen és ilyen rendeleteket intézzenek a hadsereghez, a hajórajhoz, a hadbiztossághoz stb. stb., - ebből a sok millió parancsból alakult össze a parancsoknak az a sorozata, mely megfelelt az események ama sorozatának, mely a francia csapatokat elvezette Oroszországba.

Ha Napoleon, uralkodásának egész ideje alatt egyre-másra adja ki az angliai expedícióra vonatkozó parancsokat, a vállalkozásai közül egyetlen egyre se fordít annyi időt és fáradságot, és mégis uralkodásának egész ideje alatt egyetlen egyszer, még csak meg se kísérli szándékainak a megvalósítását, ellenben megcsinálja a hadjáratot Oroszországba, a melylyel ismételten kifejezett meggyőződése szerint a szövetséges viszonyt előnyösnek tartja: úgy ez onnan ered, hogy az előző parancsok nem voltak összhangban az események sorozatával, az utóbbiak pedig igen.

Ahhoz, hogy egy parancs pontosan teljesíthető legyen, szükséges, hogy az ember olyan parancsokat adjon, a melyek egyáltalában teljesíthetők. Azt pedig, hogy mi teljesíthető és mi nem, nemcsak a Napoleon-féle oroszországi hadjáratban, a melyben milliók vesznek részt, de még a legegyszerűbb eseményben se lehet előre tudni, mert egyiknek is, a másiknak is megvalósítása közben millió és millió akadály merülhet föl. Minden teljesített parancs csak egy, a teljesítetlen parancsok nagy tömegéből. A lehetetlen parancsok mind teljesítetlenek maradnak és nem vonnak maguk után eseményeket. Csak azok, a melyek lehetségesek, azok vonják maguk után az események sorozatának megfelelő parancsok sorozatát, és csakis azok szoktak megvalósulni.

Az a mi helytelen felfogásunk, hogy az eseménynek az azt megelőző parancsok az okai, onnan származik, hogy a mikor egy esemény végbemegy és ezek közül azon egyes parancsok, a melyek az eseményekkel összekapcsolódtak, teljesedésbe mentek, megfelelkezünk azokról a parancsokról, a melyek nem teljesültek, mert nem is teljesülhettek. Ezenkívül ezen a téren a mi legfőbb eltévelyedésünknek a forrása onnan ered, hogy a történelmi fejtegetések során azoknak a számtalan, mindenféle és legaprólékosabb eseményeknek, mint például azoknak, a melyek a francia csapatokat elvezették Oroszországba, egész sorozatát egyetlen eseménybe foglalják össze, még pedig annak az eredménynek az alapján, a mely az eseményeknek ezt a sorozatát létrehozta, és ennek az általánosításnak megfelelően, a parancsok egész sorozata is az akarat egyetlen nyilvánításában tömörül össze.

Mi azt mondjuk: Napoleon akarta az oroszországi hadjáratot és meg is csinálta. A valóságban mi Napoleon egész működésében semmi olyast nem találunk, a mi ennek az akaratnak a nyilvánulásához hasonló volna, hanem látjuk a legkülönfélébb és leghatározatlanabb irányú parancsoknak és akaratnyilvánításoknak egész sorozatát. A teljesített Napoleon-féle parancsok végtelen sorozatából nem azért alakult össze az 1812-ik évi hadjáratra vonatkozólag teljesített parancsok sorozata, mintha ezek a parancsok bármi tekintetben is különböztek volna más, nem teljesített parancsoktól, hanem azért, mert ezeknek a parancsoknak a sorozata egyezett az eseményeknek ama sorozatával, mely a francia csapatokat elvezette Oroszországba; éppen úgy, mint a hogy' a mázoló-mintánál nem a szerint rajzolódik le ilyen vagy amolyan ábra, hogy így vagy úgy, ilyen vagy olyan irányban mázoljuk el rajta a színeket, hanem a szerint, hogy a kivágott mintát minden irányban jól bemázoltuk-e festékkel.

Úgy, hogy ha az időben vizsgáljuk a parancsoknak az eseményekhez való viszonyát, azt találjuk, hogy a parancs semmi körülmények közt se lehet az események oka, hanem hogy egyik a másikkal egy bizonyos, meghatározottan függő viszonyban van.

Ahhoz, hogy azt, hogy ez a függés miben áll, megérthessük, föltétlenül szükséges, hogy föllálítsuk minden parancsnak azt a másik, elhanyagolt föltételét is, mely nem az Istenségtől,

hanem az embertől származik, s mely abban áll, hogy az eseményben maga az is, a ki a parancsot kiadta, részt vesz.

És éppen az a viszony, a melyben az, a ki parancsol, azzal, a kinek parancsol, áll, éppen ez a viszony az, a mit hatalomnak nevezünk. Ez a viszony pedig a következő.

Az együttes tevékenység céljából az emberek mindig csoportokba szoktak összeverődni, a melyekben azoknak az embereknek egymáshoz való viszonya, a kik a cselekvésben részt vesznek, ama célok különössége ellenére is, a melyek az együttes működés elé kitűzettek, mindig egyforma szokott lenni.

Ilyen csoportokba verődve az emberek mindig olyan viszonyba lépnek egymással, hogy az emberek legnagyobb része leginkább, legkisebb része pedig a legkevésbé vesz közvetlen részt abban az együttes működésben, a melyre egyesültek.

Mindazok közül az egyesülések közül, a melyekbe az emberek együttes működés céljából tömörülni szoktak, a leghatározottabbak és legkörvonalazottabbak egyike a hadsereg.

Minden hadsereg a katonai hivatás szempontjából legalacsonyabb rendű tagokból, - a közlegényekből, a kik mindig a legnagyobb számmal vannak, a következő, a katonai hivatás szempontjából magasabb rangú tagokból - káplárokból és altisztekből, a kiknek a száma már az előzőkénél csekélyebb, és még magasabb rangúakból, a kiknek a száma még csekélyebb stb. alakul össze, föl egészen a legmagasabb katonai hatalomig, mely egyetlen személyiségben összpontosul.

A hadsereg szervezetét teljes szabadsággal ki lehet fejezni a kúppal, melynek a legnagyobb átmérőjű alapját a közlegények alkotják; a rákövetkező kisebb átmérőjű réteg - a hadsereg magasabb rangú embereiből alakul össze stb. föl a kúp tetejéig, a melynek legfelső pontján a hadvezér áll.

A katonák, a kiknek legnagyobb a számuk, a kúp legalsóbb részét, az alapját alkotják. A katona mindig közvetlenül szúr, vág, gyújt és rabol, és ezekre a cselekedetekre mindig a magasabban álló személyiségektől kapja a parancsot; ő maga pedig soha se parancsol. Az altiszt (az altisztek száma már csekélyebb) már ritkábban vesz részt magában a cselekményben, de már parancsol. A tiszt még ritkábban vesz részt a cselekvésben és még gyakrabban parancsol. A tábornok már csak parancsokat ad a csapatoknak a mozdulatokra, miközben megjelöli a mozdulatok célját, de már csaknem soha se használ fegyvert. A hadvezér pedig már egyáltalában nem vehet közvetlen részt a cselekvésben, s csak általános rendelkezésekkel irányítja a tömegek mozdulatait. Az embereknek egymáshoz való ugyanilyen viszonya alakul ki az együttes működésre létrejött többi egyesülésekben, mint a földművelésben, a kereskedelemben és minden más szervezetben is.

És így, a nélkül, hogy a kúpnak és a hadsereg rangfokozatainak, vagy bármi néven nevezendő szervezet hivatásainak és helyzetének az egymásba folyó pontjait mesterségesen szétválasztanók, maga magától is kialakul egy törvény, a mely szerint az együttes működésre tömörült emberek mindig olyan viszonyba lépnek egymással, hogy minél közvetlenebb részt vesznek az emberek egy cselekménynek a végrehajtásában, annál kevésbé parancsolhatnak, és annál nagyobb számmal vannak; és minél kisebb az a közvetlen részvétel, a melylyel az emberek a cselekvésben szerepelnek, annál inkább parancsolnak és annál csekélyebb a számuk: és így jutnak el a legalsóbb rétegektől addig az egyetlen utolsó emberig, a ki legcsekélyebb mértékben vesz közvetlen részt magukban az eseményekben és a kinek a működése leginkább a parancsolásra van irányítva.

A parancsoló személyiségeknek ez a viszonya azokhoz, a kiknek parancsolnak, a lényege annak a fogalomnak, a melyet mi hatalomnak hívunk.

Visszaállítván az idő föltételét, a mely mellett az események mind lejátszódnak, azt találtuk, hogy a parancsok csak akkor mennek teljesedésbe, ha az események megfelelő sorozatára vonatkoznak. És visszaállítván annak a kapcsolatnak az elengedhetetlen föltételét, a mely a parancsolók és az engedelmeskedők közt fönnáll, azt találtuk, hogy a parancsolók, már ebből kifolyólag is legkevésbbé vesznek részt magukban az eseményekben, és hogy a tevékenységük kizárólag a parancsolásra van irányozva.

VII.

Mikor egy-egy esemény lejátszódik, az emberek kifejezést adnak az eseményről táplált nézeteiknek és óhajtásaiknak, és így, miután az esemény sok ember együttes működésének az eredménye, a kifejezett nézetek vagy óhajtások egyike, habár csak megközelítőleg is, de okvetetlenül teljesedik. Mikor a kifejezett nézetek egyike megvalósul, akkor ez a nézet olyan forma kapcsolatba lép az eseménynyel, mintha egy arra vonatkozó és azt megelőző parancs lett volna.

Emberek egy gerendát czipelnek. Mindenikük elmondja a véleményét arról, hogyan és hová kellene a gerendát elczipelni. Az emberek el is hurczolják a gerendát valahová, és akkor kisütik, hogy az egész dolog úgy történt, a mint azt egyikük megmondotta. Tehát ő parancsolta. Ime a parancs és a hatalom a maga kezdetleges formájában.

Az, a ki többet dolgozott a kezével, kevesebbet gondolkozott azon, hogy mit csinál, hogy mi sülhet ki az együttes tevékenységből, és kevesebbet parancsolhatott. Az, a ki többet parancsolt, a szavakkal való tevékenysége révén nyilvánvalóan kevesebbet dolgozhatott a kezeivel. Az egy célra törekvő embereknek egy-egy nagyobb gyülekezetében még élesebben kiválik azoknak az embereknek az osztálya, a kik annál kevésbbé vesznek közvetlen részt az általános tevékenységben, minél inkább kimerül a tevékenységük a parancsolásban.

Az ember, a mikor egyedül cselekszik, mindig magában hordja az eszméknek egy bizonyos sorozatát, melyek, mint neki tetszik, irányt szabtak az ő eddigi működésének, igazolásául szolgálnak a jelenben való tevékenységének, és vezérelni fogják őt jövőendő cselekedeteiben.

Éppen így tesznek az emberek gyülekezetei is, a melyek az eszmék kieszelését és az együttes működés szabályozását és igazolást azokra bízzák, a kik magában a cselekvésben nem vesznek részt.

Előttünk ismert vagy ismeretlen okokból a francziák elkezdik gyilkolni és pusztítani egymást. És az eseménynek megfelelően, kíséri azt az emberek kifejezett akaratából kifolyólag az az igazolás, hogy erre Franciaország jóléte, a szabadság és az egyenlőség szempontjából szükség van. Az emberek megszűnnek egymást gyilkolni, és ezt az eseményt nyomon kíséri az az igazolás, hogy szükség van a hatalom egységére, Európa ellenállására stb. Az emberek öldökölve a magukhoz hasonlókat, megindulnak nyugatról keletnek, és ezt az eseményt nyomon kísérik a Franciaország dicsőségéről, Anglia aljasságáról stb. szóló szólamok. A történelem arra tanít bennünket, hogy az események ilyen módon való igazolásainak semmi általános jelentőségük sincsen, mert egymással ellentmondásban állanak, mint egy ember meggyilkolása azért, hogy a jogai elismertessenek és Oroszországban milliók lemészárlása azért, hogy Anglia megaláztassék. De azért ezeknek az igazolásoknak, az akkori kor szempontjából, tagadhatatlanul van jelentőségük.

Ezek az igazolások leveszik az erkölcsi felelősséget azoknak az embereknek a válláról, a kik az eseményeket előidézik. Ezek az időleges célok olyanok, mint azok a seprők, melyek az út megtisztítása céljából a vonat előtt a síneken tovasiklanak: kitisztogatják az emberek

erkölcsi felelősségének az útját. Ezek nélkül az igazolások nélkül az események megfigyelése közben fölmerülő ama legegyszerűbb kérdés se volna megoldható: az emberek milliói hogy hajtanak végre együttes bűncselekményeket, háborúkat, gyilkosságokat stb.?

Európa állami és társadalmi életének mai, bonyolódott formái mellett, vajjon lehetséges-e olyan eseményt elképzelni, melyet nem a császárok, a miniszterek, a parlamentek meg a lapok írtak volna elő, parancsoltak volna? Van-e olyan együttes cselekmény, mely ne találná meg az igazolását az állami egységben, a nemzetiségben, Európa egyensúlyában, a művelődésben? Úgy, hogy minden végbemenő esemény elkerülhetetlenül összeesik valami kifejezett óhajtással, és megszerezvén a maga igazolását, egyetlen, vagy néhány ember akaratának az eredményeképpen jelentkezik.

Bármilyen irányt vegyen is egy mozgásban levő hajó, előtte mindig látható lesz az általa átszelt habok árja. Azokra az emberekre nézve, a kik a hajón vannak, ennek az árnak a mozgása lesz az egyetlen észrevehető mozgás.

Csak ha közelről, mozzanatról-mozzanatra figyelemmel kísérjük ennek az árnak a mozgását és összehasonlítjuk ezt a mozgást a hajó mozgásával, csak akkor győződhetünk meg róla, hogy az ár mozgásának minden mozzanatát a hajó mozgása állapítja meg, s hogy bennünket az ejtett tévedésbe, hogy észrevétlenül bár, de mi magunk is mozgunk.

Ugyanezt látjuk, ha mozzanatról mozzanatra követjük a történelmi személyiségek mozgását (vagyis beállítjuk minden végbemenő eseménynek elengedhetetlen föltételét - az időben való mozgás szakadatlanságának a föltételét) és nem tévesztjük szem elől a történelmi személyiségeknek a tömegekkel való szükségszerű viszonyát.

Bármi történjék is, mindig az sül ki, hogy éppen az történt, a mit előre láttak és parancsoltak. Bárminő irányt vegyen is a hajó, az az ár, mely se nem irányítja, se nem fokozza a hajó mozgását, mindig háborog előtte és távolról úgy fog látszani előttünk, mintha nem önkényesen, hanem a hajó mozgása által irányítva mozogna.

*

A történetírók, a történelmi személyiségek akaratának csak azokat a megnyilatkozásait vizsgálván, a melyek mint parancsok vonatkoztak az eseményekre, arra lyukadtak ki, hogy az események a parancsoktól függenek. Mi pedig magukat az eseményeket és a tömeghez való azt a viszonyt vizsgálván, a melyben velük a történelmi személyiségek állanak, azt találtuk, hogy a történelmi személyiségek és a parancsaik függenek az eseményektől. Ennek a következtetésnek kétségtelen bizonyítékául szolgál az, hogy bármennyi legyen is a parancs, az esemény azért nem megy végbe, ha csak más okok is nem működnek közre; de a mint egy esemény végbemegy - bármilyen esemény legyen is az, - a különféle személyiségek szakadatlanul megnyilvánuló akaratai közt mindig akadnak olyanok, a melyek úgy lényegben mint időbelileg, mint az eseményre vonatkozó parancsok jelentkeznek.

Erre a következtetésre jutva, egyenesen és határozottan megfelelhetünk a történelemnek arra a két lényeges kérdésére:

1. Mi a hatalom?

2. Miféle erő hozza létre a nemzetek mozgalmait?

1. A hatalom egy bizonyos személyiségnek a többi személyiségekhez való olyatén viszonya, a melyben az illető annál kevésbbé vesz részt a cselekvésben, minél inkább kifejezést ad a végbement együttes cselekvésre vonatkozó nézetének, föltevéseinek és igazolásainak.

2. A nemzetek mozgalmait nem a hatalom, nem a szellemi tevékenység, sőt még nem is e kettő együttesen idézi elő, mint azt a történetírók gondolták, hanem igenis *mindazoknak* az

embereknek a működése, a kik az illető eseményben részt vesznek, és a kik mindig úgy egyesülnek, hogy azok, a kik leginkább vesznek közvetlen részt az eseményekben, a legkevesebb felelősséget veszik magukra; és viszont.

Erkölcsei tekintetben az események okául a hatalom jelentkezik; fizikai tekintetben pedig - azok, a kik magukat a hatalomnak alárendelik.

De miután erkölcsi tevékenység fizikai tevékenység nélkül nem képzelhető, az események oka sem az egyikben, sem a másikban, hanem a kettőben együttvéve keresendő.

Vagyis, más szavakkal, a jelenségre, a melyet vizsgálunk, az ok fogalma nem alkalmazható.

Végző elemzésben eljutunk az örökkévalóság köréhez, ahhoz a végső határhoz, a melyhez a gondolkodás minden terén eljut az emberi elme, ha csak nem űz játékot a tárgyával. A villamosság hő hoz létre, a hő villamosságot. Az atomok vonzzák és taszítják egymást.

A hő és a villamosság kölcsönhatásáról, az atomokról szólva, azt, hogy ez miért van így, nem mondhatjuk meg, és azt mondjuk, hogy azért van így, mert másként nem is képzelhető, mert így kell lennie, mert ez a törvény. Ugyanígy áll a dolog a történelmi jelenségekkel is. Hogy miért zajlik le egy-egy háború, vagy forradalom, azt nem tudjuk; csak azt tudjuk, hogy úgy az egyik, mint a másik cselekvés végrehajtására az emberek bizonyos csoportba tömörülnek, a melyben valamennyien résztvesznek; és azt mondjuk, hogy ez így van, mert másként nem képzelhető s mert ez törvény.

VIII.

Ha a történelemnek csak a külső jelenségekkel volna dolga, akkor ennek az egyszerű és nyilvánvaló törvénynek a megállapítása elegendő volna, és fejtegetéseinket be is fejezhetnők. De a történelem törvénye az emberre vonatkozik. Az anyagnak egy kis részecskéje sem mondhatja nekünk, hogy ő teljességgel nem érzi a vonzás és eltaszítás szükségét, és hogy ez nem igaz; az ember pedig, a ki tárgya a történelemnek, egyenesen kimondja: én szabad vagyok és így nem vagyok törvényeknek alávetve.

Az emberi akarat szabadságára vonatkozó, bár ki nem mondott kérdés létezése a történelemben lépten-nyomon érezhető.

A komolyan gondolkodó történetírók mind eljutottak ehhez a kérdéshez. A történelem ellentmondásai, homályosságai és az a téves irány, a melyben ez a tudomány halad, mind ennek a kérdésnek a megoldatlanságából származnak.

Ha minden egyes ember akarata szabad volna, vagyis ha mindenik azt tehetné, a mit akar, akkor a történelem nem volna egyéb, mint az összefüggéstelen véletlenségek sorozata.

Sőt ha milliók közül és az időnek egy ezer esztendőre terjedő szakában csak egyetlen emberre nézve meg volna a lehetősége annak, hogy úgy cselekedjék, a mint akar, akkor nyilvánvaló, hogy ennek az embernek egyetlen szabad és a törvényekkel ellenkező cselekedete az egész emberiségre nézve megszüntetné bármi néven nevezendő törvények létezésének a lehetőségét.

Ha pedig csak egyetlen egy olyan törvény van, a mely az emberek cselekvését irányítja, úgy a szabad akarat képtelenség, mert az emberek akarata kénytelen magát ennek a törvénynek alárendelni.

Ebben az ellentmondásban rejlik az akarat szabadságának a kérdése, mely a legrégebbi idők óta foglalkoztatja az emberiség legkiválóbb elméit, s mely a legrégebbi idők óta előttünk áll, a maga egész óriási jelentőségében.

A kérdés abban áll, hogy ha az embert mint a megfigyelés tárgyát tekintjük, még pedig bármiféle szempontból - hittudományi, történelmi, erkölcsi, bölcsészeti szempontból, - mindenütt ráakadunk a szükségszerűség törvényére, a melynek ő épp úgy alá van vetve, mint minden más, a mi létezik. Ha pedig magunkból kifelé az öntudat alapján nézzük az embert, akkor valamennyien szabadoknak érezzük magunkat.

Ez a tudat az éstől teljesen különálló és független forrása az önismeretnek. Az ész által az ember csak megfigyeli magát; de megösmerni, csak az öntudat által ösmérheti meg magát.

Az önmegismerés nélkül az ész alkalmazása, minden megfigyelés elképzelhetetlen.

Ahhoz, hogy az ember megérthessen, megfigyelhessen, következtethessen, kell, hogy élőknek tudja magát. Élőknek pedig nem tudhatja magát másként, mint hogy ha egyúttal az akaratra képesnek tudja magát, vagyis tudatára ébred akaratának. Az akaratának pedig, mely életének a lényege, nem ébred és nem is ébredhet tudatára az ember másként, mintha azt szabadnak érzi.

Ha az ember magát a megfigyelésnek alávetvén, azt látja, hogy az akarata mindig egy- és ugyanazon törvény után igazodik (akár a táplálkozás szükségét, akár az agy működését, akár mást figyel is meg) akaratának ezt a mindig azonos irányát nem foghatja föl másnak, mint akarata korlátozásának. Az, a mi nem volna szabad, korlátozott se lehetne. Az ember akarata éppen azért látszik előtte korlátozottnak, mert nem tudja azt másként elképzelni, mint szabadnak.

Őn azt mondja: én nem vagyok szabad. Pedig ugy-e, fölemeltem és leeresztettem a karomat. Mindenki be fogja látni, hogy ez a nem észszerű felelet megdönthetetlen bizonyítéka a szabadságnak.

Ez a válasz olyan tudatnak a kifejezése, mely nincs alárendelve az észnek.

Ha a szabadság öntudata nem volna az önmegismerésnek különálló és az éstől független forrása, akkor alá volna rendelve az észlelésnek és a tapasztalásnak; de a valóságban ilyen alárendeltség soha se szokott előfordulni és nem is képzelhető.

A tapasztalások és észlelések egész sora minden ember előtt világossá teszi, hogy ő, mint a megfigyelés tárgya, alá van vetve bizonyos törvényeknek, s az ember alá is rendeli magát nekik, és soha se száll szembe a nehézkedés vagy az áthatatlanság általa egyszer felismert törvényével. De a tapasztalásoknak és észleléseknek ugyanez a sorozata azt is megmutatja neki, hogy az a teljes szabadság, a melyet ő magában lát - lehetetlenség, hogy minden cselekedete az ő szervezetétől, jellemétől és a reá ható indító okoktól függ; de az ember a tapasztalatokból és észlelésekből levont következtetéseknek soha se rendeli magát alá.

Az ember a tapasztalás és az észlelés révén tudja, hogy a kő lefelé esik, és így minden kételkedés nélkül hisz ebben, és minden esetben várja az általa megismert törvény teljesülését.

De bár épp oly kétséget kizárólag tudja azt is, hogy akarata is törvényeknek van alávetve, ezt már nem hiszi és nem is hiheti.

Bármennyiszer bebizonyítsa is az ember előtt a tapasztalás és az elmélkedés azt, hogy ugyanolyan körülmények közt és ugyanolyan természet mellett mindig ugyanazt fogja cselekedni, a mit azelőtt cselekedett, azért ha ezredszer jut is ugyanazok közé a körülmények közé, s fog hozzá ugyanazzal a természettel valami cselekvéshez, mely mindig egyformán végződik, minden kételkedés nélkül és épp oly határozottan meg van győződve róla, hogy azt

tehet, a mit akar, mint a hogy' annak előtte meg volt győződve. Minden, akár vad, akár gondolkodó ember, bármily kétségtelenül bebizonyítsa is előtte a tapasztalás és az elmélkedés azt, hogy ugyanolyan körülmények közt kétféle cselekvés nem képzelhető, érzi, hogy e nélkül a badar képlet nélkül (mely a szabadság lényegét alkotja) el se tudja magának képzelni az életet. Érzi, hogy bármily képtelenség legyen is ez, azért mégis van, mert a szabadság eme képzelete nélkül nemcsak hogy nem értené meg az életet, de egyetlen percig se tudna élni.

Nem tudna élni azért, mert az emberek minden törekvése, az élet minden vágyódása nem egyéb, mint a szabadság gyarapítására való iparkodás. A gazdagság - szegénység, dicsőség - ösmeretlenség, hatalom - alárendeltség, erő - gyöngeség, - egészség - betegség, - műveltség - műveletlenség, munka - henyélés, jóllakottság - éhség, erény - bűn, itt mind csak a szabadságnak magasabb vagy alacsonyabb fokai.

Olyan embert, a kinek nincs szabadsága, nem képzelhetünk el másként, mint ha halottnak képzeljük.

Ha az észre nézve a szabadság fogalma értelmetlen ellentmondásnak látszik, mint akár annak a lehetősége, hogy az időnek egy- és ugyanabban a pillanatában két cselekedetet hajtsunk végre, vagy hogy ok nélkül cselekedjünk, ez csak azt bizonyítja, hogy a tudat az észnek nincs alárendelve.

A szabadságnak ez a megingathatatlan, megdönthetetlen és sem a tapasztalásnak, sem az észlelésnek alá nem vetett tudata, melyet minden gondolkodó elismer és kivétel nélkül minden ember érez, ez a tudat, a mely nélkül az ember el se képzelhető, ez a kérdésnek egy másik oldala.

Az ember a mindenható, mindentudó és legkegyelmesebb Isten teremtménye. Vajjon mi hát a bűn, a melynek a fogalma az ember szabadságának a tudatából ered? - ime ez a hittudomány kérdése.

Az emberek cselekvése általános és változhatatlan törvényeknek van alávetve, melyek a statisztikában jutnak kifejezésre. Vajjon miben áll az embernek a társadalom előtt való felelőssége, melynek fogalma a szabadság tudatából ered? - ime ez a jog kérdése.

Az ember cselekedetei az ő veleszületett jelleméből és azokból az indító okokból folynak, a melyek reá hatnak. Vajjon mi a lelkiismeret s a cselekedetek jó vagy rossz voltának a tudata, mely a szabadság tudatából folyik? - ime ez az erkölcsstan kérdése.

Az ember, az emberiség közös életével kapcsolatban úgy jelentkezik, mint a ki alá van vetve azoknak a törvényeknek, a melyek ezt az életet meghatározzák. De ugyanaz az ember, ettől a kapcsolattól függetlenül, szabadnak jelentkezik; vajjon a nemzetek és az emberiség elmúlt életét, mint az emberek szabad vagy nem szabad tevékenységének az eredményét kell-e fölfogni? - ime, ez a történelem kérdése.

Csak a tudás népszerűsítésének mai önbizalommal teljes korában, s a tudatlanság ellen küzdő legerőteljesebb eszköznek, a könyvnyomtatásnak a terjedése révén jutott el a szabadság kérdése arra a térre, a melyen már nem is lehet kérdéstről szó. A mi korunkban az úgynevezett vezető emberek legnagyobb része, vagyis egy sereg tudatlan ember, a természetbúvárok munkáját, a kik a kérdésnek csak egyik oldalával foglalkoznak, mint az egész kérdés megoldását elfogadta.

Lélek és szabadság nincsen, mert az ember élete izom-mozgásokban jut kifejezésre, az izom-mozgások pedig ideg-tevékenységet föltételeznek; lélek és szabadság nincsen, mert mi az időnek egy ösmeretlen szakában a majomtól származtunk le, hirdetik ők szóval, írásban és nyomtatásban, nem is álmodván róla, hogy évezredekkel azelőtt minden vallás, minden gondolkodó nemcsak hogy elösmerte, de soha nem is tagadta a szükségszerűségnek azt a

törvényét, a melyet most az élettan és az összehasonlító állattan segítségével oly buzgón iparkodnak bebizonyítani. Nem látják, hogy ebben a kérdésben a természettudományok szerepe mindössze az, hogy eszközül szolgáljon a kérdés egyik oldalának a megvilágítására. Mert az, hogy a megfigyelés szempontjából az ész és az akarat csak az agyvelő váladékai (sécrétion) és az, hogy az ember az általános törvényt követve az időnek egy ismeretlen szaka alatt a legalsóbbrendű állatokból kifejlődhetett, csak más oldalról világítja meg azt az évezredekkel ezelőtti vallások és bölcséleti elméletek által elfogadott igazságot, hogy az én szempontjából az ember alá van vetve a szükségszerűség törvényeinek, de egy hajszállal se viszi előbbre a kérdés megoldását, a melynek egy másik, ellenkező oldala is van, mely a szabadság tudatára van alapítva.

Az, hogy az ember az idő egy ismeretlen szakában a majomtól származott, épp oly érthető, mint az, hogy az idő egy ösmert szakában egy marék földből származott (az első esetben az idő, a másodikban a származás az ismeretlen) és azt a kérdést, hogy' egyeztethető össze az ember szabadságának a tudata a szükségszerűség törvényével, a melynek az ember alá van vetve, az összehasonlító élettan és állattan sem döntheti el, mert a békában, a házinyúlban és a majomban mi csak az izomideg-tevékenységet figyelhetjük meg, az emberben pedig ezen kívül még az öntudatot is.

Azok a természetbúvárok és híveik, a kik ezt a kérdést meg akarják oldani, olyanok, mint azok a kőművesek, a kiknek egy templom egyik falát kellene bevakolniok, és a kik fölhasználva a felügyelő távollétét, buzgóságuknak egy rohamában bevakolnák az ablakokat, a képeket, a freskókat, sőt még a ki nem száradt falakat is bevakolnák és örülnének rajta, hogy az ő kőműves-szempontjukból milyen simán és egyenletesen sikerül minden.

IX.

A szabadságra és a szükségszerűségekre vonatkozó kérdés megoldásának, a tudás más ágaival szemben, a melyekben ez a kérdés már meg is oldatott, a történelemre nézve még az az előnye is van, hogy a történelem előtt ez a kérdés nem vonatkozik az ember akaratának a lényegére, hanem csak annak az elgondolására, hogy ez az akarat a multban bizonyos körülmények közt hogy' nyilatkozott meg.

A történelem ennek a kérdésnek a megoldásánál olyan helyzetbe kerül a többi tudományokhoz, a minőben a tapasztalati tudományok az elméleti tudományokkal állanak.

A történelem tárgya nem maga az ember akarata, hanem a mi képzetünk erről az akaratról.

És éppen azért a szabadság és a szükségszerűség két ellentétes fogalmának az összeegyeztetése kapcsán felbukkanó megoldhatatlan titok, a történelem előtt, nem úgy, mint a hittudomány, az erkölcsstan és a bölcsélet előtt, nem létezik. A történelem az ember életéről alkotott képzetet vizsgálja, a melyben ennek a két ellentmondásnak az összeegyeztetése már megtörtént.

A valóságos életben minden történelmi esemény, az emberek minden cselekedete rendkívül tisztán és határozottan megérthető, még pedig mind a mellett, hogy minden esemény részben szabadnak, részben pedig szükségszerűnek látszik, a legcsekélyebb ellentmondás érzése nélkül.

Annak a kérdésnek a megoldásánál, vajjon hogy' egyeztethető össze a szabadság és a szükségszerűség és mi a lényege ennek a két fogalomnak, a történelem azzal az úttal teljesen ellentétes utat követhet és kell követnie, mint a melyen a többi tudományok haladtak. A

történelemnek, a helyett, hogy a szabadság és a szükségszerűség fogalmát magukban véve meghatározván, e meghatározások alá csoportosítaná az élet jelenségeit, a rendelkezésére álló jelenségek óriási tömegéből, a melyek mindig a szabadságtól és a szükségszerűségtől függőknek jelentkeznek, kell a szabadság és a szükségszerűség fogalmának a meghatározását levezetnie.

Egy vagy több ember működéséről alkotott képzeink bármelyikét vizsgáljuk is, azt nem foghatjuk föl másként, mint részben az ember szabadságának, részben pedig a szükségszerűség törvényeinek az eredményét.

Akár a nemzetek vándorlásáról, akár a barbárok betöréseiről, akár III. Napoleon intézkedéseiről, akár egy egyes embernek egy órával ezelőtt véghezvitt ama cselekedetéről beszélünk is, hogy a sétájára kínálkozó több útirányból egyet kiválasztott, sehol semmi ellentmondást nem látunk. Az ezeknek az embereknek a cselekedeteit irányító szabadság és szükségszerűség mérve reánk nézve tisztán meg van határozva.

Nagyon gyakran megesik, hogy a szempontok különbözősége szerint, a melyekből egy-egy jelenséget vizsgálunk, egymástól elütnek a szabadság kisebb vagy nagyobb mérvéről alkotott képzeink; de azért az ember minden cselekedete mindig és mindenütt, mint a szabadság és a szükségszerűség együttes eredménye jelentkezik előttünk. A vizsgálatunk tárgyát képező minden cselekményben úgy a szabadságnak, mint a szükségszerűségnek egy-egy részét megtaláljuk. És mindig minél több szabadságot látunk valamely cselekedetben, annál kevesebb szükségszerűséget fődözünk föl benne, s minél több benne a szükségszerűség, annál kevesebb a szabadság.

A szabadságnak és a szükségszerűségnek egymáshoz való viszonya a szerint a szempont szerint csökken vagy nagyobbodik, a melyből az illető cselekedetet vizsgáljuk; de ez a viszony egymással mindig fordított arányban áll.

A fuldokló ember, a ki belekapaszkodik egy másikba és azt is a vízbe fojtja, vagy a gyermeke szoptatása révén kimerült éhes anya, a ki valami ennivalót lop, vagy a fegyelemhez szokott ember, a ki a sorban állva egyetlen vezényszóra védtelen embert öl, az előtt az ember előtt, a ki ösmeri azokat a körülményeket, a melyek közt ezek az emberek voltak, kevésbbé bűnösnek, vagyis kevésbbé szabadnak és a szükségszerűség törvényének inkább alávetettnek, az előtt pedig, a ki nem tudja, hogy az az ember maga is fuldoklott, hogy az az anya éhes volt, az a katona pedig a sorban állott, inkább szabadnak látszik stb. Éppen így az az ember, a ki húsz esztendővel ezelőtt gyilkosságot követett el, s azóta békésen és ártalmatlanul élt, a társaságban kevésbbé bűnösnek, cselekedete pedig a szükségszerűség törvényének inkább alávetettnek látszik az előtt, a ki a bűnét a húsz év leforgása után vizsgálja, és sokkal szabadabbnak az előtt, a ki ugyanazt a bűnt az elkövetését követő napon vizsgálta. És éppen úgy az örült, részeg, vagy erős fölindulásban lévő ember minden cselekedete kevésbbé szabadnak és inkább szükségszerűnek látszik az előtt, a ki ösmeri annak a lelkiállapotát, a ki a cselekedetet elkövette, és inkább szabadnak és kevésbbé szükségszerűnek az előtt, a ki ezt nem ösmeri. Mindezekben az esetekben a szabadság fogalma gyarapszik vagy csökken, és ennek megfelelőleg a szükségszerűség fogalma gyarapszik vagy csökken a szerint az álláspont szerint, a melyből a cselekedetet vizsgáljuk. Úgy, hogy minél nagyobbbnak látszik a szükségszerűség, annál kisebbnek látszik a szabadság, és viszont.

A vallás, az emberiség józan esze, a jogtudomány és maga a történelem is, teljesen egyformán fogják föl a szabadságnak és a szükségszerűségnek ezt az egymáshoz való viszonyát.

Mindazoknak az eseteknek, a melyekben a szabadságról és a szükségszerűségről alkotott képzeink gyarapodnak vagy csökkennek, kivétel nélkül három alapjuk van:

1. annak az embernek, a ki a cselekedetet végrehajtotta, a külső világhoz való viszonya;
2. az időhöz, és
3. a cselekedetet előidézett okokhoz való viszonya.

Az első alap, az embernek a külvilághoz való viszonya, annak a meghatározott helynek, a melyet a vele egyidejűleg létező minden egyéb lénnyel való viszonyában minden ember elfoglal, többé vagy kevésbé tiszta fogalma. Ez az az alap, a melynek a következtében nyilvánvalóvá válik, hogy a fuldokló ember kevésbé szabad, és inkább alá van vetve a szükségszerűségnek, mint az az ember, a ki künn áll a szárazon; az az alap, a melynek a következtében annak az embernek a cselekedetei, a ki egy sűrűn lakott helyen szoros kapcsolatban áll a többi emberekkel, annak az embernek a cselekedetei, a ki a családjá, a hivatala, a vállalatai által kötve van, kétségkívül kevésbé szabadnak és a szükségszerűségnek inkább alávetetteknek látszanak, mint az egyedülálló és az egyes ember cselekedetei.

Ha mi az embert, a környezetéhez való viszonyát figyelmen kívül hagyva, egymagában nézzük, minden cselekedete szabadnak látszik előttünk. De a mint ahhoz való bármely viszonyát vesszük, a mi őt körülveszi, ha bármivel, egy másik emberrel, a ki beszél vele, egy könyvvel, a melyet olvas, azzal a munkával, a melylyel foglalkozik, sőt a levegővel, a mely őt körülveszi, vagy a világossággal, mely az őt körülvevő tárgyakra esik, való kapcsolatot látjuk, azt is látnunk kell, hogy ezeknek a körülményeknek mindenike befolyással van rá, és tevékenységének legalább egy bizonyos részét irányítja. És abban a mértékben, a mint mi ezeket a befolyásokat látjuk, abban a mértékben csökken bennünk az ő szabadságának a képzete, ellenben gyarapszik annak a szükségszerűségnek a képzete, a melynek alá van rendelve.

2. A második alap: az embernek a világhoz való látható, tágabb vagy szűkebb időbeli viszonya: és annak a helynek többé-kevésbé világos fogalma, a melyet az ember cselekvése az időben elfoglal. Ez az az alap, a melynek következtében az első ember bűnbeesése, a melynek az emberi nem létrejötte volt a következtése, nyilvánvalóan kevésbé szabadnak látszik előttünk, mint egy mostani embernek a házasságra lépése. Ez az az alap, a melynek a következtében azoknak az embereknek az élete és tevékenysége, a kik századokkal én előttem éltek, s a kik csak az idő révén vannak velem némi kapcsolatban, nem látszhatik annyira szabadnak előttem, mint a most élő emberek élete, a melynek a következményei még ösmeretlenek előttem.

Ebben a tekintetben a több-kevesebb szabadság vagy szükségszerűség képzeteiben tapasztalható fokozatosság annak az időnek a rövidebb vagy hosszabb tartamától függ, mely a cselekedet véghezvitele és a mi ítéletünk közt eltelt.

Ha egy olyan cselekedetemet vizsgálom, a melyet egy percczel ezelőtt, megközelítőleg ugyanolyan körülmények közt vittem véghez, a milyenek közt most vagyok, a cselekedetem minden kétséget kizárólag szabadnak tűnik föl előttem. De ha olyan cselekedetet vizsgálok, mely egy hónappal ezelőtt történt, akkor, most más körülmények közt lévén, önkéntelenül beösmérem, hogy ha az a cselekedet nem történt volna meg, akkor az a sok hasznos, kelles, sőt szükségszerű dolog, mely abból a cselekedetből folyt, szintén nem következett volna be. Ha emlékezetemben még messzebbre, tíz esztendővel vagy még tovább megyek vissza, akkor cselekedetemnek a következményei még nyilvánvalóbban állanak előttem; és szinte nehéz lesz elképzelnem, mi lett volna, ha azt a cselekedetet nem hajtottam volna végre. Minél messzebb megyek vissza az emlékezetemben, vagy minél messzebbre tekintek előre a jövőbe, a mi teljesen egyre megy, annál nagyobb kétségeim lesznek az illető cselekedet szabadsága iránt.

A szabad akaratnak az emberiség közös dolgaiban való részvételét illetőleg, a nyilvánvalóságnak ugyanezt a haladványát tapasztaljuk a történelemben is. Egy a jelenben történt

esemény, minden kétséget kizárólag mint az összes ismert emberek működésének az eredménye tűnik föl előttünk; de a távolabb álló eseményekben már látjuk azokat az elkerülhetetlen következményeket, a melyeken kívül mást már el se tudunk képzelni. És minél messzebb megyünk vissza az események vizsgálatában, annál kevésbé látszanak azok önkényeseknek.

A porosz-osztrák háború mint a ravasz Bismarck működésének kétségtelen következménye tűnik föl előttünk stb.

A napoleoni háborúk, bár már kétségesen, de még mindig mint a hősök akaratának eredményei jelentkeznek előttünk; de már a keresztes hadjáratokban olyan eseményt látunk, mely egészen határozottan elfoglalta a maga helyét a történelemben, s a mely nélkül Európa újabbkori történelme már szinte elképzelhető se volna, bár a keresztes hadjáratok egykori írói ezt az eseményt is csak néhány ember akaratának a kifolyásaként fogták föl. A népvándorlás kapcsán a mi korunkban már senkinek se fog eszébe jutni azt hinni, hogy az európai világ újjászületése Attila önkényétől függött. Minél messzebb keressük a történelem múltjában vizsgálódásunknak a tárgyát, annál kétségesebbé válik előttünk az eseményeket létrehozó emberek szabadsága és annál nyilvánvalóbbá válik a szükségszerűség törvénye.

3. A harmadik alap az ész elkerülhetetlen követelményeként jelentkező okok ama végtelen láncolatának reánk nézve több-kevesebb hozzáférhetősége, a melyben minden érzékelt jelenségnek, tehát minden emberi cselekedetnek, mint az előzmények következményének és mint a következmények okának el kell foglalnia a maga meghatározott helyét.

Ez az az alap, a melynek a következtében úgy a mi cselekedeteink, mint más emberek cselekedetei, egyrészt, annál szabadabbaknak és a szükségszerűségnek annyival kevésbé alávetetteknek látszanak, minél ösmeretesebbek előttünk azok a megfigyelésből levezetett élettani, lélektani és történelmi törvények, a melyeknek az ember alá van vetve és minél helyesebben fölismertük a cselekedetek élettani, lélektani vagy történelmi okait; másrészt, minél egyszerűbb maga a megfigyelés tárgyát képező cselekmény, és minél egyszerűbb jellemű és eszű ember az, a kinek a cselekedetét vizsgáljuk.

A mikor valami büntett, erényes cselekedet vagy akár a jó és rossz szempontjából teljesen közömbös cselekedet esetében, teljességgel nem ösmerjük a cselekedet okait, rendesen a szabadságnak tulajdonítjuk benne a legnagyobb részt. Ha büntetről van szó, mindennél jobban kívánjuk az ilyen cselekedetnek a megbüntetését; ha erényes cselekedetről van szó, mindennél jobban megbecsüljük az ilyen cselekedetet. Egy közömbös cselekedetnél a legnagyobb egyéniséget, eredetiséget és szabadságot föltételezzük. De ha a számtalan ok közül csak egyet is ösmerünk, akkor már ösmerjük a szükségszerűségnek is bizonyos szerepét és kevésbé kívánjuk a bűn bűnhődését, kevésbé ösmerjük el az erényes cselekedet érdemét, és kevesebb szabadságot föltételezünk abban az eredetinek látszó, közömbös cselekedetben. Az, hogy a bűnös gonosztévők közt nevelkedett, már enyhíti a bűnét. Az apának vagy az anyának valami jutalom reményében tanúsított önfeláldozása sokkal kevésbé látszik szabadnak. Egy vallás- vagy párt-alapító, egy föltaláló sokkal kevésbé lep meg bennünket, ha tudjuk, hogyan és miképpen lett a tevékenysége előkészítve. Ha a tapasztalatok hosszú sora felett rendelkezünk, ha megfigyeléseink állandóan arra vannak irányítva, hogy az emberek cselekedeteiben az okok és az okozatok közt való összefüggést megtaláljuk, az emberek cselekedetei annál szükségszerűbbeknek és annál kevésbé szabadoknak tűnnek föl előttünk, minél teljesebben kapcsolatba tudjuk hozni az okozatokat az okokkal. Ha a vizsgálódás tárgyául szolgáló cselekedetek egyszerűek, és ha a cselekedeteknek nagy mennyisége állott rendelkezésünkre, akkor azok szükségszerűségéről alkotott képzeink még teljesebbek lesznek. Egy becstelen apa fiának becstelen cselekedete, egy bizonyos körbe tévedt nőnek csúnya magaviselete, egy iszákos embernek az iszákosságba való visszaesése, stb., olyan

cselekedetek, a melyek annál kevésbbé látszanak előttünk szabadoknak, minél világosabbak előttünk az okok, melyek a cselekedetet előidézték. Ha még hozzá az az ember, a kinek a cselekedetét vizsgáljuk, az észbeli fejlődés legalacsonyabb fokán áll, mint a gyermek, az örült, a félkegyelmű, akkor a cselekvés okait s a szóban forgó jellem és az ész egyszerűségét ösmervén, a szükségszerűségnek már oly nagy szerepét, s a szabadságnak oly csekély részét látjuk az illető cselekedetben, hogy a mint az okot ösmerjük, mely a cselekvést előidézendő volt, akár magát a cselekedetet is előre megmondhatjuk.

Csakis ezen a három alapon építhetők föl a beszámíthatatlanságnak és az enyhítő körülményeknek minden törvényhozásban föltalálható fogalmai. A beszámíthatóság kisebb vagy nagyobb, a szerint, minél többé vagy kevésbbé ösmerjük azokat a körülményeket, a melyek közt az az ember volt, a kinek a cselekedete fölött ítéletet mondunk, minél hosszabb vagy rövidebb az az idő, mely a cselekedet elkövetése és az ítékezés közt letelt, s minél többé vagy kevésbbé értjük meg a cselekedet okait.

X.

És így a szabadságról és a szükségszerűségről alkotott képzeink fokozatosan tágulnak vagy szűkülnek a külvilággal való kapcsolat nagyobb vagy kisebb mérve, az időnek több-kevesebb eltávolodása, és az okoktól való több-kevesebb függés szerint, a melyben mi az ember életének a jelenségét vizsgáljuk.

Úgy, hogy ha mi egy embernek olyan helyzetét vizsgáljuk, a melyben a külvilághoz való viszonya legjobban ösmeretes, a tett elkövetése és megítélése közt eltelt idő a leghosszabb és a cselekedet okai a leginkább hozzáférhetők, akkor a legnagyobb mérvű függés és a legkisebb mérvű szabadság képzei ver gyökeret bennünk. Ha pedig az embert a külső körülményektől való legcsekélyebb függésben tekintjük, ha cselekvése a jelenhez legközelebb eső pillanatban megy végbe, és cselekvésének az okai reánk nézve hozzáférhetetlenek, akkor a legcsekélyebb szükségszerűség s a legnagyobb szabadság képzei támad föl bennünk.

De sem az egyik, sem a másik esetben, bármennyire megváltoztassuk is az álláspontunkat, bármennyire tisztába jöjjünk is azzal a kapcsolattal, a melyben az illető ember a külső világgal áll, vagy bármennyire hozzáférhetőnek lássék is előttünk ez a kapcsolat, bármennyire megnyújtsuk vagy megkurtítsuk is az idő szakát, bármennyire érthetők vagy érthetetlenek legyenek is előttünk az okok, sem az egyik, sem a másik esetben, sem a teljes szabadságot, sem a teljes szükségszerűséget nem fogjuk tudni soha elképzelni.

1. Bármennyire kizártnak képzeljük is el az embert a külvilág befolyásától, soha se fogunk tudni magunknak fogalmat alkotni a térben való szabadságról. Az emberek minden cselekedete elkerülhetetlenül függ mindattól is, a mi őt körülveszi. Fölemelem a karomat és leeresztem. Ez a cselekedet szabadnak látszik előttem; de ha megkérdem magamtól: vajjon bármely irányban fölemelhettem volna-e a kezemet, azt fogom látni, hogy abban az irányban emeltem föl a karomat, a melyben ez a cselekvés a legkevesebb akadályba ütközött, az engem környező testek, s az én testem szervezete részéről. Ha az összes lehető irányok közül egyet kiválasztottam, csak azért választottam éppen azt, mert ebben az irányban gördült elém a legkevesebb akadály. Ahhoz, hogy a cselekedetem szabad legyen, feltétlenül szükséges, hogy az semmiféle akadályba sem ütközzék. Ahhoz, hogy az embert szabadnak képzelhessük, a téren kívül kell őt elképzelnünk, a mi nyilvánvaló lehetetlenség.

2. Bármilyen közel hozzuk is az ítélet idejét a cselekedet elkövetésének az idejéhez, soha se fogunk tudni magunknak fogalmat alkotni az időben való szabadságról. Mert ha egy, az

előbbi pillanatban véghezvitt cselekedetet tekintek, akkor be kell ösmernem, hogy az a cselekedet nem volt szabad, mert hozzá van kapcsolva az időnek ahhoz a pillanatához, a melyben megtörtént. Fölemelhetem-e vajjon a kezemet? Fölemelem; de megkérdem magamtól, vajjon megtehettem volna-e azt is, hogy az időnek abban az immár elmúlt pillanatában ne emeljem föl a kezemet? Hogy erről meggyőződjem, a következő pillanatban nem emelem föl a kezemet. De ekkor már nem abban az első pillanatban nem emeltem föl a kezemet, a melyben a szabadságra vonatkozó kérdést magamhoz intéztem. Elmúlt az idő, a melyet föltartóztatni nem állott hatalmamban és az a kéz, a melyet akkor fölemeltem, és az a levegő, a melyben akkor ezt a mozdulatot tettem, már nem az a levegő, a mely most körülvesz engem, és nem az a kéz, a melylyel most nem csinálhatom azt a mozdulatot. Az a pillanat, a melyben az első mozdulat megtörtént, visszahozhatatlan, és abban a pillanatban én csak egy mozdulatot tehettem, és bármilyen mozdulatot tettem volna is, az a mozdulat csak egy lehetne. Az, hogy a következő pillanatban nem emeltem föl a kezemet, nem bizonyítja azt, hogy azt is megtehettem volna, hogy ne emeljem föl. És miután az idő egy pillanatában ez az én mozdulatom csak egy lehetett, tehát nem lehetett volna más. Ahhoz, hogy azt a mozdulatot szabadnak képzeljem, a jelenben, a múlt és a jövő határán, vagyis az időn kívül kellene azt elképzelnem, a mi lehetetlen.

3. Bármennyire gyarapodjék is az okok megértésének a lehetősége, soha se juthatunk el a teljes szabadságnak, vagyis az okok teljes hiányának a képzetéhez. Bármennyire megfoghatatlannak lássék is előttünk egy saját vagy idegen cselekedetben az akaratnyilvánítás oka, az ész legeslegesítő követelménye az, hogy valami okot föltételezzünk, vagy keressünk, mely nélkül semmiféle jelenség se képzelhető el. Fölemelem a kezemet azért, hogy egy minden októl független cselekedetet hajtsak végre, de az, hogy olyan cselekedetet akarok végrehajtani, a melynek nincsen oka, már is oka a cselekedetemnek.

De még ha elképzelvén egy olyan embert, a ki minden befolyás alól ment, és csak a jelenben véghezvitt és semmiféle ok által elő nem idézett cselekedetét vizsgálván, a szükségességnek csak egy végtelenül kicsiny és szinte a nullával egyenlő maradványát engednők is meg, még így sem juthatnánk el az ember teljes szabadságának a fogalmához, mert az a lény, a mely nem fogékony a külvilág befolyásai iránt, mely kívül áll az időn és nem függ az okoktól, az már nem ember.

Úgyszintén soha se tudunk elképzelni olyan emberi cselekedetet, mely teljes híjjával volna a szabadságnak, és kizárólag a szükségesség törvényének volna alárendelve.

1. Bármennyire gyarapodjék is bennünk azoknak a térbeli föltételeknek az ösmerete, a melyek közt az ember él, ez az ösmeret soha se lehet teljes, mert ezeknek a föltételeknek száma éppen olyan végtelen, mint a milyen végtelen maga a tér. És azért abban a pillanatban, a mint az emberre való befolyások föltételei nincsenek *mind* megállapítva, nem is lehet szó teljes szükségszerűségről, hanem a cselekedetekben a szabadságnak is meg van a maga bizonyos része.

2. Bármennyire elnyújtsuk is az időnek azt a szakát, mely attól a jelenségtől, a melyet vizsgálunk, ítéletünk kimondásáig lefolyik, ez az időszak mégis csak véges lesz, az idő pedig végtelen marad és így abban az esetben se lehet szó soha teljes szükségszerűségről.

3. Bármennyire hozzáférhető legyen is reánk nézve az okoknak az a láncolata, a mely egy bizonyos cselekvést előidézt, az egész láncolatot még se fogjuk megösmerni soha, mert ez a láncolat végtelen, s így megint csak nem jutunk el soha a teljes szükségszerűséghez.

De ezenkívül, még ha a szabadságnak egy legkevesebb, szinte a nullával egyenlő maradványát föltételezvén egy bizonyos esetben, mint például a haldoklónál, a méhmagzatnál, a hülyénél, a szabadság teljes hiányát állapítanók is meg, már magával ezzel megsemmisítenők

annak az embernek a fogalmát, a kit vizsgálunk; mert a mint nincs szabadság, ember sincsen. És azért az ember olyan cselekedetének a képzete, mely kizárólag a szükségszerűség törvényének van alárendelve, éppen olyan lehetetlenség, mint az emberi cselekedetek teljes szabadságának a képzete.

És így ahhoz, hogy az ember cselekvését kizárólag a szükségszerűség törvényétől függőnek és minden szabadság nélkül valónak képzeljük el, föl kell tételeznünk a térbeli föltételek *végtelen* sokaságának, az idő *végtelenül* hosszú szakának és az okok *végtelen* láncolatának az ösmeretét.

Ahhoz pedig, hogy az embert teljesen szabadnak és a szükségszerűség törvénye alól teljesen mentnek képzelhessük el, őt egyedül, *a téren, az időn és az okoktól való függésen kívül állónak* kell elképzelnünk.

Az első esetben, ha ugyanis a szükségszerűség lehetséges volna szabadság nélkül, a szükségszerűségnek ugyancsak a szükségszerűség törvényei által leendő meghatározásához, vagyis egy formához jutnánk el, a melynek nincsen tartalma.

A második esetben pedig, ha ugyanis a szabadság lehetséges volna, minden szükségszerűség nélkül, eljutnánk az időn, a téren és az okokon kívül álló föltétlen szabadsághoz, - mely éppen azért, hogy föltétlen és semmi által sem határolt volna, annyi volna, mint a semmi, - vagyis egy tartalomhoz, a melynek nincsen formája.

Egyáltalában eljutnánk ahhoz a két alaphoz, a melyből az ember egész világnézete kialakul, - az élet lényegének a megfoghatatlanságához, és azokhoz a törvényekhez, a melyek azt a lényegét meghatározzák.

Az ész azt mondja: 1. A tér mindazokkal a formákkal együtt, melyeket a láthatósága - az anyag - kölcsönöz neki, végtelen és másként el se képzelhető. 2. Az idő egyetlen pillanatnyi pihenés nélkül való végtelen mozgás, és másként el se képzelhető. 3. Az okok és okozatok láncolatának se kezdete nincs, se vége nem lehet.

Az öntudat azt mondja: 1. Én vagyok csak, és minden a mi van, csak én vagyok; következésképpen a tér is én bennem van; 2. én a tovatűnő időt a jelen mozdulatlan pillanatával mérem, a melyben egyedül magamat érzem élőnek; következésképpen én kívül állok az időn, és 3. én kívül állok az okokon is, mert magamat érzem életem minden jelenségének az okául.

Az ész a szükségszerűség törvényeit, az öntudat a szabadság lényegét fejezi ki.

Az ember öntudatában a semmivel sem korlátozott szabadság az élet lényege. A tartalom nélküli szükségszerűség az ember esze, három formájával.

A szabadság az, a mi a vizsgálat tárgya. A szükségszerűség az, a mi vizsgál. A szabadság - tartalom. A szükségszerűség - forma.

Csak a megösmerés két formájának, - a melyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a forma a tartalomhoz, - a szétválasztása révén érhető el külön-külön a szabadságnak és a szükségszerűségnek megfoghatatlan és egymást kölcsönösen kizáró fogalma.

Csak a két forma egyesítése révén jöhet létre az ember életének tiszta képzete.

Ezen a két fogalmon kívül, melyek egymással, mint a forma a tartalommal, egyesítettvén, egymást kölcsönösen meghatározzák, az életnek semmiféle elképzelése se lehetséges.

Mindaz, a mit mi az emberek életéről tudunk, nem egyéb, mint a szabadságnak a szükségszerűséghez vagyis az öntudatnak az ész törvényeihez való bizonyos viszonya.

Mindaz, a mit a természet külső világáról tudunk, csak a természet erőinek a szükségszerűséghez, vagy az élet lényegének az ész törvényeihez való bizonyos viszonya.

A természet életének az erői rajtunk kívül vannak és nem is élnek az öntudatunkban, és mi elnevezzük ezeket az erőket: nehézkedésnek, tehetetlenségnek, villamosságnak, eleven erőnek stb; de az emberi élet erejének tudatában vagyunk és azt szabadságnak hívjuk.

De éppen úgy, mint a hogy' a nehézkedésnek minden ember által érzett, de magában véve megfoghatatlan erejét csak annyiban értjük meg, a mennyiben ösmerjük a szükségszerűség törvényeit, a melyeknek alá van vetve (attól az első tételtől kezdve, hogy minden test nehéz, Newton törvényeig) éppen úgy a szabadságnak mindenki által fölismert, de magában véve megfoghatatlan erejét csak annyiban értjük meg, a mennyiben ismerjük a szükségszerűség törvényeit, a melyeknek alá van vetve (kezdvé azon, hogy minden ember meghal, a legbonyolultabb gazdasági vagy történelmi törvények ösmeretéig).

Minden tudás csak az élet lényegének az ész törvényei alá való bevonása.

Az ember szabadsága abban különbözik minden más erőtől, hogy ennek az erőnek az ember a tudatában van; de az ész előtt ez a szabadság semmiben sem különbözik bármely más erőtől. A nehézkedés, a villamosság vagy a vegyrokonság törvényei csak abban különböznek egymástól, hogy az ész különféleképpen határozza meg ezeket az erőket. Éppen úgy az ember szabadságának az ereje is az ész előtt csak az által a meghatározás által különbözik a természet többi erőitől, a melyet ez az ész ad. De a szükségszerűség nélkül, vagyis az észnek őt meghatározó törvényei nélkül való szabadság semmiben sem különbözik a nehézkedéstől, a hőtől vagy a tenyészerőtől, - az ész előtt a szabadság csak az életnek egy pillanatnyi és meghatározhatatlan érzete.

És valamint hogy' az égitesteket mozgató erők meghatározhatatlan lényege, a hő, a villamosság, a vegyrokonság erőinek és az életerőnek meghatározhatatlan lényege a csillagászat-tannak, a természettannak, a vegytannak, a növénytannak, az állattannak teszi a foglalatát stb., úgy a szabadság erejének a lényege teszi a történelemnek a foglalatát. De valamint minden tudománynak, az élet emez ismeretlen lényegének csak a nyilvánulása a tárgya, míg maga ez a lényeg csak az érzék fölötti bölcséletnek lehet a tárgya, - a történelemnek csak az emberi szabadság erejének a térben, az időben és az okoktól függésben való nyilvánulása, a tárgya; maga a szabadság pedig csak az érzék fölötti bölcséletnek lehet tárgya.

A tapasztalati tudományokban azt, a mit ösmerünk, a szükségszerűség törvényeinek hívjuk; azt pedig, a mi ösmeretlen előttünk, életerőnek kereszteljük el. Az életerő csak ama tudás ösmeretlen maradékának a kifejezése, a melylyel az élet lényegéről rendelkezünk.

Éppen úgy a történelemben is, azt, a mit ismerünk, a szükségszerűség törvényeinek, azt pedig, a mit nem ismerünk, - szabadságnak hívjuk. A szabadság a történelem előtt csak ama tudás ismeretlen maradványának a kifejezése, a melylyel az ember életének a törvényeiről rendelkezünk.

XI.

A történelem az ember szabadságának a külső világgal kapcsolatos jelenségeit az időben és az okoktól való függésükben vizsgálja, vagyis ezt a szabadságot az ész törvényeivel határozza meg, és ezért a történelem csak annyiban tudomány, a mennyiben ez a szabadság ezekkel a törvényekkel egyáltalában meghatározható.

A történelemre nézve az emberek szabadságának, mint erőnek az elismerése, mely befolyással lehet a történelem eseményeire s mely nincsen törvényeknek alávetve, ugyanaz,

mint a csillagászatban nézve az égi hatalmak mozgásának, mint szabad erőnek az elismerése.

Ez az elismerés a törvények létezésének, vagyis bármi néven nevezendő tudásnak a lehetőségét semmivé teszi. Ha csak egyetlen szabadon mozgó test van is a világon, úgy Kepler és Newton törvénye nem létezik többé, és nem létezik többé az égi testek mozgásának semmi néven nevezendő elképzelése sem. Ha az embernek csak egyetlen szabad cselekedete van is, nincs többé egyetlen történelmi törvény sem, és nincs a történelmi eseményeknek semmi néven nevezendő elképzelése sem.

A történelemre nézve meg vannak az emberi akaratok mozgásának a vonalai, a melyeknek az egyik vége belevész az ismeretlenbe, a másik végén pedig ott mozog a térben, az időben és az okoktól való függésben az emberek jelenben való szabadságának a tudata.

Minél jobban szétterpeszkedik a szemeink előtt a mozgásnak ez a pályája, annál nyilvánvalóbbakká lesznek előttünk ennek a mozgásnak a törvényei. Ellesni és meghatározni ezeket a törvényeket, ez a történelem feladata.

Abból a szempontból, a melyből a tudomány ma a tárgyat nézi, és azon az úton, a melyen akkor, a mikor a jelenségek okait az emberek szabad akaratában keresi, halad, a törvényeknek a kifejezése a tudományra nézve lehetetlen, mert bármennyire megszorítsuk is az emberek szabadságát, a mint azt erőnek ismertük el, mely nincs alávetve törvényeknek, a törvények létezése legott lehetetlenné válik.

Az okok teljes hozzáférhetetlenségéről csak akkor győződünk meg, ha ezt a szabadságot a végtelenségig megszorítjuk, vagyis végtelenül kis nagyságnak vesszük, és akkor a történelem az okok kutatása helyett a törvények kutatását teszi feladatává.

Ezeknek a törvényeknek a kutatása már régen megkezdődött és a gondolkodásnak azok az új módszerei, a melyeket a történelemnek el kell sajátítania, azzal az önmegsemmisítéssel egyidejűleg fejlődnek ki, a mely felé a régi történelem halad, a mikor a jelenségek okait mind jobban és jobban elaprózza.

Ezen az úton halad az emberiségnek minden tudománya. A mennyiségtan, mely a tudományok közt a legszabatosabb, eljutván a végtelen kicsihez, az elaprózás folyamatát abban hagyja és belekezd egy új folyamatba, az ismeretlen és végtelenül kicsiny nagyságok összegezésébe. Az ok fogalmától elfordulva, a mennyiségtan a törvényt, vagyis azokat a sajátságokat kutatja, a melyek az ismeretlen és végtelenül kis elemek mindenikével közösek.

Bárha más formában is, de a gondolkodásnak ugyanazon az útján haladtak a többi tudományok is. Mikor Newton kimondotta a nehézkedés törvényét, nem azt mondotta, hogy a napban vagy a földben meg van a vonzás sajátsága: azt mondotta, hogy minden testben, a legkisebbtől kezdve a legnagyobbig, megvan az a sajátság, hogy egyik a másikat vonzza, vagyis a testek mozgásának az okára vonatkozó kérdés mellőzésével egy olyan sajátságnak adott kifejezést, mely a végtelen nagytól kezdve a végtelen kicsinyig minden testtel közös. Ugyanezt cselekszik a természettudományok is: az okokra vonatkozó kérdés mellőzésével a törvényeket kutatják. Ugyanezen az úton halad a történelem is. És ha a történelem tárgya a nemzetek és az emberiség mozgalmainak a tanulmányozása, nem pedig az emberek életéből vett kisebb jelentőségű események leírása, akkor az okok fogalmának a félretételével olyan törvényeket kell kutatnia, a melyek a szabadságnak egymással elválaszthatatlanul összefűzött és végtelenül kis elemeivel közösek.

XII.

Attól az időtől kezdve, hogy Copernicus törvénye fölmerült és be is bizonyosodott, az az egyetlen tétel, hogy nem a nap mozog, hanem a föld, a régiek egész világleírását megdöntötte. Ezt a törvényt megdönteni, és az égi testek mozgására vonatkozó régi felfogást fönntartani tán lehetséges lett volna, de az ember azt hinné, hogy ennek a törvénynek a megdöntése nélkül a Ptolomeusi világok tanulmányozását tovább folytatni már teljességgel lehetetlenség volt. Pedig a Ptolomeusi világok, Copernicus törvényének a föltalálása után még hosszú ideig tanulmány tárgyát tették.

Attól az időtől fogva, a mikor az első ember kimondotta és bebizonyította, hogy a születések vagy a büntettek száma mennyiségtani törvényeknek van alávetve, és hogy ezt vagy azt a kormány-formát bizonyos földrajzi és nemzetgazdaságtani föltételek határozzák meg, hogy a nemzetek mozgalmait a népességnek a földterülethez való bizonyos aránya idézi elő, attól az időtől kezdve azok az alapok, a melyeken a történelem épült, lényegükben megdőltek.

Az még lehetséges lett volna, hogy az új törvények megdöntésével megmaradjunk a történelem eddigi felfogása mellett, de az ember azt hihetné, hogy nem döntvén meg ezeket a törvényeket, lehetetlen volt a történelmi eseményeket tovább is mint az emberek szabad akaratának az eredményét tanulmányozni. Mert ha ilyen és ilyen földrajzi vagy gazdasági viszonyok következtében ilyen és ilyen kormányforma lépett életbe, vagy a nemzetek ilyen és ilyen mozgalma volt észlelhető, úgy azoknak az embereknek az akarata, a kik úgy jelentkeznek előttünk, mint a kik azt a kormányformát behozták, vagy a nemzetnek azt a mozgalmát földézték, oknak immár nem tekinthető.

Pedig hát a régi történelem, a statisztika, a földrajz, a politikai gazdaságtan, az összehasonlító nyelvészet és a geológia törvényeivel együtt, a melyek az ő törvényeivel homlokegyenest ellenkeznek, továbbra is tárgya a tanulmányozásnak.

A természettani bölcseletben hosszú időn át és makacsul folyt a harcz a régi és az új felfogás között. A hittudomány állt őrt a régi felfogás mellett, és az őszinteség eltörlésével vádolta az újat. De mikor az igazság diadalmaskodott, a hittudomány az új alapon is épp oly szilárdan rendezkedett be.

Épp oly hosszú idő óta és épp oly makacsul folyik a harcz a jelenben a történelem régi és új felfogása között, s épp úgy őrt áll ma is a hittudomány a régi felfogás mellett és vádolja az újat az őszinteség eltörlésével.

A küzdelem mindkét esetben, mindkét részről szenvedélyeket kelt és elfojtja az igazságot. Az egyik részről a rémület és a sajnálkozás küzdelme folyik a századokon át emelt egész épületért; a másik részről pedig a rombolás szenvedélyének a küzdelme észlelhető.

Azok az emberek, a kik a természettani bölcselet felbukkant igazsága ellen harczoltak, azt hitték, hogy ha ezt az igazságot előismerik, legott rombadől az Istenbe, a föld teremtésébe és Jézus csodáiba vetett hit. Copernicus és Newton törvényeinek a védői, mint például Voltaire, pedig azt hitték, hogy a csillagászat törvényei rombadöntik a vallást és éppen Voltaire volt az, a ki a nehézkes törvényeit használta föl fegyverül a vallás ellen.

Éppen úgy, most is úgy látszik, hogy nem kell egyéb, csak elősmerni a szükségszerűség törvényét, és legott megdőlnék a lélek, a jó és a rossz fogalmai, valamint az ezekre a fogalmakra alapított összes állami és egyházi intézmények.

Ma is éppen úgy, mint a maga idejében Voltaire, a szükségszerűség törvényének a be nem vallott védői, a szükségszerűségnek ezt a törvényét használják fegyverül a vallás ellen; pedig éppen úgy, mint a csillagászatban Copernicus törvénye, a történelemben a szükségszerűség

törvénye nemcsak hogy nem dönti meg, de sőt megszilárdítja azt a talajt, a melyen az állami és egyházi intézmények épülnek.

Valamint akkor a csillagászat kérdésében, épp úgy most a történelem kérdésében is a fölfogások különbözősége csakis annak a föltétlen egységnek az előismerésén vagy el nem ismerésén alapszik, mely a látható jelenségek zsinórmértékéül szolgál. Ez az egység a csillagászatban: a föld mozdulatlansága volt; a történelemben pedig az egyéniség függetlensége, a szabadság.

Valamint a csillagászatban a föld-mozgás előismerésének az volt a nehézsége, hogy szakítani kellett a föld mozdulatlanságának és a bolygók mozgásának közvetlen érzésével, épp úgy a történelemben is annak, hogy az egyéniségnek, a tér, az idő és az okszerűség törvényeinek való alárendeltségét előismerjük, az volt a nehézsége, hogy egyéniségünk függetlenségének közvetlen érzéséről le kellett mondanunk.

De valamint a csillagászatban az új fölfogás azt mondotta: „az igaz, hogy a föld mozgását nem érezzük, de ha azt állítjuk, hogy mozdulatlan, akkor badarságra lyukadunk ki; ha pedig a mozgás mellett foglalunk állást, a melyet ugyan nem érzünk, eljutunk a törvényekhez”, - szintúgy a történelemben is az új fölfogás azt mondja: „az igaz, hogy függőségünket nem érezzük, de ha a szabadságunk mellett foglalunk állást, badarságra lyukadunk ki; ha pedig elismerjük a külvilágtól, az időtől és az okoktól való függésünket, eljutunk a törvényekhez”.

Az első esetben le kellett volna mondanunk a térben való nem létező mozdulatlanság öntudatáról és el kellett volna ösmernünk a mozgást, a melyet nem érzünk; ebben az esetben pedig épp oly föltétlenül szükséges, hogy lemondjunk a szabadságról, a mely nincsen, és elismerjük a függést, - a melyet nem érzünk.